

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1996

ΑΘΗΝΑΙ 1998

TOMOS 151 (1996)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1994-1997	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1996	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1-8	1 - 19
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ (1985-87, 1996) ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 9-38	21 - 124
3. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 39-45	125 - 128
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ ὑπὸ Ξένης Ἀραπογιάννη	πίν. 46-52	129 - 137
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 53-72	139 - 171
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 73-83	173 - 209
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοστοπούλου	πίν. 84-86	211 - 214

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ
 ὑπὸ (†) Σ. Δάκαρη, Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου,
 Κ. Γραβάνη πίν. 87-92   215 - 228

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
 ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ πίν. 93-99   229 - 241

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ
 ΦΙΛΙΠΠΩΝ (ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ)
 ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη πίν. 100-103   243 - 245

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ
 ὑπὸ Χρίστου Ντούμα πίν. 104-114   247 - 257

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ
 ὑπὸ Β.Κ. Λαμπρινουδάκη πίν. 115-116   259 - 260

13. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΕΩΜΠΟΥΡΓΟ ΤΗΝΟΥ
 (1995-1996)
 ὑπὸ Νότας Κούρου πίν. 117-120   261 - 270

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων
 ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
 ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη πίν. 121-122   271 - 272

- Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαήλ
 ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
 ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου πίν. 123   273 - 275

-
- Ἔργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ
μελέτης ἀνασκαφῆς ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ πίν. 124-143 277 - 301

  - Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης
στὴ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση πίν. 144-150 303 - 317

  - Συντήρηση φορητῶν εἰκόνων Μουσείου
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ὑπὸ Εὐθυμίου Τσιγαρίδα πίν. 151-159 319 - 320

  - Ἔργασίες συντήρησης καὶ προκαταρκτικῆς
μελέτης ὑλικοῦ ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος πίν. 160-161 321 - 324

  - Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ 325 - 327

  - Δ' ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ 328 - 332

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1994 - 1997

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ (έως 11 Ιουν. 1996)	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ (έως 17 Οκτ. 1995)	ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ (από 17 Οκτ. 1995)	ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ	ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ (από 11 Ιουν. 1996)
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1996

Φέτος συμπληρώθηκαν ἑκατὸν ἐξήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τόσα πέρασαν ἀπὸ τὴ Δευτέρα, 28 Ἀπριλίου 1837, ἡμέρα πὺ συγκεντρώθηκαν στὴν Ἀκρόπολη εἴκοσι τέσσερεις ἱδρυτὲς ἑταῖροι σὲ πρώτη συνέλευση, ἐγκαινιάζοντας τὴ μακρότατη σειρά τῶν τακτικῶν συνεδριῶν μας, τὴν ὁποία οὔτε ἡ Κατοχὴ διέκοψε. Διαβάζοντας τὰ πρακτικὰ ἐκείνης τῆς πρώτης συνάθροισης αἰσιοδοξεῖ κανεὶς μὲ τὴν τόλμη τῶν προθέσεων τῶν ἀπωτάτων προκατόχων μας στὴν Ἑταιρεία καὶ μὲ τὴν πνευματικὴ δροσιά τους. Ἐεκινούσαν πρῶτοι ἔργο γιγάντιο πὺ οὔτε ἐμεῖς θὰ ὀλοκληρώσουμε· ἐκεῖνοι πίστευαν ὅτι στίς ἡμέρες τους θὰ ξαναζοῦσε ὁ ἀρχαῖος κόσμος καὶ ἡ μόλις ἐλευθερωμένη καὶ καταματωμένη Ἑλλάδα θὰ ξαναγεννιόταν ὅμοια μὲ τὴν ἀρχαία. Τοῦτο δὲν ἔγινε οὔτε μποροῦσε νὰ γίνηι. Ἡ Ἑταιρεία ὅμως μὲ ἐκείνους, τοὺς ἱδρυτὲς τῆς, καὶ μὲ ὅσους τοὺς ἀκολούθησαν, ἀνάμεσά τους καὶ ἐμεῖς, θυμίζει πάντα τὴν ὁμηρικὴ εἰκόνα (Ζ 146-149) τῆς διδαχῆς τῶν ἀνθρώπων:

*οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν.
φύλλα τὰ μὲν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη
τηλεθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη·
ὥς ἀνδρῶν γενεή ἢ μὲν φύει ἢ δ' ἀπολήγει.*

(Καθὼς τῶν φύλλων, ἀπαράλλαχτη κι ἡ φύτρα τῶν ἀνθρώπων: ἄλλα ἀπ'

τὰ φύλλα ρίχνουν οἱ ἄνεμοι στὸ χῶμα, κι ἄλλα πάλε τὸ δάσος ξεπετᾶ τ' ὀλόχλωρο τὴν ἄνοιξη· παρόμοια καὶ τῶν θνητῶν ἢ μιὰ ξεπέταξε κι ἡ ἄλλη γενιὰ πεθαίνει· μτφρ. KAZANTZAKH-KAKPIAH).

Μερικὰ ἀπὸ τὰ φύλλα τοῦ δένδρου τῆς Ἑταιρείας ἔπесαν τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε· εἶναι οἱ ἐταῖροι ποὺ ἔφυγαν, διδάσκαλοι, συνεργάτες καὶ φίλοι. Στις 19 Ἰανουαρίου 1996 ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος *Ulrich Hausmann*, Ἀθηναῖος κατὰ τὸ διάστημα 1952-1955, κατὰ τὸ ὁποῖο ἦταν συνεργάτης τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Διαδέχθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen τὸν Bernhard Schweitzer καὶ εἶχε πολλοὺς Ἑλλήνες μαθητὲς ποὺ σήμερα διαπρέπουν στὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ *Ulrich Hausmann* ἦσαν πολλαπλὰ καὶ τοῦτο γίνεται φανερὸ στὴ διδασκαλία του καὶ τὶς μελέτες του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι, ὅτι δημοσίευσε συνθετικὰ αὐτοτελῆ ἔργα γιὰ τὴν ἀνάγλυφη ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ, τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων καὶ τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα, τρία θέματα ὀλοκληρωτικὰ διάφορα μεταξύ τους. Σὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς χώρας μας βοήθησε τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους καὶ σπουδαστές, ἔμπρακτῃ ἀπόδειξη τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα.

Στις 18 Μαρτίου ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος Ὀδυσσεὺς Ἑλύτης. Στὸ ἔργο του, τὸ μεγάλο καὶ σημαντικὸ, ἀπαντοῦν ἀνταύγειες τοῦ ἀρχαίου κόσμου μεταμορφωμένες ὅμως τόσο ὥστε νὰ μὴν ἀποτελοῦν, ἔστω, ἀτομικὲς ὀψεις τῆς ἀρχαίας ζωῆς ἀλλὰ προσωπεῖα δικῶν του σκέψεων. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν εἶχε στὴν ποίησή του τὴ θέση ποὺ κατέχει στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Καβάφη, γνήσιων ἐρμηνευτῶν τῆς ἀρχαιότητος παρὰ τὸ ὅτι ἀπέδωσε στὰ Νέα Ἑλληνικά, κατὰ τὸν τρόπο του, διαμετρικῶς ἀντίθετα ἀρχαῖα κείμενα, τὴν Ἀποκάλυψη, τὰ ποιήματα τῆς Σαπφοῦς καὶ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Κριναγόρα. Ἡ Ἀποκάλυψη εἶναι κείμενο τοῦ ὁποίου ἡ προφητικὴ μορφή προκαλεῖ τοὺς λογοτέχνες νὰ δοκιμάσουν τὸ ταλέντο τους. Ἡ μετάφραση τῶν ποιημάτων τῆς Σαπφοῦς ἀπὸ τὸν Ἑλύτη πρέπει νὰ κριθεῖ αὐτοτελῶς καὶ ὄχι σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο τῶν ἀποσπασμάτων, τῶν ὁποίων ἔγινε αὐθαίρετη συγκόλληση καὶ ἀνασύνθεση. Τὰ σπαράγματα τῶν ποιημάτων τῆς Σαπφοῦς δὲν ἐπιτρέπουν φιλολογικοὺς ἢ λογοτεχνικοὺς ἐξαναγκασμούς.

Ἐδωσε ὁ Ἑλύτης, κυρίως μὲ τὶς πρῶτες του συλλογές, μιὰν ὄνειρικὴ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐλληνικῆς φύσης ποὺ ἴσως δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Τὸ μεγάλο του ποίημα « Ἄσμα ἥρωικὸ καὶ πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθυπολοχαγὸ

τῆς Ἀλβανίας», ἔργο γεννημένο ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ στὸν ἀγώνα τοῦ '40, ἀποτελεῖ ρωμαλέο συμβολισμό τῆς θυσίας τῶν πολεμιστῶν μας. Στὸ ποίημα ἀκοῦμε ἀντίλαλους ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι· ἡ ἐξάισια λογοτεχνικὴ του μορφὴ φέρνει στὸν νοῦ στίχους τῶν τραγικῶν.

Στὶς 15 Μαΐου ἀπεβίωσε ὁ ἀπὸ τὸ 1950 ἐταῖρος, ἐπίτιμος Ὑπουργὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων, Νικόλαος Ζαφειρόπουλος. Ἡ Ἑταιρεία ἀφιέρωσε τεῦχος τοῦ Μέντορος (39, Ὀκτώβριος 1996) στὸν ἀκάματο Ὑπουργο, μὲ τὸν μακρὸ ὑπηρεσιακὸ καὶ ἐπιστημονικὸ βίον. Παλαιὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξε τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ἰδανικοῦ Ὑφόρου πού ἀναζητοῦμε ἢ διακρίνουμε σὲ ἐκείνους τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς τοῦ 19ου αἰώνα, τοὺς παλαιούς πού ταυτίζονταν στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ μνημεῖα. Ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, στὸν ἐπικήδειό του γιὰ τὸν Πιττάκη, λέγει πὺς «αὔριον ὅστις ἀναβῇ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Παρθενῶνα, θέλει τὸν εὔρει ὡς στερηθέντα ἐνὸς τῶν ἀναγκαίων μερῶν αὐτοῦ, θέλει ζητεῖ πανταχοῦ τὴν σκιὰν ἐκείνου ὅστις συνεπλήρου τὰς σκιὰς τῶν μεγάλων τούτων μνημείων, καὶ εἰς ὃν ταῦτα πολλὰ ὀφείλουσι». Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀρμόζουν στὸν Νικόλαο Ζαφειρόπουλο, γιὰ τὸ ἔργο του ὡς Ὑφόρου, γιὰ τὸ ἔργο του κυρίως στὶς Κυκλάδες.

Ἡ δράση του ὑπῆρξε διδακτικὴ καὶ ὅταν ἀκόμη ἦταν πολεμικὴ. Πίστευε ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος προστασίας τῶν μνημείων ἦταν ἡ κατανόηση τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀξίας τους γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ πέτυχε καὶ σήμερα εἶναι ἄρρηκτα δεμένος μὲ τὴ διάσωση τῆς μορφῆς τῶν Κυκλάδων. Ὅ,τι σώθηκε ὀφείλεται σὲ ἐκεῖνον, ὅ,τι καταστράφηκε ὀφείλεται στὴν παραβίαση, ἐκ μέρους κρατικῶν ἀρχῶν, τῶν κανόνων πού εἶχε ἐπιβάλλει ἐκεῖνος. Ἡ διδακτικὴ του δράση φαίνεται στοὺς μαθητὲς πού εἶχε στὸ γυμνάσιο, στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου του, καὶ στὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε σὲ πλειάδα νέων ἐπιμελητῶν, οἱ ὁποῖοι σήμερα εἶναι εἴτε ἔφοροι εἴτε καθηγητὲς στὰ Πανεπιστήμια.

Ὁ Νικόλαος Ζαφειρόπουλος ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τὸ 1972· πέρασε ἀπὸ τότε σχεδὸν μία γενιά. Οἱ νεώτεροι, πού δροῦν στοὺς ἴδιους μὲ ἐκεῖνον τόπους, περπατοῦν πάνω στὸν δρόμο του καὶ συντηροῦν αὐτὰ πού ἐκεῖνος ἔσωσε, αὐτὰ πού ἐκεῖνος ἀποκάλυψε. Ἡ παρουσία του ὡς τοῦ Ὑφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων τῶν Κυκλάδων θὰ εἶναι πάντα ζωντανή.

Ὁ *Jean Pouilloux*, ἐπίτιμος Σύμβουλος, ὁ ὁποῖος ἔπειτα ἀπὸ βασανιστικὴ καὶ μακρὰ περιπέτεια τῆς ὑγείας του ἀπεβίωσε στὶς 29 Μαΐου, ὑπῆρξε ὁ

ἀγαθὸς διδάσκαλος. Εἶχα τὴν τύχη νὰ εἶμαι μαθητὴς του πρὶν ἀπὸ 32 χρόνια στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Lyon καὶ εὐεργετήθηκα ἀπὸ τὴ διδασκαλία του. Ἀγαποῦσε τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἶχε ὡς κύριον σκοπὸ τὴν παιδείαν τῶν νέων σὲ βάρος τῆς δικῆς του ἐπιστημονικῆς προβολῆς. Ὑπῆρξε ἀληθινὸς παιδαγωγός, ιδιότητα ποὺ δὲν ἀπαντᾶται σήμερα. Σὲ ὀδυνηρὰς στιγμὰς τῆς ἱστορίας τῆς πατρίδας του μετέφερε τὴν ἔδραν τοῦ δασκάλου στὶς φυλακὰς, κοντὰ σὲ δέσμιους φοιτητὰς του, τοὺς ὁποίους δὲν ἐγκατέλειψε. Ὑπῆρξε πρόδρομός μου στὴν ἔρευνα τοῦ Ραμνουντος καὶ μὲ καθοδήγησε καὶ μὲ καθοδηγεῖ. Στὴν Ἑλλάδα ἦλθε τὸ 1945, 28 ἐτῶν, ὡς μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ μετὰ ἀπὸ σύντομη θητεία στὰ ἀττικὰ πράγματα, καρπὸς τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἐλάσσων διατριβή του γιὰ τὸ φρούριον τοῦ Ραμνουντος, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία, τὶς λατρεῖες καὶ τὶς ἐπιγραφὰς τῆς Θάσου. Οἱ ἐπιγραφὰς τῶν Δελφῶν ὑπῆρξε ἄλλος τομέας στὸν ὁποῖο διέπρεψε. Καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς στὴ Lyon, ἱδρύσε στὸ ἐκεῖ Πανεπιστήμιον, αὐτὸς ὁ καλύτερος μαθητὴς τοῦ Louis Robert, τὸ φημισμένον Institut d'Épigraphie, τὸ μόνον συστηματικὸ κέντρο ἐπιγραφικῶν σπουδῶν, ὅπου ἡ ἔρευνα συνδυάζεται μὲ τὴ μάθησιν καὶ τὴ διδασκαλίαν. Ὑπῆρξε ἀκόμη Διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὴν Κύπρον ἀπὸ τὸ 1964 ἕως τὸ 1974 καὶ τὰ κυπριακὰ θέματα ὑπῆρξαν τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντά του.

Τὸ θαυμαστὸ γιὰ τὸν Jean Pouilloux εἶναι, τὸ ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἔδρασε ἐπιστημονικὰ καὶ ἔγινε κορυφὴ τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης, χωρὶς νὰ παραμελήσει ἐκεῖνο ποὺ θεωροῦσε ὡς τὸ κύριον ἔργον του, τὴ διδασκαλίαν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν φοιτητῶν του.

Στὶς 6 Δεκεμβρίου ἀπεβίωσε ὁ ἀπὸ τὸ 1950 ἐταῖρος μας, Ὁ Εὐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Σωτήριος Δάκαρης. Ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῶν ἐπιμελητῶν τῶν Ἀρχαιοτήτων ποὺ ἦλθαν στὴν Ὑπηρεσίαν τὸ 1949 καὶ τὸ 1950. Τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται μαζί του στὰ Ἡλύσια πεδία. Ὁ Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης, ὁ Δημήτριος Θεοχάρης, ὁ Παῦλος Λαζαρίδης καὶ ὁ Μανόλης Ἀνδρόνικος. Ἡ πλειάδα ἐκείνη τῶν νέων ἐπιμελητῶν ἀνανέωσε τὸν Κλάδο, ποὺ τότε τὸν ἀποτελοῦσε μιὰ εἰκοσάδα ἐφόρων.

Ὁ Σωτήριος Δάκαρης ἀνέλαβε ἐξαρχῆς τὴν Ἐφορείαν τῆς Ἠπείρου τὴν ὁποία καὶ δημιούργησε. Ὁργάνωσε μόνος του, χωρὶς ὑλικὴ βοήθεια, τὴν Ὑπηρεσίαν μιᾶς περιοχῆς ποὺ εἶχε δεινὰ δοκιμαστῆ κατὰ τὰ γεγονότα τῆς περιόδου

1940-1949. Συνεργάτης στὴν ἀρχὴ τοῦ Δημητρίου Εὐαγγελίδη στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή της τὸ 1959 καὶ τὴν προήγαγε μὲ μεγάλα βήματα. Πρῶτος ἔδωσε τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τοῦ Διὸς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐρασιτεχνικὴ ἔρευνα τοῦ Κωνσταντίνου Καραπάνου. Ἀπὸ τὴν ἑκατοντάδα τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Σωτηρίου Δάκαρη λίγα ἀποτελοῦν διδακτικὰ κείμενα γιὰ τοὺς φοιτητές του. Τὰ λοιπὰ εἶναι μελέτες καὶ αὐτοτελὴ δημοσιεύματα ἀποκλειστικὰ γιὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα τῆς Ἡπείρου, γιὰ τὴ γνώση τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν θεμέλια.

Ἡ χρονιὰ πού πέρασε δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς εὐχάριστη ἀπὸ καμιά ἄποψη. Ἡ δυσθυμία, πού ὀφείλεται κυρίως στὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες, βαρύνει στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὶς τύχες τῶν πραγμάτων. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐπηρέασε καὶ τὴν Ἑταιρεία τῆς ὁποίας ἐπιβράδυνε τὸ ἔργο πού μπορούσε νὰ προσφέρει. Φυσικὰ ὅ,τι δὲν ἔγινε δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ στὸ μέλλον πού δὲν καθορίζεται ἀπὸ κανέναν.

Τὰ ζητήματα πού κυριάρχησαν στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία κατὰ τὸ 1996 σὰς εἶναι σχεδὸν ὅλα γνωστὰ ἀπὸ τίς προηγούμενες χρονιές. Πρῶτος ὁ Κεραμεικὸς γιὰ τὸν ὁποῖο σὰς μίλησα πέρυσι. Τὸ μέλλον τμήματός του φαίνεται τῶρα σκοτεινότερο, πάντα ἐξαιτίας τοῦ μετρώ. Δώδεκα μῆνες δὲν ἄρκεσαν γιὰ νὰ βρεθεῖ ἡ λύση πού ἀρμόζει καὶ φυσικὰ δὲν θὰ βρεθεῖ· ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν ἔχει θέσιν πλέον κοντὰ στὸν σημερινό. Οἰαδήποτε συμβίωση μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα εἶναι πλέον καὶ ἀδύνατη καὶ θεωρεῖται ἀνεδαφικὴ.

Τὸ ζήτημα τοῦ νέου Μουσείου Ἀκροπόλεως ἔχει ἤδη συμπληρώσει μιὰν εἰκοσαετία· ἀντὶ νὰ φθάσῃ στὸ τέρμα διαγωνίζεται, ἔνδειξη ὅτι πάσχει. Ἄν ὑπολογίσουμε ὅτι ἀπαιτεῖται μιὰ εἰκοσαετία περίπου γιὰ τίς ἀπαλλοτριώσεις, τὴν οἰκοδόμησή του καὶ τὴν ὀλοκλήρωσή τῆς ἔκθεσης τῶν ἀρχαίων, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ζήτημα δὲν μᾶς ἀφορᾷ.

Ὁ νέος ἀρχαιολογικὸς νόμος ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη ἱστορία. Ἡ ἀρχὴ του ἀνάγεται στὸ 1965. Μετὰ τὴ ματαίωση τῆς ψήφισής του, τότε, τὸν ἀνέσυραν ἀπὸ τὸν λήθαργο τὸ 1975 ὁ Ἰωάννης Κοντῆς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης. Ἐκτοτε συνεχίζεται μὲ διακοπές τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν καὶ μεταμορφώσεις τοῦ νομοσχεδίου μιὰ ἀτέρμονη πορεία. Ἡ ἔκτασις τῆς ἐπεξεργασίας του στὸν χρόνον δὲν σημαίνει τελειοθηρία, κάτι πού δὲν ἐπιτυγχάνεται σὲ νομοθετικὰ κείμενα, ἀλλὰ προσπάθεια συγκερασμοῦ ἀντιθέσεων πού ἔντονες ἐκδηλώνονται συνεχῶς.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐνοποίησης τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία προβάλλεται ὡς νέα, ἀποτελοῦσε ἐπιθυμία τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, τοῦ ὁποίου ἐορτάσαμε κατὰ τὸ 1996 τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ὁ Τρικούπης ἔκαμε τὸ 1887 προνομιούχο τὸ λαχεῖο τῆς Ἑταιρείας μὲ τὸν σκοπὸ ἀπὸ τίς ἐπὶ πλέον προσόδους τῆς νὰ ἀγορασθοῦν ὅλα τὰ ἰδιωτικά κτήματα πού χώριζαν, τότε καὶ τώρα, τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀθήνας, μὲ πυρῆνα πάντοτε τὸν βράχο τῆς Ἀκρόπολης. Φαντασθεῖτε τίς Ἀγορές, τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, τὴν Πνύκα, τὸν λόφο τοῦ Μουσείου, τὸν λόφο τοῦ Φιλοπάππου, τὸ Θησεῖο, τὸν Κεραμεικὸ ἐνωμένους. Τὸ ἐγχεῖρημα ἔφερε σὲ πέρας ἡ Ἑταιρεία μέχρι τινός. Εἶναι οἱ χώροι γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, οἱ πνεύμονες τῆς σημερινῆς Ἀθήνας. Τὸ ἔργο ἔμεινε ὅμως ἡμιτελές· τὸ Δημόσιο οἰκιοποιήθηκε τὸ Λαχεῖο ὑπὲρ τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Ἑταιρεία ἔμεινε χωρὶς πόρους.

Πέρασαν λοιπὸν 110 χρόνια καὶ τὸ ζήτημα ἐξετάζεται, συζητεῖται καὶ δὲν προχωρεῖ, γιατί ἀντιμετωπίζεται σήμερα ἐσφαλμένα. Ἐνῶ ὁ Τρικούπης ὄνειρευόταν ἓνα δάσος πού θὰ κάλυπτε τίς ἐκτάσεις πού ἐλευθερώνονταν ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες, μιὰν ἀνάκτηση δηλαδὴ τοῦ ἀρχαίου τοπίου ἐλάχιστα θιγμένου τότε, σήμερα ἀντιμετωπίζονται οἱ ἐνδιάμεσες περιοχές πού ἀνήκουν πάντοτε σὲ ἰδιῶτες, ὡς πρόφαση σύνταξης τεχνικῶν μελετῶν μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων θὰ ἐπέμβουμε στὴν ἀρχαία μορφή τοῦ τοπίου καὶ θὰ τὸ παραμορφώσουμε. Τελικὸς σκοπὸς δηλαδὴ εἶναι ἡ κατασκευὴ ἐνὸς νέου τοπίου, ὀλίγον διάφορου τοῦ σημερινοῦ.

Τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1996 ἓνα ζήτημα προβλήθηκε ἔντονα στὸν Τύπο· εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ ἀεροδρομίου τῶν Σπάτων καὶ εἰδικότερα τῆς τύχης τοῦ λόφου Σάγανι στὸν ὁποῖο βρέθηκαν ἀρχαῖα κτίσματα· τὰ παλαιότερα ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται στὴ νεολιθικὴ ἐποχή.

Ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς τὴ γιγαντοσύνη τοῦ ἀεροδρομίου, τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀττικῆς πού ἔγινε καὶ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού θὰ ἀκολουθήσει ὅταν τεθεῖ σὲ λειτουργία τὸ ἀεροδρόμιο, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀπορήσει γιὰ τὸν θόρυβο πού ἔγινε. Γιατὶ ἡ ἐξαφάνιση τῆς καρδιάς τῶν Μεσογείων εἶναι πολὺ σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν κακὴ τύχη ἐνὸς λόφου ὅμοιοι τοῦ ὁποίου καταστρέφονται καθημερινὰ ἀπὸ τὰ λατομεῖα. Ὅταν ὅμως ἀποφασίστηκε ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀεροδρομίου, σχεδὸν πρὶν ἀπὸ δύο δεκαετίες, ἔγινε καὶ τότε θόρυβος καὶ μέγας ἀγώνας ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ στρέμματος. Δὲν ἐννοῶ ὅτι ἄδικα γίνεται σήμερα ὁ θόρυβος καὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὸν λόφο

Σάγανι. Ὡς ἔφορος Ἀττικῆς εἶχα ἀντιταχθεῖ στήν κατασκευή τοῦ ἀεροδρομίου παρὰ τὸ ὅτι δὲν ἦσαν γνωστὰ τὰ νεώτερα καὶ πολὺ σπουδαῖα ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὸ 1996. Φυσικὰ τὰ ἐπιχειρήματά μου δὲν θεωρήθηκαν ἀξιόλογα. Ὅταν τὸ 1982 ἡ τότε νέα κυβέρνησις ἐπιβράδυνε τὶς ἐργασίες καὶ τελικὰ τὶς σταμάτησε, θεωρήσαμε ὅτι ὁ κίνδυνος εἶχε ξεπεραστεῖ, κρίσις ἐσφαλμένη, ὅπως ἀποδεικνύεται.

Ἀλλὰ καὶ ἂν τὸ βουνὸ Σάγανι βρῆκε, δικαίως, ἀξιους ὑπερασπιστές, ὑπάρχουν ἄλλοι τόποι οἱ ὅποιοι μένουν ἀμνημόνευτοι μέσα στὴ γενικὴ ἄγνοια καὶ ἀδιαφορία. Ἐννοῶ, ὡς παράδειγμα, ἓνα νησί πολὺ κοντινὸ μας, τὴν Ψυττάλεια ἡ ὁποία καταστράφηκε καὶ ἃς τὴν εἶχε περιγράψει ὁ Αἰσχύλος στοὺς Πέρσες, καὶ ἃς εἶχε πολεμήσει πάνω στὰ βράχια τῆς ὁ Ἀριστείδης ὁ δίκαιος, ἐξοντώνοντας τὴν ἐκεῖ περσικὴ φρουρὰ ποὺ ἀπειλοῦσε τοὺς ναυμάχους τῆς Σαλαμίνας. Ὅλοι γνωρίζουμε τὴ σημερινὴ χρήσιμη τοῦ νησιοῦ, τὴν τόσο ἄδοξη. Ἄν ρωτοῦνταν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ τὸ ἦθος μας, γι' αὐτὸ καὶ μόνο, γιὰ τὴν Ψυττάλεια, γιὰ τὴν ὕβρη ποὺ διαπράχτηκε ἀπέναντι στὴ φύση, θὰ μᾶς ἀπαρνοῦνταν.

Τὸ τελευταῖο γεγονὸς τῆς χρονιᾶς ποὺ πέρασε εἶναι εὐχάριστο. Σᾶς θυμίζω πρῶτα τὸ προηγούμενο στάδιό του· στίς 14 Μαρτίου τοῦ 1948, ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς αἵθουσας τοῦ παλαιοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας, ὁ Γραμματεὺς τῆς Γεώργιος Οἰκονόμος εἶχε χαιρετίσει τὴν ἐπέτειο τῶν 100 χρόνων τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐπέτειος εἶχε ἐορτασθεῖ δύο χρόνια ἀργότερα τοῦ κανονικοῦ ἐξαιτίας τῶν τότε δυσχερῶν περιστάσεων, ἐλληνικῶν καὶ γαλλικῶν. Μετὰ μισὸν αἰῶνα, τὸν ὅποιον ζήσαμε οἱ περισσότεροι ἐδῶ μέσα, ἐορτάστηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1996 ἡ ἐπέτειος τῶν 150 χρόνων τῆς Σχολῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικότερο καὶ τὸ πλέον εὐχάριστο ἀρχαιολογικὸ γεγονὸς τοῦ 1996.

Ἐννέα χρόνια μικρότερη ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία, ἡ Γαλλικὴ Σχολὴ ξεκίνησε γεμάτη σφρίγος συνεχίζοντας στὸν τόπο μας τὴ μεγάλη ἀρχαιολογικὴ, φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς Γαλλίας. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ παλαιὰ Ἑταιρεία, τοῦ Πιπτάκη καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς γνώσεις καὶ τὶς ικανότητες τῆς νεαρᾶς Σχολῆς καὶ τῶν νεαρῶν μαθητῶν τῆς, ζωγράφων, ἀρχιτεκτόνων. Ἐξαρχῆς τὸ Ἰδρυμα ἐνσωματώθηκε στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία καὶ οἱ μαθητές του, ἐκτὸς τῆς ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητάς τους, εἶχαν διδακτικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση. Πολλοὶ ὑπῆρξαν καθηγητές τοῦ Γαλλικοῦ

Ἰνστιτούτου καὶ στὶς δύσκολες στιγμὲς τῆς νεώτερης ἱστορίας μας συμμετεῖχαν στὶς ταλαιπωρίες μας καὶ ἔζησαν, κοντά μας, τὶς συμφορὲς μας. Ἐχοντας τὴν τύχη νὰ διευθύνεται ἡ Σχολὴ ἀπὸ τὶς κορυφές τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ἐπετέλεσε ἔργο γιγάντιο στὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων τόπων τῆς Ἑλλάδας ποὺ τὸ συμπληρώνει, συνεχῶς, μὲ τὸ αἰώνιο μνημεῖο τῆς δημοσίευσής τους. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ πὼς στὴν αἰωνόβια Σχολὴ ταιριάζουν οἱ στίχοι τοῦ Ὀράτιου ποὺ εἶχε συνθέσει γιὰ δικό του ἔργο (Ὀδαί III, xxx): «Ἐπιτέλεσα ἔργο αἰωνιότερο τοῦ χαλκοῦ καὶ ὑψηλότερο τοῦ βασιλικοῦ ὄγκου τῶν πυραμίδων ποὺ οὔτε ἡ βροχὴ ποὺ ἐρημώνει, οὔτε ὁ ἄγριος βοριάς μποροῦν νὰ καταστρέψουν ἢ ἡ ἀναρίθμητη διαδοχὴ τῶν ἐτῶν καὶ τὸ κύλισμα τοῦ χρόνου».

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-8)

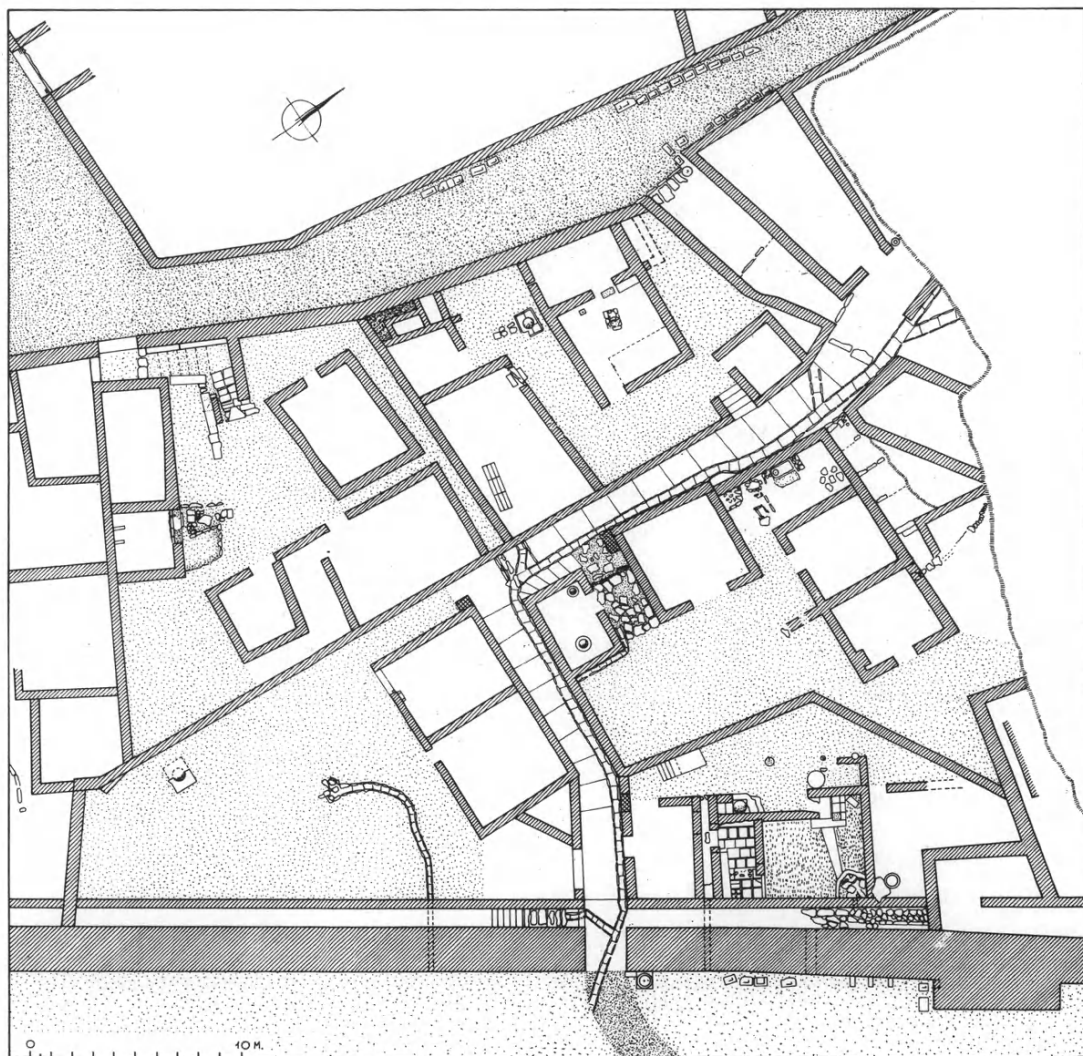
Συνεχίστηκε κατά τὸ 1996, γιὰ εἰκοστὴ δεύτερη χρονιά, ἡ ἀνασκαφὴ καὶ μελέτῃ τοῦ Ραμνοῦντος, μὲ τὴν ἔρευνα στὸ φρούριο, τοῦ πυλώριου, τοῦ συνεδρίου καὶ τοῦ στρατηγείου.

Τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κινητῶν πηλίνων καὶ μεταλλίνων ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῶν κατὰ χώραν καὶ ὑπὸ στέγην μνημείων ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

Στρατιωτικὰ κτίσματα στὸ κάτω φρούριο

Ὁ ἀναγκαστικὸς στρατιωτικὸς χαρακτήρας τοῦ Ραμνοῦντος παρὰ τίς, ἐνίοτε, ἀντίθετες ἐπιθυμίες τῶν κατοίκων του, φαίνεται στὸ κάτω φρούριο ὅπου τὴν καλύτερη θέση μέσα στὸν τειχισμένο οἰκισμό εἶχαν τὰ στρατιωτικῆς χρήσης κτίσματα. Αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε εἶναι τὸ νότιο πυλῶριο, τὸ στρατηγεῖο, τὸ νότιο στρατόπεδο ποὺ χρησίμευε καὶ ὡς γυμνάσιο, τὸ πυλῶριο καὶ τὸ συνέδριο. Ἡ ταύτισή τους γίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ θέση τους, τὴ μορφή τους καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Κύριος παράγων ὁμως γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν κτιρίων εἶναι οἱ ἐπιγραφές τοῦ φρουρίου καὶ κυρίως ψήφισμα τοῦ 248/47 π.Χ., ἐπὶ ἄρχοντος Καλλιμῆδου, πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Θουκρίτου Ἀλκιμάχου Μυρρινουσίου (ΠΑΕ 1989, 34-37 ἀρ. 16 πίν. 14· βλ. καὶ Philippe Gauthier, *Bull. Épigr.* 1994, 300). Κατὰ τὸ ψήφισμα αὐτό (στ. 11-12) ὁ στρατηγὸς Θούκριτος «[ἀν]ατέθηκε καὶ συνέδριον πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ]// [κα]τασκεύαχε δὲ καὶ πυλῶριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ἰδ[ίῳ]ν».

Ἡ μεγαλοπρεπὴς νότια πύλη χρονολογεῖται, μὲ κριτήρια τοιχοδομίας, φιλολογικὰ καὶ ἀνασκαφικά, στὸν 5ο π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1993, 4-20), καὶ κατὰ

Εἰκ. 1. Τὰ κτίσματα ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

νέα μελέτη στὰ μέσα τοῦ αἰῶνος πλέον καὶ ὄχι στὸ τέλος του. Ἡ πύλη ποὺ κατασκεύασε ὁ Θούκριτος εἶναι ἡ ἀνατολικὴ ἢ ὁποία ἔγινε καὶ ἡ κύρια μεγάλη πύλη τοῦ τείχους.

Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου κατὰ τὸ τμήμα τὸ ὁποῖο μᾶς σώζεται ἀποτελεῖ ἀνάλημμα τοῦ λόφου ποὺ περιβάλλει καὶ προστατεύει. Μόνο τὸ κεντρικὸ του μέρος ἔχει ἐσωτερικὴ ὄψη. Ἡ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου ἔκταση τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ μέρους τοῦ τείχους εἶναι χαμηλότερη τοῦ λοιποῦ φρουρίου, διότι καὶ τὸ ἔδαφος ἦταν ὁμαλῶς κατωφερὲς ἀλλὰ καὶ ἐκσκαφὴ ἔγινε ἀκριβῶς ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους. Ἡ ἐκσκαφὴ αὐτὴ, στὸν χῶρο τῆς ὁποίας κατασκευάστηκαν τὸ πυλῶριο καὶ τὸ συνέδριον, ἴσως πραγματοποιήθηκε μὲ ἔξοδα τοῦ Θουκρίτου (εἰκ. 1).

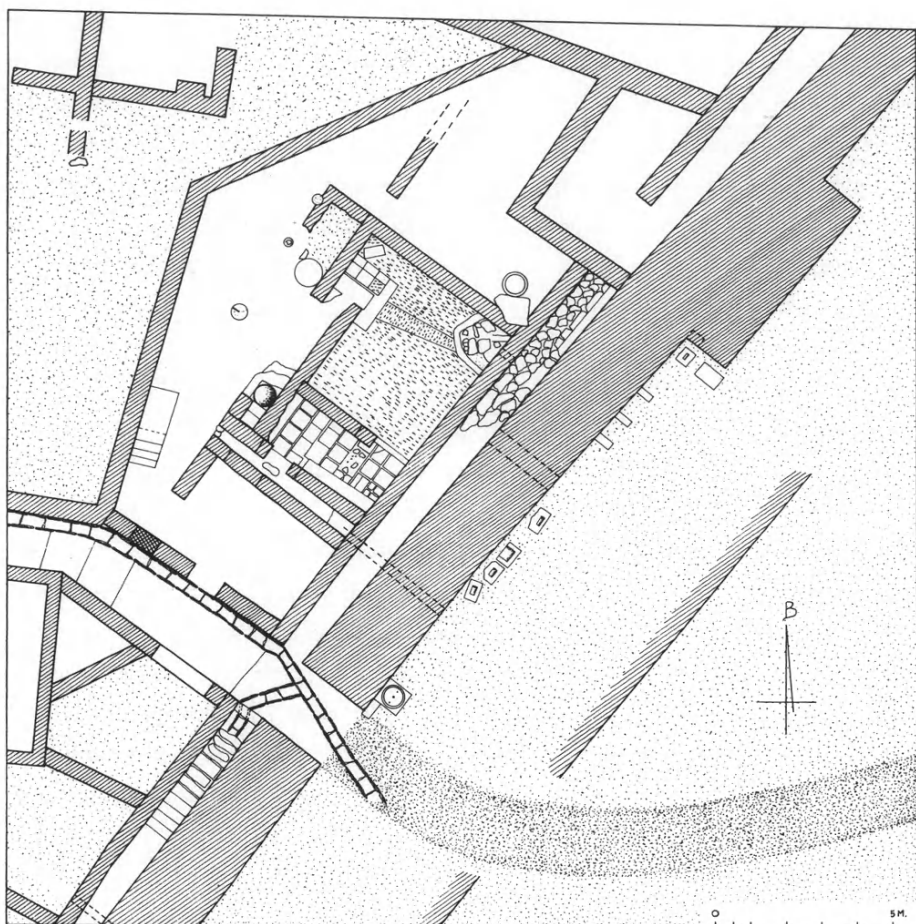
Τὸ ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ ὁδὸς τοῦ δρόμου κείμενο κτίριο (ΠΑΕ 1989, 11· 1992, 29-31) ταύτισα ἐξ ἀρχῆς (ΠΑΕ 1989, 14) μὲ τὸ πυλῶριο, γνώμη ποὺ ἐξακολουθῶ νὰ διατηρῶ. Εἶναι στρατιωτικὸς κανόνας, ὅτι κτίρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλέγχονται οἱ πύλες καὶ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσίᾳ τῶν στρατιωτικῶν.

Τὸ νοτίως τοῦ δρόμου τῆς πύλης κτίριο ἀνήκει καὶ αὐτὸ στοὺς στρατιωτικούς, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ μορφή του καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὸ ταυτίζω μὲ τὸ συνέδριον τοῦ ψηφίσματος τοῦ Θουκρίτου.

Τὸ συνέδριον εἶχε κατασκευαστεῖ σὲ ἐπαφὴ πρὸς παλαιότερο στρατιωτικὸ κτίριο, «πρὸς τῶι στρατηγίῳ». Τὸ στρατηγεῖο εἶναι λοιπὸν παλαιότερο, βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ εἶναι ὁ χῶρος μὲ τὸν μεταγενέστερο μεταλλουργικὸ κλίβανο καὶ τὰ γύρω κτίσματα ποὺ ἐρευνήθηκαν μερικῶς κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια (ΠΑΕ 1991, 10· Ἔργον 1995, 15-18).

Τὸ πυλῶριο

Τεχνικοὶ λόγοι ἐπέβαλαν τὴν τμηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου, ἢ ὁποία ἔγινε σὲ περισσότερες περιόδους (ΠΑΕ 1989, 11-14· 1994, 39-40). Ὁ χῶρος τοῦ πυλωρίου ὀρίζεται νοτίως ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς ἀνατολικῆς πύλης, δυτικὰ ἀπὸ τὸ τεθλασμένο ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, ὁδὸς ἀπὸ μεταγενέστερα κτίσματα ποὺ κεῖνται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ τεῖχος ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωρίζεται μὲ διάδρομο πλ. 0.53 μ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ πυλωρίου εἶναι ὁ ἀπὸ κοινούς λίθους πηλό-

Εἰκ. 2. Τὸ πυλῶριο κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια (σχ. Εὐ. Ὁλυμπίου).

κτιστος πὺ ὑπάρχει ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους καὶ στὸν χώρὸ τοῦ συνεδρίου καὶ νοτιότερα. Γιά λόγους στρατιωτικῆς ἀσφαλείας πιθανῶς καὶ συντήρησης, καὶ τὰ δύο κτίρια δὲν ἐφάπτονται τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ τείχους.

Ἡ εἴσοδος τοῦ πυλωρίου βρίσκεται στὴ νότια πλευρά του, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, καὶ ἔχει πλάτος 0.90 μ. Ἐσωτερικὰ ὑπάρχει αὐλή, στὸ νότιο καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Τὸ νότιο τμήμα ἴσως ἦταν στεγασμένο, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ λείψανα τοίχων (εἰκ. 2 πίν. 1).

Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου τοῦ πυλωρίου βρίσκεται ὑπόγεια ἀπιοειδῆς δεξαμενὴ νότια τοῦ στομίου τῆς ὁποίας ὑπάρχει κτιστὸ φρεάτιο γιὰ τὴ διοχέτευση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ποῦ κυλοῦσαν ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ κτιρίου (ΠΑΕ 1989, 11). Στὴ δεξαμενὴ βρέθηκε τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ (ΠΑΕ 1989, 31 ἀρ. 15). Ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς ὁ χώρος εἶναι στεγασμένος, 1.60 X 3.67 μ. μὲ εἴσοδο ἀπὸ Νότο πλ. 1.10 μ. καὶ ἄλλο ἄνοιγμα στὸν βόρειο τοῖχο του πλ. 1 μ., τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὸ ἐσωτερικόν. Ὁ περιορισμένος αὐτὸς χώρος φέρει κτιστὸ θρανίον στὸ ΝΑ τμήμα του, προσκολλημένο στὸν νότιο τοῖχο, μήκ. 2.35 μ., πλ. 0.50 καὶ ὕψ. 0.35 μ. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ κοινούς λίθους, θραύσματα ὀπτῶν πλίνθων καὶ πηλίνου ἀγωγοῦ καὶ φέρει κονίαμα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, τὸ ὁποῖο σώζεται μερικῶς καὶ στὴν πρόσθια. Ὁ χώρος λοιπὸν ἦταν προθάλαμος ἀναμονῆς, ὑπασπιστήριον ἢ κάτι παρόμοιον. Στὸ θρανίον θὰ τοποθετοῦσαν σκέπασμα ἢ μαξιλάρια. Ὁ μικρὸς αὐτὸς χώρος εἶναι στρωμένος μὲ πήλινες πλάκες διαστάσεων 0.41 X 0.43 μ., μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν θραυστεῖ καὶ ἐπισκευάστηκαν. Οἱ πλάκες αὐτὲς δὲν ἀνήκουν στὸ ἀρχικὸ κτίριον ἀλλὰ στὴν πολὺ μεταγενέστερη μετασκευή του.

Συνεχόμενος ὑπάρχει ἄλλος χώρος διαστάσεων 4.65 X 3.68-4.67 μ. μὲ ἡμικυκλικὴ ἐστία στὴ ΒΑ γωνία, ἀκτίνας 1.58 μ., χορδῆς 1.80 μ. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου ὀρίζεται δυτικὰ ἀπὸ τοῖχο ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ φρεάτιο τῆς δεξαμενῆς· τὸ βόρειο τμήμα ὀρίζεται, πάλι δυτικὰ, ἀπὸ ἄλλο τοῖχο ὁ ὁποῖος βρίσκεται δυτικότερα τοῦ προηγουμένου. Στὸ σημεῖο συμπτώσεως τῶν δύο τοίχων ἀρχίζει στενὴ ὑπόγεια στοὰ ἢ ἀγωγὸς ποῦ καταλήγει στὴν ἐστία τῆς ΒΑ γωνίας. Ἡ πορεία τῆς φαίνεται καθαρὰ στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου τὸ ὁποῖο καταστράφηκε γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἐπισκευάστηκε (πίν. 2).

Τὸ δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄρθια καρφωτὰ τεμάχια κεραμίδων στερεωμένων μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁρθογώνιον τμήμα γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι στρωμένο μὲ πήλινες καὶ λίθινες πλάκες. Ἡ κατεύθυνση τῶν μπηγμένων στὸ δάπεδο κεραμίδων εἶναι Α-Δ, ἐνῶ τοῦ τμήματος ποῦ στεγάζει τὸν ἀγωγὸ Ν-Β.

Ἐξωτερικά τῆς βόρειας γωνίας τοῦ δωματίου βρέθηκαν ἐλάχιστα λείψανα τῆς περιφέρειας κυκλικοῦ κλιβάνου διαμ. 0.80 μ. περίπου. Δυτικά τοῦ κλιβάνου βρέθηκαν τοποθετημένες στὴ σειρά, ἐπὶ νοητῆς εὐθείας καὶ μὲ κατεύθυνση περίπου B-N, τρεῖς λίθινες αὐτοσχέδιες βάσεις ξυλίνων στύλων. Ἡ πρώτη, ἡ βόρεια, εἶναι σπόνδυλος διαμ. 0.28 μ., ἡ δεύτερη, ἡ μεσαία, εἶναι κυκλικὴ περίπου βάση ἀναθήματος διαμ. 0.23. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρεי τόρμος διαμ. 0.12-0.13 μ. βάθους 0.03 μ., γιὰ τὴν ἴδρυσή λιθίνου ἀντικειμένου. Ἡ τρίτη βάση εἶναι μικρὸς ἀρράβδωτος σπόνδυλος, ὕψ. 0.52, διαμ. 0.39 μ. καὶ ἔχει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιο κεντρικὸ τόρμο πλευρᾶς 0.04 μ., βάθ. 0.04. Ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ σπονδύλου ἕως τὸν τόρμο ὑπάρχει αὐλάκι μολυβδοχοήσεως τριγωνικῆς τομῆς βάθους 0.018 μ. καὶ πλάτους ἄνω 0.02 μ. Ἔως τώρα δὲν ἔχει βρεθεῖ τὸ μέλος πὺ στερεωνόταν στὸν σπόνδυλο αὐτόν, ἄλλος σπόνδυλος ἢ ἀνάθημα κυλινδρική μορφῆς. Στὶς τρεῖς βάσεις στηρίζονταν, σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, ξύλινοι στύλοι μικροῦ ὑποστέγου (πίν. 3).

Τρίτο δωματίο βρίσκεται βόρεια τοῦ περιγραφέντος. Ἡ θύρα του πλ. 0.80 μ. εἶναι στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἡ ἀνασκαφὴ του προϋποθέτει τὴν καθάραιση μεταγενεστέρου οἰκοδομήματος πὺ κτίστηκε πάνω στὶς ἐπιχώσεις του, πράγμα πὺ δὲν κρίθηκε σκόπιμο νὰ γίνει. Τὸ μήκος του (Α-Δ) εἶναι 4.70 μ.

Στὸ ΝΔ τμήμα τῆς αὐλῆς σώζεται ἡ ἀρχὴ λίθινης κλίμακας πλ. 0.90 μ. καὶ ὕψ. βαθμίδων 0.17 μ. Εἶναι συμπαγῆς, κτισμένη μὲ κοινούς λίθους, ἔχει τέσσερις βαθμίδες καὶ καταλήγει σὲ πλατύσκαλο (πίν. 4). Συνεχιζόταν σὲ ὕψος ξύλινη καὶ ἔφερε στὸν ὄροφο τοῦ κτιρίου ὁ ὁποῖος ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ὠμές πλῖθες, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς μάζες κόκκινης ἀργίλου πὺ εἶχαν βρεθεῖ πάνω στὴν κλίμακα καὶ γύρω της κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ της (ΠΑΕ 1989, 11).

Στὴν αὐλὴ βρέθηκαν δύο λίθινα ἀγγεῖα, πλάκα ληνοῦ καὶ θραυσμένα ἀλειυτικά ἐξαρτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. ΠΑΕ 1989, 40. Ἄλλα εὐρήματα, τρεῖς λίθινες σφαῖρες διαμ. περίπου 0.15 μ. ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο εἶναι ἐλλιπεῖς, ἀντίβαρο κήλωνος ὕψ. 0.50 μ., πλ. 0.47 μ. μὲ τρῆμα διαμ. 0.05 μ. καὶ πολλὰ θραύσματα μυλολίθων.

Ἡ ἐπίχωση ἡ μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πυλωρίου, ἦταν λάσπη, καθαρὴ κατεβασιὰ τῶν βροχῶν. Στὸ χαμηλότερο στρώμα βρέθηκαν δύο λύχνοι, ὁ ἓνας τοῦ 2ου-1ου π.Χ. αἰ. (Αγοτα IV, 697), καὶ ὁ

ἄλλος τοῦ 1ου π.Χ.-1ου μ.Χ. (αὐτόθι 700, 734). Τμήμα τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ, μήκους 6 μ. εἶναι λιθόστρωτο. Στὴν ἀνατολική παρυφή τοῦ πρώτου τρίτου περίπου σχηματίζεται αὐλάκι, τὸ ὁποῖο καταλήγει σὲ ἀγωγὸ πὺν βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Παρατηρεῖται λοιπὸν φροντίδα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ συγκέντρωσης νερῶν καὶ ὑγρασίας στὸν στενὸ χῶρο μεταξὺ τείχους καὶ πυλωρίου.

Ὁ χῶρος τοῦ πυλωρίου, τοῦ συνεδρίου, τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ ὁ μεταξὺ τους δρόμος τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶχε ἐπιχωσθεῖ ἐπίτηδες κατὰ τὴ μεταγενέστερη ἀρχαιότητα, γιὰ τὴ δημιουργία ὁμαλῆς ἐπικλινούσης ἑκτασης ἢ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ χαλάσματα τῆς περιοχῆς. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους τὰ οἰκήματα αὐτὰ παρέμειναν θεατὰ ἐπὶ ἄρκετὸ διάστημα. Τὸ πρῶτο στρώμα τῆς ἀρχαίας ἐπίχωσης τοῦ ἀρχαίου δαπέδου ἦταν καθαρὴ λάσπη, ὁμοιογενὴς καὶ ἰσοϋψῆς, συγκεντρωμένη ἀπὸ τὶς βροχές, τῶν ὁποίων τὰ νερὰ δὲν εἶχαν διέξοδο ἐπειδὴ οἱ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ ἦσαν φραγμένοι.

Στὸ πυλῶριο δὲν βρέθηκαν κεραμίδια σὲ στρώμα, ὅπως συμβαίνει ὅταν ἡ στέγη πέφτει καὶ μένει μέσα στὸ ἐρείπιο. Ὅταν λοιπὸν ἐγκαταλείφθηκε ἀφαιρέθηκαν τὰ κεραμίδια του, ὅπως ἔγινε καὶ σὲ ἄλλα κτίσματα τοῦ φρουρίου. Στρώμα κεραμιδιῶν, σπασμένων σὲ μικρὰ κομμάτια, βρέθηκε στὴν αὐλή, δυτικὰ τοῦ μεγάλου δωματίου. Δὲν εἶναι κεράμωση πεσμένη, δὲν βρέθηκε οὔτε ἓνα μεγάλο κομμάτι κεραμιδιοῦ. Νομίζω πὺν εἶναι ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάλου δωματίου. Στὴν αὐλὴ βρέθηκε ἀκόμη στρώμα στάχτης χωρὶς κάρβουνα. Μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλου ἢ ἔχει σχέση μὲ τὸ τζάκι, τὸν κλίβανο καὶ τὸν ὑπόγειο ἀγωγό;

Ἡ μορφὴ τοῦ πυλωρίου, ὅπως σώζεται σήμερα, ἀνήκει στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Χρῆση πηλίνων πλακῶν στὸν Ραμνοῦντα ἔχει διαπιστωθεῖ στὴ μεταγενέστερη (3ος μ.Χ. αἰ.) μετασκευὴ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. πὺν βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ φρουρίου (ΠΑΕ 1985, 16-26). Πήλινες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης σὲ κτίσμα τῆς ΝΑ συνοικίας τοῦ φρουρίου (ΠΑΕ 1991, 10) καὶ πήλινες πλίνθοι στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος Ἀρχηγέτου (ΠΑΕ 1993, 25). Καὶ τῶν δύο ἢ χρῆση φαίνεται ὅτι ἔπαψε κατὰ τὸν 3ο μ.Χ. αἰῶνα.

Κάτω ἀπὸ τὸ σωζόμενον ἐρείπιο ὑπάρχουν τοῖχοι παλαιότερων κτισμάτων οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθοῦν χωρὶς νὰ καταστραφοῦν τὰ ὑπερκείμενα λείψανα. Ὑποθέτω ὅτι ἀνήκουν στὸ ἀρχικὸ πυλῶριο τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Τὸ συνέδριον

Γιὰ τὴ θέση τοῦ συνεδρίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Θουκρίτου ποὺ μνημόνευσα καὶ τὰ κτίσματα σὲ σχέση μετὰ τὸ τεῖχος καὶ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, ἔγινε λόγος. Κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια εἶχε ἐρευνηθεῖ ὀρθογώνιο κτίριο, νότια τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τοῦ ὁποίου ἔχει δοθεῖ ἡ περιγραφή (ΠΑΕ 1992, 29-31· 1994, 40-42).

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ποὺ κάλυπταν τὸν χώρο νοτίως τοῦ ὀρθογωνίου κτιρίου, ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἀναλήμματος ποὺ ὀρίζει τὸ βορρονότιο τμήμα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ συγκρατεῖ τὰ ἄνδρα τοῦ στρατηγείου καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Τὸ ἀνάλημμα, κατασκευασμένο καὶ ἐπισκευασμένο κατὰ καιροὺς, ἀπὸ τὴ βόρεια ἀρχὴ τοῦ ἔως τὸ τέρμα τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου, ἔχει μῆκος 42 μ. Τὸ τμήμα ποὺ ὀρίζει δυτικὰ τὴν αὐλὴ τοῦ συνεδρίου ἔχει μῆκος 21 μ. Νότια ἡ αὐλὴ ὀρίζεται ἀπὸ ἀνάλημμα μήκους 6.50 μ. Τὸ ἀνάλημμα βρέθηκε γκρεμισμένο κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος του. Εἶναι κατασκευασμένο μετὰ ἀργούς λίθους ἢ πλακοειδεῖς, ἀνάμεσά τους μικρότεροι λίθοι, καὶ στὸ κτίσιμό του δὲν ἀκολογήθηκε κανένα σύστημα ἐντεχνης τοικοδομίας, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε δὲν ἐπέτρεπε ἡ χρῆση τοῦ σχεδὸν ἀκατέργαστου ὕλικου (πίν. 5).

Κατὰ τὴ μεταγενέστερη χρῆση τοῦ χώρου κατασκευάστηκε, σὲ μῆκος 7.80 μ. καὶ σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸ ἀνάλημμα, ἄλλο, γιὰ προστασία τοῦ ἀρχικοῦ ποὺ εἶχε ὑποστῇ βλάβες. Καὶ αὐτὸ ἦταν κτισμένο μετὰ κοινὲς πέτρες, σωζόταν σὲ ὕψος 0.70 ἔως 1.30 μ. καὶ ἀκουμποῦσε κατευθεῖαν σὲ ὕστερες ἐπιχώσεις. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψή του κατέστη ἐτοιμόρροπο, μάλιστα πάνω ἀπὸ τὴν μερικῶς κενὴ δεξαμενὴ, καὶ κατ' ἀνάγκην καθαιρέθηκε.

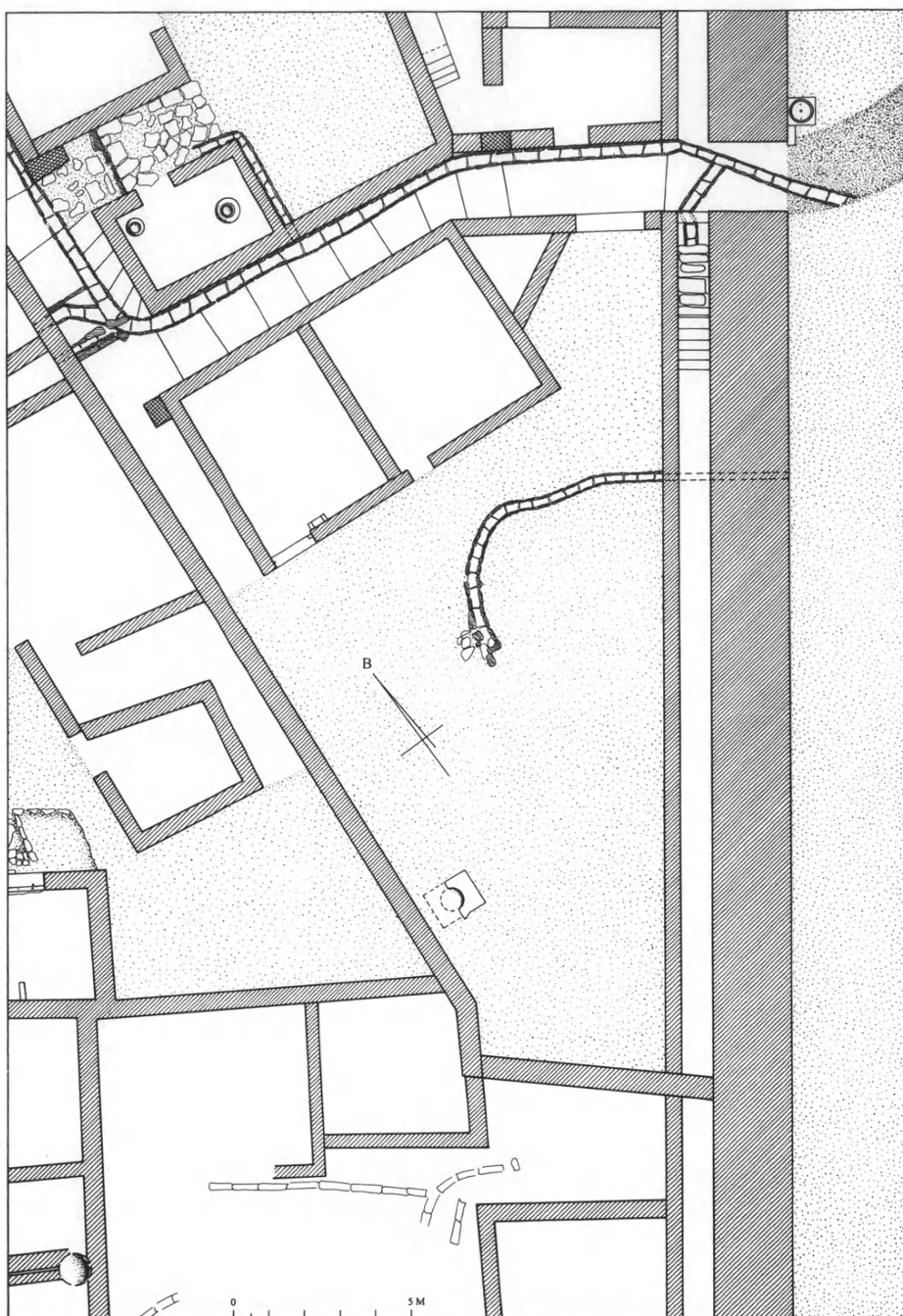
Τμήμα τοῦ ὕστερου αὐτοῦ ἀναλήμματος ἦταν μετέωρο. Σὲ βάθος 0.60 μ. χαμηλότερα τῆς κάτω ἐπιφανείας του ἀποκαλύφθηκε δεξαμενὴ κενὴ μέχρι βάθους 10 μ. Εἶχε λαξευθεῖ στὰ μαλακὰ χώματα καὶ τὸ κυλινδρικό ἄνω τμήμα εἶχε καταρρεύσει. Ἀπὸ τὴν ἐρευνα δείχτηκε ὅτι καὶ τὸ παλαιότερο ἀνάλημμα εἶχε κτισθεῖ ἐπάνω στὴ δεξαμενὴ, τῆς ὁποίας μόνο τὸ λίθινο στόμιο δὲν καλυπτόταν ἀπὸ τοὺς ὑπερκείμενους τοίχους. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ὑπερκείμενου στρατηγείου καὶ τοῦ ἀναλήμματος του. Κρίθηκε λοιπὸν ἀναγκαῖο νὰ ἐπιχωθεῖ πλήρως ἡ

δεξαμενὴ μὲ καθαρὰ χρώματα καὶ τὴ θέσῃ της δείχνει τὸ σωζόμενο ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ μαρμαρίνου στομίου της, διαστάσεων 0.65-0.72 X 1.12 μ. Τὸ κυκλικὸ ἄνοιγμα στὸ μέσον ἔχει διάμετρο 0.72 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου βρίσκεται κατὰ 0.36 μ. ὑψηλότερα τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ κτιρίου τοῦ συνεδρίου.

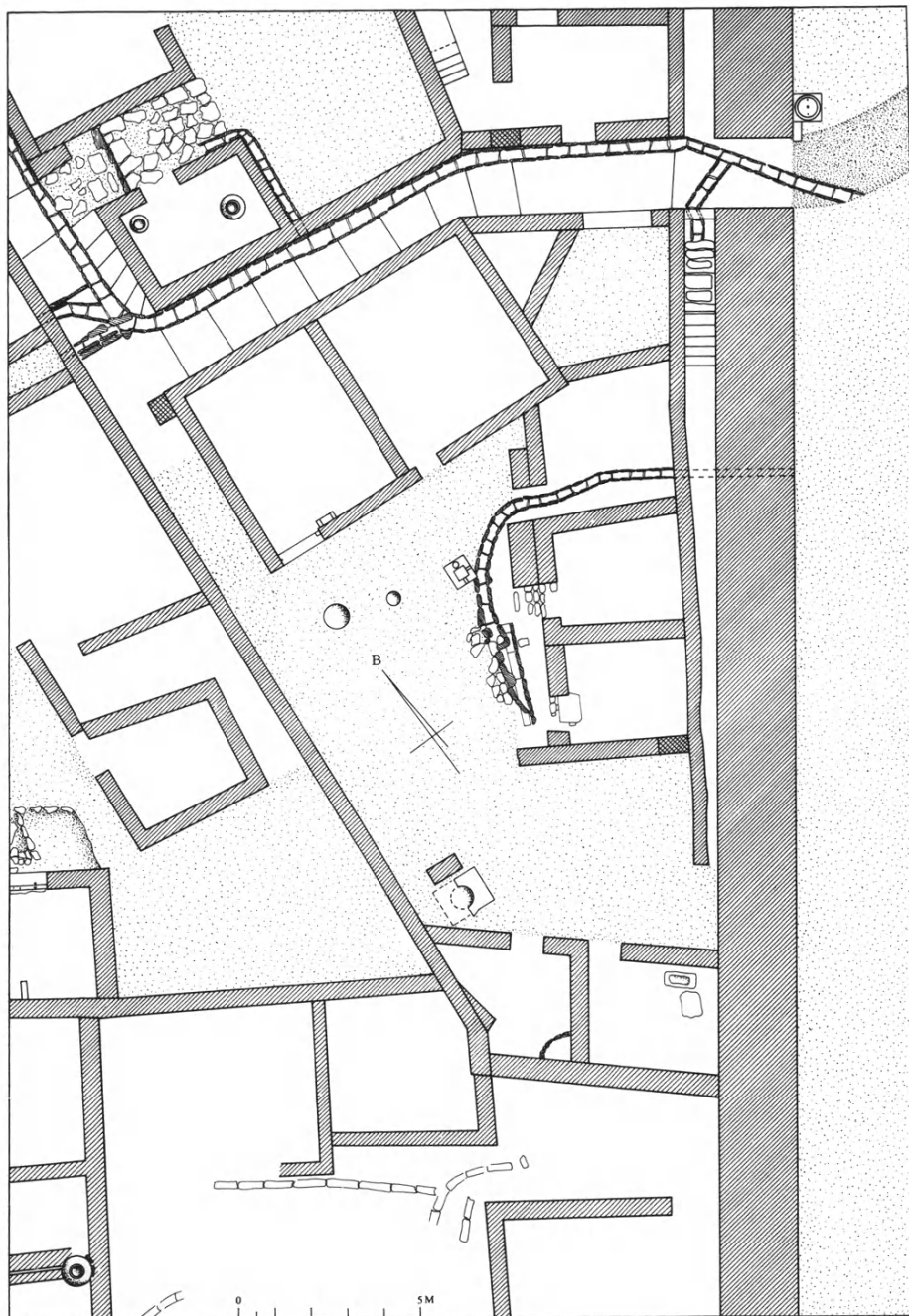
Τὸ συνέδριο λοιπὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο κτίριο πρὸς Βορρὰ (πίν. 6) καὶ τριγωνικὴ αὐλὴ πρὸς Νότο ἢ ὁποία, πλὴν τῆς δεξαμενῆς, ἔχει περίπου στὸ κέντρο της ἀποχετευτικὸ ἀγωγό. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, ἔχει ἀρχικὴ κατεύθυνση Ν-Β καὶ κατόπιν κάμπτεται πρὸς Ἀνατολάς, περᾶ κάτω ἀπὸ τὸν παράλληλο πρὸς τὸ τεῖχος τοῖχο, διασχίζει τὸν μεταξὺ τους διάδρομο, συνεχίζει ἐντὸς τοῦ τείχους καὶ ἐκβάλλει ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἄρα ὁ ἀγωγὸς καὶ τὸ συνέδριο χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς πύλης τείχος ἢ ἡ κατασκευὴ τοῦ συνεδρίου εἶναι συνέπεια τῆς ἐκσκαφῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Οἱ κατασκευαστὲς τοῦ τείχους εἶχαν ὑπόψιν τους τίς ἀνάγκες τοῦ συνεδρίου (εἰκ. 3).

Τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὀρίζει ὁ παράλληλος πρὸς τὸ τεῖχος μακρὸς τοῖχος, τὸν ὁποῖο εἶδαμε ἤδη στὸ πυλῶριο καὶ ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ ἀλλοῦ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς διατηρεῖται στὴν ἀρχικὴ του μορφή σὲ μῆκος 8 μ. καὶ συνεχίζεται ἀνακατασκευασμένος καὶ μὲ ἰσχυρὴ ἀπόκλιση πρὸς Α σὲ μῆκος 14 μ. Ὁ μεταξὺ διάδρομος, ὁ ὁποῖος πλὰι στὴν ἀνατολικὴ πύλη καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν 8 μ. ἔχει πλάτος 0.71 μ., στὸ νότιο ἄκρο του ἔχει πλάτος μόλις 0.26 μ., διότι στενοῦται προοδευτικῶς. Ἡ τοιχοδομία στὸ νεώτερο τμήμα εἶναι ἀμελέστερη καὶ διατηρεῖται σὲ χειρότερη κατάστασι.

Σὲ μεταγενέστερη περίοδο, μετὰ τὴν κατάρρευση καὶ ἀνακατασκευὴ τοῦ παραλλήλου τοίχου, κατασκευάστηκαν στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ νότιο μέρος τῆς αὐλῆς πέντε μικρὰ δωμάτια. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶναι τρία καὶ ἔχουν διαστάσεις, ἀπὸ Β πρὸς Ν, 3.50 X 3.65 μ., 2.87 X 3.50 μ., 2.78 X 3.58 μ. Καὶ τὰ τρία εἶναι παράγωνα καὶ φέρουν ἄνοιγμα θύρας πλάτους 0.95 μ. τὸ πρῶτο, 0.90 μ. τὸ δεύτερο, 1.20 μ. τὸ τρίτο καὶ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τους. Τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ἔχουν ὡς κατώφλι πλάκες ἀδρὰ κατεργασμένες. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὰ δωμάτια αὐτὰ χρησίμευαν καὶ ὡς κοιτῶνες (εἰκ. 4 πίν. 7).

Ἐξωτερικά τοῦ πρώτου δωματίου, ἀριστερά τῆς εἰσόδου, ὑπάρχει ὀρθογώνιο πεζούλι 0.50×1.35 μ., ὕψ. σωζομένου 0.25 μ. Ἐξωτερικά τοῦ δευτέρου, ἀριστερά ἐπίσης τῆς εἰσόδου ὑπάρχει δεύτερο πεζούλι 0.75×1.85 , ὕψ. 0.55 μ. Καί τὰ δύο εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ἀργούς λίθους· ὁ προορισμός τους μοῦ εἶναι ἄγνωστος. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ τρίτου δωματίου ἔχει μήκος 4.80 μ., ἐξέχει δηλαδὴ ἀρκετὰ πρὸς Δ.

Τὰ δωμάτια τοῦ νότιου μυχοῦ τῆς αὐλῆς ἔχουν διαστάσεις 3.50×3.50 μ. τὸ ἀνατολικό, 2.18×2.87 μ. τὸ δυτικό. Στὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ βρέθηκε μαρμάρινη ὀρθογώνια ἀμελῶς κατασκευασμένη λεκάνη διαστάσεων 0.40×0.76 , βάθους 0.10 μ. Ἐσωτερικά εἶναι ἀνώμαλη, ἐργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Οἱ λίθινες λεκάνες, σὲ θραύσματα, εἶναι συχνὸ εὔρημα στὸ φρούριο. Οἱ ὀρθογώνιες εἶναι λιγότερες ἀπὸ τίς κυκλικές.

Ὅταν κατασκευάστηκαν τὰ δύο δωμάτια τὸ φρούριο δὲν εἶχε πλέον καμιά ἀμυντικὴ ἀξία. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου εἶναι τὸ ἴδιο τὸ τεῖχος, μὲ ἰσχυρὴ ὅμως κλίση πρὸς Α, πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τῆς ἐξωτερικῆς του ὀψης. Ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους, ἡ ἐρειπωμένη, εἶναι ἐκείνη τῆς μεταγενέστερης ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποία κτίστηκε τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνακατασκευάστηκε τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου ἀναλήμματος τῆς αὐλῆς. Τὸ ἀνάλημμα αὐτό, μήκους 6.50 μ., τερματίζει ἐπάνω στὸ ἔντονα κεκλιμένο πρὸς Α τεῖχος. Κτίστηκαν λοιπόν, δωμάτιο καὶ ἀνάλημμα, ὅταν τὸ τεῖχος εἶχε λάβει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς Ἀνατολὰς, καὶ ὁ ἐσωτερικὸς παράλληλος τοῖχος εἶχε γκρεμιστεῖ (πίν. 8).

Ἡ αἰτία τῆς φθορᾶς τοῦ τείχους, πλὴν μιᾶς ὑποθετικῆς ἀρχικῆς ἢ ὁποῖα ὀφειλόταν σὲ ἐχθρικὴ ἐνέργεια, εἶναι ἡ πτώση τῆς ἀπὸ ὠμές πλῆθες ὑπερκατασκευῆς καὶ ἡ ἀνάπτυξη φυτείας στὸ λίθινο τμήμα του. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ παράλληλου τοίχου ἐπέτρεψε τὴ διάθρωσή του ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν καὶ τὴ διόγκωση τοῦ ἐσωτερικοῦ γεμίσματος τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο εἶναι χῶμα καὶ πέτρες.

Κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τῶν δωματίων τοποθετήθηκαν στὴν αὐλὴ, ἐπὶ νοητῆς εὐθείας μὲ κατεύθυνση Α-Δ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ συνέδριο, τρεῖς λίθοι. Ὁ πρῶτος ὁ δυτικός, εἶναι σπόνδυλος ἀρράβδωτος ἐργασμένος μὲ βελόνι, ὕψ. 0.45 μ., διαμ. 0.70 μ. ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Ἀπέχει 2 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα καὶ 1.61 μ. ἀπὸ τὸ συνέδριο. Σὲ ἀπόσταση 1.15 μ. πρὸς Α

καὶ 2.20 μ. ἀπὸ τὸ συνέδριο κεῖται δεύτερος σπόνδυλος ὕψ. 0.42 μ., ἄνω διαμ. 0.38 μ., κάτω εὐρυνόμενος αἰσθητά, ἐργασμένος μὲ βελόνι. Σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὸν δεύτερο καὶ 2.40 μ. ἀπὸ τὸ συνέδριο κεῖται ὀρθογώνιος λίθος, 0.57 X 0.68, ὕψ. 0.35 μ., χονδρικά κατεργασμένος καὶ ἐλλειπῆς ἄνω, γύρω γύρω. Ἄνω φέρει δύο κοιλότητες, κυκλικὴ διαμ. 0.125, βάθ. 0.11 μὲ κατωφερὴ πυθμένα, καὶ ὀρθογώνια 0.275 X 0.31 βάθ. 0.16 μ. Οἱ δύο κοιλότητες ἐπικοινωνοῦν μὲ σωληνοειδὲς τρήμα διαμ. 0.10 μ., τοῦ ὁποῖου λείπει τὸ ἄνω. Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο ἄλλα τρήματα, τὸ ἓνα στὴν ἐμπρόσθια πλευρὰ διαμ. 0.07 (ὡς πίσω πλευρὰ λαμβάνεται ἡ τῆς κυκλικῆς κοιλότητος) καὶ τὸ δεύτερο στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ διαμ. 0.008 μ.

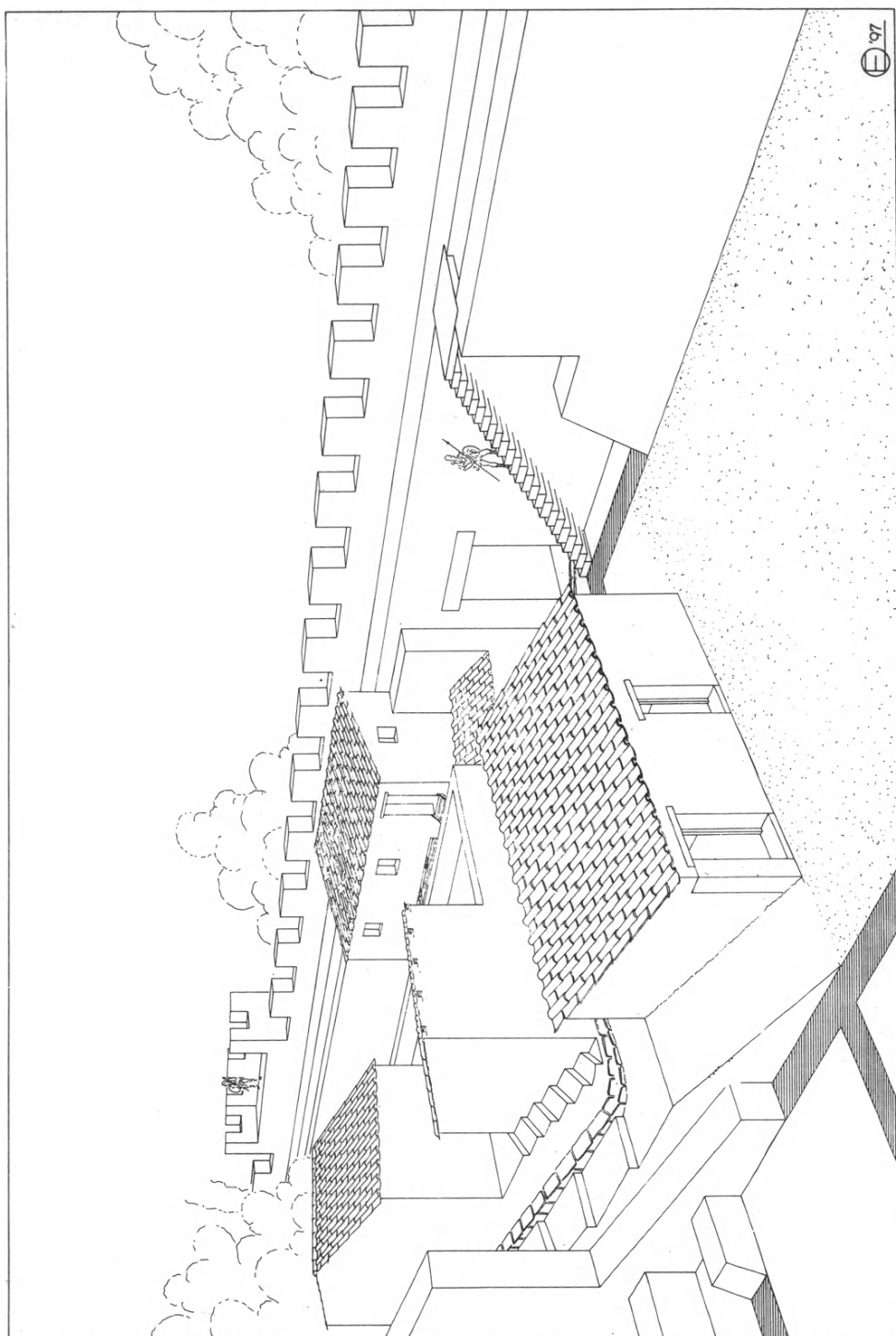
Μὲ σωλῆνα διοχετευόταν στὴν τετράγωνη κοιλότητα νερὸ ἀπὸ τὴ στέγη κτιρίου. Ἀπὸ τὴν κοιλότητα τὸ νερὸ διοχετευόταν διὰ τοῦ ἐνὸς τρήματος σὲ δεξαμενὴ ἢ μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ τρήματος σὲ ἀγωγὸ ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ νερὸ ἔξω ἀπὸ τὴν αὐλὴ. Πιθανῶς ὁ λίθος ποὺ περιγράφεται τοποθετήθηκε στὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ἐξαιτίας τοῦ ἀγωγοῦ τῆς αὐλῆς ὁ ὁποῖος βρίσκεται δίπλα του. Ὁ λίθος λοιπὸν χρησίμευε ὡς ὑδρονομεὺς ἢ ὑδροσύρτης.

Ἐξαιτίας τοῦ περικλείστου τοῦ χώρου τοῦ συνεδρίου, τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπὶχώσης ἦταν καθαρὴ λάσπη ἀρκετοῦ ὕψους.

Ἡ εἴσοδος στὸ συνέδριο ἦταν διπλή. Εἴτε μέσῳ τοῦ στενοῦ δυτικοῦ ἐπικλινοῦς διαδρόμου, εἴτε ἀπὸ τὴν εἴσοδο ποὺ βρίσκεται στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ πυλῶριο. Ἡ πρώτη εὐκόλυνε ἐκείνους ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ φρουρίου, κυρίως ἀπὸ τὸ στρατόπεδο. Ἡ δεύτερη ἦταν χρήσιμη γιὰ τοὺς ἄνδρες τοῦ πυλωρίου, τοὺς φρουροὺς τῆς πύλης καὶ γιὰ ὅσους ἔρχονταν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ φρουρίου.

Ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ συνεδρίου ὁ ἔλεγχος τῆς ἀνάβασης, ποὺ βρίσκεται ἐσωτερικὰ τῆς πύλης, ἦταν ἀπόλυτος. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἐπὶ πλέον ἰσχυρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ συγκροτήματος ποὺ ὀνομάζω συνέδριο, στοὺς στρατιωτικούς (εἰκ. 5).

Μετὰ τὴ δεύτερη περίοδο τοῦ συνεδρίου καὶ τῆς αὐλῆς του, τὴν περίοδο τῶν πέντε δωματίων, ὁ χώρος ἐγκαταλείφθηκε καὶ οἱ βροχὲς σώρευσαν στρώμα λάσπης. Τὸν ἐγκαταλειμμένο χῶρο οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τοῦ φρουρίου τὸν ἐπέχωσαν μὲ πέτρες καὶ χῶματα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν καθαίρεση ἄλλων ἐρειπωμένων γειτονικῶν κτιρίων. Ἡ ἐπίχωση ὑπῆρξε συστηματικὴ καὶ ἔγινε σ' ὅλη τὴν ἔκταση ποὺ καταλάμβαναν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, τὸ πυλῶ-

Εἰκ. 5. Ἀναπαράσταση τοῦ συνεδρίου καὶ τῶν πέριξ κτισμάτων (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

ριο, ὁ δρόμος τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ τὸ συνέδριο. Τὸ ὕψος τῆς ἔφθασε ἔως τὸ ὑπέρθυρο τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τὸ ὁποῖο ἔμεινε ἀκάλυπτο.

Ἐπάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ συνεδρίου καὶ τῆς αὐλῆς του κτίστηκαν τρεῖς πρόχειροι τοῖχοι χωρὶς θεμέλιο, περίπου παράλληλοι, μὲ κατεύθυνση Α-Δ, μὲ ἀπόκλιση πρὸς Ν. Πιστεύω ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἦσαν πρόχειρα ἀναλήμματα τῆς κατωφέρειας ποῦ εἶχε δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἐπίχωση. Ἄν ὁ χώρος αὐτὸς χρησιμοποιοῦντο καὶ γιὰ καλλιέργεια εἶναι ἄγνωστο. Καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι ἦσαν κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους· χρήση ἐπεξεργασμένων λίθων δὲν διαπιστώθηκε παρὰ μόνο δύο φορές. Στὸν μεσαῖο τοῖχο βρέθηκε πόδι περιρραντηρίου ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο (2093) καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κυκλικὸ βάθρο ποῦ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, δεξιά.

Κτίτωρ τοῦ συνεδρίου ἦταν ὁ στρατηγὸς Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος γιὰ τὴ δράση τοῦ ὁποίου στὸν Ραμνούντα ὑπάρχουν δύο ψηφίσματα (IG II² 1286 καὶ ΠΑΕ 1989, 34-37 ἀρ. 16) καὶ δύο ἀναθέσεις του. Μία ἀπὸ τίς ἀναθέσεις εἶναι ἡ IG II² 2858 χαραγμένη σὲ μάρμαρο μεγάλων διαστάσεων, 0.31 X 1.95, πάχους 0.10 μ. Τὸ μεγάλο ὕψος (0.027) τῶν γραμμάτων τῆς κύριας ἐπιγραφῆς ὑποδηλώνει ὅτι ἡ πλάκα ἦταν τοποθετημένη ὑψηλὰ καὶ ἔπρεπε νὰ διαβάζεται χωρὶς προσπάθεια. Ἀπὸ τὸ μήκος τῆς ἐξυπακούεται ὅτι ἔστεφε τὸ ἄνοιγμα θύρας ἢ πύλης. Ἡ ἀνατολικὴ πύλη τὴν ὁποία κατασκεύασε ὁ Θούκριτος ἔχει πλάτος 1.96 μ., ὅσο δηλαδὴ εἶναι τὸ μήκος τῆς πλάκας. Τὸ ὕψος τοῦ ἀνοιγμάτων τῆς εἶναι 2.70 μ. Ἡ πλάκα ἦταν τοποθετημένη πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης ὕψους 0.53 μ., δηλαδὴ ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν τοποθετημένη σὲ ὕψος 3.23 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ἀπόσταση (ὑπολογιζομένου καὶ τοῦ ὕψους τοῦ θεατοῦ) ἡ ὁποία δὲν δημιουργοῦσε δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση τῆς ἀνάθεσης, ἀκόμη καὶ τῶν στεφανώσεων ποῦ τὴν συνοδεύουν, τῶν ὁποίων τὰ γράμματα ἦσαν χρωματισμένα. Λιγότερο πιθανὸ εἶναι νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ πλάκα πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ συνεδρίου τοῦ ὁποίου ἡ θύρα ἔχει πλάτος 1.24 μ. καὶ βρίσκεται στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τῆς πρόσοψης, θέση ἀκατάλληλη γιὰ μνημειώδη ἐπιγραφή καὶ ἀθέατη γιὰ τοὺς περισσότερους δημότες πρὸς τοὺς ὁποίους κυρίως ἀποτείνονταν ἡ γενναιοδωρία τοῦ Θουκρίτου καὶ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες τοῦ φρουρίου.

Ἀπὸ ἐτῶν ἦταν γνωστὴ ἑλλιπὴς πλάκα θρανίου τὸ ὁποῖο εἶχε ἀφιερῶσει ὁ Θούκριτος σὲ ἄγνωστη θεότητα. Ἡ πλάκα εἶχε βρεθεῖ ὡς κάλυμμα τάφου στὸ ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου νεκροταφεῖο (Εὐθ. Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 34

ἀρ. 5· ὁ ἴδιος, *AE* 1961 Χρονικά, 9 ἀρ. 4 πίν. Ζ') καὶ εἶχα ὑποθέσει (*AE* 1979, 59 ἀρ. 9) ὅτι πιθανῶς ἐπρόκειτο γιὰ ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου βρέθηκαν δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς πλάκας (ἀρ. 43), ἡ ὁποία ἀποκαθίσταται κατὰ τὸ μῆκος τῆς πού εἶναι 1.295 μ. Ἡ ἐπιγραφή, στὸ στενὸ μέτωπο τῆς πλάκας ἔχει τώρα ὡς ἐξῆς: [--- Θούκριτος] Ἀλκιμάχου [Μ]υρρινο[ύσιος].

Τὸ θρανίον ἦταν τοποθετημένο στὴν αὐλὴ τοῦ συνεδρίου καὶ ἀποτελοῦσε καὶ αὐτὸ προσφορὰ τοῦ στρατηγοῦ, συνήθη ἄλλωστε. Ἡ εὕρεση τῶν θραυσμάτων λύνει τὸ ζήτημα τῆς ἀρχικῆς θέσης τοῦ θρανίου καὶ ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ συγκροτήματος πού περιγράφηκε μὲ τὸ συνέδριο πού κατασκεύασε ὁ Θούκριτος τὸ 252/51 π.Χ.

Εὐρήματα ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ συνεδρίου

Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ σκεύη ἐνδεικτικὰ τῆς χρήσεως τοῦ χώρου: 1289. Τὸ ἀπὸ τῆ μέση καὶ κάτω εἰδωλίου γυναικὸς ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.075 μ. 1290. Λίθος σφαιροειδῆς ἀκανόνιστος μὲ ἐπίπεδη τὴ μία πλευρὰ διαμ. 0.075 μ. 1295. Κάτω τμῆμα μεγάλου ἀναγλύφου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.195, πλ. 0.31, πάχ. 0.11 μ. Διατηρεῖται ἄκρο ἀριστερὸ γυμνὸ πόδι. 1336. Ἀριστερὴ κνήμη ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.21 μ. Στὸ κάτω ἄκρο ὁπὴ γιὰ τὸ ἔμβολο συγκόλλησης. 1392. Τμῆμα λιθίνου ἀλιευτικοῦ κρίκου. 1396. Κεφαλὴ Κυβέλης μὲ πόλο ὕψ. 0.07 μ. 1397. Σφαῖρα ἀπὸ πράσινο λίθο διαμ. 0.055 μ. 1403. Λίθος κοινὸς τριγωνικὸς ὕψ. 0.08, πλ. 0.24, βάθ. 0.17 μ. Φέρει κοίλωμα διαμ. 0.085, βάθ. 0.03 μ. 1404. Λίθος κυλινδρικὸς ἀτρακτοειδῆς, ὀξὺς στὸ ἓνα ἄκρο, ἡμίκυρτος στὸ ἄλλο ὕψ. 0.13, διαμ. 0.07 μ. 1405. Σχιστόλιθος πάχ. 0.008, διαμ. 0.085 μ., ἀνώμαλα κομμένος κατὰ τὴν περιφέρεια. Πιθανῶς ἦταν πῶμα ἀγγείου, κάτι σύνηθες στὸν Ραμνούντα. 1406. Λίθος μέλας θραυσμένος γύρω γύρω ὕψ. 0.07, πλ. 0.10, βάθ. 0.10 μ. Οἱ ἄνω καὶ οἱ κάτω ἐπιφάνειες λεῖες· ἴσως ἦταν ἀκόνι. 2047. Τρία θραύσματα κυκλικῆς λεκάνης ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο συχνὰ εἶναι τὰ θραύσματα λεκανῶν οἱ ὁποῖες πιθανῶς ἀνήκουν σὲ λεκάνες περιρραντηρίων, πράγμα πού διαπιστώνεται μόνον ἐφ' ὅσον διασώζεται τὸ κάτω κέντρο τῆς λεκάνης μὲ τὸ ὀρθογώνιο ἔξαρμα γιὰ τὴ στερέωση στὸ πόδι. 2048-2052. Θραύσματα

κυκλικῶν λεκανῶν ἀπὸ ντόπιο λίθο. 2062. Τμῆμα σηκώματος ὕψ. 0.95, πλ. 0.19, βάθ. 0.10 μ. Σώζει τμήματα δύο κοιλωμάτων. 2091. Ἐνω ἀριστερῇ γωνία βωμοῦ ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.185, πλ. 0.27, πάχ. 0.11 μ. Σώζει τὸ προσκεφάλαιο. 2092. Ἐνω ἀριστερῇ γωνία βωμοῦ ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.185, πλ. 0.25, βάθ. 0.14 μ. Σώζεται ἀνάγλυφο τὸ προσκεφάλαιο. 2093. Πόδι περιρραντηρίου ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ἀρράβδωτο καὶ λεῖο ὕψ. σωζ. 0.46, κάτω διαμ. 0.41, ἐλλιπὲς κατὰ τὸ 1/3 τῆς βάσης. Τμῆμα περιρραντηρίου καὶ τῆς λεκάνης τοῦ ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸ κάτω στρατόπεδο - γυμνάσιο. 2094. Τμῆμα μαρμαρίνης ὀρθογώνιας λεκάνης 0.26 X 0.27, πάχ. 0.04 μ. 2095. Πεσσὸς ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.31, πλ. 0.15, βάθ. 0.15. Ἐνω φέρει κοίλωμα ὡς φιάλη διαμ. 0.045, βάθ. 0.019 μ. 2096. Σφαίρας ἀπὸ φαῖο τραχεῖτη διαμ. 0.10 τὸ 1/4. Κατὰ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θραύσης σώζει λείψανο ἐσωτερικοῦ τόρμου μήκ. 0.56 μ. 2097. Σφαῖρα λίθινη, πεπιεσμένη διαμ. 0.07-0.09 μ. 2098. Ἀριστερῇ γωνία ἀετώματος στήλης ὕψ. 0.115, πλ. 0.15, πάχ. 0.065 μ. 2099. Κάτω τμῆμα ποδιοῦ περιρραντηρίου ἐργασμένου μὲ τὸ βελόνι, ὕψ. 0.28, κάτω διαμ. 0.315, ἄνω διαμ. 0.17 μ. 2100. Σφαῖρα λίθινη διαμ. 0.27 μ. Φέρει χαραγμένο τὸ γράμμα T ὕψ. 0.045 μ. Σφαῖρες μὲ γράμματα καὶ χαραγματα ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλες. 2101. Σφαῖρα ἐλλιπὲς ἀπὸ φαῖο τραχεῖτη διαμ. 0.235 μ., ἐλλιπὲς. Βρέθηκε στὸ πρὸς Νότο τοῦ συνεδρίου κτίσμα, μνημονεύεται ὅμως λόγῳ τοῦ ὕλικου κατασκευῆς (βλ. ἀρ. 2096) τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει στὸν Ραμνούντα.

Ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων ποὺ ἀριθμοῦνται, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου βρέθηκαν θραύσματα μυκολίθων ἀπὸ φαῖο τραχεῖτη, λεκανῶν ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὀρθογωνίων καὶ κυκλικῶν, σφαῖρες λίθινες καὶ τεμάχια πηλίνων σωλήνων.

Στὸν χώρῳ τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου βρέθηκε, σὲ ἀνώτερο τοῦ δαπέδου στρώμα τῆς ἐπίχωσης, βάση τριῶν χάλκινων λαμπάδων (1383) ποὺ εἶχε ἀναθέσει στὸν Δία Σωτῆρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα στρατηγὸς τῆς παραλίας τοῦ ὁποίου δὲν διασώθηκε τὸ ὄνομα, Λαμπτρέυς κατὰ τὸν δῆμο, γιὰ τὴ νίκη σὲ ἀγῶνες τῆς Ἀθήνας τριῶν λαμπαδηφόρων: ἐνὸς Λαμπτρέως ἐκ τῶν πολιτῶν στὰ Διογένεια, ἐνὸς Ἀχερδουσίου ἐκ τῶν στρατευομένων στὰ Πτολεμαῖα, καὶ ἐνὸς ἀγνώστου πατρίδος ἐκ τῶν παροίκων ἐπίσης στὰ Πτολεμαῖα. Ἡ ἀνάθεση δὲν φέρει ἐπώνυμο ἄρχοντα, χρονολογεῖται ὅμως ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ μνημείου στὸ διάστημα 117-98 π.Χ. περίπου. Ἀπὸ τίς ὅμοιες ἀναθέσεις τοῦ Ραμνούν-

τος βλέπουμε ὅτι στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς μετεῖχαν ἐκ μέρους τῶν κατοίκων καὶ τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου Ἀθηναῖοι πολῖτες (ΠΑΕ 1991, 50 ἀρ. 21), Ἀθηναῖοι ἐκ τῶν στρατευομένων καὶ ξένοι μισθοφόροι (αὐτόθι). Ἡ νέα ἐπιγραφή μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ νέα κατηγορία, τοὺς παροίκους, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν ἀπόμαχοι, ὅπως ἴσως νομίζεται ἀκόμη, ἀλλὰ κανονικοὶ στρατιῶτες ἐγκατεστημένοι στὸν τόπο, ὑπὸ τῇ διοίκηση Ἀθηναίου. Ἡ παρουσία τους στὸν Ραμνούντα μαρτυρεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ ἓνα τῶν δωματίων τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου, στὸ δάπεδο, βρέθηκε βάθρο τετράγωνου Ἑρμῇ (1385) μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν ἐφήβων τῆς Λεωντίδος, τοῦ 333/32 π.Χ. Μὲ τὸν νέο κατάλογο συμπληρώνεται πλήρως ὁ κατάλογος τῆς Ἀγορᾶς *Hesperia* 9, 1940, 59-66 (Meritt). Μικρὲς διαφορὲς στὰ δύο κείμενα δίδουν ἴσως τὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς διάρκειας τῆς θητείας τῶν κοσμητῶν καὶ τῶν σωφρονιστῶν τῶν ἐφήβων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Ταφή στὸ φρούριο

Στὴν ἔκταση τοῦ φρουρίου ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὸ τεῖχος ἔχουν βρεθεῖ μερικὲς ἐπιτύμβιες στῆλες μεταφερμένες ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας. Ταφή ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος, κατὰ τὴ διάρκεια στερεωτικῶν ἐργασιῶν, ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου Λ, στὴ ΝΔ γωνία του (ΠΑΕ 1992, 30 εἰκ. 8).

Σὲ βάθος 1.20 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἐπιπέδου τοῦ χώρου βρέθηκε τάφος λιθόκτιστος, σκεπασμένος μὲ μεγάλες ἀκατέργαστες πλακοειδεῖς πέτρες. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ λάκκου τοῦ τάφου ὑπῆρχε σωρὸς ὀστῶν αἰγοειδοῦς, μικρῆς ἡλικίας, ἐνὸς ἔτους κατὰ τοὺς ἐμπείρους περὶ αὐτὰ ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ δὲν εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ χῶμα, ἐκτὸς αὐτοῦ ποὺ εἶχε σωρευθεῖ ὡς λεπτὴ ἄμμος σχεδόν, ἀπὸ τὸ σούρωμα τῶν νερῶν τῶν βροχῶν. Τὸ κεφάλι ἦταν δυτικὰ, τὰ χέρια σταυρωμένα, τὰ ἄκρα πόδια διαλυμένα. Ὁ τάφος ἦταν κτιστός, βάθους 0.30 μ., στρωμένος μὲ πέτρες καὶ στενός. Στους ὦμους τοῦ νεκροῦ εἶχε πλάτος 0.35 καὶ στὰ πόδια 0.27 μ. Μέσα στὸν τάφο δὲν βρέθηκε ἀπολύτως τίποτε, οὔτε κτέρισμα οὔτε ἐξάρτημα ἐνδυμασίας ἢ κόσμημα. Ἡ ἄνω τοῦ τάφου ἐπίχωση ἦταν χώματα καὶ πέτρες.

Νομίζω ὅτι ἡ ταφή ἔγινε κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἢ, τουλάχιστον, μετὰ τὸν 3ο-4ο μ.Χ. αἰ., ὅταν ὁ Ραμνούς, ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ φρούριο εἶχαν ἐντελῶς ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ὁ τόπος συχναζόταν μόνον ἀπὸ βοσκούς ἢ ἀπὸ τοὺς Ὠρωπίους, οἱ ὅποιοι ἀναζητοῦσαν μέταλλα καὶ μάρμαρα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τάφων στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης τους, ἢ ὅποια ἄκμασε κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο.

Ἐνδειξὴ παρουσίας χριστιανῶν στὸ φρούριο εἶναι ἡ ἀπόπειρα μεταβολῆς σὲ σταυρὸ πλάκας θρανίου (ΠΑΕ 1986, 16-18 ἀρ. 6 εἰκ. 8).

Ἄλλα εὐρήματα

Στὴ συμβολὴ τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης βρέθηκε ἀκατέργαστη πλάκα ντόπιου μαρμάρου (1382), ποὺ φέρει ἐπίγραμμα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ραμνούσιος Πυθογένης ἀφιερώνει στὸν Ἑρμῇ «τόδ' ἄγαλμα περικλυτὸν ἔργον ἑαυτοῦ». Ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ στὸ φρούριο εἶναι ἀπὸ τίς παλαιότερες τοῦ Ραμνούντος.

Τοῦ ψηφίσματος ΠΑΕ 1991, 24 ἀρ. 1 πίν. 36, βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος μὲ τὸ ὁποῖο συμπληρώνεται. Τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἄρχοντος Ἑλπίνου τοῦ 356/55 π.Χ. καὶ οἱ δύο τιμώμενοι Φιλοκλῆς καὶ Διδώρος ἀναφέρονται ὡς χιλιάρχοι, ἀξίωμα τὸ ὁποῖο δὲν μαρτυρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν στὴν Ἀθήνα. Τὸ ψήφισμα, μέχρι στιγμῆς, εἶναι ἡ παλαιότερη μνεία μόνιμης στρατιωτικῆς παρουσίας στὸ φρούριο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ (1985-87, 1996)¹

(Πίν. 9-38)

Στή μνήμη τῆς Ἀλίκης Δραγώνα

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1996, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος, διενεργήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο τοῦ Ὄργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων (Ο.Σ.Κ.), στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ Ἀττικῆς (εἰκ. 1-2). Τὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου διέθεσε συμπληρωματικὰ κονδύλια γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή, ἐνῶ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος πῆραν μέρος στὶς ἔρευνες. Πολύπλευρὴ ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων².

---

1. Στὶς σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐκτὸς ἀπὸ τίς καθιερωμένες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἐξῆς συντομογραφίες:

MAZARAKIS AINIAN 1987 = A. MAZARAKIS AINIAN, *Geometric Eretria*, *AntK* 30, 1987, 3-24.

MAZARAKIS AINIAN 1997 = A. MAZARAKIS AINIAN, *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (c. 1100-700 B.C.)*, *Jonsered* 1997 (SIMA 121).

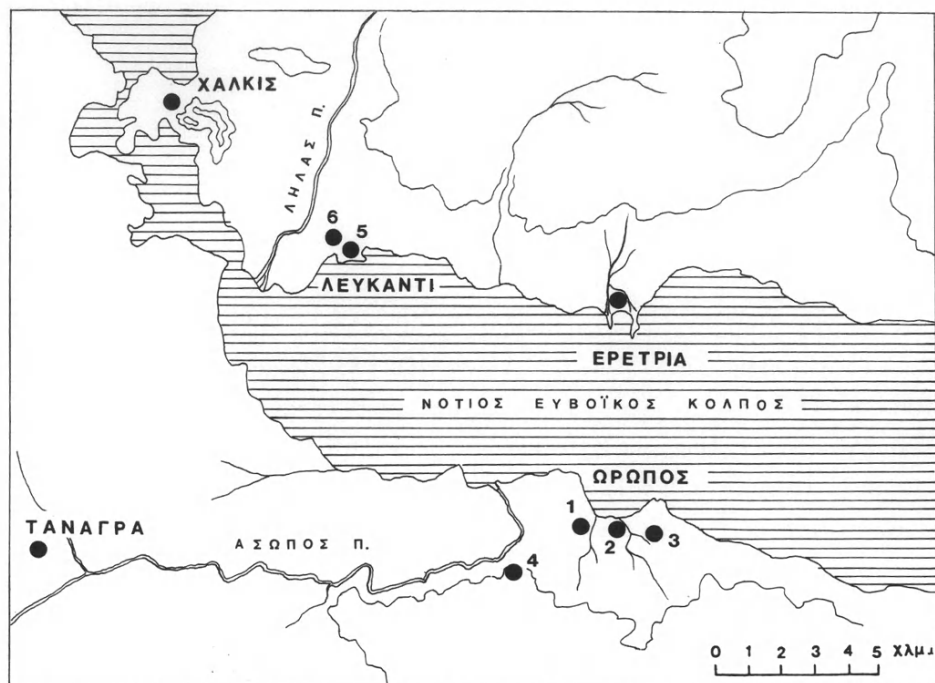
ΠΕΤΡΑΚΟΣ 1968 = Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968).

ΠΕΤΡΑΚΟΣ 1992 = Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1992).

WILAMOWITZ - MÖLLENDORF 1886 = U. VON WILAMOWITZ - MÖLLENDORF, *Oropos und die Gräer*, *Hermes* 21, 1886, 91-115.

2. Ἐκφράζω τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὸν Γενικὸ τῆς Γραμματέα κ. Β. Πετράκο ποὺ ἐπέλεξαν νὰ ἐντάξουν στὸ πρόγραμμα δράσης τοῦ Ἰδρύματος τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου ποὺ στηρίζει ἔμπρακτα τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὠρωποῦ. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν φοιτητριῶν τοῦ Τμήματος, Χαρᾶς Γορδίου, Ἀφροδίτης Τριάντου, Σπυριδούλας Καζιάνη καὶ Λεμονιάς Παπαγιαννοπούλου. Ἡ βοήθεια τῆς Β' Ε.Π.Κ.Α. ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς

Εἰκ. 1. Χάρτης Ὀρωπίας.

1. Οἰκόπεδο Ο.Σ.Κ. (γεωμετρικά - ἀρχαῖα). 2. Οἰκόπεδο Ο.Τ.Ε. (πρωτογεωμετρικά - ὑποπρωτογεωμετρικά, ὑστερογεωμετρικά). 3. Σοχώρια (μεσοελλαδικά - μυκηναϊκά).
4. Παλιὸς Ὀρωπός (μεσοελλαδικά - μυκηναϊκά). 5. Ξερόπολη. 6. Τούμπα.

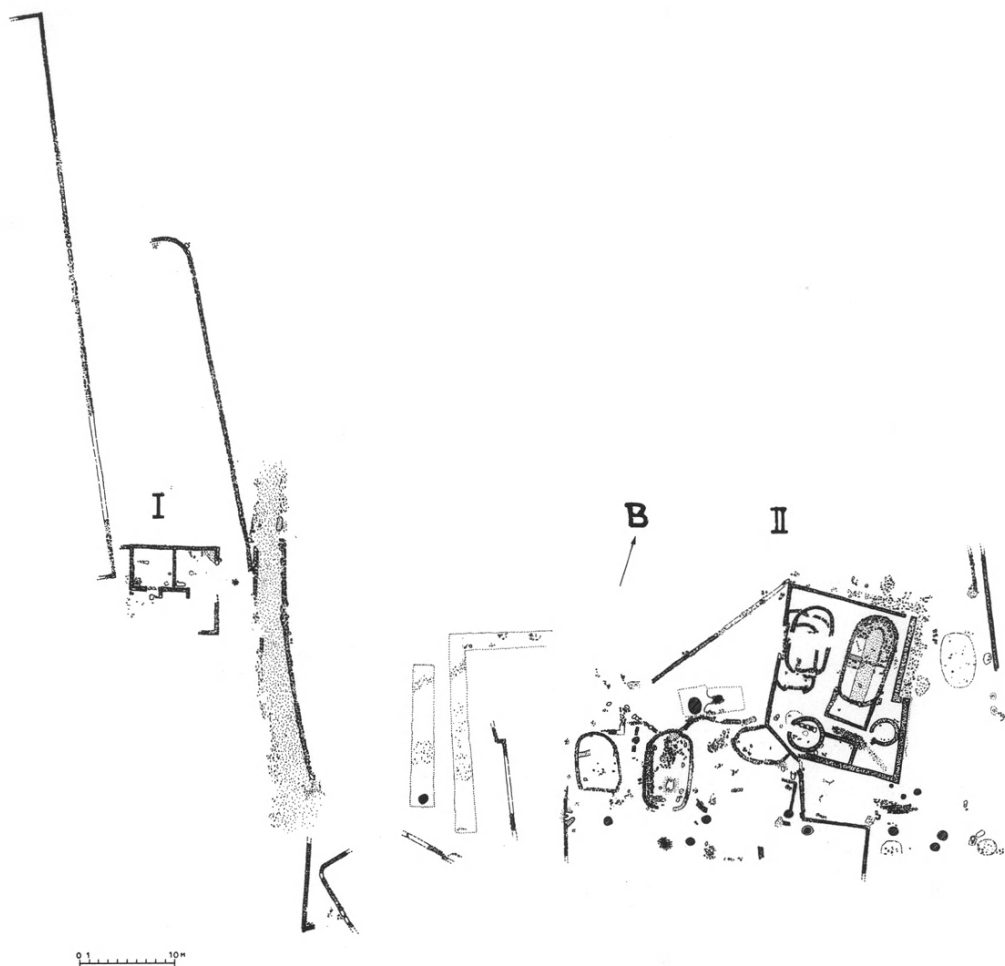
Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται στὸ Δ ὄριο τοῦ παραθεριστικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σκάλας Ὀρωποῦ, κοντὰ στὸν χώρο ποὺ καταλαμβάνει τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Ὀρωποῦ (εἰκ. 2, ἀρ. 1, εἰκ. 3)³. Ὁ χώρος εἶχε ἐν μέρει

ἀνασκαφῆς: ὅπως ἰδιαίτερος θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Γ. Σταϊνχάουερ, τὴν ἀρχαιολόγο κ. Π. Ἀγαλλοπούλου, τὸν σχεδιαστὴ κ. Ν. Καλλιωντζή, τὸν τοπογράφο κ. Ν. Μαστρονικολά καὶ τὸν ἐργάτη τῆς Β' Ε.Π.Κ.Α. κ. Κ. Σκιτζίη.

3. Μ. ΠΑΛΟΓΙΩΡΓΗ, *Μνημεῖα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τοῦ Ὀρωποῦ* (Ἀθήνα 1998). Γιά τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας πόλης βλ. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 304, εἰκ. 378 καὶ ΠΕΤΡΑΚΟ 1992, εἰκ. 2. Γιά τίς σωστικές ἀνασκαφές στὴ Σκάλα Ὀρωποῦ, βλ. ΑΔ

Εἰκ. 2. Τοπογραφικὸ διάγραμμα Σκάλας Ὁρωποῦ καὶ Νέων Παλατίων, ὅπου σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν ἀρχαίων
λειψάνων. Ἀρ. 1: οἰκόμετο Ο.Σ.Κ. Ἀρ. 2: οἰκόμετο Ο.Τ.Ε.

Εἰχ. 3. Οἰκόπεδο Ο.Σ.Κ. Τοπογραφικὸ σχέδιο τομέα Ε (I) καὶ ἐργαστηρίων (II) (σχ. Ν. Καλλιωντζῆ).

32, 1977, Χρονικά, καὶ ἐξῆς. Γενικά γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης τοῦ Ὠρωποῦ βλ. ΠΕΤΡΑΚΟ 1968, 6-58, ΠΕΤΡΑΚΟ 1992, 5-11, J.M. FOSSEY, *Topography and population of ancient Boiotia I* (Chicago 1988) 28-42.

ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τῇ Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1985 καὶ 1987, ὑπὸ τῇ διεύθυνση τῆς Ἀλίκης Δραγώνα, ὅταν Ὑεφορος Ἀττικῆς ἦταν ὁ Β. Πετράκος⁴. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν δημοσιεύθηκαν λόγῳ τοῦ πρόωρου θανάτου τῆς ἀνασκαφέως, ἐνῶ ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα σκεπάστηκαν μὲ χῶμα γιὰ λόγους προστασίας. Ὁ Δυτικὸς Τομέας (Τομέας Ε) ἐκτείνεται δυτικά, ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοδομήσιμου χώρου καὶ σήμερα ἔχει ξαναμπαζωθεῖ (εἰκ. 3, ἀριστερά). Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ οἰκοπέδου καταλαμβάνεται σήμερα ἀπὸ ἓνα σχολικὸ κτίριο (ἀρ. IV), ἀλλὰ τὰ σημαντικότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα διατηρήθηκαν στὸ εὐρύχωρο ὑπόγειο τοῦ σχολείου, καὶ στὸ μέλλον, ὅταν περατωθεῖ ἡ ἀνέγερση καὶ τοῦ ἄλλου σχολικοῦ κτιρίου (ἀρ. I), θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ θὰ εἶναι ἐπισκέψιμα (εἰκ. 3, δεξιά). Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ οἰκοπέδου παραμένει ἀδόμητο λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ποὺ προέκυψαν στὴν πορεία τῆς ἐκσκαφῆς τῶν πεδίων γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, καθὼς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἐκτείνονται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν προβλεπόμενων πεδίων. Τέλος, τὸν χῶρο βόρεια τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I καταλαμβάνει τὸ δεύτερο σχολεῖο II-II', καθὼς οἱ ἔρευνες στὶς τομὲς μέχρι βάθ. 5.50 μ. ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια ἦταν ἀρνητικές.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ, διάρκειας πέντε ἐβδομάδων, ἀπέβλεψε στὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τῶν κτιρίων Θ, I καὶ ΙΑ στὸν χῶρο τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, τῶν ὁποίων μόνον τὰ ὅρια εἶχαν διαγραφεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, καθὼς καὶ στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς πολύπλοκης στρωματογραφίας, ἐν ὅψει τῆς τελικῆς δημοσίευσης. Ἡ ἔκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ, ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ σύντομη περιγραφή τῆς παλαιᾶς. Ἡ ἔμφαση στὴν παρούσα φάση εἶναι στὴν περιγραφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς στρωματογραφίας καθὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εὐρημάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ⁵. Ἐπίσης δὲν περιγράφονται διεξοδικὰ οἱ πολυάριθμες τομὲς ποὺ

4. Α. ΔΡΑΓΩΝΑ, Ἡμερολόγια Β' Ε.Π.Κ.Α. XXIII, τόμοι 8 (1984-85), 9 (1985), 14 (1985), 20 (1985), 22 (1986) καὶ 25 (1987), ὁμάδες εὐρημάτων 1-497 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σκάλας Ὠρωποῦ.

5. Ὅλα τὰ βάθη ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

πραγματοποιήθηκαν τόσο ἐξωτερικά ὅσο καὶ ἐσωτερικά τῶν κτιρίων, ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα πού προέκυψαν ἀπὸ αὐτὲς λαμβάνονται ὑπόψη στὴν σύνθεση πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ. Ἡ ἔκταση τῆς παρούσας ἔκθεσης δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων πού ἦλθαν στὸ φῶς καὶ τῇ μεγάλῃ διάρκεια τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1985 ἕως τὸ καλοκαίρι τοῦ 1987). Οἱ περιγραφὲς εἶναι ἀναμφίβολα ἐλλιπεῖς, καθὼς βασίζονται κατὰ κύριο λόγο στὴ μελέτη τῶν ἡμερολογίων ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἀρχιτεκτονικά λείψανα δὲν εἶναι σήμερα ὁρατά.

ΤΟΜΕΑΣ Ε (ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ) (εἰκ. 4)

Στὸν δυτικὸ τομέα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (Τομέας Ε), εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικά λείψανα. Ἡ ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς στὸν τομέα τῶν Σχολικῶν Κτιρίων Ι, ΙΙ καὶ ΙV, ὑποχρέωσε τὴν Ἀ. Δραγώνα νὰ διακόψει τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Τομέα Ε, πού βρισκόταν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοδομήσιμου χώρου.

Ἀψιδωτὸ θεμέλιο (T34) (εἰκ. 4, πίν. 9α-β)

Στὸν ΒΑ χώρo τοῦ τομέα ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ἑνὸς εὐθύγραμμου τοίχου πού πρὸς Β καταλήγει σὲ ἀψίδα (T34), πλ. 0.45 μ., φορᾶς ΝΑ-ΒΔ. Τὸ σωζόμενο μῆκος του εἶναι περίπου 30 μέτρα. Παρουσιάζει δύο ἐπιμελημένες παρειὲς ἀπὸ λίθους μετρίου μεγέθους καὶ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀπὸ μικρότερους. Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε σὲ πλάτος καὶ βάθος. Ἀποκαλύφθηκε μόνον ἡ πορεία τοῦ τοίχου ἀλλὰ δὲν διευρύνθηκε τὸ σκάμμα προκειμένου νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ χώρος ἐκατέρωθεν τοῦ θεμελίου, ἐνῶ τόσο τὸ σωζόμενο ὕψος καὶ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἐδράζεται παραμένουν ἄγνωστα. Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας, πάντως, ἀνήκει σὲ φάση παλαιότερη τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας. Ὁ Δ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς ὁδοῦ (T6) διέρχεται πάνω ἀπὸ τὴ Ν ἀπόληξιν τοῦ T34 (πίν. 9α, κάτω δεξιὰ). Τὰ ὄστρακα πού συλλέχθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο ἐπιτρέπουν τὴν προσωρινὴ χρονολόγησή του στὴν ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο. Ἐφόσον ἀποδειχθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ στεγασμένο οἰκοδόμημα, θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἐκατόμπεδο ἀψιδωτὸ ναό, παρόμοιο μὲ

Εἰκ. 4. Οἰκόπεδο Ο.Σ.Κ. Κάτοψη τομέα Ε. T34: ἀψιδωτὸς τοῖχος ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. Α-Δ: σπῖτι τῶν πρώιμων ἀρχαίων χρόνων. T6-T7: ὁδὸς τῆς ἀρχαίας περιόδου. T5/T35: περίβολος ὑστερων ἀρχαίων χρόνων (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

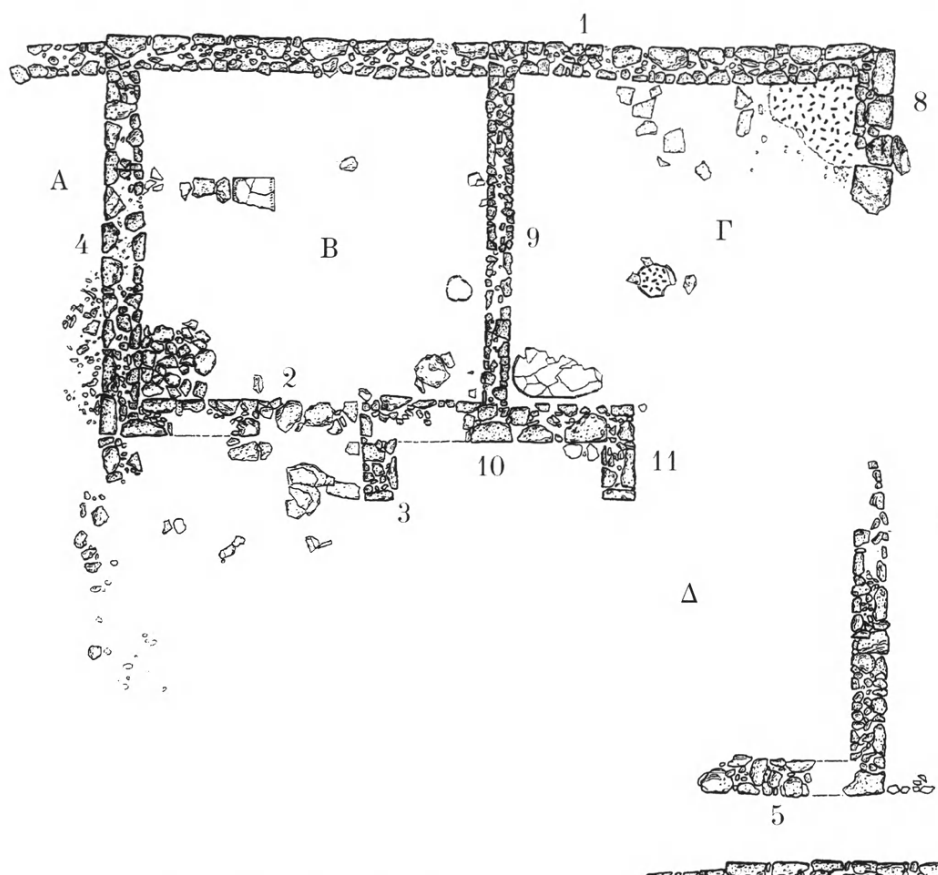
ἐκεῖνον τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἑρέτρια⁶. Ὡστόσο, ἂν καὶ διανοίχτηκε ἐγκάρσια τομὴ φορᾶς Α-Δ, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ βρεθοῦν τὰ λείψανα τοῦ Δ τοῖχου. Ἐπιπλέον ἡ ὀρθογώνια οἰκία Α-Δ ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ἤδη κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ. καταλαμβάνει τὸν Ν χῶρο τοῦ Τ34. Αὐτὸ εἶναι ἀδιανόητο ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Τ34 ἀνῆκε σὲ λατρευτικὸ οἰκοδόμημα. Ὁ τοῖχος παρακολουθεῖ τὴ φυσικὴ κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ν πρὸς Β, δηλ. ἀπὸ -3.74 ποὺ συναντήθηκε πρὸς Ν κατέρχεται ἕως καὶ -4.56/-4.60 στὸ σημεῖο τῆς καμπῆς πρὸς Δυσμάς. Ἐσωτερικὰ τῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε στρῶμα ἀπὸ μεγάλα βότσαλα ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ὡς ἐνίσχυση ἢ γκρέμισμα τῆς ἀνωδομῆς. Στὸν χῶρο τῆς νοητῆς πρὸς Δ προέκτασης τῆς ἀψίδας ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μέχρι τὸν ὑδροφόρο ὀρίζοντα, δίχως νὰ βρεθεῖ ἡ συνέχεια τῆς ἀψίδας, συναντήθηκαν ἀλλεπάλληλες ἀμμουδερὲς ἐπιχώσεις (ἕως -5 μ.). Συνεπῶς δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον ἀναλημματικὸ τοῖχο ἢ καλύτερα περίβολο ποὺ παρακολουθοῦσε τὴν κοίτη παρακείμενου χειμάρρου. Ἡ ὑπόθεση αὕτῃ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ δύο συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις: α) ὁ μεταγενέστερος περίβολος Τ35/Τ5 λίγα μέτρα δυτικότερα ἀκολουθεῖ ἀκριβῶς τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὸν Τ34, τὸν ὁποῖο προφανῶς ἀντικατέστησε καὶ β) ἡ γωνία τοῦ περιβόλου Τ38, στὸ ΝΑ ὄριο τοῦ σκάμματος τοῦ Τομέα Ε, εἶναι ἐπίσης στρογγυλευμένη (πρβ. πίν. 116).

Ὁρθογώνια οἰκία Α-Δ (εἰκ. 5, πίν. 10α-β)

Μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων σημαντικὴ θέση κατέχει ὀρθογώνια οἰκία τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων τοῦ τύπου μὲ παστᾶδα⁷, ἐξωτ.

6. C. BÉRARD, Le premier temple de la cité grecque, *AntK* 25, 1982, 91-92. MAZARAKIS AINIAN 1987, 13 καὶ 1997, 62-63, εἰκ. 105.

7. Γενικὰ βλ. C. KRAUSE, Grundformen des griechischen Pastashäuses, *AA* 1977, 164-179. Ἡ οἰκία τοῦ Ὠρωποῦ ἀντιπροσωπεύει ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα δείγματα τοῦ τύπου μὲ παστᾶδα (πρβ. ἀκόμη τὴ λεγόμενη Ἱερὰ Οἰκία τῆς Ἐλευσίνας καὶ τὴν οἰκία κοντὰ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Βελατούρι στὸν Θορικό, ποὺ χρονολογοῦνται ἐπίσης γύρω στὸ 700 π.Χ. MAZARAKIS AINIAN 1997, 150-153, 254, εἰκ. 159, 173).

Εἰκ. 5. Τομέας Ε. Κάτοψη Οἰκίας Α-Δ (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

διαστάσεων 10.30 (σωζ. μῆκ.) X 9 μ. (πλ.). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀπὸ βάθ. -2.36 ἕως -2.50 καὶ καλύπτονταν ἀπὸ ἀμμουδερὲς ἐπιχώσεις. Οἱ περισσότεροι τοῖχοι (λ.χ. οἱ T1, T2, T8, T10, T11) εἶναι κτισμένοι ἀπὸ μεγάλες στρογγυλεμένες ἢ πολυγωνικὲς πέτρες σὲ δύο σειρές, μὲ γέμισμα μικρῶν λίθων στὸ ἐσωτερικό. Τὸ πλ. τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων εἶναι 0.55 μ.⁸, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦ διαχωριστικοῦ T9, ποὺ ἄλλωστε εἶναι κτι-

8. T3: πλ. 0.40, σωζ. ὕψ. 0.28 μ.

σμένος μὲ μικρότερες πέτρες, εἶναι μόλις 0.35 μ. Τὸ μέγ. σωζ. ὕψος εἶναι 0.45. Ἡ ἀνωδομή πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθους, πολλές ἀπὸ τίς ὁποῖες κάλυψαν τὸν διάδρομο - προθάλαμο Δ, ἐνῶ ἄλλες βρέθηκαν μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς. Ὁ T1 θεμελιώνεται σὲ βάθ. -2.80, μέσα σὲ φυσικό (;) ἔδαφος, ὁ T8 σὲ βάθ. -2.60. Τὰ ἐπάλληλα δάπεδα ἀπὸ ἀδιαβροχοποιημένες στρώσεις πηλοῦ ἀπαντήθηκαν σὲ βάθ. -2.72/-2.67 (κάτω ἀπὸ τὸν T8), -2.60, -2.55 καὶ -2.48. Τὸ τελευταῖο δάπεδο ἦταν σκεπασμένο ἀπὸ πέτρες προερχόμενες ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τῶν τοίχων. Δύο τρεῖς σχιστόπλακες ποὺ ἐδράζονται σὲ βάθ. -2.48 ἀμέσως δυτικὰ τοῦ T3 ἴσως ἀντιπροσωπεύουν λείψανα πλακό-στρωτου δαπέδου τοῦ διαδρόμου Δ.

Στὸ μέσον περιῖπου τοῦ T9 ὁ τοῖχος σὲ μήκος 0.85 μ. βρέθηκε βαθύτερα (βλ. πίν. 106). Τοῦτο μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἀπλῶς δὲν σωζόταν ἱκανοποιητικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ ὅτι ὑπῆρχε ἀνοιγμα, προφανῶς μεταγενέστερο (τελευταία φάση;) γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν οἱ χώροι Β καὶ Γ. Στὸ δωμάτιο Β, τὸ Α τμήμα τοῦ T2, μήκους 1.15 μ., ἀποτελοῦσε ἀρχικὰ θύρα ποὺ στὴ συνέχεια ἔφραξαν μὲ πέτρες. Ἡ νέα εἴσοδος, ὅπως φαίνεται, ἀνοίχτηκε στὸ μέσον τοῦ ἴδιου τοίχου (δὲν ἀναφέρεται στὸ ἡμερολόγιο, ἀλλὰ διακρίνεται στῖς φωτογραφίες καὶ ἀποτυπώνεται στὰ σχέδια). Ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου Γ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ Α μισὸ τοῦ Ν τοίχου, δηλ. καὶ στῖς δύο περιπτώσεις ἢ θύρα εἶναι ἔκκεντρη καὶ ὀρίζεται Δ ἀπὸ ἓνα κάθετο τοιχάριο (T3 καὶ T11, ἀντίστοιχα). Ἡ θέση τῆς εἰσόδου τοῦ διαδρόμου - προθαλάμου Δ δὲν εἶναι γνωστή, ἂν καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι βρισκόταν πρὸς Ν.

Ἀπὸ τὸ στρώμα ἐγκατάλειψης μνημονεύονται κεραμίδια τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ στέγη. Δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ χώρος Δ ἦταν στεγασμένος, ἂν καὶ κάτι τέτοιο εἶναι ἀρκετὰ πιθανό (ἴσως κάποια ἐλαφριά κατασκευὴ ἀπὸ ἄχυρα ἢ καλάμια).

Σώζονται ὁλόκληρα δύο σχεδὸν τετράγωνα δωμάτια ἐσωτ. διαστ. 4 X 3.80 μ. τὸ καθένα (Β-Γ), καὶ τμήμα ἐνὸς τρίτου (Α), ποὺ ἀνοίγουν πρὸς Ν σὲ μία αὐλὴ πλ. 3.70 μ. (Δ). Τὰ δωμάτια Β καὶ Γ ἀποτελοῦν ἐνιαία κατασκευή, ἀλλὰ τὸ δωμάτιο Α δὲν φαίνεται νὰ δένει κατασκευαστικὰ μὲ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ Β, καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη προσθήκη. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ δύο παρατηρήσεις: α) ἓνα λιθοβόλημα διακρίνεται στὴ νοτιὰ πρὸς Ν προέκταση τοῦ T4, κάτι ποὺ ἴσως δηλώνει ὅτι τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου Δ βρισκόταν ἀρχικὰ ἐκεῖ. β) ὁ T4, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεσοτοι-

χία T9, ἔχει ἴδιο πλάτος μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἐξωτερικοὺς τοίχους. Συνεπῶς, ἀρχικὰ οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τῆς οἰκίας πρέπει νὰ ἦταν 9.20 X 9 μ.

Στὸ δωμάτιο Γ ἀναγνωρίστηκαν τρία δάπεδα. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε στὴ θέση του ἑνας πήλινος λουτήρας (πίν. 11α) διαστάσεων 1.03 X 0.60 μ., ὁ ὁποῖος ἐδράζοταν πάνω στὸ τελευταῖο δάπεδο (-2.48). Στὴν ἐκ διαμέτρου ἀπέναντι γωνία, σὲ βάθ. -2.70, ὑπῆρχε ἐστία, ποὺ ὅμως φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴν πρώτη φάση τοῦ δωματίου. Στὸ μέσον τοῦ χώρου, ἔχοντας κόψει τὸ δάπεδο (-2.50) καὶ στερεωμένο σὲ βάθ. -2.70, βρέθηκε *in situ* τὸ κάτω τμήμα ἑνὸς μεγάλου χειροποίητου χρηστικοῦ ἀγγείου (πίθος ἢ λεκάνη;), ποὺ περιεῖχε χῶμα, στάχτες καὶ καρβουνάκια. Οἱ μικροὶ λίθοι μὲ τοὺς ὁποίους πακτώθηκε περιφερικὰ ἐδράζονται στὸ ἐπίπεδο -2.50 μ. Ὁ χῶρος ποὺ ἐκτείνεται Α τοῦ πίθου ἦταν σπαρμένος μὲ παχὺ στρώμα στάχτης (-2.60 ἕως -2.67) ποὺ ἐπικάλυπτε στρώμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ χαλίγια (-2.67), ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν πίθο. Ἡ ἀνασκαφὴς ὑπέθεσε ὅτι ἡ γωνιακὴ ἐστία ἀνήκει στὴν παλαιότερη φάση, καὶ ὁ λουτήρας μαζὶ μὲ τὸ χρηστικὸ ἀγγεῖο στὴν τελευταία. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀγγεῖο τοποθετήθηκε πάνω στὸ μεσαῖο δάπεδο καὶ παρέμεινε σὲ χρῆση ὅταν ἀνυψώθηκε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἀποτελεῖ ἐξίσου πιθανὴ ἐκδοχὴ⁹.

Στὸ μεσαῖο δωμάτιο, τὸ Β, τὸ νεώτερο δάπεδο ἐκτείνονταν ἀπὸ βάθ. -2.48 ἕως -2.55 μ. Στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T4 καὶ T2, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν δάπεδο, ὑπῆρχε ὀρθογώνιος χῶρος στρωμένος μὲ μεγάλες πέτρες (θρανίο ἢ βάση στερέωσης ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου;), ποὺ προφανῶς εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ τελευταῖο δάπεδο. Συνολικὰ ἀναγνωρίστηκαν τρία δάπεδα.

Στὸν χῶρο Δ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο ἦταν σὲ βάθ. -2.43 ἕως -2.56, πάνω στὸ ὁποῖο, περιέργως, ἀναφέρεται ὅτι θεμελιώθηκε ὁ T8¹⁰. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ παραπάνω στρώματος ὡς ἐπίχωση δαπέδου εἶναι πιὸ πιθανή. Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό, μεταξὺ ἄλλων, συλλέχθηκαν λίγες σκωρίες.

9. Πρβ. κάτω ἀντίστοιχο μὲ τὸν πίθο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μεγάρου Β στὸν Θέρμο: Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΠΑΕ 1992, 99-102.

10. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε μία ἀνωφέρεια πρὸς Β, κάτω ποὺ παρατηρήθηκε καὶ στὰ περισσότερα δάπεδα στὸν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων, ἀνατολικότερα.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ οἰκοδομήματος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ, καθὼς ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου δὲν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη. Μολονότι ὅστρακα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου ἀναφέρονται στὸ ἡμερολόγιο, ἡ ἀνασκαφείας ἦταν τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ οἰκία κτίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.¹¹. Ἡ ἀποψη αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας. Ὅστρακα ἀπὸ μελανόμορφα ἀττικά ἀγγεῖα συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πάνω στὰ δάπεδα παρατηρήθηκαν καμένα ὅστρακα, ἀπανθρακωμένοι ἐλαιοπυρῆνες, καὶ σποραδικὰ ἴχνη πυρῶν, ἀλλὰ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἐνδείξεις οἰκιακῶν ἢ ἐργαστηριακῶν δραστηριοτήτων, καὶ ὄχι γιὰ ἀλλεπάλληλες καταστροφές ἀπὸ πυρκαγιά. Πάντως ἀπὸ βάθ. -2.40 μ. καὶ πάνω ἡ ἐπίχωση ἦταν ἐνιαία, ἀμμουδερή, μὲ λίγα ὅστρακα, ἐνδειξη ἐγκατάλειψης καὶ πλημμύρας.

Ὁ προορισμὸς τοῦ κτιρίου δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένος. Ἡ κάτοψη ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκία, ἐνῶ ἡ πλειονότητα τῶν ὀστράκων προέρχεται ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα δὲν ἔρχονται σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, μολονότι κάποια σιδερένια καὶ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ δηλώνουν καὶ παράλληλες ἐργαστηριακές δραστηριότητες. Μία πιθανὴ εἰκασία εἶναι ὅτι τὸ κτίριο ἦταν ἡ κατοικία ἐνὸς σιδηρουργοῦ ποὺ ἐργαζόταν στὰ γειτονικά ἐργαστήρια (βλ. παρακάτω). Ἀπὸ τὸ δωμάτιο Β, ἀπὸ βάθ. -2.40 ἕως -2.70 (δηλ. ἀπὸ πολλὰ δάπεδα), προέρχονται ἓνα πήλινο ζάρι¹², μία μικρὴ πήλινη ἀρύταινα (κουτάλι), δύο ἀγνύθες, καθὼς καὶ ἓνας κρίκος καὶ μία λεπίδα ἀπὸ σίδηρο. Στὸ τελευταῖο δάπεδο (-2.42), κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία, εἶχε τοποθετηθεῖ ἓνας στρωτήρας κορινθιακοῦ τύπου, σὲ β' χρήση. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου Β, σὲ βάθ. ἀπὸ -2.48 ἕως -2.53 (στὸ 2ο, δηλ. μεσαῖο δάπεδο), ἀπαντήθηκε χώρος μὲ μαῦρα πυρακτωμένα χρώματα καὶ ἀρχαῖα ὅστρακα. Μεταξὺ τῶν συνευρημάτων συγκαταλέγονται ἓνα πήλινο κωνικὸ

11. Ἡ χρονολόγηση αὕτη βασίζεται ἀποκλειστικά στὰ προσωρινὰ πορίσματα τῆς Ἀ. Δραγῶνα, τὰ ὁποῖα μοῦ ἐξέθεσε ὅταν ἐπισκέφθηκα τὴν ἀνασκαφὴν στίς 4/11/85, καὶ ἐνδέχεται νὰ τροποποιηθεῖ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου.

12. Γιὰ παράλληλα ἀπὸ τὸ Λευκαντί, βλ. M.R. POPHAM - L.H. SACKETT - P.G. THEMELIS (ἐκδ.), *Lefkandi I. The Iron Age settlement. The cemeteries* (London 1980) 82, πίν. 66q-r.

σφονδύλι, καὶ σιδερένια ἀντικείμενα, ὅπως ἓνα μαχαίρι, ἓνα τρυπάνι (;), καὶ καρφιά. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει τὸ κάτω τμήμα ἀγγείου ποὺ βρέθηκε *in situ* πλησίον τῆς εἰσόδου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο T9. Ἀπὸ τὸ ἴδιο δωμάτιο (βάθ. -2.55) προῆλθε πήλινη σφαιρική ψῆφος.

Στὸ δωμάτιο Γ βρέθηκαν σὲ βάθ. -2.45 ἕως -2.53 μία πήλινη σφαιρική χάνδρα, ἓνα κεφάλι πήλινου εἰδωλίου ἀλόγου καὶ μία πυραμιδόσχημη ἀγνύθα. Ἀπὸ τὸ παλαιότερο δάπεδο (-2.63/-2.65) προῆλθε ἓνα ἀκόνι ἀπὸ τραχεῖτη λίθο. Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς προέρχονται μεταξὺ ἄλλων θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια μὲ καστανὴ βαφή, προφανῶς ἀπὸ τὴν τελευταία στέγη τοῦ κτιρίου, λίγες σκωρίες, καθὼς καὶ θραύσματα ἐργαλείων ἀπὸ πυριτόλιθο καὶ ὀψιανό. Τέλος, ἀπὸ ἓνα χῶρο «πυρᾶς» στὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου Γ, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπίπεδο μεταγενέστερο τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ κτιρίου (βάθ. -2.40) προέρχονται ἐκτὸς ἀπὸ κάρβουνα, καμένους ἐλαιοπυρῆνες καὶ πυρακτωμένα ὄστρακα, μερικὰ μετάλλια ἀντικείμενα, δύο πυραμιδόσχημες καὶ μία κωνική ἀγνύθες, ἓνα σχηματοποιημένο εἰδῶλιο κουλουριασμένου φιδιοῦ καὶ μία κεφαλὴ πήλινου γυναικείου εἰδωλίου ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἄξιο μνηεῖας εἶναι ἓνα πῶμα ἀττικοῦ μελανόμορφου ἀγγείου μὲ παράσταση ἵππεά (πίν. 12α). Ἡ «πυρὰ» αὕτη, περιέργως, βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο ἀλλὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸν κεντρικὸ χῶρο μὲ τίς στάχτες τοῦ δωματίου Γ, ἀλλὰ αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι μάλλον συμπτωματικό. Κάποια ἐρμηνεῖα τοῦ συνόλου δὲν εἶναι δυνατὴ πρὸς τὸ παρόν, ἂν καὶ τὸ εἶδος τῶν εὕρημάτων θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει κάποιες λατρευτικές δραστηριότητες.

Ὑπαίθριος χῶρος μεταξὺ οἰκίας Α-Δ καὶ ὁδοῦ T6-T7 (εἰκ. 4)

Ἀνατολικά τῆς οἰκίας, σὲ βάθος -2.20 διαγράφηκαν τὰ ὅρια μικροῦ λάκκου διαμ. 0.60 ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ πέτρες (πασσαλότρυπα; βλ. πίν. 10β, στὸ βάθος). Ἐκεῖ κοντὰ (μάλλον λίγα μέτρα νοτιότερα, καὶ προφανῶς ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ χώρου Δ), στὸ ἴδιο περίπου βάθος, βρέθηκαν καὶ δύο χῶροι πυρᾶς. Πρόκειται γιὰ δύο λάκκους ποὺ περιεῖχαν καθαρὴ στάχτη, ἀνακατεμένη μὲ πλῖθρες. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο μνημονεύονται κάρβουνα καὶ καμένοι ἐλαιοπυρῆνες (βάθ. 2.20 ἕως -2.28). Ἡ χρῆση τῶν κλιβάνων (;) αὐτῶν παραμένει αἰνιγματική (ἐργαστηριακὴ ἢ οἰκιακή;), ἐνῶ δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη ἂν σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τῆς παρακειμένης οἰκίας.

Ὁδός (T6-T7) (εἰκ. 3-4, πίν. 10α)

Πρὸς τὰ Α τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας, διέρχεται ὁδὸς φορᾶς Β-Ν, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 35 μέτρων περίπου. Ἡ ὁδός, πλ. 2.30/2.50 μ., ὀρίζεται ἐκατέρωθεν ἀπὸ ἀναλημματικούς τοίχους (T6-T7). Ὁ Δ ἀναλημματικός τοῖχος (T6) ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος ἄλλου -1.43 καὶ ἄλλου -1.80, καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος -2.40. Τὸ πλάτος του, μολονότι εἶναι πολὺ κατεστραμμένος, ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 0.60 μ. Τὸ ἀνατ. ἀνάλημμα τοῦ δρόμου (T7) σώζεται καλύτερα. Ἡ ἄνω του ἐπιφάνεια θρέθηκε σὲ βάθ. -1.50 καὶ ἦταν θεμελιωμένος λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν T6 (-2.30). Ἐξωτερικά (Δ) τοῦ T6 παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς στρώματα: τὸ ἀνώτερο, ἀμμουδερὸ μὲ πολλὰ πέτρες, ἐκτεινόταν ἀπὸ βάθ. -1.90 ἕως -2.07. Ἀκολουθοῦσαν τρία ἐπάλληλα στρώματα ἀμμοχάλικου (βάθ. -2.07 ἕως -2.32, -2.32 ἕως -2.80, καὶ -2.80 κέ.), μέσα στὰ ὁποῖα ἀνοίχθηκε ἡ τάφος θεμελίωσης τοῦ T6, ἀπὸ τὴν ὁποία μνημονεύονται δύο ὑστερογεωμετρικά ὄστρακα (*terminus post quem*). Ἐπίσης, σὲ ἓνα τμήμα τοῦ T6, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ του παρειά, διαπιστώθηκε ἓνα κατηφορικὸ στρώμα ἀπὸ τεφρὸ πηλόχωμα (ἀπὸ -1.90 στὰ ἀνατολικά ἕως -2.15 στὰ δυτικά) ποὺ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ράμπα μεταξὺ τοῦ δρόμου καὶ τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας. Ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀναλημματικούς τοίχους, ὅπου διενεργήθηκαν δύο τομὲς σὲ βάθος (βλ. πίν. 10α), παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς στρώματα: ἀπὸ βάθ. -1.40 ἕως -1.90 (στρώμα α, ἄμεση ἐπίχωση ἀναλημμάτων), -1.90 ἕως -2.07 (στρώμα β, περισσότερο ἀμμουδερά μὲ πολλὰ πέτρες, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν τελευταία φάση τοῦ δρόμου), -2.07 ἕως -2.32 καὶ -2.32 ἕως -2.80 (στρώματα γ καὶ δ καθαροῦ ἀμμοχάλικου). Τὸ δ στρώμα, ποὺ φαίνεται ὅτι περιελάμβανε ἀνάμικτα ὄστρακα (ἀρχαῖα καὶ ὑστερογεωμετρικά), διερχόταν κάτω ἀπὸ τοὺς T6-T7, καὶ συνεπῶς ἀντιπροσωπεύει τὴν παλαιότερη περίοδο (τῆς ὁδοῦ ἢ μήπως χειμάρρου;), προτοῦ κτιστοῦν τὰ ἀναλήμματα. Ἐπιπλέον οἱ δύο τομὲς πιστοποίησαν ὅτι τὸ Δ ἀνάλημμα ἀχρηστεύθηκε νωρίτερα ἀπὸ τὸ Α, ἀφοῦ τὰ τρία ἀνώτερα ὁδοστρώματα κάλυπταν τὸν T6 καὶ ἐφάπτονταν στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ T7¹³. Μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ

13. Τὰ βάθη τῶν ὁδοστρωμάτων ποὺ σημειώνονται στὸ ἡμερολόγιο (-1.50 ἕως -1.66, -1.66 ἕως -2.15) δὲν συμφωνοῦν μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρθηκαν σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἡμερολογίου, ἴσως γιατί οἱ δύο τομὲς ἀπεῖχαν ἀρκετὰ μεταξὺ τους.

διάφορα στρώματα συνάγουμε τὸ προσωρινὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρωιμότερη φάση τῆς ὁδοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονη μὲ ἐκείνην τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας, ἐνῶ ἐνδέχεται νὰ ἦταν σὲ χρήση μέχρι καὶ τὰ ὕστερα ἀρχαῖα χρόνια. Ἀνατολικά τοῦ T7 τὰ στρώματα ἦταν ἀμμουδερά, ἐνδειξη, ἴσως, ὅτι ἐκεῖ κοντὰ διερχόταν χεῖμαρρος.

Περίβολος (T35) (εἰκ. 3)

Στὸ Δ ὄριο τοῦ Τομέα Ε, σὲ ἀρκετὰ ὑψηλότερο ἐπίπεδο (-2.80 μ. ἢ ἄνω ἐπιφάνεια) καὶ σὲ στρώμα πού κάλυπτε τὸν ἀψιδωτὸ T34, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (T35) μήκους 59 μ. καὶ πλάτους 0.45 μ., πού πιθανῶς ἀντιπροσωπεύει περίβολο πού ἐκτεινόταν πρὸς Δυσμάς. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ Ν τμήματος τοῦ ἰδίου τοῖχου βρέθηκε σὲ βάθ. -2.70, δηλ. σώζεται βαθύτερα ἀπ' ὅ,τι οἱ τοῖχοι τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας, μὲ τοὺς ὁποίους ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι συνανήκει (βλ. εἰκ. 4). Τὰ ὄστρακα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ T35 ἐπιτρέπουν τὴν προσωρινὴ χρονολόγησή του στὰ ὕστερα (;) ἀρχαῖα χρόνια¹⁴. Κάτι τέτοιο συμβαδίζει καὶ μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τῆς ὀρθογώνιας οἰκίας, καθὼς τὸ Δ τμήμα τῆς τελευταίας καταστράφηκε ἀπὸ τὸν περίβολο T35. Λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεων του, ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ περίβολο δημόσιου χώρου ἢ ἱεροῦ τεμένους εἶναι δελεαστικὴ ἀλλὰ ἀναπόδεικτη ἀφοῦ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος δὲν ὀλοκληρώθηκε.

Περίβολοι (T38-T39) (εἰκ. 3, πίν. 116)

Στὸ Ν ὄριο τοῦ Τομέα Ε, τέλος, ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι, T38 καὶ T39. Ὁ T38, πού ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -1.80, ἀποτελεῖ τὴ ΒΔ γωνία περιβόλου ἢ στεγασμένου κτιρίου μὲ στρογγυλευμένη γωνία (πίν. 116,

14. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα συγκαταλέγεται θραῦσμα λύχνου τοῦ τέλους τοῦ βου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρβ. R.H. HOWLAND, *Greek lamps and their survivals*, Agora IV (Princeton 1958) ἀρ. 49, 79 (τομές).

δεξιά)¹⁵. Παρουσιάζει δύο παρειές και εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλου και μεσαίου μεγέθους ψαμμόλιθους. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.46-0.50 μ. Ὁ T39 πρέπει νὰ εἶναι νεώτερος ἀφοῦ βρέθηκε σὲ βάθ. μόλις -1.26 (πίν. 116, ἀριστερά). Τὸ πλάτος του εἶναι 0.46 μ., και σώζεται σὲ ὕψ. 0.20 μ. Εἶναι κτισμένος ἀπὸ λίθους μετρίου μεγέθους ποὺ ἐπίσης σχηματίζουν δύο παρειές. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 10 μ. και στὸ Ν ἄκρο του κάμπτεται σὲ ὀξεία γωνία πρὸς τὰ Α.

Ἡ χρονολόγηση και ὁ προορισμὸς τῶν δύο παραπάνω τοίχων δὲν ἔχουν ἀποσαφηνιστεῖ ἀκόμη, ἂν και κρίνοντας ἀπὸ τὸ βάθος στὸ ὁποῖο θεμελιώνονται (-1.46 ὁ T39) θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ χώρου¹⁶. Ἀνάμεσα στοὺς T38 και T39, σὲ βάθος -1.40, βρέθηκε ἀκέραιη λεκανίδα με ταινιωτὴ διακόσμηση, τοῦ δεύτερου μισοῦ (;) τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.¹⁷, και δίπλα της, στὰ ΒΑ, μερικὲς λίθινες πλάκες καθώς και κέραμοι στρωτῆρες (διακρίνεται σὲ πρῶτο πλάνο στὸν πίν. 116). Τόσο ἡ θέση ὅσο και τὸ βάθος στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ λεκανίδα ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ της με τὴ χρήση τοῦ T39, ποὺ ἴσως ἀντιπροσωπεύει και τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ Τομέα Ε.

Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ Τομέα Ε, ὅπως πιστοποιοῦν τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα ἄμμου και ἀμμογάλικου ποὺ σκέπασαν ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὶς πλημμύρες παρακείμενου χειμάρρου ἢ ποταμοῦ, και πρέπει νὰ τοποθετεῖται στὰ ὕστερα ἀρχαῖα ἢ πρῶιμα κλασικὰ χρόνια.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ I, IV (ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ) (εἶκ. 6)

Στὸν κεντρικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς ἤλθε στὸ φῶς ἓνα ἐκτεταμένο συγκρότημα ἐργαστηρίων γιὰ τὴν κατεργασία μετάλλων, ποὺ ἦταν σὲ χρήση

15. Β-Ν σκέλος: μῆκ. 7 μ. Α-Δ σκέλος: 4 μ.

16. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Τομέα Ε διακόπηκε χωρὶς νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ και στὴ συνέχεια ὅλα τὰ σκάμματα μαζώθηκαν με χῶμα.

17. Γιὰ τὸν πλησιέστερο τύπο βλ. Β. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., Agora XII* (Princeton 1970) 212, πίν. 82, ἀρ. 1750.

ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου ἔως καὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. (πίν. 12γ, 13α, βλ. καὶ πίν. 166 καὶ 17α)¹⁸. Ἀποκαλύφθηκαν πολλὰ οἰκοδομήματα, συγκεκριμένα ἓνα ἀψιδωτό (Θ2), ὁκτὼ ἐλλειψοειδῆ (Α, Β-Γ, Δ (;), Ε, Θ1/Θ3, Ι, ΙΑ, ΙΒ), δύο κυκλικά (ΣΤ, Η), καὶ μόνον ἓνας ὀρθογώνιος χῶρος (Ζ), καθὼς καὶ ἀρκετοὶ περίβολοι (π.χ. Τ14, Τ19, Τ20, Τ23/27/32/61, Τ26, Τ50, Τ54, Τ60, κ.ἄ.). Ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀψιδωτῶν καὶ ἐλλειψοειδῶν τύπων παραπέμπει τόσο στὴν Εὐβοία, ὅσο καὶ στοὺς τόπους ὅπου ἡ Εὐβοϊκὴ παρουσία ἦταν ἔντονη¹⁹, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Βοιωτία²⁰. Τὰ κυκλικά κτίρια, ἂν καὶ σπανίζουν κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους, δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς γύρω περιοχές²¹.

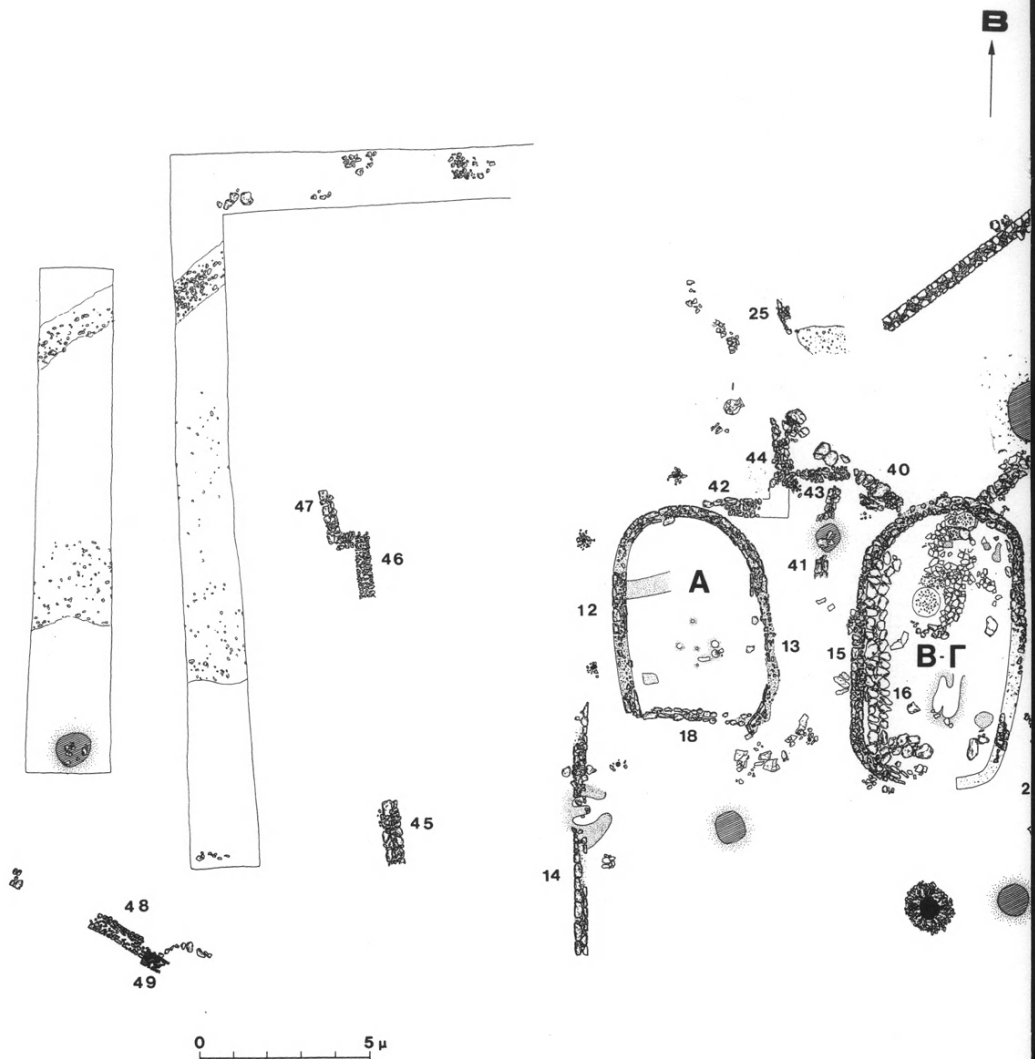
Τὰ ἀρχιτεκτονικά λείψανα ἀντιπροσωπεύουν περισσότερες ἀπὸ μία οἰκοδομικὲς περιόδους (τουλάχιστον ἑξί) ποὺ διαδέχθηκαν ἡ μία τὴν ἄλλη σὲ περίοδο διάρκειας ὄχι μεγαλύτερης τῶν 150 χρόνων. Ἡ διατήρηση τῶν κτιρίων εἶναι ἐξαιρετική. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἄδρα κατεργασμένους λίθους, ἄριστα προσαρμοσμένους, ἐνίοτε κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα, καὶ ἔφεραν ἀνωδομὴ ἀπὸ ὠμές πλίνθους ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα σώζονται ἱκανοποιητικὰ σὲ ὕψος ἔως καὶ πέντε στρώσεων. Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τοιχοβάτη ἦταν ἀθέατο καὶ χρησίμευε ὡς ὑποθεμελίωση ἐξαιτίας τοῦ ἀμμουδεροῦ καὶ ἀσταθοῦς ὑπεδάφους. Τὰ δάπεδα σχηματίζονταν συχνὰ ἀπὸ παχὺ στρώμα ἀδιαβροχοποι-

18. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε πουθενὰ βαθύτερα ἀπὸ -5.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ὅπου ἀναβλύζουν νερά (ὕδροφόρος ὀρίζοντας). Κάποια χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ αὐτὸ τὸ βάθος εἶναι ὑστερογεωμετρικά.

19. MAZARAKIS AINIAN 1977, 43-44 (Ποσειδί Χαλκιδικῆς), 48-63, 95-96 (Λευκαντί Τούμπα, Ἐρέτρια), 102-107 (Ἐρέτρια, Ξερόπολη-Λευκαντί, Χαλκίς, Πιθηκοῦσες) καὶ Addendum (Εὐβοϊκὴ Κύμη). Γενικά γιὰ τὰ καμπυλόγραμμα οἰκοδομήματα τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων βλ. αὐτότι 43-124.

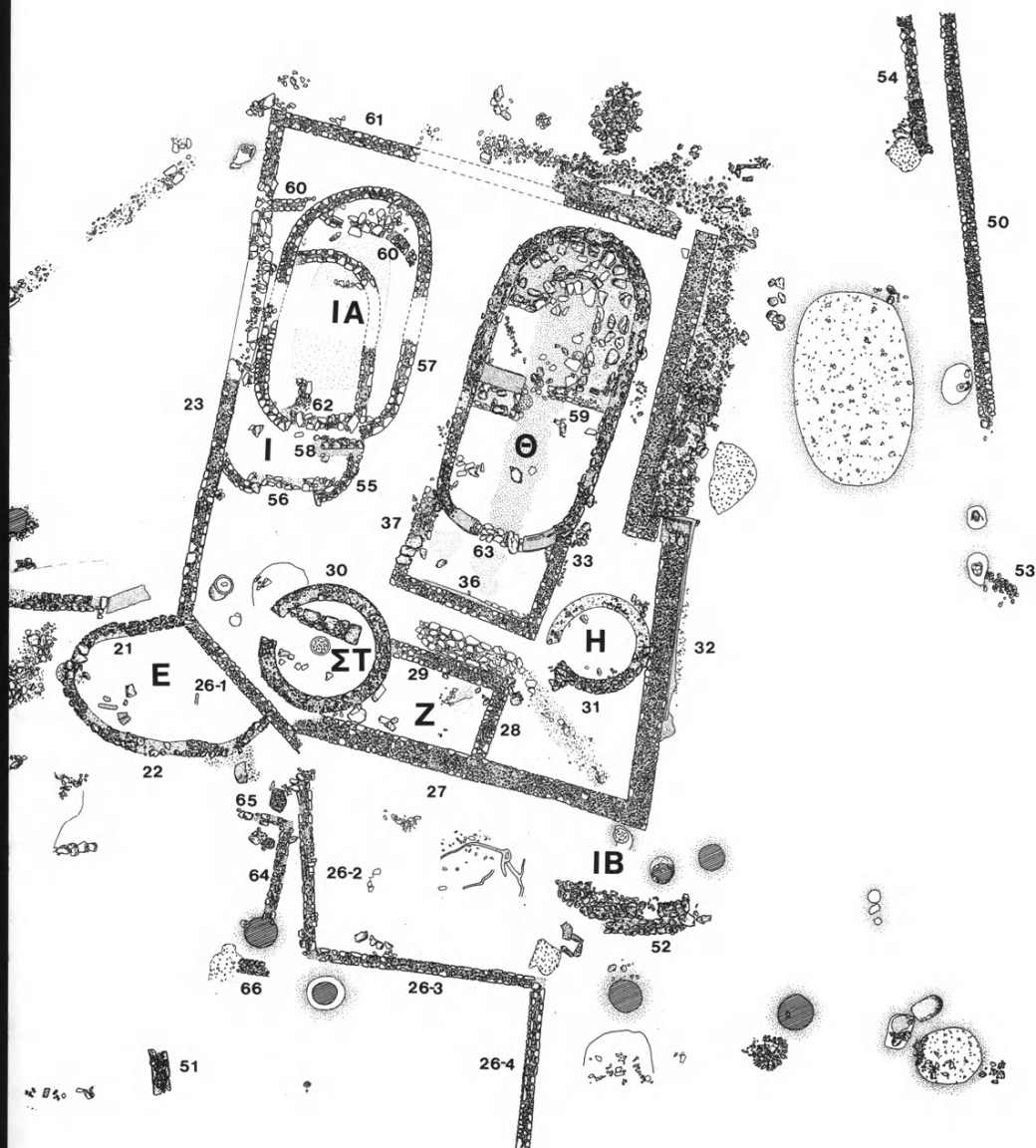
20. Αὐτότι 46-47 (Παραλίμνη), 86-89 (Ἄρειος Πάγος, Τουρκοβούνια), 95 (Αὐλίδα), 96 (Ἐλευσίνα), 106 καὶ 235-239 (Λαθούριζα), 245 (Ὀλυμπιεῖον) καὶ χάρτης 6.

21. Αὐτότι 116, 122 (Ξερόπολη-Λευκαντί), 116-119 (Λαθούριζα), 119 (Ὑμητός). Πρβ. ἐπίσης W. HEIDER - A. MALLWITZ, *Das Kabirenheiligtum bei Theben II* (Berlin 1978) 44-47, 38-40 (Καθεῖριον κοντὰ στὴ Θήβα). Γενικά βλ. F. SEILER, *Die griechische Tholos* (Mainz 1986).

Εἰκ. 6. Οἰκόπεδο Ο.Σ.Κ. Κάτοψη κεντρικοῦ τομέα Σχολικῶν Κτιρίων I (ἀνατολ.) καὶ IV (δυτ.). A-IB: κτίρια ὑστερογεωμετρικῶν-πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. 1-61: τοῖχοι. I-XXXIV: τάφοι, λάκκοι, πυρές, κλπ. α-β: κλίβανοι κεραμεικῆς. γ: φρέαρ (σχ. Ν. Καλλιοντζῆ).

ημένου πηλοῦ. Τὴν εἴσοδο ὀρισμένων ἐλλειψοειδῶν κτιρίων (I, IA, Θ), ποὺ συνήθως βρισκόταν πρὸς Νότο, ἔφραζαν κατώφλια. Λίθινα κατώφλια δὲν ἀπαντοῦν συχνὰ στὰ ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων²². Στὴν περίπτωση τοῦ Ὁρωποῦ προφανῶς χρησίμευαν γιὰ νὰ ἐμποδίζουν τὰ νερὰ ἀπὸ τὸν παρακείμενο ὀρμητικὸ χεῖμαρρο νὰ κατακλύζουν τὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτιρίων (σήμερα ὁ χεῖμαρρος ρεεῖ μὲ φορὰ ἀπὸ Ν πρὸς Β λίγες δεκάδες μέτρα ἀνατολικότερα, παράλληλα μὲ τὴν ὁδὸ Σύλλη). Φαίνεται ὥστόσο πὺς οἱ συγχρῆς πλημμύρες ἀνάγκασαν τελικὰ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς νὰ ἐγκαταλείψουν ὀριστικὰ τὸν χώρο γύρω στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν ἄλλοῦ, ἀρχικὰ μάλλον δυτικότερα (περιοχὴ Τομέα Ε), καὶ στὴ συνέχεια ἀνατολικότερα, στὴ θέση τῆς πόλης τῶν κλασικῶν - παλαιохριστιανικῶν χρόνων (πρβ. εἰκ. 2).

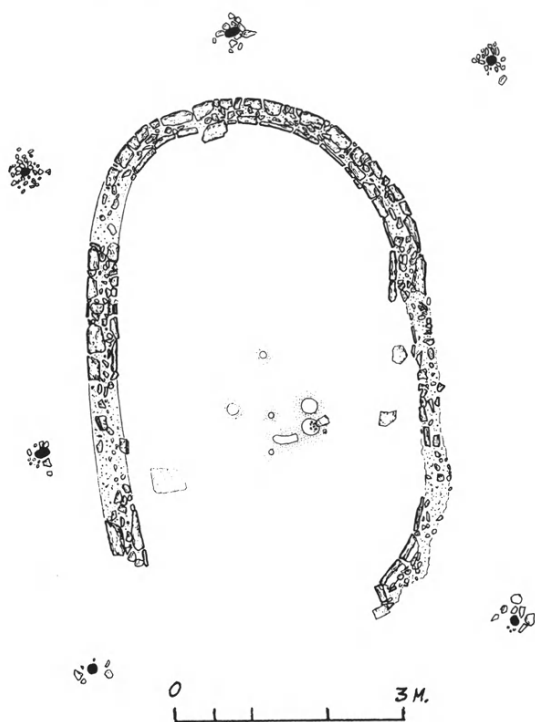
ΣΧΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ IV

Κτίριο Α (εἰκ. 7, πίν. 136)

Στὰ ὅρια τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου IV ἦλθαν στὸ φῶς δύο σημαντικὰ οἰκοδομήματα, τὸ Α καὶ τὸ Β-Γ (πίν. 13α). Τὸ πεταλόσχημο ἢ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο Α ἦταν τὸ πρῶτο ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, σὲ βάθ. -3.50 ἀπὸ τὴν ἄσκαπτη ἐπιφάνεια. Ἔχει ἐξωτ. διαστάσεις 7 X 4.60 μ. Τὸ λίθινο θεμέλιο ἔχει μέγ. ὕψος 0.50 μ. καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος -3.90 στὰ δυτικὰ καὶ βόρεια (T12) καὶ λίγο ψηλότερα στὰ ἀνατολικά (-3.85), μέσα σὲ προϋπάρχουσα ἐπίχωση ἀπὸ γκριζοκάστανα χρώματα (T13)²³. Ἐξωτερικά, ὁ T12 ἀπὸ -3.90 ἕως -3.67 ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀφανῆ ὑποθεμελίωση, ἐνῶ τὸ τμήμα ἀπὸ -3.67 ἕως -3.40 ἦταν ὁρατό. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου τὸ πρῶτο δάπεδο

22. MAZARAKIS AINIAN 1997, 86 κέ. Λίθινο κατώφλι ἔχουν ἡ οἰκία Ζ στὴ Βίτσα Ζαγορίου (αὐτόθι εἰκ. 31), ἡ Ἱερὰ Οἰκία στὰ Τουρκοβοῦνια (αὐτόθι εἰκ. 133), ἴσως τὰ ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Πύρρας (αὐτόθι εἰκ. 358, 367) καὶ ἡ οἰκία δ τῆς Παλαιᾶς Σμύρνης (αὐτόθι εἰκ. 409).

23. Στὸ Ἡμ. XXIII, 9, 221 σημειώνεται ὅτι οἱ T12 καὶ T13 ἐδράζονται σὲ βάθ. -3.80.

Εἰκ. 7. Κάτοψη Κτιρίου Α (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

βρισκόταν ὅπως φαίνεται βαθύτερα (βάθ. -3.77). Τὸ πλάτος τοῦ ἐξωτερικοῦ θεμελίου κυμαίνεται ἀπὸ 0.40/0.45 (ἀψίδα καὶ Δ τοῖχος) ἕως 0.30/0.35 μ. (Ν μισὸ Α τοῖχου, πού ὅμως εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ). Ἡ τοιχοποιία διαφέρει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κτίρια τῆς γύρω περιοχῆς, καθὼς τὸ σύστημα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς εἶναι πολυγωνικό, καὶ σχηματίζεται ἀπὸ ὀρθία τοποθετημένες πλάκες μὲ ἐνδιάμεσο γέμισμα ἀπὸ μικροὺς λίθους ἀντὶ γιὰ τοὺς συνήθεις σχετικὰ στρογγυλεμένους ἢ ὀρθογωνισμένους λίθους (τέτοιοι χρησιμοποιήθηκαν μόνον στὴν ἐξωτερικὴ παρειά). Ὁ τοῖχος 18, ἀποκαλ. μήκους 3 μ. καὶ πλ. 0.35 μ., φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει φάση παλαιότερη τοῦ Κτιρίου Α. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά τῆς ἀψίδας διακρίνεται ἓνας ὀρθογωνισμένος λίθος, ἴσως ἑδράνο. Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ στοὰ ἀπὸ ξύλινους στύλους πού περιθέει τὸ οἰκοδόμημα. Σώζονται ἐπτὰ λάκκοι πού περιβάλλον-

ται περιφερικὰ ἀπὸ μικρὲς πέτρες (Π.Ι-VII)²⁴. Οἱ πασσαλότρυπες αὐτὲς βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 3 μ. περίπου ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ 0.80-1.10 μ. κατὰ μέσο ὄρο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ θεμελίου. Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ ΒΑ πασσαλότρυπα (ἄρ. II) καθὼς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.90 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀψίδα, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε ὅτι δὲν σχετίζεται μὲ τὸ οἰκοδόμημα.

Ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου, καὶ σὲ ἄκτινα 1.20-2 μ. πλάτους παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς στρώματα: Ἀπὸ βάθ. -3.77 ἕως -3.90 τὸ στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ τοιχοβάτης (διαπιστώθηκε καὶ τάφος θεμελίωσης). Ἀπὸ βάθ. -3.77 ἕως -3.67 ἓνα στρώμα πὺ περιέχει λατύπες λευκοῦ ἀσβεστόλιθου, ἴδιας σύστασης μὲ τοὺς λίθους τοῦ τοιχοβάτη, προφανῶς ἀπὸ τὴν ἐπὶ τόπου λάξευση τῶν λίθων κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ βάθ. -3.67 ἕως -3.60 ἓνα πατημένο στρώμα μὲ πετροῦλες, ἀναμφίβολα τὸ ἐξωτερικὸ δάπεδο γύρω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ὅμως, πρὸς Β, δὲν ἀπαντᾷ μακρύτερα ἀπὸ 1.20 μ., ὅπου εἶχαν διανοιχθεῖ ταφές. Ἀκολουθοῦν ἀλλεπάλληλα προσχωσιγενῆ στρώματα ἐγκατάλειψης, ἀμμουδερὰ ἢ ἀπὸ ἀμμοχάλικο, ἀπὸ βάθος -3.60 ἕως -2. Οἱ λάκκοι γιὰ τοὺς πασσάλους ἔχουν ἀνοιχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐπίπεδο -3.60 καὶ κάτω, καὶ οἱ μικρὲς πέτρες πὺ τοὺς περιβάλλουν κατέρχονται μέχρι τὸ ἐπίπεδο -3.67 μ.

Στὸ ἐσωτερικὸ διαπιστώθηκε ἡ παρουσία τεσσάρων στρωμάτων καὶ ἰσάριθμων δαπέδων σὲ βάθ. -3.77, -3.65, -3.62, -3.57. Ἡ ἐπίχωση ἐγκατάλειψης ἐκτείνεται ἀπὸ -3.27 μέχρι -3.57. Ἀπὸ -3.57 ἕως -3.62 παρατηρήθηκε καστανό (;) στρώμα πὺ κάλυπτε λεπτὸ στρώμα στάχτης (ἰδιαίτερα κοντὰ στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ Δ τοίχου) πὺ περιεῖχε καμένα σιδερένια ἀντικείμενα. Ἀκολουθοῦσε ἀπὸ βάθ. -3.62 ἕως -3.65 δεύτερο στρώμα, σκληρό, ἀπὸ κοκκινόχωμα, ἐπίσης μὲ ἀρκετὲς στάχτες, καρβουνάκια, ἐλαιοπυρῆνες καὶ μάζες κοκκινωποῦ «πηλοῦ» (καμένες πλῆθρες;).

24. Π.Ι.: 0.23 X 0.12 βάθ. 0.10 μ., σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. ἀπὸ τοῖχο. Π.ΙΙ: διαμ. 0.15, βάθ. 0.10 μ., σὲ ἀπόσταση 1.90 μ. ἀπὸ τοῖχο. Π.ΙΙΙ: διαμ. 0.115, β. 0.10 μ., σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τοῖχο (δὲν ὀρίζεται ἀπὸ πέτρες). Π.ΙV: διαμ. 0.14, β. 0.12 μ., σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τοῖχο. Π. V: διαμ. 0.20, β. 0.14 μ., σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τοῖχο. Π. VI: διαμ. 0.12, β. 0.15 μ., σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τοῖχο. Π. VII: δὲν δίνονται διαστάσεις, σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τοῖχο.

Στὰ ἀλλεπάλληλα δάπεδα, ἀπὸ -3.62 ἕως -3.77, στὸν ἐσωτερικὸ κεντρικὸ χώρῳ τοῦ κτιρίου βρέθηκαν μικροὶ λάκκοι, στὸν πυθμὲνα ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν μάζες μεταλλεύματος (πίν. 14α)²⁵. Δὲν χωρᾷ τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι οἱ λάκκοι ἀντιπροσωπεύουν κλιβάνους γιὰ τὴν τήξη σιδήρου. Ἐπίσης, στὸ θόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δ τοίχου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν παρατηρήθηκαν σὲ βάθ. -3.57 ἕως -3.62 ἔντονες συγκεντρώσεις ἀπὸ στάχτη. Ἄλλο ἐπίπεδο μὲ στάχτες κάλυπτε τὸ ἐπίπεδο -3.62 μ. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται ἀρκετὲς σκωρίες, καθὼς καὶ ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανό. Ἐνα ὀξειδωμένο τριποδικὸ ἀντικείμενο καὶ σκωρίες βρέθηκαν πάνω στὸ τελευταῖο δάπεδο (-3.57). Συνεπῶς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιφερικὴ στοὰ καὶ τὸ ἔδρανο δημιουργοῦν ὑπόνοιες ὅτι τὸ οἰκοδόμημα εἶχε λατρευτικὸ προορισμό, τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ οἱ κλίβανοι ὁδηγοῦν στὴν ἀσφαλὴ διαπίστωση ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἐργαστήριο μεταλλοτεχνίας. Συνεπῶς, τὸ ἔδρανο θὰ ἦταν πάγκος ἐργασίας, ἐνῶ ἡ παρουσία τῆς στοᾶς ποὺ περιθεεῖ τὸ οἰκοδόμημα συνιστᾷ μία περαιτέρω ἔνδειξη ὅτι τὸ περιστύλιο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ναοῦ ἔχει τίς ρίζες του στὴν οἰκιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων²⁶.

25. Ἡ ἀνασκαφὴς περιγράφει τρεῖς λάκκους, ἀλλὰ στὴν κάτοψη (Ἡμ. XXIII, 14, σχ. σελ. 94) καὶ σὲ μίᾳ φωτογραφία (αὐτόθι 97) διακρίνονται καὶ μερικοὶ ἀκόμη (συνολικὰ ἑπτὰ). Ὁ λάκκος Λ1, διαμ. 0.18, β. 0.05 μ. (βάθ. -3.62 ἕως -3.67) εἶχε τελείως πυρακτωμένα τοιχώματα, καὶ ὁ γύρω χώρος ἦταν σπαρμένος μὲ καμένα ὑλικά. Ὁ κλίβανος αὐτὸς ἀποκολλήθηκε καὶ μεταφέρθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Ραμνοῦντος ὅπου καὶ στερεώθηκε. Βαθύτερα, ὑπῆρχε ἄλλο στρώμα στάχτης ἀρκετὰ παχὺ κατὰ τόπους (ἕως 0.10 μ.), μὲ παρόμοια καμένα ὑλικά. Μέσα στὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα (βάθ. -3.67 ἕως -3.77) βρέθηκαν δύο ἀκόμη λάκκοι πανομοιότυποι μὲ τὸν προηγούμενο (Λ2, Λ3), ποὺ στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς περιεῖχαν σκωρίες. Ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση στὸ Χημεῖο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἔδειξε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ σκωρίες σιδήρου (Fe = 75.28% καὶ 72.54%, ἀντίστοιχα).

26. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. MAZARAKIS AINIAN 1997, 278-279. Πρβ. ἐπίσης τὸ ἐπιβλητικὸ περίστυλο ἀψιδωτὸ κτίριο τοῦ 10ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Λευκαντί [J. COULTON - H.W. CATLING et. al., *The protogeometric building at Tumba*. Part 2: *The excavation, architecture and finds*, Lefkandi II, M.R. POPHAM - P.G. CALLIGAS - L.H. SACKETT (ἐκδ.) (London 1993)] καθὼς καὶ ἓνα ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα μὲ περιστύλιο (οἰκία ἢ ἐργαστήριον κοσμηματοποιοῦ) τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1981, 143, εἰκ. 1. MAZARAKIS AINIAN 1987, 9. MAZARAKIS AINIAN 1997, 104, εἰκ. 119), ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴν παραπάνω ἄποψη.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα συγκαταλέγονται ἀρκετὰ ὑστερογεωμετρικά, καθὼς καὶ πρῶιμα ἀρχαϊκὰ τοῦ 7ου αἰ. Ὡστόσο, ἡ πολυγωνικὴ τοιχοποιία δύσκολα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν τὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., ἐκτὸς ἂν τελικὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ τμήματα τοῦ τοιχοβάτη στὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκε αὐτὴ ἡ τεχνικὴ ἀποτελοῦν μεταγενέστερες ἐπισκευές²⁷. Ὄταν ἐγκαταλείφθηκε τὸ κτίριο καλύφθηκε ἀπὸ ἀλλεπάλληλες προσχωσιγενεῖς ἐπιχώσεις καὶ ἀμμοχάλικο.

Κτίριο Β-Γ (εἰκ. 8, πίν. 14β, 15α)

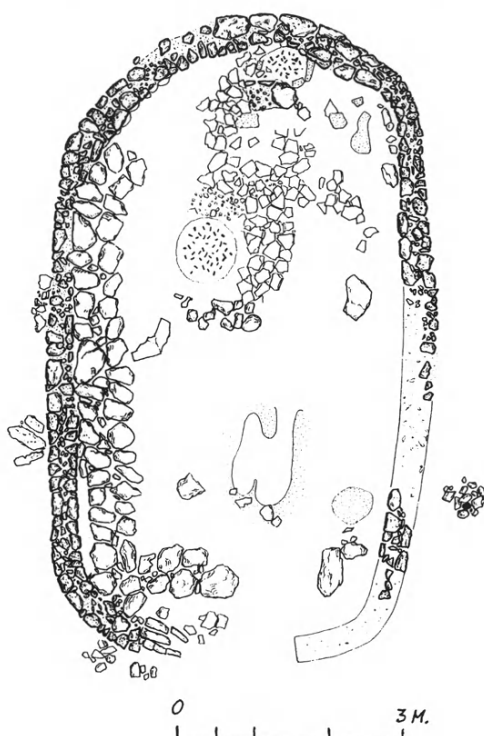
Τὸ Κτίριο Β-Γ εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα τοῦ χώρου τῶν ἐργαστηρίων²⁸. Ἐχει διαστάσεις 8.50 X 4.60 μ. Τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, πού βρισκόταν πρὸς Ν, μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ στὰ 2 μ. Λίθινο κατώφλι δὲν βρέθηκε, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα ἔχει καταστραφεῖ. Ἐνα μικρὸ τοιχίον μήκ. 0.60 μ. πού ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴ Δ παραστάδα καὶ εἶναι κατασκευασμένο μὲ ὀρθία τοποθετημένους πλακοειδεῖς λίθους φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη προσθήκη. Ὁ T15 εἶναι τὸ Δ θεμέλιο - τοιχοβάτης τοῦ κτιρίου (ἡ ἄνω του ἐπιφάνεια σώζεται σὲ βάθ. -3.30/-3.40/3.50, θεμελιώνεται σὲ βάθ. -3.90/-3.98 καὶ τὸ πλάτος του εἶναι περίπου 0.40 μ.).

Ὁ T16 εἶναι μεταγενέστερη κατασκευή, πιθανότατα θρανίον πλ. 0.64 μ. πού σχηματίζεται ἀπὸ στρώση μεγάλων ποταμίσιων λίθων. Σώζεται σὲ μήκος 6 μ. καὶ πρὸς Β διατηρεῖται ἡ γένεση ἀψίδας, ἐνῶ πρὸς Ν κάμπτεται σὲ ὀρθή

27. Ὅπως ἐλέγχθη παραπάνω στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοιχοβάτη ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὀρθιοὶ πολυγωνικοὶ πλακοειδεῖς λίθοι ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου θεμελίου σχηματίζεται ἀπὸ μεγάλους ὀρθογωνισμένους ἢ ἀκανόνιστους στρογγυλεμένους λίθους. Δὲν ἀποκλείεται οἱ πρῶτοι νὰ ἀποτελοῦν «ἐπένδυση» σὲ β' φάση τοῦ προϋπάρχοντος θεμελίου.

28. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κτιρίου μὲ δύο γράμματα ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀρχικὰ οἱ T15 καὶ T16 ἐκλήφθηκαν ὡς δύο διαφορετικὰ κτίρια. Λόγω τῆς πολυπλοκότητος τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέλεξα νὰ διατηρήσω ὅλους τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ τὶς ἀριθμήσεις τῆς Ἀ. Δραγώνα, ἔτσι ὥστε νὰ συμφωνοῦν οἱ δημοσιεύσεις μὲ τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 8. Κάτοψη Κτιρίου Β-Γ (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

γωνία πρὸς Α. Τρεῖς λίθοι στὴν Α πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἴσως ἀντιπροσωπεύουν ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὸ ἀνατ. σκέλος τῆς κατασκευῆς. Τὸ θρανίό ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.60 μ. ἀπευθείας πάνω στὸν Δ τοῖχο τοῦ κτιρίου (T15, βλ. πίν. 15α) καὶ ἐν μέρει πάνω σὲ ἓνα στρώμα πὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ τελευταῖο δάπεδο τοῦ κτιρίου (ἄνω ἐπιφ. T16, σὲ βάθ. -3.40 καὶ ἄλλοι σὲ βάθ. -3.50).

Ὁ T17 (Α τοῖχος) εἶναι θεμελιωμένος 0.05-0.10 μ. βαθύτερα τοῦ T16 (πρὸς Ν σὲ βάθ. -3.70) καὶ σώζεται σὲ μικρότερο ὕψος ἀπ' ὅ,τι ὁ δυτικὸς τοῖχος (-3.55). Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.35-0.45 μ. Παρόλο πὺ παρατηρεῖται αὐτὴ ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν T15 καὶ T17 οἱ δύο τοῖχοι προφανῶς συνανήκουν, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται τμήματα τοῦ T17 νὰ ἀποτελοῦν μεταγενέστερη ἐπισκευή - προσθήκη. Αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι στὸ τόξο τῆς ἀψίδας παρατηροῦνται μεγαλύτεροι λίθοι πὺ ἐνδέχεται νὰ δηλώνουν κάποια ἐπισκευή (ἢ ἀψίδα T15/T17 θεμελιώνεται σὲ

βάθ. -3.90 καὶ σώζεται σὲ ὕψος μόλις 0.24 μ., δηλ. σὲ βάθ. -3.76 μ.). Ἐπιπλέον, σὲ μία ἀπὸ τὶς φωτογραφίες διακρίνονται δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ T15 καὶ τοῦ Δ τμήματος τῆς ἀψίδας: μία παλαιότερη μὲ μικροὺς στρογγυλευμένους λίθους, καὶ μία μεταγενέστερη μὲ μεγαλύτερους ἀδρὰ κατεργασμένους λίθους ποὺ ἐδράζεται πάνω στὸ παλαιότερο θεμέλιο (πρβ. ἀνάλογη τεχνικὴ στὸ Κτίριο Θ).

ΝΑ τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ T17 βρέθηκε μία πασσαλότρυπα παρόμοια μὲ αὐτὲς ποὺ ἀναγνωρίστηκαν γύρω ἀπὸ τὸ Κτίριο Α. Μία πιθανὴ δεύτερη πασσαλότρυπα ἀναγνωρίστηκε βόρεια τῆς ἀψίδας, ἀλλὰ δὲν σχεδιάστηκε. Δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη ἂν πρόκειται γιὰ στοὰ ποὺ περιθεῖ τὸ κτίριο, ἀνάλογη μὲ ἐκείνην ποὺ ἀναγνωρίστηκε γύρω ἀπὸ τὸ Κτίριο Α. Μάλιστα, στὰ ΝΔ ἀλλὰ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ T15 βρέθηκαν τρεῖς τέσσερις πέτρες ποὺ ἔδιναν τὴν εἰκόνα ἄλλης πασσαλότρυπας.

Στὸ Β ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας, σὲ βάθ. -3.32 μ. βρέθηκε ὀρθογωνισμένος ποταμίσιος λίθος τοποθετημένος κάθετα καὶ γύρω του μικρὲς πέτρες ποὺ ἐδράζονταν σὲ βάθ. 3.60 μ. (διακρίνεται πίσω ἀπὸ τὸ ξύλινο κιβώτιο στὸν πίν. 156). Ἡ ὑπόθεση τῆς Δραγώνα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πιθανὴ μεταγενέστερη ταφή, VIII, δὲν ἐπιβεβαιώθηκε. Ὡστόσο, τόσο ἡ ἴδια ἢ κατασκευὴ, ὅσο καὶ ἡ θέση τῆς πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ κτιρίου, ἐπιτρέπουν τὸν παραλληλισμὸ μὲ ἀνάλογη κατασκευὴ ποὺ ἐρευνήσαμε τὸ 1996 πάνω ἀπὸ τὸ Κτίριο ΙΑ (πίν. 35α). Κάτω ἀπὸ τὸν λίθο ὑπῆρχε κοκκινόχωμα, κατὰ τόπους περισσότερο τεφρῆς ἀπόχρωσης καὶ πετροῦλες (στρῶμα α, βάθ. -3.66 ἕως -3.76 μ.). Βαθύτερα ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται κασταὰ καμένα χρώματα καὶ στάχτη καθὼς καὶ κομμάτια ψημένου πηλοῦ (στρῶμα β, βάθ. -3.76 ἕως -3.88 μ.). Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς ἀποδείχθηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κατὰ χώραν πυρά, δηλ. ἐστία, σχεδὸν τετράγωνου ἢ ὠοειδοῦς σχήματος ποὺ πρὸς Α καὶ Δ ὀρίζεται ἀπὸ καμένες πλίνθες καὶ Β ἀπὸ τὸν ἀψιδωτὸ τοῖχο (ἐσωτ. διαστ. περίπου 1 X 0.60 μ., ἁ.ἐ. πλίνθων -3.76). Τὸ πάχος τοῦ στρώματος στάχτης ἔφθανε τὰ 0.12 μ. Πάνω στὶς στάχτες βρέθηκαν ὑπολείμματα πλίνθων. Μέσα στὴ στάχτη βρέθηκαν ἓνα ἀτρακτόσχημο σφονδύλι (-3.76 μ.) καὶ χάλκινο σύρμα (-3.60 ἕως -3.90). Σὲ βάθος -3.88 ἕως -3.98 (στρῶμα γ ἀπὸ καστανόκριζα χρώματα ποὺ περιβάλλει τὶς πλάκες τοῦ πρώτου δαπέδου) βρέθηκαν

διασκορπισμένα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἐστίας, πάνω στὶς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ στὸ χωμάτινο δάπεδο κομμάτια ἀπὸ καμένες πλῖθρες, ὄστρακα, λίγα ὀστά. Συνεπῶς, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ δάπεδο ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους καὶ ἡ ἐστία ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση.

Πλησίον τοῦ κέντρου τοῦ κτιρίου βρέθηκε κυκλικὸς χώρος στάχτης διαμ. 0.76 μ. πὺν νότια πιθανὸν ὀριζόταν ἀπὸ λίγους λίθους. Ἡ στάχτη, ἀπὸ βάθ. -3.50 ἕως -3.72 ἀπλωνόταν ἀρκετά. Προφανῶς ὁ χώρος ὄριζε τὴ θέση δεύτερης νεώτερης ἐστίας ἢ κλιβάνου.

Στὸ νότιο κεντρικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου, σὲ βάθ. -3.25 μ. βρέθηκε χώρος μὲ πολλὴ στάχτη, κάρβουνα, ἐλαιοπυρῆνες. Τὰ χρώματα κάτω ἀπὸ τὴ στάχτη, σὲ βάθ. -3.35 μ. ἦταν ἔντονα πυρακτωμένα. Ἀποδείχθηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κλίβανο (6) διαστ. 1 X 0.70 μ. περίπου, μὲ δύο θαλάμους καύσης, προσανατολισμένο πρὸς Ν (πίν. 156). Τὸ δάπεδο τῶν θαλάμων βρισκόταν σὲ βάθ. -3.50 περίπου. Μὲ βάση τὴ στρωματογραφία ὁ κλίβανος ἀντιπροσωπεύει τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ χώρου.

Ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου, ἀπαντήθηκαν ἀλλεπάλληλα στρώματα: τὸ πρῶτο ἀπὸ βάθ. -3.30 ἕως -3.40 μ., τὸ δεύτερο ἀπὸ -3.40 μ. ἕως -3.48 μ. Σὲ βάθ. 3.48 συναντήθηκε λεπτὸ στρώμα χαλικοῦ. Ἀκολουθοῦσε ἀπὸ βάθ. -3.48 ἕως -3.58 μ. στρώμα ἀμμοχάλικου. Τὰ στρώματα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τὰ δάπεδα καὶ τὶς ἀντίστοιχες ἐπιχώσεις τῆς ἐξωτερικῆς χρήσης τοῦ Κτιρίου Β-Γ. Δὲν εἶναι σαφές ποιὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω στρώματα ἀποτελοῦν τεχνητὴ ἐπίχωση ἢ πλημμύρα.

Μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῶν ἡμερολογίων μποροῦμε προσωρινὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἀλληλουχία τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων:

1. Πρῶτη φάση (1ο πλακόστρωτο δάπεδο, βάθ. -3.92 μ.). Κατασκευὴ τοῦ Κτιρίου Β-Γ (ἀσφαλῶς ὁ T15 καὶ ἴσως κάποια ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ T17) καὶ τοποθέτηση τῶν πλακοειδῶν ἀσβεστόλιθων (στρώμα δ) πὺν ἐδράζονται σὲ βάθ. 4.00 (ἄ.ἔ. πλακῶν -3.92 μ.). Τὸ πλακόστρωτο ἀπαντᾷ μόνο στὸν κεντρικὸν χώρο τοῦ κτιρίου. Μὲ τὴν πρώτη αὐτὴ φάση σχετίζεται ἡ ἐστία σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἀψίδα.

2. Δεύτερη φάση (2ο δάπεδο βάθ. -3.72). Στρώμα ἀπὸ κοκκινόχωμα ἀπὸ -3.72 ἕως -3.92 (στρώμα γ). Στὸ ἐπίπεδο -3.72 ἀπαντήθηκε ἓνα καστανὸ σκληρὸ ἐπίπεδο πὺν πιθανότατα ἀντιπροσωπεύει τὸ δεύτερο δάπεδο τοῦ κτιρίου. Τὸ στρώμα γ ἀποτελεῖται ἀπὸ κοκκινόχωμα χωρὶς γκρίζο ὑλικὸ καὶ

ἐρμηνεύεται ὡς ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο δάπεδο. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι τὸ λίθινο θεμέλιο τοῦ κτιρίου ἀνυψώθηκε (βλ. παραπάνω) τότε ἡ μετασκευὴ θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ αὐτὴ τὴ φάση. Ἡ πρώτη φάση τῆς κεντρικῆς κυκλικῆς ἐστίας (ἐπίπεδο -3.72) σχετίζεται μὲ τὸ δάπεδο αὐτό.

3. Τρίτη φάση (3ο δάπεδο -3.65 μ.). Στρώμα ἀπὸ κοκκινόχωμα, κατὰ τόπους γκρίζας ἀπόχρωσης, ἀνάμικτο μὲ πηλόχωμα καὶ διάσπαρτες στάχτες, ἀπὸ βάθ. -3.66 ἕως -3.72 μ. (στρώμα 6²⁹). Συνεχίζεται ἡ χρῆση τῆς κυκλικῆς ἐστίας καὶ ἐνδεχομένως προστίθεται ὁ T16. Δάπεδο 6: Τὸ στρώμα ἀνηφορίζει ἀπὸ -3.67 (κ.έ. -3.72) ἕως -3.52 (πρὸς Ν). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 6 φάνηκε ὅτι οἱ ἐπιφανειακοὶ λίθοι τοῦ T16 στὸ βορειότερο σημεῖο τοὺς ἐδράζονταν σὲ βάθ. -3.65 μ., στὸ νοτιότερο σὲ βάθ. -3.53 μ., σημάδι καὶ αὐτὸ τῆς πρὸς Ν ἀνωφέρειας τοῦ στρώματος.

5. Τέταρτη φάση (4ο δάπεδο -3.60 μ.). Τελευταῖο δάπεδο ποὺ προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸν T16. Στρώμα καστανόγκριζο ἀπὸ πατημένο χῶμα, πάχ. 0.06 ἀπὸ -3.60 ἕως -3.66 (στρώμα α). Στὸ ἐπίπεδο -3.60 μ. βρέθηκε ὁ κλίβανος 6. Ἡ θέση τοῦ κλίβανου πολὺ κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου βεβαιώνει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὕτὴ τὸ οἰκοδόμημα εἶχε ἐρειπωθεῖ. Ἡ κατασκευὴ VIII μάλλον ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴ φάση.

6. Ἐπίχωση ἐγκατάλειψης. Στρώμα μὲ προσχώσεις ποταμίσιες ἀπὸ βάθ. -3.30 ἕως -3.60 μ. πάνω ἀπὸ κλίβανο 6. Ἡ ἀνασκαφέας ὑπέθεσε ὅτι ἡ κακὴ διατήρηση τοῦ T17 ὀφείλεται σὲ πλημμύρα ποὺ κατέστρεψε ὁλοσχερῶς τὸ κτίριο, τὸ ὁποῖο ἤδη λειτουργοῦσε πλέον ὡς ὑπαίθριος περίβολος.

Στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ κτιρίου, σὲ βάθ. -3.60 ἕως -3.72 μ. βρέθηκε σιδερένιο ἐργαλεῖο (ἀξίνα ἢ τσεκούρι). Ἀπὸ τὸ τρίτο δάπεδο προέρχεται χάλκινο δισκοειδές, ἀντικείμενο (δίσκος ζυγοῦ;), σὲ κομμάτια. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ ἴδιο δάπεδο προέρχονται ἓνα ἀκόμη σιδερένιο ἐργαλεῖο καὶ δύο ἀτρακτόσχημα σφονδύλια, ἐνῶ ἀναφέρονται καὶ λίγα ὅστα καμένα. Ἀπὸ τὴ Β ἀπόληξη τοῦ T16, ἐσωτερικὰ τοῦ T15, καὶ σὲ βάθ. -3.50 ἕως -3.90 μνημονεύεται μία «σφαιρικὴ» σκωρία. Σὲ βάθος περίπου -3.40 ἕως -3.50 μ. (ἐπίχωση ἐγκατάλειψης;) βρέθηκαν ἀγγεῖο σὲ ὅστρακα, ὀστέινο ἐργαλεῖο μὲ ἴχνη μετάλλου

---

29. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ στρώμα -3.67 ἕως -3.72 πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἡ ἐπίχωση γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τρίτου δαπέδου.

(μολύβδου;) ἐντὸς τῆς ὀπῆς του, σκωρίες, 3 πῆλινα σφαιρίδια, πυραμιδόσχημη ἀγνύθα, θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου ἀρχαϊκῶν χρόνων ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἀνθήμια, κάρβουνα, πυρῆνες ἐλιῶν καὶ ὅστὰ ζώων.

Μεμονωμένοι τοῖχοι T14, T18, T25, T40-T44, T45, T46-T47, T48-T49

Περίβολος T14 καὶ κλίβανος α (πίν. 13α, 16α)

Ὁ περίβολος T14 ποὺ βαίνει παράλληλα καὶ Δ τοῦ Κτιρίου Α ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 7.40 μ. καὶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.40 μ. Εἶναι νεώτερος τοῦ Κτιρίου Α ἀφοῦ εἶναι θεμελιωμένος σὲ βάθ. -3.60 καὶ μέσα στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν T12 (ἄνω ἐπιφ. -3.30/-3.40). Ψηλότερα, σὲ βάθ. -3.10, ἀποκαλύφθηκε κλίβανος κεραμεικῆς μὲ διπλὸ θάλαμο καύσης διαμ. 1 μ. (α) ποὺ κατασκευάστηκε ἐν μέρει πάνω στὸν περίβολο T14 τὸν ὁποῖο καὶ ἐν μέρει κατέστρεψε. Τὰ τοιχώματα τῶν δύο χώρων καύσης ποὺ ἀνοίγουν πρὸς Α (ἄνοιγμα πλ. 0.55 καὶ σωζ. μῆκ. 0.35 μ.) ἦταν ἰσχυρὰ πυρακτωμένα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν θαλάμων (ὑψ. 0.30 μ.) βρέθηκαν στάχτη, κάρβουνα, πλίνθοι καὶ λίγα ὄστρακα. Φαίνεται συνεπῶς ὅτι ὁ ἐνιαῖος χώρος τῶν Κτιρίων Α καὶ Β-Γ, λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάλειψή του, χρησίμευε ὡς ἐργαστήριο ἀγγειοπλαστικῆς. Δυτικὰ τοῦ T14, ἀπὸ βάθ. -3.37 μέχρι τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου παρατηρήθηκαν λείψανα φωτιᾶς, κάρβουνα καὶ πυρακτωμένα ὅστὰ.

Νοτιοδυτικὴ γωνία Σχολικοῦ Κτιρίου IV (T48-49)

Ὁ T49 εἶναι καλοκτισμένος, ἀπὸ μικρὲς πολυγωνικὲς πέτρες μὲ λεία ἐξωτ. ὄψη καὶ μικρότερες πέτρες στοὺς ἀρμούς. Σωζόταν σὲ μῆκος μόλις 0.60 καὶ σὲ ὑψ. 0.30 μ. (ἄ.ἐ. -3.10). Τὸ ΒΔ ὄριο του ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸ τελεῖωμα τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς συνέχιζε πρὸς ΝΑ. Ἐδραζόταν σὲ βάθ. -3.40 μ. πάνω σὲ ἀμμουδερὲς ἐπιχώσεις.

Ὁ T48 φορᾷς ΝΑ-ΒΔ καὶ μῆκ. 3.80 μ. σώζεται πολὺ ψηλότερα. Ἐνα μικρὸ τμήμα τῆς συνέχειάς του πρὸς τὰ ΒΔ βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. (ὄλ. ἀποκ. μῆκ. 4.30 μ.). Τὸ ὕψος του ἦταν 0.30 μ. Ἐδραζόταν σὲ βάθ. -2.50 καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του ἦταν σὲ βάθ. -2.20 μ. Προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸν περίβολο T38 (ἄ.ἐ. -1.80) στὸν Τομέα Ε, ποὺ ἐνδέχεται νὰ χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰῶνα.

Κάτω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Α (T18) (πρβ. πίν. 136)

Ὁ T18 σχηματίζεται ἀπὸ στρογγυλευμένους ποταμίσιους λίθους. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3 μ. καὶ πλ. 0.35 μ. καὶ ἀντιπροσωπεύει φάση παλαιότερη τοῦ Κτιρίου Α ἀφοῦ ὅχι μόνον θεμελιώνεται ἀρκετὰ βαθύτερα ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ ἔντονη κατωφέρεια ἀπὸ Α πρὸς Δ³⁰.

Δυτικὰ τοῦ Κτιρίου Α καὶ τοῦ T14 (T45-47)

Οἱ τρεῖς τοῖχοι T45, T46, T47 πρέπει νὰ ἦταν σύγχρονοι ἀφοῦ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται σὲ βάθ. -4.50 μ. (ὁ T45 ἐδραζόταν σὲ βάθ. -4.85). Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι ἀντιπροσωπεύουν τμήματα τοῦ ἰδίου περιβόλου τὸ μῆκος τοῦ σκέλους πού ὀρίζουν οἱ T45 καὶ 46 μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ σὲ 9.20 μ. Στὸ Β ὄριό του ὁ T46 κάμπτεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ στὸ 1 μ. στρέφεται πρὸς Β (T47) ἀκολουθώντας πορεία ἐλαφρῶς λοξή σὲ σχέση μὲ τὸ προηγούμενο τμήμα.

Χῶρος μεταξὺ τῶν ἀψίδων τῶν Κτιρίων Α καὶ Β-Γ (T40-T44)

Ὁ T40 (βλ. πίν. 30α) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -3.70, ἀλλοῦ -3.80. Ὁ T15 τοῦ Κτιρίου Δ εἶναι μεταγενέστερος ἀφοῦ τὸν κατέστρεψε. Ὁ T40 ἐδράζεται πάνω σὲ ἐπίχωση πού κάλυψε τὸν T43.

Ὁ τοῖχος T41 καταστράφηκε στὸ μεσαῖο τμήμα του κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ Λάγκου XV. Τὸ βόρειο τμήμα του ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -3.90 μ. τὸ Ν σὲ βάθ. -4.15 μ. Σχηματίζεται ἀπὸ δύο σειρὲς ἀπὸ ποταμίσιες πέτρες πλ. 0.37 μ. Τὸ βόρειο τμήμα σώζεται σὲ μῆκ. 0.90 μ., τὸ νότιο 1 μ.

Ὁ T42 ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -3.90 μ. Εἶναι παρόμοιας κατασκευῆς μὲ τὸν T41 ἀλλὰ τὸ πλάτος του εἶναι 0.50 μ. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 1.20 μ. Δυτικὰ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Α.

Φαίνεται πὺς οἱ δύο παραπάνω τοῖχοι ἐδράζονταν σὲ βάθ. -4.20, δηλ. τὸ ὕψος τους δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.30 μ.

---

30. Στὸ Ἡμερ. XXIII, 9, σ. 253 ἡ Δραγώνα ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ T18 στὸ ἀνατ. του ἄκρο θρίσκειται σὲ βάθ. περίπου -3.80 μ., ἀλλὰ ἡ διατύπωση δὲν εἶναι ξεκάθαρη. Στὸ δυτικὸ του τμήμα ὁ τοῖχος βρέθηκε σὲ βάθος μεγαλύτερο τῶν 4 μ.

Ἀνάμεσα στοὺς T41 καὶ T42 βρέθηκε ὁ T43. Ἔχει πλ. 0.35 καὶ εἶναι κτισμένος ἀπὸ μικροὺς στρογγυλοὺς ποταμίσιους λίθους καὶ τὸ Α τοῦ ἄκρο προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ T40. Παρακολουθήθηκε σὲ μήκος 0.90 μ. Τὸ Δ τοῦ ἄκρο φαίνεται ὅτι γώνιαζε μὲ τὸν T44.

Ὁ T44, φορᾶς B-N, καὶ πλ. 0.45, βρέθηκε σὲ βάθ. -4.50³¹. Τὸ σωζ. ὕψ. τοῦ ἦταν 0.25 μ. καὶ τὸ σωζ. μήκ. 1 μ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικροὺς ποταμίσιους λίθους καὶ τὸ Β τμήμα τοῦ εἶχε καταστραφεῖ. Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β συνέχεια τοῦ T42.

Καμπύλος τοῖχος T25

Ὁ T25 εἶναι ἓνας καμπυλόγραμμος τοῖχος σωζ. μήκ. 1 μ., πλ. 0.35 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.20-0.25 μ. Ἐδραζόταν σὲ βάθ. -4.13, πάνω στὸ ἀμμοχάλικο τοῦ Τύμβου III, δηλ. ὁ τοῖχος εἶναι μάλλον νεώτερος τοῦ τύμβου. Ὁ προσορισμὸς τοῦ θεμελίου παραμένει ἄγνωστος. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀνήκει σὲ ἐλλειψοειδὲς ἢ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα ποὺ θὰ ἐκτεινόταν Β καὶ Α δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ καθὼς δὲν βρέθηκε τὸ παραμικρὸ ἴχνος τοῦ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς ἐκατέρωθεν τοῦ περιβόλου T20.

Κοίτη ἀρχαίου ποταμοῦ

Δυτικὰ τῶν T46-T47 παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς στρώματα: ἓνα στρώμα ἀμμοχάλικου ἀπὸ -3.40 ἕως -3.60 (πλημμύρα;), ἐνῶ ἀπὸ -3.60 ἕως -4.50 ἐπίχωση μὲ κοκκινοκάστανα χρώματα καὶ λίγα ὄστρακα. Βαθύτερα ἀκολουθοῦσε στρώμα ἀπὸ γκρίζο πηλόχωμα (βάθ. -4.50 ἕως -4.80)³². Σὲ αὐτὸ τὸ βάθος (-4.80) ἀποκαλύφθηκε ἐπίπεδο μὲ χαλίκι σὲ ζώνη πλ. 9-10 μ.

31. Ὁ τοῖχος ἀριθμήθηκε ἀρχικὰ T26 καὶ στὴ συνέχεια, ἐκ παραδρομῆς, T44. Γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση διατηρήθηκε ὁ δεῦτερος ἀριθμὸς καὶ ὡς T26 χαρακτηρίστηκε ὁ τεθλασμένος περίβολος ποὺ ἐκκινεῖ μεταξὺ τῶν Κτιρίων Ε καὶ ΣΤ.

32. Νότια τῶν Κτιρίων Α καὶ Β-Γ, ὅμως, ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, παρεμβάλλονταν ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀμμοχάλικου πάχ. συνολικὰ 0.50/0.40 μ. (-4.50 ἕως -4/-4.10), ποὺ ἐδῶ δὲν παρατηρήθηκαν.

καὶ μήκους 6.40 τοῦλάχιστον. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχονται λίγα ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα σκωρίες. Νοτιότερα τὸ ἔδαφος ἦταν φυσικὸ σκούρας καστανῆς ἀπόχρωσης χωρὶς ὄστρακα καὶ ἦταν ἐπικλινὲς πρὸς Β, ὅπου ἐπικαλυπτόταν ἀπὸ τὸ χαλίκι. Ἡ ἴδια εἰκόνα παρατηρήθηκε 9-10 μέτρα βορείότερα, ὅπου τὸ φυσικό, ἀμμουδερὸ στρώμα ἀνυψωνόταν καὶ τὸ στρώμα μὲ τὸ χαλίκι ἔσβηνε σταδιακά. Ἡ ἀνασκαφὴς συνεπέρανε ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὑπῆρχε ἓνα μικρὸ (;) ἀρχαῖο ρέμα πού ἔρρεε μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α³³. Τὰ δύο φυσικὰ ἐπικλινῆ καστανὰ στρώματα προφανῶς ἀντιπροσωπεύουν τὴ Ν καὶ τὴ Β κοίτη τοῦ ρεύματος. Τὸ πλάτος τῶν 9-10 μέτρων ὅμως ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι πρόκειται γιὰ κοίτη σημαντικοῦ ποταμοῦ.

Πυρά

Βόρεια τοῦ Τ25, στὸ Πέδιλο Κ26, σὲ βάθ. -4.50, μέσα στὸ στρώμα τοῦ γκρίζου πηλοχώματος, ἐντοπίστηκε χῶρος μὲ πολλὰ καρβουνάκια, ὄστρακα καὶ ὀστά.

Πυρά (;)

Δυτικὰ τοῦ Κτιρίου Α, σὲ ἀπόσταση 2 μ. καὶ σὲ βάθ. -3.50 ἐντοπίστηκε χῶρος μὲ ὄστρακα καὶ πολλὰ καρβουνάκια.

Κυκλικὴ κατασκευὴ

Βόρεια τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ βάθ. -4.50 μ. ἐντοπίστηκαν κάποιες πέτρες σὲ κυκλικὴ διάταξη. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ τοῦ χώρου βρέθηκαν ὄστρακα, ὀστά, λίθινη δισκοειδὴς ἀγνύθα, καὶ πυρήνας ὀψιανοῦ ἢ φοροίτης πού ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴν τήξη μετάλλων.

33. Ἡμ. XXIII, 20, 115.

Φρέαρ

Σε βάθ. -3.60 N τοῦ Κτιρίου Β-Γ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἓνα φρέαρ μὲ κτιστὰ τοιχώματα. Τὸ στόμιό του ἐξωτερικὰ ἔχει διάμ. 1.50 μ. Ἡ ἐσωτ. του διάμετρος κυμαίνεται ἀπὸ 0.57 ἕως 0.60 μ. Ἐρευνήθηκε ἕως βάθ. -4.80, δίχως νὰ βρεθεῖ ὁ πυθμένας του. Περιεῖχε ἀρκετὲς πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα.

ΟΡΙΑ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ IV ΚΑΙ I

Περίβολος T20

Ὁ T20, φορᾶς ΒΑ-ΝΔ, βρέθηκε σὲ βάθ. -3.60 καὶ θεμελιώνεται σὲ βάθ. -3.90. Τὸ καλύτερον σωζόμενο τμήμα ἔχει μῆκος 8 μ., ἀλλὰ συνεχίζει ΒΑ γιὰ ἄλλα 9 μέτρα, μέχρι τῆ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου T23/T61. Τὸ ΝΔ ἄκρο τοῦ περιβόλου καταστράφηκε ἀπὸ μεταγενέστερες ταφές (βλ. Τύμβο III, ἡ κορυφὴ τοῦ ὁποίου βρέθηκε σὲ βάθ. -3.80). Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πλακοειδεῖς καὶ ἀργοὺς λίθους καὶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.48 μ. Στὸ μέσον περίπου τῆς ΒΔ παρεῖας τοῦ καλὰ σωζόμενου τμήματος τοῦ τοίχου, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, ὑπῆρχε ἓνας ὀρθογώνιος ἀσβεστόλιθος πλευρᾶς 0.25 καὶ ὕψ. 0.50 μ. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀσβεστόλιθο παρατηρήθηκαν καρβουνάκια καὶ ὑστερογεωμετρικὰ ὄστρακα. Ἡ ἀνασκαφὴς ἐξέφρασε τὴ σκέψη μήπως ἐπρόκειτο γιὰ σῆμα τύμβου, ἀλλὰ κάτι τέτοιο δὲν ἀποδείχθηκε κατὰ τὴ διενέργεια τῆς σχετικῆς ἔρευνας.

Περίβολος T19 (πίν. 13α, 18α)

Ὁ T19, πού πιθανῶς πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς περίβολος, παρουσιάζει τοῦλάχιστον δύο οἰκοδομικὰς φάσεις. Μία παλαιότερη πού ἀναγνωρίστηκε στὸ δυτικότερο τμήμα του, καὶ μία νεώτερη, πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν σωρὸ X1-6 ἕως καὶ τὸν T23. Τὸ παλαιότερο τμήμα σώζεται στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Β-Γ (-3.60) ἀλλὰ θεμελιώνεται ψηλότερα (-3.67³⁴). Ἡ

34. Στὴν τομὴ πού σχεδιάζεται στὸ Ἡμ. XXIII, 14, σ. 6 μοιάζει νὰ θεμελιώνεται περίπου σὲ βάθ. -3.90, ὅμως ὄχι στὸ σημεῖο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν T17, ἀλλὰ ἀνατολικότερα.

ἀνασκαφέας θεώρησε ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ T19 εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸν T17 ἂν καὶ κάτι τέτοιο δὲν τεκμαίρεται ἀπὸ τὶς φωτογραφίες³⁵. Ἡ ἄποψη τῆς Δραγώνα ὅτι ὁ T19 συνανήκει μὲ τὸν T24 καὶ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν κατεστραμμένη ἀψίδα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου Δ δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐλεγχθεῖ (βλ. σ. 56, πίν. 146, ἀριστερά). Τὸ Α νεώτερο τμήμα τοῦ T19 σταματᾷ στὸ ὕψος τοῦ ΒΔ τμήματος τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Ε, πρὸς τὴν ὁποία καὶ στρέφεται (βλ. πίν. 176, 186). Μερικοὶ λίθοι τῶν σωρῶν X4 καὶ X6 ἐκτείνονταν κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ νεώτερου περιβόλου. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι σχετικὰ προχειροκτισμένο, μὲ μικρότερες πέτρες ποὺ συνδέονται χαλαρὰ μεταξύ τους (ἄνω ἐπιφ. λίθων σὲ βάθ. -3.50), καὶ ἴσως εἶναι σύγχρονο μὲ τὸν περίβολο T23. Ἕνα τμήμα τοῦ τοίχου (T21) ποὺ ἐδράζεται ἀπευθείας πάνω στὸν τοιχοβάτη T22 τοῦ κτιρίου Ε (βλ. πίν. 176, 18α) προφανῶς ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἀκόμη αὐτόνομο τμήμα τοῦ ἴδιου περιβόλου.

Πλακόστρωτο νότια τοῦ T19 (πίν. 166, 176, 18α)

Νότια τοῦ T19, σὲ βάθ. ἀπὸ -3.84 ἕως -3.90 μ. ἀποκαλύφθηκε σχετικὰ ἀνώμαλο πλακόστρωτο δάπεδο ποὺ καταλαμβάνει ἔκταση 1.40 X 1.10 μ. Ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πλακοειδεῖς ἀλλὰ καὶ στρογγυλευμένοι λίθοι οἱ ὁποῖοι ἐδράζονται πάνω σὲ στρώμα ἀπὸ χοντρὸ ἄμμοχάλικο (βότσαλα) καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό, σὲ βάθ. -4.10, ἐκκινεῖ στρώμα ἀπὸ καστανά χρώματα. Οἱ λίθοι προχωροῦν πρὸς ΒΑ, μέχρι τὴν ἐξωτ. πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Ε, ὅπου, σὲ βάθ. -3.90 μ. διαπιστώθηκαν ἱχνη πυρᾶς. Κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὴν πυρὰ ὑπῆρχε ἄμμοχάλικο. Τὰ ἱχνη τῆς πυρᾶς (στάχτη, κάρβουνα) προχωροῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Ε. Ἄρα ἡ πυρὰ καὶ ἐπομένως τὸ πλακόστρωτο εἶναι παλαιότερα τοῦ Κτιρίου Ε. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τελευταίου βρέθηκαν βόρεια λίθοι ἐσωτερικὰ τῆς ἀψίδας ποὺ ὄριζαν ὅπως φαίνεται στὰ ἀνατ. τὴν πυρὰ. Οἱ λίθοι αὐτοί, προφανῶς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Ε, θεωρήθηκε ὅτι ἀνῆκαν στὴν ἀνατ. πλευρὰ τοῦ Κτιρίου Δ. ΒΔ τοῦ χώρου

35. Στὸ Ἦμ. XXIII, 9, σ. 263, μάλιστα, ἀναφέρει ὅτι «ὁ T19 εἰσέρχεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο T17 τοῦ Κτιρίου Β-Γ».

τῶν λίθων, σὲ βάθ. -3.90 ἔως -4 μ. ἐρευνήθηκε ἡμικυκλικός (;) χώρος πυρᾶς (στάχτη/καρβουνάκια).

Κτίριο Δ (T24) (πίν. 146, πάνω ἀριστερά)

ΝΑ τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ βάθ. -3.55, ἀποκαλύφθηκε ὁ καμπύλος τοῖχος T24, ποὺ ἔχει πλ. 0.50 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.30 μ. (ἐδράζοταν σὲ βάθ. -3.85). Ἀνήκει σὲ ἓνα παλαιότερο ἑλλειψοειδὲς ἢ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα, τὸ Δ, ποὺ καταστράφηκε ὅταν κτίστηκε τὸ Β-Γ³⁶. Ἀμέσως ἀνατολικότερα, σὲ βάθ. -3.65, παρατηρήθηκαν ριχτοὶ λίθοι σὲ Β-Ν διάταξη καὶ ἐκεῖ κοντὰ ἔχνη πυρᾶς. Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων λίθων γιὰ νὰ βρεθοῦν τὰ ὅρια τῆς πυρᾶς συλλέχθηκαν σκωριές χαλκοῦ ποὺ ἔχουν τὴ μορφή μικρῶν πλακιδίων καὶ σκωριές σιδήρου (βλ. πίν. 37α). Λίγα μέτρα ΒΔ τῆς πυρᾶς, σὲ βάθ. -4.10, φάνηκε μία σειρὰ ἀπὸ πέτρες ποὺ ἐδράζονταν σὲ βάθ. -4.50 μ. Νότια αὐτῶν ὑπῆρχε στρώμα ἀμμοχάλικου. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφέα ὡς ἀνάλημμα³⁷.

Δυτικὰ τοῦ περιβόλου T26-2, σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ αὐτόν, παρατηροῦνται τρία ὑπολείμματα τοίχων (T64-66) ποὺ δὲν σχολιάζονται λεπτομερῶς στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς (βλ. πίν. 186, κέντρο)³⁸. Ὁ T64 βρέθηκε μάλλον σὲ βάθ. -3.65 μ. Ὁ T66 βρέθηκε σὲ βάθ. -3.60, ἔχει πλ. 0.42 μ. καὶ σωζ. μῆκ. 0.82 μ. Στὰ Δ ἦταν κατεστραμμένος καὶ τὰ χῶματα ἦταν μαυριδερά καὶ σπαρμένα μὲ καρβουνάκια (χώρος πυρᾶς). Ἡ πυρὰ εἶχε πάχ. 0.03 μ. (ἀπὸ

36. Ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ Κτιρίου Β-Γ ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.70, ἄρα, ἂν καὶ θεμελιώνεται ψηλότερα ἀπὸ τὸν T24, ὑποχρεωτικὰ τὸν κατέστρεψε.

37. Ἡμ. XXIII, 22, σ. 280.

38. Οἱ τοῖχοι T64 καὶ T65 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου ἀλλὰ δὲν ἀριθμήθηκαν, οὔτε σχολιάστηκαν (βλ. γενικὴ φωτογράφηση πρὶν τὴν κατάχωση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν πεδίων τῆς οἰκοδομῆς, πίν. 126). Ὁ T66 ἀποκαλύφθηκε τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ἀνασκαφῆς (ἐκσκαφὴ πεδίου K27 τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου Ι). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀριθμήθηκε ἀπὸ τὴν Δραγώνα T55, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀριθμοὺς τοῖχου τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχει διπλοαρίθμηση στὸ ἡμερολόγιο μὲ τὸ θεμέλιο τοῦ Κτιρίου Ι (πρβ. Ἔργον 1996, σχ. 11, σ. 31) δώσαμε νέους ἀριθμοὺς στοὺς τρεῖς εὐθύγραμμους τοίχους (T64-66).

-3.70 ἕως -3.73) καὶ κάλυπτε τὸ ἴδιο στρώμα ἀμμοχάλικου πάνω στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν ὁ T66. Σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. Β τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ἀλλὰ λίγο βαθύτερα (σὲ βάθ. -3.80), μέσα σὲ στρώμα ἀπὸ καστανά χρώματα, ἀποκαλύφθηκε κυκλικὸς λάκκος διαμ. 0.23 μ. καὶ βάθ. 0.05 μ., πὺν περιεῖχε ἀρκετὲς σκωρίες. Σὲ βάθος μεγαλύτερο ἀπὸ -4.20 παρατηρήθηκαν ἀλλεπάλληλες στρώσεις ἀμμοχάλικου ἢ ἄμμου χωρὶς καθόλου κεραμεικὴ, ἔνδειξη φυσικῆς πρόσχωσης. Ἐκεῖ, μέσα στὸ στρώμα τοῦ ἀμμοχάλικου διανοίχτηκε καὶ ὁ Λάκκος XXXIII (βλ. παρακάτω σ. 105). Βασιζόμενοι στὶς φωτογραφίες καὶ στὴν κάτοψη ὑποθέτουμε ὅτι οἱ τρεῖς τοῖχοι (T64-66) συνανήκουν καὶ ὀρίζουν ὀρθογώνιο χωρὸ πλ. 4.60 πὺν ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικά. Ἐφόσον ἀποδώσουμε στὸ ἴδιο οἰκοδόμημα τὸν καμπύλο τοῖχο T24, καὶ κάποιες σκόρπιες πέτρες στὴ νοτιὰ περῶσιὰ τοῦ T66 πὺν διακρίνονται μόνον στὶς φωτογραφίες, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἓνα ἀψιδωτὸ κτίριο μήκους περίπου 10-11 μέτρων, προσανατολισμένο πρὸς Α. Κάποιες ἄλλες σκόρπιες πέτρες βορειότερα (Ν τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ Κτιρίου Ε) μάλλον ἐδράζονται βαθύτερα (ἴσως περίπου σὲ βάθ. -4.0/-4.10 ὁ Δ σωρὸς καὶ -3.95 ὁ Α) καὶ δὲν πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ T24.

Ἡ Δραγώνα, ἀπὸ τὴ μεριά της, ὑπέθεσε ὅτι ὁ T24 σχετίζεται μὲ τὸ Δ τμήμα τοῦ T19 καὶ ἀποκατέστησε ἓνα μεγάλο ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα μὲ Β-Ν προσανατολισμὸ καὶ πλακόστρωτο δάπεδο. Ὡστόσο, ὁ T19 δὲν φαίνεται νὰ κάμπτεται σὲ βαθμὸ τέτοιο πὺν νὰ ἐπιτρέπει αὐτὴ τὴν ἀποκατάσταση, καὶ ὅπως ἐλέγχθη παραπάνω (σ. 54) ἴσως νὰ εἶναι σύγχρονος ἢ μεταγενέστερος τοῦ T17. Τὸ πλακόστρωτο πὺν ἡ Δραγώνα θεώρησε ὅτι ἦταν τὸ δάπεδο τοῦ Κτιρίου Δ (βλ. σ. 54) βρίσκεται λίγο βαθύτερα (-3.90) ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται ὁ T24 (-3.85), ἀλλὰ βέβαια αὐτὸ δὲν αποκλείει νὰ ἦταν τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ Δ, ἀφοῦ παντοῦ παρατηρεῖται ἀνωφέρεια τοῦ ἐδάφους πρὸς Ν. Πράγματι, σὲ Β-Ν τομὴ παράλληλα καὶ Α τοῦ Κτιρίου Β-Γ, ἀπὸ βάθ. -3.70 ἕως -3.90 ὑπῆρχε ἐνιαῖο στρώμα μὲ σκληρὰ καστανά χρώματα, παχύτερο πρὸς Ν (0.40) καὶ λεπτότερο πρὸς Β (0.20). Στὸ σχέδιο τῆς τομῆς στὸ Ἡμ. XXIII, 14, σ. 6 αὐτὸ μοιάζει νὰ κολλάει τόσο πάνω στὸν T24 ὅσο καὶ στὸν T19, δηλ. ἡ ἄνω ἐπιφάνεια θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τὸ 2ο δάπεδο τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου (τὸ πρῶτο θὰ ἦταν τὸ πλακόστρωτο σὲ βάθ. -3.90, πὺν στὴν ἴδια τομὴ σχεδιάζεται στὴ βάση τοῦ T19). Συμπερασματικά, ἡ μορφή τοῦ Κτιρίου Δ παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀσαφής.

Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ T24 προκειμένου νὰ θεμελιωθεῖ τὸ σχολικὸ κτίριο IV συλλέχθηκαν λίγα ὀστρακα, ἀνάμεσά τους καὶ δύο τρία μὲ χαρακτηριστικὴ γραμμικὴ διακόσμηση ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων.

Τοῖχος (;)

Στὸ γενικὸ σχέδιο, μεταξύ τοῦ Λάκκου XVI καὶ τοῦ T51, παρατηροῦμε ἓνα γκρέμισμα πού στὴ μοναδική φωτογραφία ὅπου διακρίνεται δίνει τὴν ἐντύπωση τοίχου φορᾶς B-N καὶ μήκους 1.80 μ. Ἐπειδὴ καλύπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ σχολείου ἐνδέχεται νὰ ἀνήκει στὴν α' φάση τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου.

ΣΧΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ I (εἰκ. 6, πίν. 166, 17α)

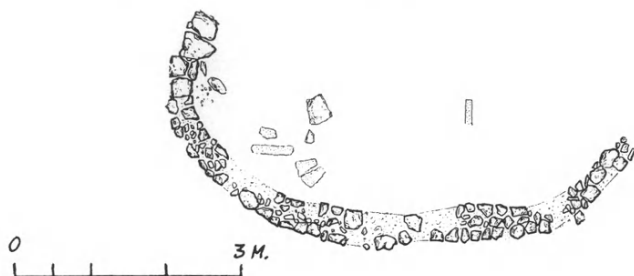
Τοῖχος T51

Ὁ T51 στὴ ΝΔ γωνία τοῦ σκάμματος, φορᾶς B-N, ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -3.42. Σωζόταν σὲ μῆκος 1.40 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἦταν 0.50 μ. Ἦταν κτισμένος μὲ εὐγεμέθεις λίθους τοποθετημένους σὲ δύο σειρὲς καὶ γέμισμα ἀπὸ μικρότερους στὸ μέσον. Δυτικὰ του, σὲ βάθ. -3.45, τὸ ἔδαφος ἦταν καμένο (δάπεδο;).

Κτίριο E (εἰκ. 9, πίν. 176, 18)

Ἀνατολικά τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου βρέθηκε ἓνα ἑλλειψοειδὲς κτίριο πὺ ἀκολουθεῖ Α-Δ προσανατολισμό. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 6 X 4 μ. περίπου καὶ τὸ πλάτος τῶν τοίχων κυμαίνεται ἀπὸ 0.40 ἕως 0.45 μ. Ὁ τοιχοβάτης (T22) σχηματίζεται ἀπὸ μία στρώση στρογγυλεμένων καὶ ὀρθογωνισμένων λίθων. Σῶζεται σὲ ὕψος 0.20-0.30 μ. περίπου καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ θεμελίου βρίσκεται σὲ βάθ. -3.65/-3.68 μ. Ἡ εἴσοδος θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἀποκατασταθεῖ στὰ ἀνατολικά, ἐκεῖ πὺ διέρχεται ὁ μεταγενέστερος περίβολος T26-1. Ὁ βόρειος τοῖχος (T21), κρίνοντας ἀπὸ τίς φωτογραφίες καὶ τὴν κάτοψη, ὅχι μόνο εἶναι εὐθύγραμμος καὶ ἀκολουθεῖ λοξή κατεύθυνση σὲ σχέση μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ E, ἀλλὰ σῶζεται καὶ ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ αὐτόν (βάθ.

Εἰκ. 9. Κάτοψη Κτιρίου Ε (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

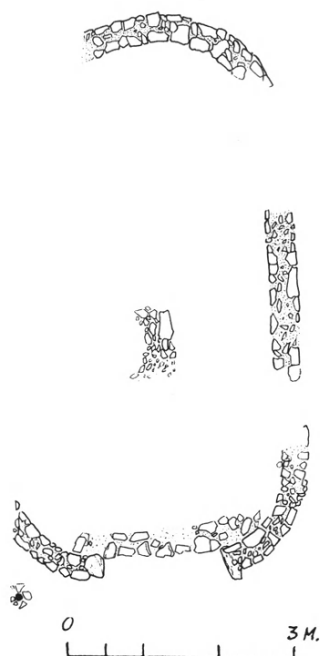
-3.48). Συνεπῶς, πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη τοῦ κτιρίου Ε φάση, σύγχρονη μὲ τὸν περίβολο T23 καὶ πιθανὸν μὲ τὴν τελευταία φάση τοῦ T19.

Ἐσωτερικὰ τοῦ κτιρίου, στὴν περιοχή τῆς ἀψίδας καὶ σὲ βάθ. -3.68 μ. βρέθηκε ἓνας μεγάλος πλακοειδὴς λίθος, ἴσως βάση στύλου. Πλησίον τῆς Β πλευρᾶς, ἀπὸ βάθ. -3.40 ἕως -3.60, ἐντοπίστηκε σωρὸς στάχτης, ἀνάμικτος μὲ ὄστρακα. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχονται λίγα τεμάχια ψημένου πηλοῦ, πιθανὸν ἀπὸ πλίνθους ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ φωτιά (τοίχωμα κλιβάνου;). Βαθύτερα, δηλ. ἀπὸ βάθ. -3.64 ἕως -3.75 ὑπῆρχαν διάσπαρτοι χῶροι πυρᾶς καὶ καμένα ὑλικά, ὅπως πλίνθοι. Τὰ χῶματα ἦταν καστανὰ καὶ κατὰ τόπους μαῦρα ἀπὸ τὴν πυρά. Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ συγκεντρώθηκαν, μεταξύ ἄλλων, καρβουνάκια, λίγοι ἐλαιοπυρῆνες καὶ ὅστα ζῶων, κελύφη ὀστρέων, καθὼς καὶ λίγες σκωρίες.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ Κτιρίου Ε δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Ἐνα ὑστερογεωμετρικὸ ὄστρακο μὲ παράσταση ὑδρόβιου πτηνοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀψιδωτοῦ τοίχου (βάθ. -3.50 ἕως -3.70). Ἀπὸ τὴ θέση ποὺ καταλαμβάνει τὸ οἰκοδόμημα στὸν χῶρο συμπεραίνουμε ὅτι εἶναι παλαιότερο τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου T23/T27. Ὁ διαγώνιος περίβολος T26-1 (ἄ.ἔ. -3.33) κτίστηκε πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Κτιρίου Ε.

Κτίριο Ι καὶ περίβολος T60 (εἰκ. 10, πίν. 19α-β)

Ἡ πρόσοψη τοῦ ἑλληψοειδοῦς Κτιρίου Ι ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς (1987), κατὰ τὶς ἐργασίες ἐκσκαφῆς τοῦ ἐνιαίου Πεδίλου K16-K17. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ κτιρίου πραγματοποιήθηκε τὸ 1996.

Εἰκ. 10. Κάτοψη Κτιρίου Ι (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

Τὸ Κτίριο Ι προηγήθηκε τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου Τ23/27/32/61 ἀφοῦ ἡ ἀνατολική του πλευρὰ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ Τ23 (πίν. 19α). Ἡ ὅλη κατασκευὴ παρουσιάζει μία πτώση πρὸς τὸν Βορρὰ τῆς τάξης τῶν 0.10 μ. περίπου³⁹. Τὸ μῆκος εἶναι 7.30 μ., τὸ πλάτος δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 4.20 μ. Τὸ πλάτος τοῦ τοιχοβάτη κυμαίνεται ἀπὸ 0.35 ἕως 0.40 μ. Εἶναι κτισμένος με δύο στρώσεις στρογγυλεμένων λίθων σὲ δύο σειρὲς καὶ τὸ ὕψος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.25 ἕως 0.30 μ. Ἡ εἴσοδος ποὺ βρισκόταν πρὸς Νότον εἶχε πλ. 1.70 μ. Ἐσωτερικά, σὲ βάθ. -3.99 μ., ὑπῆρχε ἓνα κατώφλι ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους (Τ56), πλ. 0.34 μ. (πίν. 19α).

39. ᾠ.ἔ. Νότιου τοιχοβάτη -3.92, ᾠ.ἔ. Βόρειας ἀψίδας -4.11.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987, σὲ βάθ. -3.92, σὲ ἀπόσταση 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖα τοῦ περιβόλου T23 καὶ 0.45 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτ. παρεῖα τοῦ Δ καμπύλου τοίχου τοῦ Κτιρίου I, βρέθηκαν κάποιοι μικροὶ λίθοι σὲ κυκλικὴ διάταξη ποὺ μάλλον ὀρίζαν τὴ θέση πασσαλότρυπας (βλ. εἰκ. 10). Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἐξωτερικοῦ δαπέδου μὲ λίγο χαλίκι. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως νὰ πρόκειται γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς πασσάλους στοᾶς ποὺ περιέθεε τὸ Κτίριο I. Ἀπὸ βάθ. -3.85 ἕως -3.92, ἕως τοῦλάχιστον τὸ ὄριο τοῦ T58, ἀπαντήθηκε στρώμα ἀμμοχάλικου ποὺ κάλυψε τὸν T55 καὶ τὸ Νότιο τμήμα τοῦ Κτιρίου I.

Πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο παρατηρήθηκαν δύο τοῦλάχιστον ἐπάλληλα λεπτὰ στρώματα καθαρῆς στάχτης ποὺ ἴσως μαρτυροῦν τὴν παρουσία κάποιου κλιβάνου ἢ ἐστίας κάτω ἀπὸ τὸν B-N μάρτυρα. Ὁ χῶρος μὲ τὶς στάχτες ὀριζόταν πρὸς Νότο καὶ Δυσμὰς ἀπὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο (βάθ. -4.03). Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ βοτσαλωτοῦ ὑπῆρχε εὐμεγέθους λίθος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς βάση ξύλινου στύλου στὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου, ἂν καὶ ἡ γειτνίαση μὲ τὸν χῶρο μὲ τὶς στάχτες καθιστᾷ τὴν παραπάνω ἐρμηνεία ἐπισφαλὴ. Ἀμέσως πρὸς Β τοῦ βοτσαλωτοῦ χώρου, σὲ βάθος -4.11, βρέθηκε κοιλότητα μὲ πυρακτωμένα τοιχώματα ποὺ περιεῖχε κάρβουνα. Προφανῶς πρόκειται γιὰ κλίβανο παρόμοιο μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀναγνωρίστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Α. Δεύτερος κυκλοτερὲς χῶρος μὲ κάρβουνα βρέθηκε σὲ βάθ. -4.15 πρὸς Α τοῦ βοτσαλωτοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν B-N μάρτυρα.

Ἡ εὕρεση ὀρισμένων σχεδὸν ἀκέραιων ἀλλὰ θρυμματισμένων ὑστερογεωμετρικῶν σκύφων στὸν χῶρο τῆς ἀψίδας, μέσα σὲ στρώμα ἀπὸ διαλυμένες πλίνθρες καὶ ριχτὲς πέτρες, καὶ ἡ παρουσία τοῦ στρώματος ἀμμοχάλικου στὸν χῶρο τῆς εἰσόδου, μᾶς ὀδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ Κτίριο I ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.⁴⁰, ἐνδεχομένως ὕστερα

40. Στὸ Ν τμήμα τοῦ κτιρίου, ἀπὸ βάθ. -3.92 καὶ κάτω, ἕως τοῦλάχιστον βάθ. -4.53 ὅπου ἔφθασε ἡ ἀνασκαφὴ, τὰ χῶματα ἦταν σκοῦρα καστανόκόκκινα. Πάνω καὶ ἐν μέρει μέσα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα ἐδραζόταν ὁ T55. Σὲ βάθ. -4.29, μέσα στὸ ἐνιαῖο αὐτὸ στρώμα βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ποὺ συγκολλῶνται ἀττικίζουσας πυξίδας τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. (terminus post quem).

ἀπὸ καταστρεπτική πλημμύρα. Τὰ ἐπάλλῃλα δάπεδα στάχτης, οἱ κοιλότητες μὲ τὰ ἔντονα ἵχνη καύσης καὶ οἱ λίγες σκωρίες πού συγκαταλέγονται στὰ εὐρήματα μαρτυροῦν ὅτι τὸ κτίριο χρησίμευε ὡς ἐργαστήριο μεταλλοτεχνίας⁴¹.

Τὸ 1996, σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀμέσως πρὸς Β τοῦ Κτιρίου Ι, ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς περιβόλου (T60), σύγχρονου μὲ τὸ Ι (πίν. 196). Τὸ θεμέλιο αὐτὸ ἀκολουθεῖ μία ἐλαφρῶς καμπύλη κατεύθυνση παρακολουθώντας τὴν ἀψίδα τοῦ Ι, καὶ παρουσιάζει κατωφέρεια ἀπὸ τὰ δυτικά (ἄ.ἔ. -4.11) πρὸς ΝΑ (ἄ.ἔ. -4.20). Εἶναι κτισμένο μὲ μία στρώση ἀπὸ σχετικά μικροὺς λίθους σὲ δύο σειρὲς καὶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.35 μ. Τὰ λείψανα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν ἐνιαία κατασκευὴ ἀφοῦ διακόπτονται σὲ τακτὰ διαστήματα ἀπὸ «αὐλάκια» πλ. 0.20-0.25 μ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ περίβολο μὲ ἀγωγούς ἀπορροῆς ὑδάτων, μολοντί δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο τὰ κενὰ αὐτὰ νὰ προορίζονταν γιὰ τὴ στερέωση ξύλινων πασσάλων ὀρθογώνιας διατομῆς. Δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ἔνα τμήμα τοῦ τοίχου πού βρέθηκε σὲ βάθ. -4.03 στὸν χώρο μεταξὺ τῆς ἀψίδας τοῦ ΙΑ καὶ τοῦ T23 ἀντιπροσωπεύει τμήμα τοῦ ἰδίου περιβόλου ἢ λείψανα ἄλλης, σύγχρονης κατασκευῆς.

Κτίριο IB (T52)

Ἐξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου περιβόλου, σὲ βάθος περίπου -3.70/-3.80, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων καμπύλων τοίχων, μήκους 2 μ., πού εἴτε ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἐλλειψοειδὲς κτίριο μὲ θρανίο, εἴτε δύο κτίρια. Τὸ συνολικὸ πλάτος καὶ τῶν δύο θεμελίων ἦταν 0.90 μ. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι ἀκολουθοῦν ἀνατολικό - δυτικὸ προσανατολισμό, ὅπως καὶ τὸ Κτίριο Ε, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι σύγχρονοι. Ἀπὸ βάθ. -4.23 καὶ κάτω ἀπαντήθηκε φυσικὸ στρώμα ἀμμοχάλικου.

41. Μία ἡμισφαιρική σκωρία, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ πῆλινο ἀκροφύσιο βρέθηκαν σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, κοντὰ στὸ κατώφλι. Ὡστόσο, δὲν ἔγινε ἀντιληπτὸ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἂν τὰ εὐρήματα αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου, ἢ μὲ τὸ προγενέστερο στρώμα.

Ὁρθογώνιος περίβολος T23/27/32/61 καὶ περίβολος T26 (1-4)

(πίν. 186, 20α-β, 246)

Οἱ τοῖχοι 23, 27, 32 καὶ 61 σχηματίζουν ἓναν ὀρθογώνιο περίκλειστο χώρο μέγ. διαστάσεων 17.50 X 14.50 μ. Τὸ Ν καὶ Α σκέλη εἶναι διπλάσια σὲ πλάτος ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο. Ὁ T26-1 (πίν. 176) ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη μετὴν ὁποία ἴσως ἔφραξαν τὴν θέσιν τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου. Ἡ νέα εἴσοδος φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκε στὸ μέσον περίπου τοῦ Δ σκέλους (βλ. πίν. 196).

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν T32 καὶ T27 εἶναι στρωμένη μετὰ ποταμίσιον βότσαλα (πίν. 20α-β). Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ δὲν παρατηρεῖται στοὺς T23 καὶ T61, ὅπου γιὰ τὴν ἐξίσωση τῆς ἐπιφανείας ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι. Ἡ τεχνικὴ αὐτή, πού παρατηρεῖται σὲ ὅλα τὰ στεγασμένα οἰκοδομήματα τοῦ χώρου, μᾶς πείθει ὅτι ὑπῆρχε ἀνωδομή ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Τὸ μέσο ὕψος καὶ τῶν τεσσάρων τοίχων εἶναι 0.35-0.40 μ.

T32N καὶ T32B (ἀνατ. σκέλος περιβόλου) (πίν. 20α-β). Ὁ περίβολος T32 ἔχει πλάτ. 0.68-0.70 μ. καὶ εἶναι παρόμοιος κατασκευῆς μετὸν T27. Τὰ δύο σκέλη τοῦ τοίχου ἔχουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μῆκος (9.15 μ. τὸ κάθε ἓνα) ἀλλὰ ἐπειδὴ γωνιάζουν στὸ μέσον, τὸ ὀλικὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου εἶναι 17.60 μ. Στὸ σημεῖο συμβολῆς τοὺς ὑπάρχει ἓνα κενὸ 0.12 μ. περίπου πού ἐρμηνεύεται ὡς ἀγωγὸς γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων (πρβ. παρόμοια τεχνικὴ στὸν παλαιότερον περίβολον T60, πίν. 196)⁴². Ἀνάλογο ἀλλὰ φαρδύτερο κενὸ (0.50 μ.) παρατηρεῖται στὴ ΒΑ γωνία, στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T32B καὶ T61 (πίν. 206). Ὁ T32N-B παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια ἀπὸ Ν πρὸς Β (βάθ. -3.54 στὴ Ν ἀπόληξη, -3.57/-3.64 στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν δύο σκελῶν, βάθ. -3.74 στὴ Β ἀπόληξη).

Στὸ Ν μισό (T32N), κολλητὰ στὴν Α του παρειὰ παρατηρήθηκε λωρίδα πρασινόγκριζου συμπαγοῦς πηλοχώματος πού ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μὴ λασπώνει καὶ νὰ δημιουργεῖ στεγανότητα (πίν. 20α). Τοπικὰ ὀνομάζεται γλίνα ἢ γλίτσα καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐπίστρωση δαπέδων. Τὸ πηλόχωμα παρακολουθεῖ τὴν καμπὴ πρὸς Δυσμὰς τοῦ τοίχου, ὅπου καὶ τερματίζει.

42. Τρεῖς μεγάλοι ποταμίσιον λίθοι πού διακρίνονται στὴ Β ἀπόληξιν τοῦ Ν σκέλους δὲν σχετίζονται μετὰ αὐτὸ ἀφοῦ βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ ψηλότερον ἐπίπεδον (βάθ. -3.23).

Β σκέλος τοῦ T32 (T32B). Στὴ νοητὴ πρὸς Β συνέχεια τοῦ T32N, καὶ παράλληλα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ (Α) πλευρὰ τοῦ T32B, ἀλλὰ ψηλότερα, δηλ. ἀπὸ βάθ. -3.36 (N) ἕως -3.57 (B), παρατηρήθηκε λιθορριπὴ ἀπὸ μικρὲς πέτρες, ποὺ κάλυπταν μεγαλύτερες (πίν. 17α ἀρ., πίν. 246). Ἡ λιθορριπὴ ἔχει μῆκος 9.50 μ. καὶ μέγιστο πλ. 1.40, καὶ κατηφορίζει πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἑρμηνεύεται ὡς ἀνάχωμα τοῦ περιβόλου, ἀφοῦ στὰ δυτικά της ἀποκαλύφθηκε, κάτω ἀπὸ πεσμένες πέτρες, τὸ μετατοπισμένο τμήμα τοῦ T32 (T32B, πίν. 206). Προφανῶς ἡ λιθορριπὴ παρακολουθεῖ τὴ Δ κοίτη τοῦ ἀρχαίου χειμάρρου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου Β τοῦ T32N (δηλ. μάλλον ἐν μέρει ἐπιχώσεις ποὺ κάλυπταν τὸν T32B) παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς στρώματα: Προσχωσεις ἀπὸ βάθ. -3 ἕως -3.20 = ἀμμουδερὸ στρώμα μὲ καθαρὴ ἄμμο πάνω καὶ κάτω. Ἀπὸ βάθ. -3.20 ἕως -3.40 στρώμα προσχωσιγενὲς καστανό, ποὺ κατηφόριζε πρὸς Β. Ἀπὸ βάθ. -3.40 ἕως -3.50 ἀμμουδερὸ στρώμα μὲ ἔντονα διακρινόμενὴ ἄμμο καὶ θότσαλα ποὺ ἐπίσης παρουσίαζε κατωφέρεια πρὸς Β. Ἀπὸ βάθ. -3.50 ὡς 3.60 ὑπῆρχε στρώμα πολὺ ψιλῆς ἄμμου, κοκκινοκαστανῆς ἀπόχρωσης (σχεδὸν ἀμμουδερὸ χῶμα) ποὺ σκέπασε τὸν T32 σὲ ὅλο τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου (συμβολὴ T32B καὶ T61) βρέθηκε σὲ βάθ. 3.77, λόγῳ τῆς φυσικῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ν πρὸς Β.

T27 (N σκέλος περιβόλου) (πίν. 166, 20α, 22α-β, 23α). Ὁ T27 εἶναι κατασκευαστικὰ ὅμοιος μὲ τὸν T32, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζει ἐλαφρῶς ὀξεία γωνία, ἀλλὰ ἡ ἄνω του ἐπιφάνεια βρίσκεται ψηλότερα (-3.35 περίπου). Στὸ σημεῖο ποὺ στρέφεται πρὸς Βορρά, σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία, ἡ ἐπιφάνειά του σχηματίζει μία βαθμίδα, ὕψ. 0.20 μ. περίπου (πίν. 20α, ὅπου ὅμως δὲν διακρίνεται ἐμφανῶς). Ἐξωτερικά (N) ἐρευνήθηκε ζώνη πλάτους 0.50, μέχρι βάθ. -3.25. Κατὰ τόπους ἀπαντήθηκε γκρίζο πηλόχωμα, ὃχι ὅμως συστηματικὰ ὅπως κατὰ μῆκος τῆς ἀνατ. πλευρᾶς τοῦ T32N. Κοντὰ στὴ συμβολὴ τῶν T32 καὶ T27, νότια τοῦ T27, ἐντοπίστηκε πυρὰ κατὰ χώραν (μάλλον σὲ βάθ. -3.25/-3.30) μὲ λίγα κάρβουνα, ὅστὰ καὶ πυρακτωμένες πλίνθους (;). Ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου αὐτοῦ δὲν ὁλοκληρώθηκε.

Σὲ τομὴ ποὺ διενεργήθηκε κάθετα πρὸς τὴ Ν παρειὰ τοῦ T27, ἀπὸ βάθ. -3.20 ἕως -3.60 μ. διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ὕψος του εἶναι 0.40 μ., καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ δύο στρώσεις λίθων. Τὸ πλάτος του εἶναι 0.70 μ., καὶ

σχηματίζεται ἀπὸ δύο σειρὲς μέτρων λίθων καὶ ἐνδιάμεσα γέμισμα ἀπὸ μικρότερους.

T61 (B σχέλος περιβόλου)⁴³. Ὁ T61 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -3.75(A)/-3.85(Δ). Μεταξὺ τῶν T61 καὶ τοῦ T32B ὑπῆρχε ἓνα κενὸ πλ. 0.50 μ. ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εἴσοδος (πίν. 206). Πιθανόν, ὅπως καὶ στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T32B καὶ T32N, ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὴ διαφυγὴ τῶν ὑδάτων σὲ περίπτωση βροχῆς ἢ πλημμύρας. Τὸ ἀνατ. τμήμα τοῦ τοίχου ἦταν καλυμμένο μὲ χαλίκια καὶ βότσαλα καὶ ἐξωτερικά (βόρεια) συναντήθηκε τὸ γινώριμο ἀπὸ τὸ T32B λιθοδόλημα ποὺ ἐδῶ ὅμως παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια πρὸς B, μέχρι βάθ. -3.90 μ. καλύπτοντας μερικῶς ἓνα στρώμα ἀπὸ κόκκινα ἀμμουδερά χρώματα χωρὶς ὄστρακα, πάχους 0.10 μ. περίπου. Ἡ Δραγώνα ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάχωμα κοίτης μικροῦ ρυακιοῦ ποὺ ἔρρεε μὲ φορὰ Α-Δ. Ἀκόμη βορειότερα, σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Θ, βρέθηκε ἓνας μεγάλος σωρὸς λίθων (ἀπὸ -3.50 ἕως -3.80). Ἀνατολικά τοῦ σωροῦ αὐτοῦ, σὲ βάθ. -3.85/-3.90 ἐμφανίστηκε ἓνα σκληρὸ δάπεδο. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση μιᾶς πρώτης στρώσης λίθων ἀπὸ τὸν σωρὸ ἡ εἰκόνα παρέμεινε συγκεχυμένη. Οἱ ὑποθέσεις ποὺ διατύπωσε ἡ ἀνασκαφὴς ὅτι ἐπρόκειτο εἴτε γιὰ κατεστραμμένη γωνία τοίχου εἴτε γιὰ σωρὸ λίθων ποὺ περιβαλλόταν ἀπὸ τέσσερις πασσαλότρυπες δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν. Τελικὰ ὁ σωρὸς ἀφαιρέθηκε, καθὼς βρισκόταν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Πεδίλου Κ5 τοῦ σχολικοῦ κτιρίου. Ὁ σωρὸς ἐδραζόταν σὲ λεπτὴ ἐπίχωση καστανῶν χρωμάτων χωρὶς ὄστρακα (-3.80 ἕως -3.85). Ἀκολουθοῦσε ἓνα σκούρο γκριζο στρώμα ἀκαθόριστου σχήματος καὶ ἔκτασης ποὺ περιεῖχε χαλίκια, ὄστρακα, ὅστα, στάχτες καὶ καρβουνάκια καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση μπαζώματος μέσα σὲ ἀβαθὴ λάκκο (-3.85 ἕως -3.90).

Ἀνατολικά τοῦ λιθωσωροῦ, ἀπὸ βάθ. -3.90, διανοίχτηκε τομὴ σὲ βάθος γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας ποὺ ἐπέτρεψε τὴ συναγωγὴ γενικότερων συμπερασμάτων. Δυτικὰ τοῦ λιθωσωροῦ, σὲ βάθ. -4.30, βρέθηκε στρώση μὲ καμένα χρώματα, στάχτες, κάρβουνα, πλίθρες καὶ λίγους πλακοειδεῖς λίθους σὲ

43. Δὲν διακρίνεται στίς γενικὲς λήψεις τοῦ 1985 ἐπειδὴ ἀποκαλύφθηκε ἀργότερα, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν πεδίων τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου Ι.

ἡμικυκλική διάταξη. Τὸ ἐπίπεδο ἔδινε τὴν ἐντύπωση δαπέδου. Τὰ χρώματα μέχρι -4.50 ἦταν γκριζα ἀμμουδερῆς σύστασης καὶ περιεῖχαν λίγα ὄστρακα καὶ μία χάλκινη λαβίδα.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου συναντήθηκε σὲ βάθ. -3.95 στρῶμα μὲ λατύπη.

T23 (Δ σκέλος περιβόλου). Τὸ Ν τμήμα τοῦ T23 βρέθηκε σὲ βάθ. -3.56. Στὸν ὡροῦ ποὺ ἐκτείνεται δυτικὰ του ὑπῆρχε πολὺ μεγάλη συγκέντρωση ἀπὸ ὄστρακα καθὼς καὶ σκωρίες, καὶ λίγα ὄστὰ καὶ ὄστρεα. Ἐπίσης μνημονεύεται ἓνας μολύβδινος κρίκος.

Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἴδιου τοίχου (πίν. 21α, πάνω ἄρ.) συναντήθηκε βαθύ-τερα (-3.85) καὶ ἦταν καλυμμένο ἀπὸ στρῶμα ἀμμοχάλικου χωρὶς ὄστρακα, ἔνδειξη πλημμύρας. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀμμοχάλικο, πάντως, βρέθηκαν ὄστρακα ποὺ πιστοποιοῦν τὴ συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ χώρου.

Στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ τοίχου παρατηρήθηκαν δύο ἐπ᾽ἀλλήλες φάσεις (βλ. πίν. 196). Μία παλαιότερη, ὅπου ὁ τοῖχος σώζεται σὲ βάθ. -3.80 περίπου, καὶ μία νεώτερη, σὲ βάθ. -3.70, κατὰ τὴν ὁποία τὸ πλάτος διευρύνθηκε ἀπὸ 0.50 στὰ 0.70 μ. Ἡ διεύρυνση αὕτῃ ὅμως παρατηρεῖται σὲ μῆκος 5 περίπου μέτρων καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίησή της χρησιμοποιήθηκαν σχετικὰ μεγάλοι πλακοειδεῖς λίθοι. Ἡ ὅλη εἰκόνα δίνει τὴν ἐντύπωση μνημειακῆς εἰσόδου ποὺ θὰ πρέπει νὰ διαμορφώθηκε ταυτόχρονα μὲ τὸ φράξιμο τῆς παλιᾶς μὲ τὸν T26-1 καὶ προϋποθέτει ὅτι τὸ ἐλλειψοειδὲς κτίριο ΙΑ δὲν ἦταν πλέον ὄρθιο.

Τεθλασμένος περίβολος T26 (πρῶν T23) (πίν. 186)

Ὁ τοῖχος αὗτός, ἂν καὶ μνημονεύεται στὰ ἡμερολόγια, ὥστόσο δὲν περιγράφεται. Μὲ ἐξαίρεση κάποια ἀπόλυτα βάθη, οἱ ὑπόλοιπες λεπτομέρειες εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα παρατηρήσεων τῶν σχεδίων καὶ τῶν φωτογραφιῶν. Σῶζονται τέσσερα σκέλη ποὺ ἀκολουθοῦν τεθλασμένη πορεία (πίν. 186). Στὶς φωτογραφίες διακρίνονται δύο ἐπ᾽ἀλλήλες φάσεις, ἡ νεώτερη μὲ πολυγωνικὴ τοιχοδομία, ἡ παλαιότερη μὲ πιὸ στρογγυλευμένους λίθους. Ἡ ἴδια πρακτικὴ παρατηρήθηκε σὲ σχέση μὲ τὰ Κτίρια Β-Γ καὶ Θ'. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ὁ νεώτερος περίβολος T26 νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν τρίτη φάση τοῦ Κτιρίου Θ. Ἡ περιγραφή ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπὸ Β πρὸς Ν.

T26-1 (πίν. 176-18α) (μῆκ. 5 μ.). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου βρίσκεται

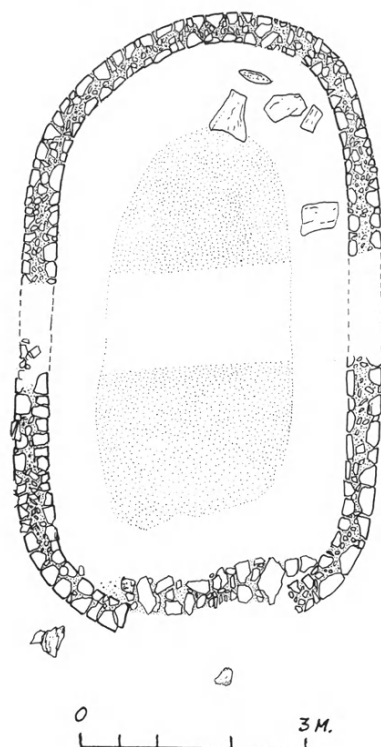
στό μέσον σέ βάθ. -3.33, στή Α ἀπόληξη σέ βάθ. -3.29. Στό ΝΑ τμήμα του ἐδράζεται πάνω στή δυτική ἀπόληξη τοῦ T27, καί συνεπῶς εἶναι μεταγενέστερός του. Ἐπίσης ἀνήκει σέ μεταγενέστερη φάση ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου (T23), καθὼς εἶναι θεμελιωμένος ἀρκετὰ ψηλότερα (-3.49) καί τὸν ἔχει καταστρέψει μερικῶς.

T26-2 (βλ. πίν. 186) (μῆκ. 5 μ.): Διακρίνεται μία παλαιότερη φάση, μάλλον ἀμέσως μεταγενέστερη τοῦ T64 (ἡ ἄνω σωζ. ἐπιφ. τοῦ T64 βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς βάσης τοῦ T26-2, ἃρα ὁ τελευταῖος ἐδραζόταν σέ βάθ. -3.65 περίπου), ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ συνέχιζε βορειότερα τῆς νοητῆς περασιᾶς τοῦ T65. Ὁ τοῖχος τῆς δεύτερης φάσης (ἄ.ἐ. περίπου -3) πρέπει νὰ ἐδραζόταν σέ βάθ. -3.40 περίπου πάνω στὸν παλαιότερο τοῖχο (αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τίς φωτογραφίες καί τὴ σχέση μὲ τὴν Πυρὰ VII) καί συνεχίζει βορειότερα. Κάποιες ὀρθογωνισμένες πέτρες φαίνεται ὅτι ὀρίζουν τὸ Ν ὄριο ἀνοίγματος μεταξὺ τοῦ T26-2 καί τοῦ διαγωνίου T26-1. Λίγο νοτιότερα τῆς εἰσόδου, Δ τοῦ T26-2 καί πάνω στὸ Β τμήμα τοῦ T64, σέ βάθ. -3.20 ἕως -3.40 βρέθηκαν μεγάλοι ποταμίσιοι λίθοι καί λείψανα πυρᾶς (βλ. Πυρὰ VII, σ. 91).

Ὁ T26-3 ἔχει μῆκος 7 μ., ὁ T26-4 μῆκ. 5 μ. Στὸ σημεῖο ποὺ οἱ δύο τοῖχοι γωνιάζουν τὸ βάθος εἶναι -2.85 μ. Στίς ἀδημοσίευτες φωτογραφίες διακρίνονται εὐκρινῶς οἱ δύο φάσεις τοῦ τελευταίου. Ὁ τοῖχος τῆς νεώτερης φάσης ἔχει κτιστεῖ πάνω στὸν παλαιότερο, ἀλλὰ εἶναι ἐλαφρὰ μετατοπισμένος πρὸς Ἀνατολὰς («πατούρα» πρὸς Δ).

Κτίριο ΙΑ (εἰκ. 11, πίν. 19α-β, 21α-β)

Τὸ Κτίριο Ι τὸ διαδέχθηκε ἓνα παρόμοιο ἀλλὰ πιὸ καλοχτισμένο οἰκοδόμημα, τὸ ΙΑ, ποὺ ἦταν σέ χρῆση κατὰ τὸν πρῶμο 7ο αἰ. π.Χ. Τὸ 1987, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς συνδετήριας πεδιλοδοκοῦ μεταξὺ τῶν Πεδίλων K17-K38 φάνηκε τὸ νότιο καμπύλο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε. Ἡ τομὴ τῆς πεδιλοδοκοῦ διατάραιε σέ μεγάλο βάθος τὴ στρωματογραφία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι ξεκάθαρη ἡ σχέση τῶν στρωμάτων μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ΙΑ. Ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῶν ὁρίων τοῦ κτιρίου καί ἡ ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ του πραγματοποιήθηκαν τὸ 1996. Στὸ μέσον τοῦ κτιρίου ἀφῆθηκε ἄσκαφος μάρτυρας Α-Δ φορᾶς καί πλ. 1 μ. Ἕνας

Εἰκ. 11. Κάτοψη Κτιρίου ΙΑ (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

δεύτερος μάρτυρας, φορᾶς Β-Ν κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τοῦ κτιρίου, τέμνει τὸν πρῶτο σὲ ὀρθή γωνία καὶ ἐκτείνεται μέχρι τὸ κατώφλι Τ62.

Τὸ ΙΑ ἔχει διαστάσεις 7.20 X 4.50 μ. Ὁ τοιχοβάτης (Τ57) βρέθηκε σὲ βάθ. -3.67/-3.69 μ. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.35/0.38 ἕως 0.40 μ. καὶ τὸ ὕψος του ἀπὸ 0.35-0.45 μ. (ἐδράζεται σὲ βάθ. -4.10 μ. περίπου). Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ 2-3 στρώσεις ἀδρὰ κατεργασμένων λίθων μεσαίου μεγέθους, καὶ γέμισμα μικρῶν λίθων στὰ διάκενα. Στὰ δύο καμπύλα τμήματα ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι ὀρθογωνισμένοι ὀγκόλιθοι. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, πλάτ. 1.80 μ. βρισκόταν πρὸς Ν. Παράλληλα μὲ αὐτό, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ὑπῆρχε λίθινο κατώφλι (Τ62) καὶ πρὸς τὰ δύο ἄκρα ἀπὸ ἑνὸς ὀγκόλιθος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, προφανῶς γιὰ τὴ στερέωση τῶν ξύλινων παραστάδων τῆς θύρας.

Στὸν κεντρικὸ ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ κτιρίου ἀπαντήθηκαν πολλὰ ἀλλεπάλληλα λεπτὰ στρώματα ἀπὸ κοκκινωπὸ χῶμα ποὺ ἐναλλάσσονταν μὲ στρώματα καθαρῆς στάχτης, μηδαμινοῦ πάχους. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα, ἰδιαίτερα πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κτιρίου, ἡ συσσώρευση στάχτης ἦταν πιὸ ἔντονη. Ὑπάρχουν ὑπόνοιες ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν μάρτυρα Α-Δ βρίσκεται κάποια μεγάλη ἐστία ἢ κλίβανος. Ἀντίθετα, ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς ἀψίδας, ἀπὸ βάθ. -3.75 καὶ κάτω, παρατηρήθηκε μία περιφερειακὴ λωρίδα ἀπὸ καστανέρυθρα σκληρὰ χρώματα, πλάτ. 0.80 μ. περίπου (πίν. 216). Τὰ χρώματα αὐτὰ περιείχαν πολλὰ κάρβουνα, κατὰ τόπους στάχτες, ὅστὰ ζῶων, ὅστρεα (ἀνάμεσά τους ἀρκετὰ ἀπὸ πίνες), πολλὰ ὅστρακα καὶ μικρὰ εὐρήματα, ὅπως 6 ἀγνύθες, 3 σφονδύλια, 9 πῆλινες ψῆφοι, θραῦσμα πῆλινου εἰδωλίου ζώου, σιδερένια ὀξιδωμένα ἀντικείμενα (μαχαίρι), ἓνας μολύβδινος σύνδεσμος, λίγες σκωρίες καὶ τέλος ἓνα ἀκόνι ἀπὸ τραχεῖτη λίθο (τὸ τελευταῖο διακρίνεται στὸν πίν. 216, πλησίον τῆς ἀψίδας). Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκαν καὶ ὁρισμένες λίθινες πλάκες ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν ὑπόλειμμα πλακόστρωσης (πίν. 216). Στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ κτιρίου ἡ εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας ἦταν διαφορετικὴ. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐπάλληλα στρώματα στάχτης ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν χῶρο ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -3.50, δηλ. τοῦλάχιστον 0.15 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοιχοβάτη. Ἀκολουθοῦσε στρῶμα χοντροῦ ἄμμοχαλικίου (ἀπὸ -3.56 ἕως -3.63), ποὺ ἐκτεινόταν καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου, 3 στρώματα καστανέρυθρου πηλοχρώματος καὶ ἐνδιάμεσα ἰσάριθμες λεπτὲς στρώσεις στάχτης (-3.63 ἕως -3.74), ἓνα νέο στρῶμα ἄμμοχαλικίου πάχ. 0.06-0.08 μ., καὶ τέλος, ἀπὸ -3.80 ἕως -3.85 περίπου, ἄλλα 3-4 ἐπάλληλα στρώματα καστανέρυθρων χρωμάτων ποὺ ἐναλλάσσονταν μὲ στρώσεις στάχτης μηδαμινοῦ πάχους (-3.74, -3.80, -3.84 Β τοῦ μάρτυρα Α-Δ). Στὸ κέντρο περίπου τοῦ κτιρίου τὰ στρώματα στάχτης ἦταν περισσότερα. Στὸν κεντρικὸ αὐτὸν χῶρο παρατηρήθηκε μία πτώση τῶν στρωμάτων πρὸς τὸ κέντρο (μέχρι -3.95), ὅπου οἱ συγκεντρώσεις στάχτης ἦταν μεγαλύτερες, καὶ πλαισίωναν κυκλικὸ χῶρο τελείως μαυρισμένο, ποὺ προφανῶς ὄριζε τὴ θέση ἐστίας. Ἀκολουθοῦσε ἐνιαῖο στρῶμα ἀπὸ σκοῦρα καστανὰ χρώματα, μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ τοιχοβάτης τοῦ ΙΑ. Τὸ στρῶμα αὐτὸ κάλυπτε τὸν τοιχοβάτη τοῦ παλαιότερου Κτιρίου Ι. Φαίνεται ὅτι τὰ ἀνώτερα δάπεδα στάχτης ἀντιπροσωπεύουν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ κτίριο εἶχε ἐν μέρει τοῦλάχιστον ἐρειπωθεῖ, ἐνῶ τὰ κατώτερα ἐπάλληλα στρώματα τὴν

περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου. Τὰ τελευταῖα σχετίζονται μὲ τὴν περιφερικὴ λωρίδα μὲ τὰ πολλὰ εὐρήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἤδη λόγος.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, τὰ περισσότερα κινητὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου προήλθαν ἀπὸ τὴν περιφερικὴ λωρίδα. Τὰ ὄστρακα, ἐκ πρώτης ὄψεως, χρονολογοῦνται στὸν πρώιμο 7ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα καθαρῆς στάχτης καὶ οἱ σκωριές ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ ἐργαστήριον, πιθανῶς μεταλλοτεχνίας.

Στὸν χώρῳ τῆς ἀψίδας, ἀλλὰ σὲ στρώμα ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ΙΑ, βρέθηκαν μία μακρόστενη πέτρινη λατρευτικὴ κατασκευὴ ποὺ περιγράφεται παρακάτω (σ. 105, XXXIV, βλ. πίν. 356) καὶ τμῆμα πλακόστρωτου δαπέδου (ἄ.ἔ. -3.65) ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Ν κάτω ἀπὸ τὸν ἄσκαφο μάρτυρα. Ἐνα τμῆμα τοίχου (T58, πίν. 21α) μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἀνήκει ἐπίσης σὲ μεταγενέστερη φάση, πιθανὸν σύγχρονη μὲ ἐκεῖνη τῆς κατασκευῆς XXXIV⁴⁴. Μὲ τὴν κατασκευὴ αὐτὴ σχετίζονται δύο σωροὶ στάχτης ποὺ βρέθηκαν ἀμέσως πρὸς Νότο, στὸ ὕψος τῆς βάσης τοῦ T58, σὲ βάθ. -3.67. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τοῦ δυτικοῦ σωροῦ βρέθηκε καὶ ἓνα κεφάλι εἰδωλίου πτηνοῦ.

Ἐνα ἄλλο λείψανον τοίχου μήκους μόλις 0.70 μ. (T68, πίν. 196, ἄ.ἔ. -3.87) στὸν χώρῳ τῆς ἀψίδας ἀνήκει σὲ καμπυλόγραμμο οἰκοδόμημα ποὺ καταστράφηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ΙΑ. Ὁ T68 ἀντιπροσωπεύει μία ἐνδιάμεση ἀρχιτεκτονικὴ φάση μεταξύ τῶν Κτιρίων Ι καὶ ΙΑ⁴⁵.

Κτίριο ΣΤ (εἰκ. 12, πίν. 22α-β, 23α-β)

Ὁ T30 (ἄ.ἔ. -3.36) σχηματίζει κύκλον ἐξωτ. διαμ. 3.85. Τὸ πλάτ. τοῦ θεμελίου εἶναι 0.50 μ. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν στὰ ΒΔ καὶ τὸ πλάτος τῆς ἦταν 0.70 μ. Στὸ Β μέρος τοῦ τόξου τοῦ κύκλου, σὲ βάθ. -3.20 (Α)/ -3.35 (Δ)

44. Μῆκ. 1.20, πλ. 0.30 μ., μία στρώση λίθων ὕψ. 0.20 μ. Ἡ ἄ.ἔ. βρέθηκε σὲ βάθ. -3.49.

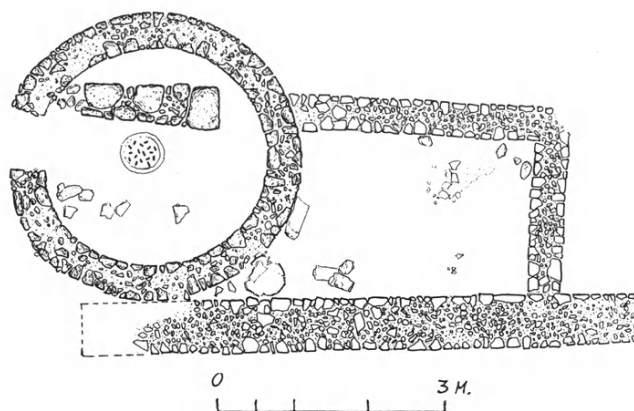
45. Τὸ 1997 ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνῆκε σὲ κυκλικὸ οἰκοδόμημα, τὸ ΙΔ. Βλ. πίν. 25 καὶ Ἔργον 1997, 30, εἰκ. 20.

φάνηκαν 3 μεγάλοι ποταμίσιοι λίθοι ἄρμωσμένοι μὲ ἄλλους μικρότερους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ν παρειὰ ἦταν πιὸ προσεγμένης κατασκευῆς ἀπ' ὅ,τι ἡ Β βεβαιώνει ὅτι ἡ κύρια ὄψη ἦταν ἡ πρώτη. Πρόκειται συνεπῶς γιὰ θρανίο μήκους 1.75, πλ. 0.60 καὶ ὕψ. 0.30 μ., ποὺ ἐδραζόταν ἀκριβῶς πάνω στὸ ἀνώμαλο (βλ. πίν. 236) καὶ ἐπικλινές δάπεδο τοῦ κτιρίου (βάθ. -3.65 στὸ κέντρο, -3.43 μ. στὰ Ἀ).

Τὸ ἀνώτερο στρώμα φαινόταν ἐνιαῖο σὲ ὅλο τὸν χώρο ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ περιβόλου μέχρι καὶ τὸ ΣΤ, καὶ πιθανότατα νὰ ἀποτελοῦσε τὸ στρώμα τῆς ἄμεσης ἐπίχωσης ἢ κάποιο κοινὸ δάπεδο (;). Τὸ στρώμα πάχους 0.05-0.07 ἄρχιζε ἀπὸ βάθ. -3.36 (Δ τμήμα) καὶ ἀνυψοῦσε πρὸς Α, πιθανῶς λόγω τῆς ἐλαφρᾶς καθίζησης ποὺ ἔχει ὑποστεί τὸ οἰκοδόμημα πρὸς τὰ ΒΔ. Στὴν ἐπίχωση αὐτὴ βρέθηκαν ὅστρακα μεγάλων ἀγγείων, χῶροι μὲ πηλόχωμα καὶ στάχτες, θέτοντας ἀμφιβολία ἂν πρόκειται γιὰ ἄμεση ἐπίχωση (στρώμα καταστροφῆς) ἢ γιὰ κάποιο δάπεδο χρήσης σύγχρονο μὲ τὸ Κτίριο Η, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο θεμελιώνεται πάνω στὴν ἐπίχωση αὐτή.

Ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τὸ στρώμα τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ ΣΤ, ἀπὸ βάθ. -3.36 ἕως -3.40 (βάθη στὸ Δ τμήμα τοῦ στρώματος), φάνηκε ἓνα σχετικὰ ἀνώμαλο στρώμα ποὺ κολλοῦσε στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Τ30. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ τελευταῖο δάπεδο τοῦ Κτιρίου ΣΤ ποὺ λόγω τῆς κατωφέρειας πρὸς Δ δὲν βρίσκεται στὸ ἴδιο βάθος. Τὸ στρώμα αὐτό, πάχ. 0.03-0.05 μ., περιεῖχε κατὰ τόπους πετροῦλες, πηλόχωμα καὶ ἦταν καστανῆς ἀπόχρωσης. Σὲ μερικὰ σημεῖα σώζονταν μερικὲς πλάκες ποὺ ἐνδέχεται νὰ δηλώνουν ὅτι τὸ δάπεδο ἦταν πλακόστρωτο. Πάνω στὸ δάπεδο συλλέχθηκαν πῆλινο εἰδῶλιο πτηνοῦ σὲ δύο τεμάχια (εἰκ. 13α), σκαραβαῖος αἰγυπτιακοῦ τύπου ἀπὸ φαγεντιανή (εἰκ. 13β), λίγα ὀστά, σκωρίες, καρβουνάκια καὶ ὅστρα. Ἐπίσης συλλέχθηκαν μερικὰ ὅστρακα ἀπὸ μεγάλο χρηστικὸ ἀγγεῖο, ποὺ μᾶλλον συνανήκουν μὲ τὴ λεκάνη ποὺ βρέθηκε *in situ* πάνω στὸ δάπεδο τοῦ Χώρου Ζ (πρβ. σ. 80 καὶ πίν. 236). Μία πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ὁ χώρος ἰσοπεδώθηκε ἀμέσως πρὶν τὴν κατασκευὴ τοῦ γειτονικοῦ κτιρίου Η καὶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δύο χώρων διαταράχθηκαν καὶ ἀναμίχθηκαν. Μία ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι οἱ χῶροι ΣΤ καὶ Ζ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ θύρα.

Σὲ βάθ. -3.43, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν δάπεδο βρέθηκε καμένο στρώμα μὲ ἀνώμαλη κατηφορικὴ πρὸς Δ ἐπιφάνεια. Ἡ ἐπιφάνεια σχημάτιζε κοιλότητες (λάκκους) ποὺ ἦταν γεμάτοι στάχτη, χῶμα καὶ κάρβουνα.

Εἰκ. 12. Κάτοψη Κτιρίου ΣΤ καὶ Χώρου Ζ (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

Συγκεκριμένα, στὸν Α-ΝΑ χώρο τοῦ ΣΤ, ἐσωτερικά καὶ πολὺ κοντὰ στὴ Δ παρεία τοῦ Τ30 ὑπῆρχε ἀβαθὴς λάκκος διαμ. 0.22, βάθους ὀλίγων ἐκ. (Λάκκος 1), ἀπὸ τὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν πῆλινο σφονδύλι, λεπίδα καὶ πυρήνας ὀψιανοῦ, ἐλαιοπυρῆνες, κάρβουνα, ὅστὰ καὶ σκωρία.

Στὸ κέντρο περίπου τοῦ Κτιρίου ΣΤ, ὑπῆρχε δεύτερος ἀβαθὴς (0.08 μ.) λάκκος (Λάκκος 2, πίν. 24α) διαμ. 0.40, ἀπὸ βάθ. 3.65 (τὸ βάθος τοῦ δαπέδου βρίσκεται ἐδῶ 0.20 βαθύτερα λόγω κατωφέρειας) ἕως -3.73 μ. Ὁ λάκκος ἦταν γεμάτος ἀμμουδερά ὑγρὰ χώματα, στάχτες, κάρβουνα, λίγα ὄστρακα ἀλλὰ ὁ πυθμένας του δὲν ἦταν καμένος. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκαν ἀκόμη κομματάκι μολύβδινου ἀλιευτικοῦ θάρους, καὶ 4 πυραμιδόσχημες ἀγνύθες (πίν. 24α).

Τὰ ἀσυνήθιστα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ὅπως ὁ σκαρβαῖος⁴⁶ καὶ τὸ εἰδῶλιο, καθὼς καὶ τὸ κτιστὸ θρανίον, ἴσως δηλώνουν ὅτι τὸ ἐν λόγω οἰκοδόμημα εἶχε λατρευτικὸ προορισμό. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχιστεῖ ἐδῶ, καθὼς ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία παλαιότερου δαπέδου βαθύτερα. Ἡ χρονολόγησι παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀσαφής, ἀλλὰ μὲ βάση τὴ στρωμα-

46. Γιὰ ἓνα παράλληλο βλ. E. NEWBERRY, Scarab-shaped seals (London 1907) πίν. XVI, ἀρ. 36888 (19ης Δυναστείας, ἢ μεταγενέστερος).

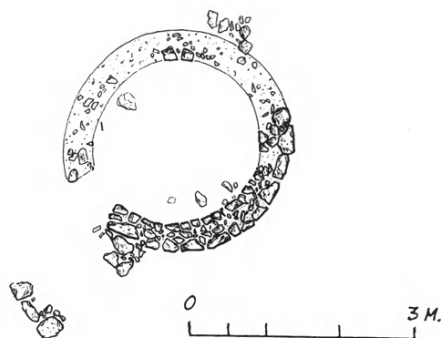
Εἰκ. 13α-β. Εὐρήματα ἀπὸ τὸ Κτίριο ΣΤ: α. Πήλινο εἰδώλιο πτηνοῦ. β. Σκαραβαῖος ἀπὸ φαγεντιανή (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

τογραφία μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ὅτι γιὰ κάποιο διάστημα συνυπῆρχε μὲ τὰ Κτίρια Ζ, Θ καὶ ΙΑ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ περίβολος Τ27 περνάει σύρριζα πρὸς τὴ Ν πλευρὰ τοῦ Κτιρίου ΣΤ (βλ. πίν. 23α), κάτι ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ δύο κατασκευές δὲν χτίστηκαν ταυτοχρόνως.

Κτίριο Η (εἰκ. 14, πίν. 20α)

Ὁ Τ31, πλ. 0.40-0.42 μ. εἶναι κτισμένος μὲ μία στρώση λίθων καὶ ἀνήκει σὲ κυκλικὸ κτίσμα διαμέτρου 2.90 μ. Ἡ εἴσοδος, πλ. 0.56 μ., βρισκόταν στὰ δυτικά. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ Τ31 βρέθηκε σὲ βάθ. -3.04 (Α)/-3.08 (Δ). Εἶναι θεμελιωμένος σὲ βάθ. -3.32 πάνω σὲ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν περίβολο Τ32/Τ27 (βλ. πίν. 20α), κάτι ποὺ βεβαιώνει ὅτι οἰκοδομήθηκε ὅταν ὁ τελευταῖος δὲν ἦταν πλέον σὲ χρῆση. Ἀλλωστε, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἔδειξε ὅτι ὅταν χτίστηκε τὸ Η, τὰ κτίρια ΣΤ, Ζ καὶ πιθανῶς τὸ Θ, εἶχαν καταστραφεῖ. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν κυκλικὸ τοῖχο καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ κτιρίου Θ μέχρι βάθ. -3.20 ἀποτελεῖται ἀπὸ σχεδὸν σκέτη πολὺ χαλαρὴ ἄμμο, δίχως ὄστρακα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ἄμμου καὶ τῶν ἀμμουδερῶν χωμάτων, καὶ σὲ βάθ. -3.10, διαγράφτηκε ἓνα στρώμα ἀπὸ καστανὰ χρώματα μὲ κατὰ τόπους πηλόχωμα καὶ στάχτες. Ἀρχισαν νὰ

Εἰκ. 14. Κάτοψη Κτιρίου Η (σχ. Ν. Καλλιοντζή).

ἔρευνῶνται δύο χώροι με στάχτες, ὁ πρῶτος κολλητὰ στὴν πλευρὰ τοῦ τόξου τοῦ Β τμήματος τοῦ Τ31, ὁ δεύτερος ἀκριβῶς ἀπέναντί του. Ἡ ἔρευνα τοῦ Β χώρου στάχτης (βάθ. -3.10 κ.ἑ.), ἔδωσε ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ οἰκιακὰ ἀγγεῖα, καὶ πολλοὺς πυρῆνες ἀπὸ ἀγριελιές πού εἶχαν ὑποστῇ τὴν ἐπίδραση ἔντονης θερμότητος⁴⁷. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου δὲν ὀλοκληρώθηκε.

Μὲ βάση τὰ ἐλάχιστα χρονολογήσιμα ὄστρακα πού συλλέχθηκαν, φαίνεται ὅτι τὸ κτίριο ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Οἱ ἔως σήμερα ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν τὴν προσωρινὴ ταύτιση τοῦ κτίσματος μὲ κλίβανο κεραμεικῆς (;). Μερικὲς πέτρες σὲ κάποια διάταξη πού ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος -3.10 ἐδράζονται σὲ ἐπίχωση πού ἐν μέρει καλύπτει τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Ζ. Προφανῶς σχετίζονται μὲ τίς πέτρες πού διακρίνονται στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ Κτιρίου Η.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν δύο κυκλικῶν κτιρίων ἀπὸ τὴν Ἀ. Δραγώνα δὲν ὀλοκληρώθηκε, καὶ συνεπῶς οἱ ὅποιες ὑποθέσεις γιὰ τὸν προορισμὸ καὶ τὴ χρονολόγησή τους ἔχουν προσωρινὸ χαρακτήρα, ἔως τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας πού ἔχει προγραμματιστεῖ γιὰ τὴν ἐρχόμενη ἐρευνητικὴ περίοδο⁴⁸.

47. Οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ κ. Φασσέα τῆς Γεωπονικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Ἡμ. XXIII, 14, σ. 148.

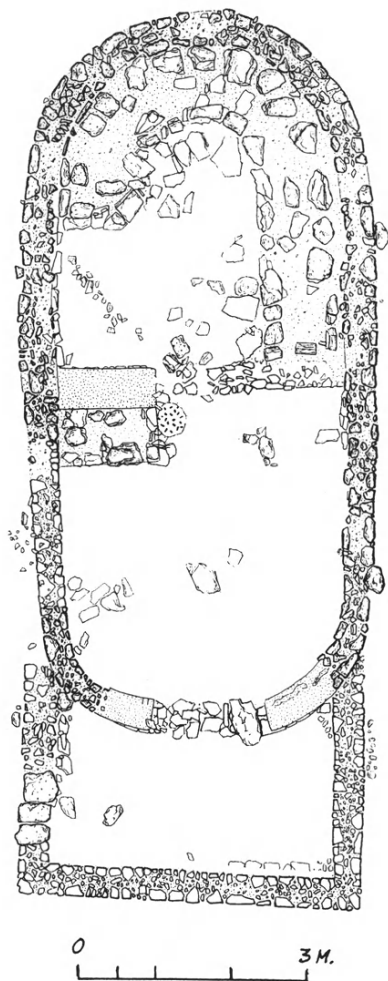
48. Βλ. Ἔργον 1997, 28-30. Γενικὰ γιὰ τὰ κυκλικὰ οἰκοδομήματα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τὸν προορισμὸ τους βλ. MAZARAKIS AINIAN 1997, 114-124.

Κτίριο Θ (εἰκ. 15, πίν. 246, 25α-6)

Τὰ ὅρια τοῦ ἐπιβλητικοῦ οἰκοδομήματος Θ εἶχαν διαγραφεῖ κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή (πίν. 246) ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸ ἐρευνήθηκε τὸ 1996 (πίν. 25α-6). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀρχικὰ διμερὲς ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα (Θ1) διαστάσεων 9.80 X 4.70 μ., σύγχρονο κατὰ πάσα πιθανότητα μὲ τὰ ΙΑ καὶ ΣΤ, πού σὲ 6' φάση (Θ2) μετατράπηκε σὲ ἀψιδωτό, μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς ἀκόμῃ χώρου (ὀλικὸ μῆκ. 12 μ.). Τὴν ἴδια περίοδο χτίστηκε σὲ ἐπαφή μὲ τὸ κυκλικὸ κτίσμα ΣΤ ὁ ὀρθογώνιος χώρος Ζ. Σὲ μία τρίτη φάση (Θ3) τὸ κτίριο μετατράπηκε καὶ πάλι σὲ ἐλλειψοειδές, μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς νέου λίθινου τοιχοβάτη πάνω στὸν προϋπάρχοντα τοῦ Θ1, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ὕψος τοῦ σήμερα νὰ ξεπερνᾷ τὰ 80 ἑκατοστὰ⁴⁹.

Ὁ τοιχοβάτης τῆς α' φάσης θεμελιώνεται σὲ βάθ. -4/-4.07 καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀγγίζει τὸ μισὸ μέτρο (ἄ.ἔ. -3.50 μ. περίπου). Ἡ τοιχοποιία μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἐκείνην τοῦ Κτιρίου ΙΑ, μὲ τὸ ὅποιο τὸ Κτίριο Θ1 εἶναι μάλλον σύγχρονο. Τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου κυμαίνεται μεταξὺ 0.35 καὶ 0.40 μ. Ἡ εἴσοδος, πλάτ. 1.40 μ., ἦταν προσανατολισμένη πρὸς Ν (τὸ κατώφλι φαίνεται πὼς προστέθηκε ἀργότερα). Ἐσωτερικὰ τὸ κτίριο διαιρεῖται σὲ ἰσομεγέθη τμήματα. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος (T59) εἶχε ὕψος 0.35 μ. (-3.67/-3.70 ἕως -4.02/-4.05). Στὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα, πλ. 1.20 μ., ὑπῆρχε λίθινο κατώφλι σὲ βάθ. -3.73, ἀλλὰ δὲν ἐξακριβώθηκε ἀκόμῃ ἂν αὐτὸ τοποθετήθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ, τὸ πιὸ πιθανό, κατὰ τὴ 6' φάση. Ἡ πλίνθινη ἀνωδομὴ τῆς μεσοτοιχίας σώζεται σὲ ὕψος 0.40 μ. (πέντε στρώσεις κόκκινου πηλοχώματος πού ἐναλλάσσονται μὲ ἰσάριθμες λεπτότερες στρώσεις κιτρινωποῦ πηλοῦ, μὲ τὸν ὅποιο εἶχαν προφανῶς ἀλειφθεῖ ἐξωτερικὰ οἱ πλίνθρες). Στὸν Β θάλαμο ὑπῆρχε ἓνα λίθινο θρανίον, πλ. 1 μ. καὶ ὕψ. 0.50 (ἄ.ἔ. -3.32) πού περιέτρεχε ἐσωτερικὰ τὸν ἀψιδωτὸν χώρον. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ θρανίου εἶναι ὅτι τὸ δυτικὸ σκέλος εἶναι πιὸ κοντὸ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸν τοῖχον. Τὸ μοναδικὸ ἀπ' ὅσο γνωρίζω ἀκριβὲς παράλληλον εἶναι τὸ

49. Ἀπὸ βάθ. -3.20 ἕως -3.38 ὑπῆρχε ἐπίχωση πού κάλυψε τὰ θεμέλια τοῦ Ν ὀρθογώνιου χώρου τοῦ Κτιρίου Θ καὶ μέσα στὴν ὁποία θεμελιώθηκε ὁ Α τοῖχος τοῦ Θ3. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν τρίτη φάση τὸ κτίριο διαμορφώθηκε καὶ πάλι σὲ ἐλλειψοειδές.

Εἰκ. 15. Κάτοψη Κτιρίου Θ (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

θρανίῳ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου II στὴ Λαθούριζα τῆς Βάρης⁵⁰. Τὸ δάπεδο τῆς πρώτης φάσης ἦταν ὅπως φαίνεται ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλόχωμα (βάθ. περίπου -3.80).

50. H. LAUTER, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit* (Mainz 1985) 16 εἰκ. 2, πίν. 36, 4α.

Κατὰ τὴ δεύτερη φάση τὸ κτίριο μετατράπηκε σὲ τριμερὲς ἀψιδωτὸ μὲ τὴν προσθήκη πρὸς Ν τοῦ ὀρθογώνιου προθαλάμου 3, ἔξωτ. διαστ. 3 X 4.65 μ. Ὁ νέος τοιχοβάτης εἶχε ὕψ. 0.35 μ. (περίπου -3.45 ἕως -3.77) καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ του ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σχετικὰ ὀρθογωνισμένοι λίθοι καὶ μικρότερες πλάκες στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἐξίσωση τῶν ἀνωμαλιῶν. Στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν δύο B-N θεμελίων μὲ τὴν καμπύλη πρόσοψη τοῦ προϋπάρχοντος οἰκοδομήματος, ἐκεῖ ὅπου δημιουργοῦνται δύο κόγχες μὲ ὀξεία γωνία, εἶχαν σφηνώσει ἀπὸ ἓναν τριγωνικὸ λίθο, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ὁμαλὴ σύνδεση τῆς νεώτερης προσθήκης μὲ τὸ παλιὸ κτίριο. Στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἔρευνας δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ὁ χώρος 3 ἦταν στεγασμένος ἢ ὑπαίθριος. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ σύνδεση τῆς προσθήκης μὲ τὸ προϋπάρχον κτίσμα, ὁ ἐντοπισμὸς ἐνὸς δαπέδου ποὺ περιεῖχε χαλίκι σὲ βάθ. -3.65 μ. καὶ ἡ προσθήκη τοῦ κατωφλιοῦ (T63, ἄ.ἔ. -3.61) στὸ ἄνοιγμα μεταξὺ τῶν χώρων 2 καὶ 3 τείνουν πάντως νὰ μᾶς πείσουν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς. Ἡ μορφή τοῦ κατωφλιοῦ εἶναι ἀντίστοιχη μὲ ἐκεῖνην τοῦ Κτιρίου ΙΑ ποὺ περιγράφηκε παραπάνω, μόνο ποὺ ἐδῶ τὸ κατώφλι καταλαμβάνει τὸν χώρο ἀνάμεσα στὶς δύο ἀπολήξεις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Οἱ δύο βάσεις γιὰ τὴ στερέωση τῶν ξύλινων παραστάδων πιστοποιοῦν ὅτι τὸ ὠφέλιμο ἄνοιγμα δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 0.75 μ. Ἡ εἴσοδος στὸν χώρο 3 θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ Δ πλευρά, ἐκεῖ ὅπου τὸ θεμέλιο διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία τριῶν ὀγκόλιθων. Στους χώρους 1 καὶ 2 εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ παρακολουθήσουμε τίς μεταβολές. Κάποιοι πλακοειδεῖς λίθοι ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τοίχων ἐνδέχεται νὰ ἦταν βάσεις γιὰ τὴ στερέωση ξύλινων στύλων. Παρόμοιες βάσεις κατὰ μῆκος τῆς ἀνατ. πλευρᾶς τοῦ θρανίου θὰ μπορούσαν νὰ σχετίζονται μὲ αὐτὴ τὴ φάση (γιὰ τὴ στερέωση ἀγγείων). Στὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου 2 πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἐστία ποὺ βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τοὺς μάρτυρες Α-Δ καὶ Β-Δ. Τὸ νέο δάπεδο, ποὺ καλύπτει ἓνα στρώμα ἀπὸ ψιλὸ ἀμμοχάλικο, πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ βάθ. -3.65/-3.75 μ.

Κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία περίοδο τὸ κτίριο ἔλαβε καὶ πάλι τὴν ἀρχικὴ του μορφή καὶ διαστάσεις (βλ. πίν. 25α). Φαίνεται ὅτι τὸ οἰκοδόμημα τροποποιήθηκε ριζικὰ ἀφοῦ καθαιρέθηκε ἡ πλίνθινη ἀνωδομὴ καὶ ἓνας νέος τοιχοβάτης, ὕψ. 0.30 μ., τοποθετήθηκε πάνω στὸν παλαιὸ (ἄ.ἔ. -3.35 στὴν ἀψίδα, -3.17 πρὸς Ν, κοντὰ στὴν εἴσοδο). Ὁ νέος τοιχοβάτης εἶχε πλάτ.

0.35-0.40 μ. καὶ ἦταν ἐλαφρῶς μετατοπισμένος πρὸς τὰ ἔξω σὲ σχέση μὲ τὸ παλαιότερο θεμέλιο. Τὸ θρανίον προφανῶς ἀνακαινίστηκε μὲ τὴν τοποθέτηση ὀρθίων πλακοειδῶν λίθων περιμετρικά, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖα τοῦ τοίχου, καὶ τῇ Β τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου T59. Κάποιοι πλακοειδεῖς λίθοι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ θρανίου θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν προστεθεῖ σὲ αὐτὴ τὴ φάση. Μία ὀρθογώνια λίθινη κατασκευὴ ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους μεσαίου μεγέθους, διαστ. 0.90 X 1.30 (ἄ.ἔ. -3.37), χτίστηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου 2. Ἡ χρῆση τῆς παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Ἕνας μεγάλος πλακοειδὴς λίθος στὸ μέσον τοῦ ἴδιου χώρου (ἄ.ἔ. -3.36, κ.ἔ. -3.50) καὶ δύο ἀκόμη βάσεις στὸν χώρο 1, ὅλες πάνω στὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου, μάλλον ἀντιπροσωπεύουν βάσεις ξύλινων στύλων. Τὸ νέο δάπεδο θρискόταν τώρα σὲ βάθ. -3.50 μ. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου 2 τὰ χῶματα ἦταν κιτρινωπά καὶ ἀνάμικτα μὲ πολλὰ στάχτες, σὲ ἀντίθεση μὲ τίς πλευρικὰς λωρίδες, ὅπου τὰ χῶματα ἦταν καστανέρυθρα (βλ. πίν. 246). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ θυμίζει τὴν περίπτωση τοῦ Κτιρίου ΙΑ.

Μικρὴ τομὴ διενεργήθηκε κάθετα στὴν ἀνατ. πλευρὰ τοῦ T33 τοῦ Κτιρίου Θ, στὸ σημεῖο πού αὐτὸς καμπυλώνεται γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἡ πρόσοψη τῆς ἐλλειψοειδοῦς φάσης του καὶ ἕως τὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T32N-T32B (διακρίνεται στὸν πίν. 246). Διαπιστώθηκε ἡ παρουσία στρώματος ἀμμοχάλικου πού κάλυπτε μεγαλύτερες πέτρες (βάθ. -3.40 ἕως -3.50). Τὸ στῶμα αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ δάπεδο χρήσης τοῦ Κτιρίου Θ, εἰδικὰ διαμορφωμένο ἀπὸ φερτό (;) χαλίκι. Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε ὅλο τὸ ἀμμοχάλικο πού κολλοῦσε στὴν ἀνατ. παρεῖα τοῦ T33 καὶ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ καμπύλο τμήμα τοῦ T33 εἶναι τὸ ἀνώτερο καὶ νεώτερο πού πατᾶ πάνω στὸ Β ἄκρο τοῦ Ν εὐθύγραμμου τμήματος τοῦ T33. Ἀνατολικά τοῦ T33, ἀπὸ βάθος -3.50 μ. καὶ κάτω, ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται πολυάριθμοι μεγάλοι στρογγυλοὶ ποταμίσιοι λίθοι πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ κάποια παλαιότερη κατασκευὴ τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε⁵¹.

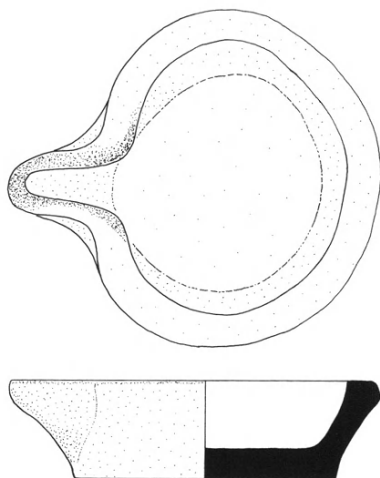
Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ Κτιρίου Θ, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν περισσότερων οἰκοδομημάτων πού περιγράφονται

51. Τὸ 1997, κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν λιθωρὸ διαγράφηκαν τὰ ὅρια καμπύλου περιβόλου T69.

στήν παρούσα ἔκθεση, δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Ἀπὸ τὴν πρόχειρη ἐξέταση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων, προκύπτει πάντως ὅτι ἡ πρώτη φάση μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., καὶ ἡ τελευταία στὸν προχωρημένο 7ο αἰώνα.

Τὸ Κτίριο Θ φαίνεται ὅτι δὲν σχετίζεται μὲ μεταλλουργικὲς ἢ συναφεῖς δραστηριότητες. Οἱ μεγάλες διαστάσεις του, ἡ ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή του, οἱ συνεχεῖς μετασκευές του, ἡ τριμερὴς του διαίρεση, τὸ ἐντυπωσιακὸ θρανίو στὸ πίσω δωμάτιο, τὰ ἀσυνήθιστα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως ἀρκετὰ πολὺ πρῶιμα λυνάρια (ἀνάμεσά τους καὶ ὀρισμένα πού θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὸ 700 π.Χ., εἰκ. 16 καὶ πίν. 26α, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τροχήλατα τοῦ 7ου αἰ.), χάλκινα κοσμήματα (δύο περόνες ἀπὸ τὸν χῶρο 2, πίν. 26β, καὶ ἓνα περίαπτο πάνω στὸ θρανίο, πίν. 26γ), καὶ ἀρκετὰ σχεδὸν ἀκέραια τροχήλατα γραπτὰ (π.χ. πίν. 26δ-ε, 27α) καὶ χειροποίητα ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ὁ ἐπιβλητικὸς ὀρθογώνιος περίβολος πού τὸ ἐσωκλείει, προσδίδουν στὸ οἰκοδόμημα ιδιαίτερη σημασία. Δύο ἐρμηνεῖες εἶναι δυνατές: εἴτε πρόκειται γιὰ λατρευτικὸ οἰκοδόμημα ἐν μέσῳ τοῦ συγκροτήματος τῶν ἐργαστηρίων, εἴτε γιὰ τὴν κατοικία ἐνὸς σημαίνοντος προσώπου πού εἶχε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του τὸν ἐργαστηριακὸ χῶρο καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ χάλκινα ἀντικείμενα πού προαναφέρθηκαν ἀρκετὰ μικρὰ κλειστὰ ἀγγεῖα, ὅπως λήκυθοι καὶ μικρὲς πρόχοι, καθὼς καὶ μερικὰ μικροσκοπικὰ σκυφίδια. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα, πάντως, εἶναι σκύφοι, κοτύλες, κύπελλα, κρατηρίσχοι, κρατῆρες, ἐνῶ δὲν λείπουν οἱ ἀμφορεῖς καὶ οἱ οἶνοχόες. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα σώζονταν σχεδὸν ἀκέραια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐντύπωση προξενεῖ ἡ πληθώρα τῶν ὀστράκων πού προέρχονται ἀπὸ χειροποίητα χρηστικὰ ἀγγεῖα. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν στὴ θέση τους στὴ βάση τοῦ θρανίου στὸν χῶρο 1 καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Δ τοῖχο στὸ χῶρο 2. Τὰ λυχάρια βρέθηκαν ὅλα στὸν χῶρο 2, ἐκεῖ δηλαδὴ πού βρισκόταν ἡ ἐστία, καὶ οἱ μύξες τους ἔφεραν ἔντονα ἴχνη καύσης ἀπὸ τὴ χρήση. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχονται οἱ δύο χάλκινες περόνες, μερικὰ πολὺ ὀξειδωμένα σιδερένια ἀντικείμενα, μία κεφαλὴ πῆλινου εἰδωλίου ἀλόγου, καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς διπλωμένων μακρόστενων μολύβδινων βαριδιῶν γιὰ δίχτυα ψαρέματος (πίν. 276). Ἀπὸ ὅλους τοὺς χώρους προέρχονται ἀκόμη σφονδύλια, ἀγνύθες καὶ σφαιρικὲς ψῆφοι. Ὅλα τὰ παρα-

Εἰκ. 16. Λύχνος ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ Κτιρίου Θ (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

πάνω, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπόλοιπα δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς, καθιστοῦν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος πιὸ πιθανή.

Κτίριο Z (εἰκ. 12, πίν. 226, 23α)

Οἱ βόρειες καὶ ἀνατολικές πλευρές τοῦ Κτιρίου Z σχηματίζονται ἀπὸ δύο τοίχους ποὺ γωνιάζουν σὲ ὀρθή γωνία (T28-T29, ἄ.ε. -3.42/-3.34), ἡ N ἀπὸ τμήμα τοῦ περιβόλου T27 (ἄ.ε. -3.34), καὶ ἡ Δ ἀπὸ τὸν καμπύλο T30 τοῦ Κτιρίου ΣΤ. Ὁ τρόπος σύνδεσης τῶν τοίχων δείχνει ὅτι ὁ ὀρθογώνιος χώρος ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη τόσο ὡς πρὸς τὸ ΣΤ ὅσο καὶ πρὸς τὸν περίβολο. Ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριά, ἡ σύγκριση μὲ τὸν N τοῖχο 36 τοῦ Κτιρίου Θ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ Κτίριο Z χτίστηκε ταυτόχρονα μὲ τὸν χώρο 3 τοῦ Κτιρίου Θ⁵².

52. Πρβ. τίς διαστάσεις, τὴν ἴδια τοιχοδομία, τὸν παράλληλο προσανατολισμό, καὶ

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Ζ ὑπῆρχε στρώμα πάχους 0.10 μ. (ἀπὸ βάθ. -3.40 ἕως -3.50) ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς τὸ δάπεδο καὶ ἡ ἐπίχωση ἄμεσης ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου. Στὸ ἀνατολ. μισὸ τοῦ χώρου εἶχε ἀφεθεῖ τὸ 1985 μάρτυρας πλ. 0.50 μ., μὲ φορὰ Β-Ν (βλ. πίν. 226).

Στὴν κόγχη ποὺ σχηματίζεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου βρέθηκε κατὰ χώραν μεγάλη χρηστικὴ λεκάνη (πίν. 23α-β) (ἐδραζόταν σὲ βάθ. -3.58). Κατὰ τὴν Δραγώνα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο βρέθηκαν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου ΣΤ (βλ. σ. 70).

Ἀμέσως βορειότερα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ καμπύλου Τ30, σὲ βάθ. -3.41, βρέθηκε τμήμα ὀρθογωνισμένου λίθου (πίν. 23α-β) ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς βαθμίδα ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τῶν χώρων Ζ καὶ ΣΤ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν σώζεται πουθενὰ ἐμφανὲς ἄνοιγμα εἰσόδου στὸ Χῶρο Ζ. Ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίχωση πάνω ἀπὸ αὐτό, προέρχονται πυραμιδόσχημη ἀγνύθα, θραῦσμα χαλκοῦ μὲ κοκκιδωτὴ διακόσμηση, φακοειδὲς ψῆφος ἀπὸ πορφυρὴ σερπαντῖνα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση πτηνοῦ, καρβουνάκια, ὀστά, ὄστρεα καὶ ἐλαιοπυρῆνες.

Τὰ χρώματα τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ βάθ. -3.40 ἕως -3.50 ἦταν καστανῆς ἀπόχρωσης μὲ ἐλάχιστα καρβουνάκια, ὀστά καὶ ὄστρακα, δύο κωνικὲς ἀγνύθες, πῆλινα σφαιρίδια (2 ἀρτόσχημα, 4 σφαιρικά), τὰ περισσότερα μὲ γραπτὴ διακόσμηση, τμήμα πῆλινης ψῆφου, τμήμα δουλεμένου ὀστοῦ (ἐξάρτημα ἐργαλείου;). Δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο τὸ δάπεδο ἢ γιὰ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ αὐτό (τὸ δεύτερο μάλλον πιὸ πιθανό).

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ χώρου Ζ (ἀλλὰ ἴσως καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ΣΤ) βρέθηκαν ψῆφος ἀπὸ ὑαλόμαζα, χάλκινος δακτύλιος, δύο πῆλινες ψῆφοι, κ.ἄ.

Πλακόστρωτο μεταξὺ Τ29 καὶ Τ36 (πίν. 226)

Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, πλάτ. 0.80 μ. ποὺ βαίνει παράλληλα καὶ βόρεια

τέλος τὰ βάθη στὰ ὁποῖα θεμελιώνονται οἱ Τ29 καὶ Τ36. Ἡ ἄ.ε. τοῦ Τ29 εἶναι -3.42, ἐκείνη τοῦ Τ36 -3.40.

τοῦ T29 ἀντιπροσωπεύει μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες φάσεις στὸν χῶρο. Βρέθηκε σὲ βάθ. -3.31 (δηλ. 0.11 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸν T29), ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι παρακολουθεῖ ἀπόλυτα τὴν ἐξωτερικὴ Β παρειὰ τοῦ Κτιρίου Z καὶ στὴ συνέχεια στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ NA θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει ὅτι ὅταν τοποθετήθηκε, τὸ Κτίριο Z ἦταν ἀκόμη ὄρθιο.

Τοῖχοι T50, T54 καὶ T53

Στὸν BA χῶρο τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I ἤλθαν στὸ φῶς δύο παράλληλοι τοῖχοι ποὺ ἀκολουθοῦν φορὰ B-N⁵³. Ὁ T50 εἶναι ὁ νεώτερος ἀπὸ τοὺς δύο. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 12.05 μ. καὶ τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.45-0.50 μ. Σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὸ B ἀποκαλυφθὲν ὄριό του, καὶ γιὰ μῆκος 5.80 μ., τὸ θεμέλιο σώζεται χαμηλότερα, ὀρίζοντας προφανῶς τὴ θέση μνημειακῆς εἰσόδου. Μάλιστα, τὸ N ἄκρο τῆς εἰσόδου ὀρίζεται ἀπὸ μεγάλο ὀρθογώνιο διάτονο ὀγκόλιθο (παραστάδα;). Ὁ τοῖχος εἶχε δύο ἐπιμελημένες παρειές ἀπὸ μεγάλους πολυγωνικοὺς λίθους, ἐπομένως δὲν ἦταν ἀναλημματικός. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου στὸ ἀνώτερο σημεῖο του ἦταν -3.48 καὶ ἐδραζόταν μέσα σὲ τάφρο θεμελίωσης βάθους 0.10 μ., σὲ βάθ. -3.70 μ. Ἡ τάφρος διανοίχτηκε σὲ προγενέστερο κόκκινο ἀμμουδερὸ προσχωσιγενὲς στρώμα μὲ ἐλάχιστα ὄστρακα (-3.70 ἕως -3.83) ποὺ παρουσίαζε κλίση πρὸς τὰ Δ (προφανῶς ἡ δεξιὰ κοίτη τοῦ χειμάρρου ποὺ κάλυψε τὸν παλαιότερο T54)⁵⁴. Ἀνατολικά τοῦ τοίχου ἡ κλίση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν ἐπίσης ἔντονη, κάτι ποὺ προφανῶς σημαίνει ὅτι ὁ T50 δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποιον στεγασμένο οἰκοδόμημα ἀλλὰ περίβολο ποὺ παρακολουθοῦσε τὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου. Εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὸ ὅτι δὲν ἐπισημάνθηκαν δάπεδα οὔτε ἀνατολικά οὔτε δυτικά τοῦ T50. Ἡ ἐπίχωση χρήσης (;) καὶ ἐγκατάλειψης συνί-

53. Τὰ λείψανα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν πεδίων τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν φαίνονται στοὺς πίν. 17α καὶ 246.

54. Σὲ ἄλλο σχέδιο ὅμως σημειώνονται βάθη -3.33 καὶ -3.48 μ., ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὴν πρώτη ἀναφορὰ γιὰ τὴν εὔρεση τοῦ τοίχου σημειώνεται βάθ. -3.20 μ.

στατο ἀπὸ κόκκινο στρώμα πάχους 0.50 μ. (-3.23 ἕως -3.61/-3.71) ποὺ ἐκτείνονταν καὶ ἀνατολικότερα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα προῆλθαν σκωρίες καὶ διάτρητο ἐπίμηκες (μῆκ. 0.065 μ.) ἀντικείμενο ἀπὸ περιέργο ὕλικό, μάλλον σκληρὸ λίθο, ἴσως ἀκροφύσιο (βρέθηκε Δ τοῦ T50, προφανῶς πάνω ἀπὸ τὴ Ν σωζόμενη ἀπόληξη τοῦ T54). Ἀκόμη ψηλότερα, ἀπὸ -2.70 ἕως -3.20, βρέθηκαν οἱ γνώριμες στρώσεις ἀμμοχάλικου (χείμαρρος-πλημμύρες).

Ὁ T54 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -3.83 καὶ σὲ μῆκος 4.20 μ. Δὲν πρέπει νὰ συνέχιζε πολὺ νοτιότερα, ὅπως πιστοποιήσε τομὴ σὲ βάθος ποὺ ἀπέβη ἀρνητική (προφανῶς κάμπτεται πρὸς Δ, ἀλλὰ ὁ ἐνδιάμεσος χώρος δὲν σκάφτηκε σὲ βάθος). Τὸ πλάτος του στὸ Β καὶ Ν ἄκρο εἶναι 0.45 μ. Τὸ μεσαῖο τμήμα του, μήκους 2.15 μ. ἔχει μικρότερο πλάτος (0.40 μ.) καὶ ὅπως καὶ στὸν T50 σώζεται σὲ χαμηλότερο ὕψος (βάθ. -3.90). Προφανῶς πρόκειται καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ ἀνοιγμα εἰσόδου. Εἶναι θεμελιωμένος ἀρκετὰ βαθύτερα ἀπὸ τὸν T50, σὲ βάθ. -4.10, καὶ συνεπῶς εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερός του. Ἀλλωστε, ὁ T50 θεμελιώθηκε πάνω καὶ μέσα στὴ φυσικὴ κατεβασιὰ τοῦ χειμάρρου ποὺ σκέπασε τὸν T54. Δυτικὰ τοῦ τοίχου, ἀπὸ βάθ. -3.83 κέ. ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπίχωση χρήσης καὶ ἄμεσης ἐγκατάλειψης τοῦ T54 ποὺ συνίστατο ἀπὸ χώματα σκούρας γκριζας ἀπόχρωσης ποὺ περιεῖχαν πέτρες ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τοῦ τοίχου, χαλίκια καὶ κατὰ τόπους πυρακτωμένα χώματα, ὄστρακα, κάρβουνα καὶ σκωρίες, ἐνδειξὴ ὅτι ὁ χώρος ποὺ ὄριζε ὁ T54 βρισκόταν δυτικὰ του. Ἐνα πατημένο στρώμα μὲ χαλίκια ποὺ συναντήθηκε στὸ κάτω μέρος αὐτοῦ τοῦ στρώματος, μάλλον 0.10 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τοίχου, προφανῶς ἀντιπροσωπεύει δάπεδο. Ἐνας λάκκος μὲ πηλόχωμα, διαστάσεων 0.30 X 0.35 μ. βρέθηκε σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δ παρεῖα τοῦ τοίχου, στὸ μέσον περίπου τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, καὶ στὸ βάθ. -4, δηλ. 0.10 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωσή του. Ἴσως πρόκειται γιὰ βάση πασσάλου, ἀνάλογη μὲ αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἐρευνηθεῖ στὴ γεωμετρικὴ Ἑρέτρια⁵⁵. Ἐν μέρει πάνω ἀπὸ τὸ Ν-ΝΔ τμήμα τοῦ τοίχου, ἀπὸ βάθ. -3.45 ἕως -3.60 ὑπῆρχε χώρος μὲ καμένα χώματα (βλ. παραπάνω).

55. Βλ. J.J. COULTON, Post holes and post bases in early Greek architecture, *Mediterranean Archaeology* 1, 1988, 58-65.

Ὁ T53 βρίσκεται Ν τῆς σωζόμενης ἀπόληξης τοῦ T50 καὶ ἔχει φορὰ ΝΑ-ΒΔ. Βρέθηκε σὲ βάθ. -3.60 καὶ θεμελιωνόταν σὲ βάθ. -3.85 μ. Ἦταν κτισμένος ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες καὶ σωζόταν σὲ ὕψος 0.25 μ. καὶ μῆκος 1.20 μ. Εἶχε κοπεῖ ἀπὸ τὸν λάκκο τοῦ τάφου XXII (βλ. πίν. 33α).

Τόσο ὁ προορισμὸς ὅσο καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν παραπάνω τοίχων παραμένουν ἀβέβαιοι. Ὁ T54 θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν πρόσοψη σημαντικοῦ στεγασμένου οἰκοδομήματος πού ἐκτεινόταν πρὸς Δ. Ὡστόσο, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ πλατιά εἴσοδος (2.15 μ.) δὲν ἦταν ἑκκεντρῆ, τότε τὸ πλάτος τοῦ κτιρίου πρέπει νὰ ἦταν περίπου 7 μ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀποκατάστασις αὐτὴ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν εἰκόνα πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δυτικότερα (βλ. λιθοσωρὸ καὶ στρωματογραφία Β τοῦ T61) καὶ νοτιότερα (Λάκκος XVIIIα) εἶναι προτιμότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ὁ T54 ἦταν περίβολος πού καταστράφηκε στὸ Ν τμήμα του καὶ ἀποτελοῦσε τὸ Α ὄριο χώρου πού ἐκτεινόταν πρὸς τὰ Δ. Στὴ συνέχεια πλημμύρισε ὁ χώρος ἀπὸ κατεδασιὰ νεροῦ πού δημιούργησε χεῖμαρρο. Ὁ νεώτερος T50 θεμελιώθηκε μέσα στὸ στρῶμα τῆς ἀνατ. κοίτης τοῦ χεῖμαρρου, ἐνῶ τῇ δυτ. παρακολουθοῦσε τώρα ὁ T32. Πολὺ κοντὰ πρέπει νὰ θρῖσκόταν ἡ θάλασσα (βλ. στρῶμα μὲ χαλίκι καὶ θαλάσσια ὄστρεα καὶ καθόλου ὄστρακα ἀπὸ βάθ. -4.66 καὶ κάτω). Ἴσως στὸν χώρο αὐτὸ ἔχουμε τὶς ἐκβολὰς δύο χεῖμαρρων, πού οἱ προσχώσεις τους μπάζωσαν σιγὰ σιγὰ τὴν ἀκτογραμμὴ, ἡ ὁποία μετατοπίστηκε σταδιακὰ βορειότερα (ἴδῃ ἀπὸ τὰ ὑστερογεωμετρικὰ χρόνια).

Διάφορα λείψανα στὰ ὅρια τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου Ι

Ἐργαστηριακὸς χώρος. Στὸν χώρο βόρεια τοῦ Πεδίλου K23, σὲ βάθ. -3.70 παρατηρήθηκε στρῶμα (-3.70 ἕως -4.00) στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀνοιχθεῖ μερικὲς κοιλότητες μὲ πυρακτωμένα τοιχώματα πού περιεῖχαν ἴχνη σκουριᾶς. Βαθύτερα ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται φυσικὲς ποταμίσιες προσχώσεις (-4 κέ.).

Ἐργαστηριακὸς χώρος Ν τοῦ T27, Α τοῦ T26-2 καὶ Β τοῦ T26-3. Στὸν χώρο πού περικλείεται ἀπὸ τοὺς παραπάνω τοίχους, ΒΔ τοῦ τάφου VI, ἀπὸ βάθ. -3.20 ἕως -3.40, βρέθηκε σχεδὸν κυκλικὴ ἑκτασις διαμ. 1.80 μ. γεμάτῃ μὲ ἓνα ἄσπρο ὕλικό (ἀσβεστοποιημένη πέτρα;) καὶ πρασινωπὸ πηλό. Στὰ ΒΑ τῆς παρατηρήθηκε χώρος πυρᾶς πλάτ. ἀπὸ Β πρὸς Ν περίπου 2.50 μ. μὲ

μαυριδερά χρώματα, πολλά κάρβουνα, πυρῆνες καρπῶν, λίγα ὀστά καὶ ὄστρεα, κομμάτια πυρακτωμένου πηλοῦ, σκωρίες, διάτρητο ἀντικείμενο ἀπὸ σιδηροῦχες σκουριές, 6 σιδερένια μαχαίρια, σιδερένια λαβὴ ἐργαλείου, τρίμματα χάλκινου ἀντικειμένου, πυραμιδόσχημη ἀγνύθα καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ φωτιά. Σὲ βάθ. -3.40 ἀποκαλύφθηκαν αὐλάκια ἡμικυκλικῆς διατομῆς πλ. 0.02 μ., γεμάτα μὲ πηλόχωμα ρόδινης ἀπόχρωσης (ἐνδέχεται νὰ ἦταν ἀποσαθρωμένες σύγχρονες ρίζες). Τὰ χρώματα γύρω ἦταν καστανοκόκκινα μὲ καρβουνάκια καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα. Βαθύτερα, καὶ μέχρι -4 ὑπῆρχε στρώμα καστανὸ μὲ πολλὰ ὄστρακα. Σὲ βάθ. -4.50 μ. φάνηκε τὸ γνώριμο στρώμα ἀμμοχάλικου, ποὺ περιεῖχε λίγα ὄστρακα.

Στὸν ἴδιο χῶρο, ἀλλὰ ΒΔ τοῦ συνόλου ποὺ περιγράφηκε, ἀπὸ βάθ. -3.15 ἕως -3.35, βρέθηκαν κάποιες πέτρες ποὺ ὄριζαν χῶρο μὲ στάχτες: προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐστία. Ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε ἀβαθὴς λάκκος ἀπὸ βάθ. -3.90 ἕως -4.10, ἀκανόνιστου ὀκτώσχημου σχήματος. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προῆλθαν μόνον λίγα ὄστρακα. Ὁ λάκκος δὲν σημειώθηκε στὴν κάτοψη.

Μικρὴ κυκλικὴ λίθινη κατασκευή. Στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ ἀνατ. ὁρίου τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, σὲ βάθ. -4.50 μ., βρέθηκαν μερικὲς πέτρες σὲ χαλαρὴ ἀκανόνιστη κυκλοτερὴ διάταξη (διατ. 1.50 X 0.70 μ.). Κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς κατασκευῆς συλλέχθηκαν μόνον λίγα ὄστρακα.

Σκόρπιες πέτρες. Νότια τοῦ Λάκκου XXIX, σὲ βάθ. -4.23 μ., ὑπῆρχε στρώμα μὲ σκόρπιες πέτρες καὶ ἀνάμεσά τους κρανίον μεγάλου ζώου. Τὸ στρώμα βαθύτερα, ἕως -4.50 περιεῖχε ὄστρακα, σκωρίες, ὀστά καὶ ὄστρεα.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ II-II'

Σὲ τέσσερις μεγάλες δοκιμαστικὲς τομὲς στὸν ἀνατ. χῶρο τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, καὶ στὰ ὅρια τῶν Σχολικῶν Κτιρίων I-II, σὲ βάθος περίπου ἕως -5.50, ἀπαντήθηκε ἐνιαῖο παχὺ στρώμα ἀπὸ ἀμμοχάλικο ποὺ συνεχίζει πρὸς Β, προφανῶς ἀρχαῖος χεῖμαρρος. Παντοῦ παρατηρήθηκε μία μικρὴ κατωφέρεια πρὸς τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας. Στὰ ὅρια τῶν Σχολικῶν Κτιρίων II καὶ II', δὲν βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, παρὰ μόνον λίγα ὄστρακα, καὶ μάλιστα ὅχι βαθύτερα ἀπὸ -3.20. Ὅμως, στὸ Σχολικὸ Κτίριο II-II' ἐρευνήθηκε τοπικὰ ἓνας χῶρος μὲ τοὺς δύο-τρεῖς λίθους σὲ βάθ. -4.50 ἀπ' ὅπου προῆλθαν λίγα ὄστρακα καὶ ὀστά, κάρβουνα καὶ σκουριές.

ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΛΑΚΚΟΙ I-XXXV (εἰκ. 17)

Συστάδες τάφων ἀνασκάφηκαν στὶς παρυφές τῆς κατοικημένης περιοχῆς, πολὺ κοντὰ στὰ οἰκοδομήματα (ἄρ. III-XXXIII, μὲ ὁρισμένες ἐξαιρέσεις). Οἱ περισσότεροι τάφοι εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν περίοδο χρήσης τῶν κτιρίων. Ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονται ἀρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ἐλάχιστα κοσμήματα τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων⁵⁶. Πάνω καὶ μέσα στὴν ἐπίχωση ἀμμοχάλικου ποὺ κάλυψε τὰ κτίσματα, βρέθηκαν καὶ δύο τάφοι καύσεως τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (Τάφοι I-II), ποὺ μᾶς δίδουν καὶ τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου⁵⁷. Οἱ περισσότεροι τάφοι εἶναι παιδικοί (κυρίως ἐγχυτρισμοί, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένοι λακκοειδεῖς ἢ κιβωτιόσχημοι). Ἡ Ἀλίκη Δραγώνα εἶχε θεωρήσει ὅτι ὁρισμένοι τάφοι ἦταν καύσεις ἐνηλίκων τῆς γεωμετρικῆς ἢ πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀκόμη. Συχνὰ ὁ τάφος σκεπαζόταν ἀπὸ ἓνα λίθινο τύμβο. Ὅρισμένες ὀρθια τοποθετημένες πέτρες ἐρμηνεύονται ὡς σήματα.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

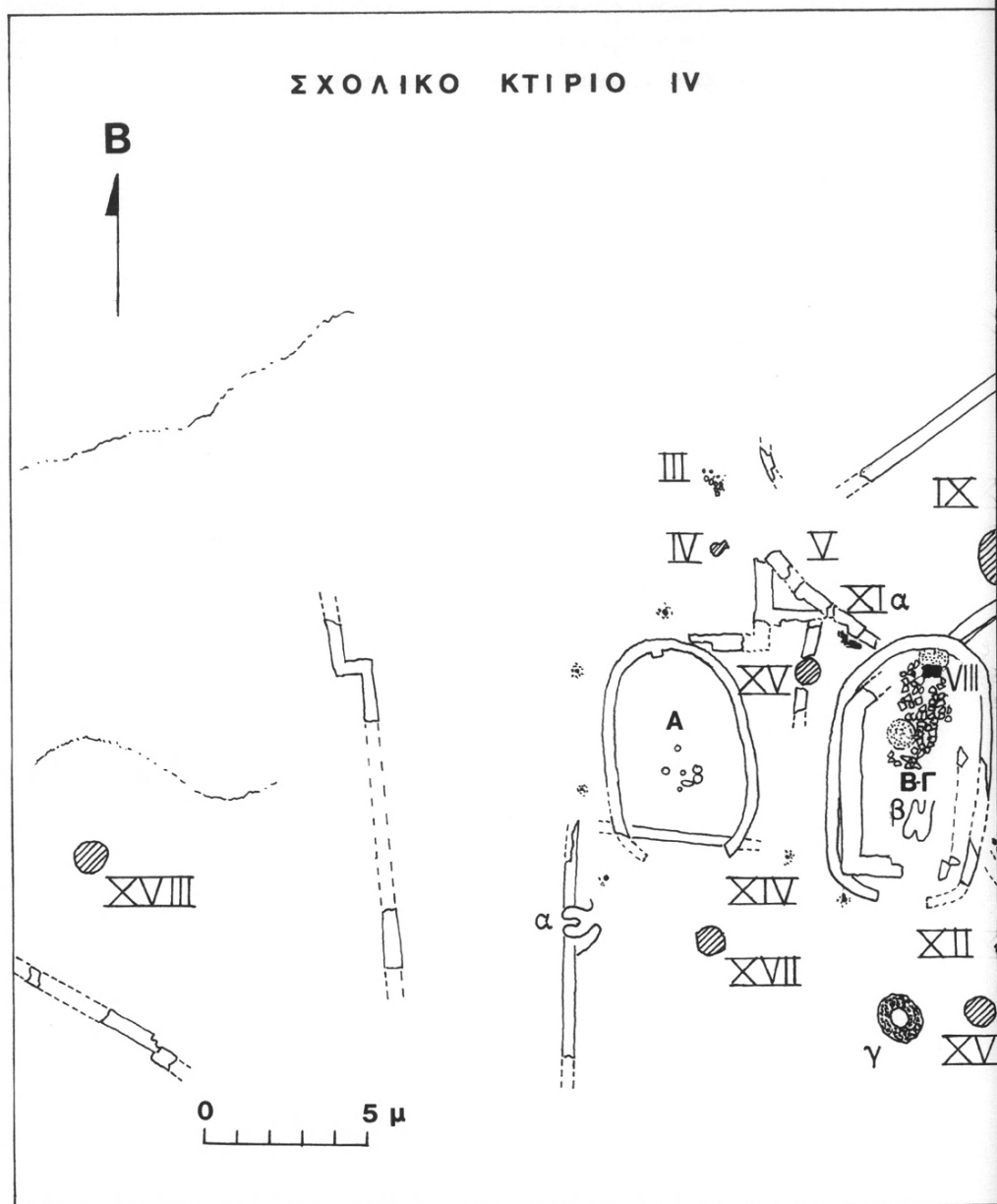
Τάφος I (πίν. 27γ)

Ἀρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -2 μ. περίπου, στὸν ΒΑ χώρο τοῦ σκάμματος τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I. Πρόκειται γιὰ ταφὴ καύσης (τὰ καμένα ὑλικά τῆς καύσης μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλου), σὲ βάθ. -2.60/-2.65 (ἢ πυρὰ διαμ. 0.50 μ.) ποὺ καλύφθηκε ἀπὸ χωμάτινο τύμβο διαμέτρου 3.50 καὶ ὕψους στὸ κέντρο 0.60 μ., στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου τοποθετήθηκε ἓνας μεγάλος ἄδρὰ κατεργασμένος ὀρθογώνιος ἀσβεστόλιθος (διαστ. 0.25 X 0.15 X 0.40 ὕψ.) ποὺ στηριζόταν ἀπὸ μικρότερους λίθους καὶ ἓνα κεραμίδι. Ἀνάμεσα

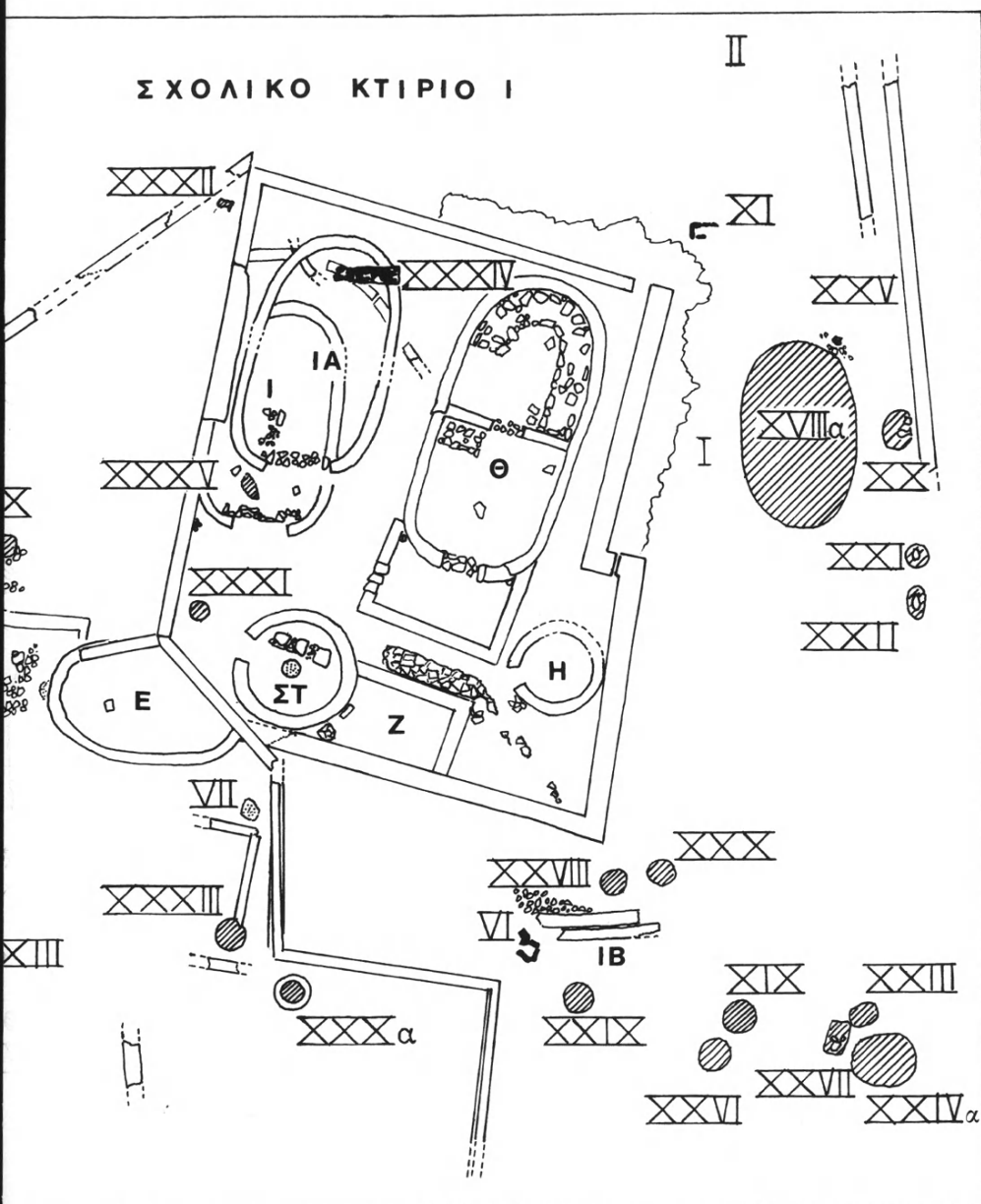
56. Οἱ λάκκοι ποὺ ἔχουν διανοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.40 περιέχουν κατὰ κανόνα ἀγγεῖα ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων (π.χ. XII, XIII, XVI). Ὑστερογεωμετρικοὶ εἶναι καὶ οἱ τάφοι ἢ λάκκοι III, V, VI, XIa, XXVI. Οἱ τάφοι IV, X, XIX, XXV χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου. Ἡ χρονολόγηση τῶν ὑπολοίπων θὰ ἐξακριβωθεῖ ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὕρημάτων.

57. Στὸν 6ο αἰ. χρονολογεῖται καὶ ὁ ἰδιαίτερα βαθὺς Λάκκος XXVIII.

Εἰκ. 17. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς ὅπου σημειώνονται οἱ θέσεις τῶν τάφων καὶ λάχκων.

στοὺς λίθους αὐτοὺς βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα ἀρχαϊκῶν χρόνων (πινάκιο, βαθιὰ ὑψίποδη κοτύλη-κύλικα, καὶ ἀρκετὰ σκυφίδια, πίν. 27γ). Ἡ πυρὰ ἐδραζόταν πάνω σὲ στρώμα ἀμμοχάλικου πάχ. 0.76 μ. μέχρι τὸ βάθ. -3.30 ὅπου ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Συνεπῶς, τὰ ἀγγεῖα τοῦ τάφου παρέχουν ἓνα ἀσφαλὲς *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἐργαστηρίων. Μάλιστα, ὁ ὄγκος τῆς ἐπίχωσης ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε τὴ μεσολάβηση ἀρκετῶν ἐτῶν ἀνάμεσα στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου καὶ τὴν ἐκ νέου χρησιμοποίησή του, πλεόν σποραδικά, ἀλλὰ ἀποκλειστικά, γιὰ ταφές.

Τάφος II

Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου II, σὲ βάθος -2.50, βρέθηκε μετατοπισμένη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης μία μεγάλη ὀρθογώνια ἀδρά κατεργασμένη ἀμμόπετρα, διαστάσεων 0.50 X 0.50 X 0.60 (ὑψ.) μ. Δίπλα ἐντοπίστηκε χωμάτινος τύμβος διαμ. 3.50 καὶ ὑψ. 0.60 μ. Σὲ βάθος -2.90, στὴν κορυφὴ τοῦ τύμβου, συναντήθηκαν στρωμένες σχιστόπλακες πάνω στὶς ὁποῖες ἐδραζόταν ἓνας ἀρχαῖος σκύφος. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σήματος ἦταν μαυρισμένο, ἴσως γιὰτὶ ἀρχικὰ ἦταν τοποθετημένο σὲ βάθος -3.10, δηλ. στὴ βάση τοῦ τύμβου, ὅπου παρατηροῦνται μαῦρα χώματα ἀπὸ πυρὰ. Ἄν αὐτὸ εὐσταθεῖ, τότε θὰ ἦταν στημένο ὀρθία στὴ Ν πλευρὰ τοῦ τύμβου. Τὰ χώματα πάνω στὰ ὁποῖα ἐδραζόταν ἡ πυρὰ δὲν ἦταν μαυρισμένα, κάτι ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ καύση τῆς σοροῦ ἔγινε ἄλλοῦ. Μέσα στὸ στρώμα πυρᾶς, ποὺ περιεῖχε πετραδάκια, καρβουνάκια καὶ πυρακτωμένα ὅστὰ συλλέχθηκαν θραύσματα ἀγγείων (σκύφος καὶ βάσεις διαφόρων ἀγγείων). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πάνω ἀπὸ τὸν τύμβο προέρχονται τμήμα λύχνου καὶ πυραμιδόσχημη ἀγνύθα.

Τάφος III

Τὸ χῶμα σὲ βάθος -3.80/-3.90 ἦταν γκρίζο ἀμμουδερὸ μὲ χαλίκι (ἀμμοχάλικο) ποὺ περιέχει πολλὰ ὅστρακα καὶ σκόρπιες πέτρες. Ὁ χῶρος τοῦ ἀμμοχάλικου ἦταν κυκλικός, διαμ. 0.70 μ. περίπου καὶ περιεῖχε καρβουνάκια, λίγες στάχτες, λίγα καμένα ὅστὰ ζῶων (;)⁵⁸. Γύρω ἀπὸ τὸ ἀμμοχάλικο

58. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σχέδια σημειώνεται καὶ ἡ θέση ἐνὸς δοντιοῦ ζώου.

ὑπῆρχε ψιλὴ ποταμίσις καστανὴ ἄμμος. Ἀπομακρύνοντας τὸ ἄμμοχάλικο παρουσιάστηκε σὲ βάθος ἀπὸ -4/-4.10 ἀγγεῖο σὲ δύο κομμάτια. Ἀπὸ -4.10 ἕως -4.30 τὰ χρώματα ἦταν σκληρὰ καστανὰ καὶ περιεῖχαν ὄστρακα (ἀνάμεσά τους βρέθηκε μία πῆλινη σφαῖρα), λίγα ὅστὰ καὶ κάρβουνα. Σὲ βάθ. -4.30 συναντήθηκε λεπτὴ στρώση χαλικοῦ κυκλικοῦ σχήματος, διαμ. 0.80 μ., πού περιεῖχε περισσότερα ὄστρακα ἀπὸ πρίν. Κάτω ἀπὸ τὸ χαλίκι, κατὰ τόπους, παρατηρήθηκαν καρβουνάκια καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα. Ἀπὸ βάθ. -4.50 καὶ κάτω τὰ χρώματα ἦταν ὑγρὰ, σκούρας γκρίζας ἀπόχρωσης. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα πού μνημονεύονται, ἀλλὰ ἀπὸ ἀδιευκρίνιστο βάθος (-3.90 κέ.) συγκαταλέγεται πυραμιδόσχημη ἀγνύθα. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας ἔγινε φανερό ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τύμβο πού σχηματίστηκε ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις χρώματος ἢ ἄμμοχάλικου, ὅλ. ὕψους 0.70 μ., καὶ μικρὲς σκόρπιες πέτρες στὶς παρειές. Τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο εἶχε τοποθετηθεῖ πλαγιαστὰ σὲ ἐνδιάμεσο ὕψος τοῦ σωροῦ (-4.10). Τὰ περισσότερα ὄστρακα πού σχετίζονται μὲ τὴν ταφὴ χρονολογῶνται στὴν ὕστερογεωμετρικὴ περίοδο.

Τάφος IV (πίν. 28α-γ)

Μικρὸς σωρὸς ἀπὸ λίθους σὲ βάθ. -3.85 μ. οἱ ψηλότεροι καὶ βάθ. -4 οἱ διασκορπισμένοι γύρω τους. Σὲ βάθ. -4.06, κάτω ἀπὸ τὸν σωρὸ τῶν λίθων καὶ τῶν χωμάτων, ἄρχισαν νὰ φαίνονται ἱχνη πυρᾶς (-4.06 ἕως -4) κάτω ἀπὸ περιορισμένης ἔκτασης λεπτὴ στρώση χαλικοῦ (-4 ἕως -4.10). Βαθύτερα (ἀπὸ -4.13 κέ.), μέσα σὲ ἀβαθὴ λάκκο (πυθμένας -4.50) βρέθηκε μεγάλος ταφικὸς πίθος μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση (swastika στὸν λαιμὸ) (πίν. 28α-β)⁵⁹. Τὸ στόμιο πού ἦταν στραμμένο πρὸς τὰ ἀνατ. ἦταν σφραγισμένο μὲ τὸν πυθμένα ἐνὸς σπασμένου χειροποίητου ἀγγείου. Στὸ ἐσωτερικὸ κατώτερο μέρος τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου παρατηρήθηκαν ἐλάχιστα ἱχνη καύσης (καρβουνάκια, ἐλαιοπυρῆνας καμένος καὶ μερικὰ τρίμματα -καμένων κατὰ τὴν Δραγώνα- ὀστέων, μάλλον νεαροῦ ἀτόμου)⁶⁰. Μία ὀστέινη

59. J. BOARDMAN, Pottery from Eretria, BSA 47, 1952, 14, εἰκ. 16g.

60. «τρίμματα καμένων ὀστέων μάλλον νεαροῦ σὲ ἡλικία ἀτόμου - ἀπὸ ἑνα δόντι πού βρέθηκε πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μικρὸ σὲ ἡλικία»: Ἡμ. XXIII, 9, σ. 327.

ὀκτώσχημη πόρπη μὲ χάλκινη βελόνη βρέθηκε πάνω στὸ τοίχωμα τῆς κοιλιᾶς τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου (πίν. 28γ)⁶¹. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Τὰ συνευρήματα (πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ τροχήλατα καὶ λιγότερα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα) χρονολογοῦνται καὶ αὐτὰ γύρω στὸ 700 π.Χ. Ἄν καὶ τὰ ὅστα περιγράφονται ὡς καμένα, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἐγγυτρισμὸ νηπίου⁶². Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου ἐρευνήθηκε ὁ χώρος γύρω του (νότια κυρίως) καὶ συλλέχθηκαν τὰ ὅστα κρανίου μικροῦ ζώου.

Τύμβος V

Μικρὸς σωρὸς ἀπὸ χῶμα καὶ λίθους, ἀπὸ βάθ. -3.70 ἕως -4.10. Οἱ περισσότερες πέτρες ἦταν τοποθετημένες στὴν κορυφὴ τοῦ τύμβου, ἐνῶ λιγότερες καὶ μικρότερες στὶς παρειές. Οἱ λίθοι τῆς κορυφῆς τοῦ σωροῦ (τρεῖς μεγάλοι καὶ 4-5 μικρότεροι) σχημάτιζαν ὑποτυπώδη κύκλο. Ὁ μεγαλύτερος λίθος (0.58 X 0.40 μ.) στὴν κορυφὴ τοῦ τύμβου ἦταν τεφρῆς ἀπόχρωσης καὶ ἐρμηνεύθηκε ὡς σῆμα. Ἀνάμεσα στὰ χῶματα ποὺ περιέβαλλαν τοὺς λίθους τοῦ τύμβου βρέθηκαν μερικὰ καμένα ὅστα. Μὲ μολύβι, στὸ περιθώριο τοῦ ἡμερολογίου, ἡ Δραγώνα σημείωσε «ὅστα καμένα ἀνθρώπου» (XXIII, 9, 333). Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ τύμβου (βάθ. -3.70 ἕως -4.10) προῆλθαν, μεταξύ ἄλλων, χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου (π.χ. θραύσματα προερχόμενα ἀπὸ ἀβαθὴ κοτύλη ροδιακοῦ ἐργαστηρίου μὲ παράσταση πτηνοῦ σὲ μετόπη, χεῖλη σκύφων διακοσμημένα μὲ μικροὺς ὁμόκεντρος κύκλους, ἓνα ὄστρακο ἀπὸ κρατήρα μὲ παράσταση τρίποδα, κ.ἄ.), καθὼς καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί. Βαθύτερα (βάθ. -4.10) ἐκτεινόταν στρώμα κοκκινωπῶν χωμάτων μὲ διάσπαρτες πετροῦλες καὶ σποραδικὰ ὄστρακα. Ἀπὸ -4.10 ἕως -4.65 τὰ χῶματα ἦταν περισσότερο γκρίζα καὶ κατὰ τόπους ἀσπριδερά ἀπὸ τὰ διαλυμένα κελύφη ὀστρέων.

61. CHR. BLINKENBERG, *Les fibules grecques et orientales* (Copenhagen 1926) τύπος XV.

62. Καὶ ἄλλοι, π.χ. στὴν περιγραφὴ τοῦ Τάφου XX, τὰ ὅστα χαρακτηρίζονται καμένα, ἀλλὰ παράλληλα διευκρινίζεται ὅτι ἀνήκουν σὲ πολὺ μικρὸ παιδί. Ἴσως ἦταν ἀπλὰ τριμμένα, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν καμένα.

Κιβωτιόσχημος Τάφος VI (πίν. 29α-β)

Ὁ τάφος, διαστ. 0.55 X 0.45 μ. πλαισιώνεται στὶς τρεῖς πλευρὲς ἀπὸ ὄρθιους πλακοειδεῖς λίθους (ἁ.ε. λίθων σὲ βάθ. -3.20/-3.30). Ἕνας πλακοειδὴς ἄδρᾶ κατεργασμένος λίθος (ὑψ. 0.40, πλ. 0.23/0.35, πάχ. 0.07 μ.) ἦταν λοξὰ πεσμένος μέσα στὸν τάφο (πίν. 29α). Ἡ Δραγώνα θεώρησε ὅτι ἀρχικὰ ἔστεκε ὄρθιος στὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ τάφου, ἐν εἵδει σήματος, ἀλλὰ ἴσως πρόκειται γιὰ τὴν καλυπτήρια πλάκα τοῦ τάφου ποὺ εἶχε μετατοπιστεῖ ἀπὸ κάποια μεταγενέστερη διατάραξη ἀπὸ τὴ θέση της. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, πάνω στὸ δάπεδο σὲ βάθ. -3.66, βρέθηκαν στόμιο μεγάλου ἀμφορέα ποὺ περιεῖχε δύο τρία καμένα ὅστᾶ καὶ μερικὰ καρβουνάκια, κάρβουρος, σκύφος καὶ μόνωτο κύπελλο, ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 29β).

Πυρά VII

Στὸν χώρο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς T26-2 (στὰ ἀνατ.), T65 (πρὸς Ν) καὶ T22 (πρὸς Β) βρέθηκαν μερικοὶ λίθοι σὲ βάθ. -3.20 ἕως -3.40, ποὺ ἔδιναν τὴν εἰκόνα μικροῦ τύμβου. ΒΔ τῶν λίθων ὑπῆρχε κυκλικός (;) χώρος ἀπὸ γκρίζο πηλόχωμα μὲ ἵχνη κατὰ χώραν καύσης. Τὰ γύρω χώματα περιεῖχαν στάχτες, κάρβουνα, ἐλαιοπυρῆνες καὶ λίγα ὅστᾶ, μάλλον ζώων. Τὸ σύνολο ἔδινε τὴν εἰκόνα ἀπόθεσης λειψάνων καύσης δίπλα σὲ πυρά. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, μαζὶ μὲ καμένο πηλὸ, λίγα ὅστᾶ καὶ καρβουνάκια ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἔδινε τὴν ἐντύπωση μισοκαμένου ξύλου. Ὁ προορισμὸς τοῦ παραπάνω συνόλου εἶναι πρὸς τὸ παρὸν αἰνιγματικός, ἂν καὶ ἡ ὅλη εἰκόνα θυμίζει περισσότερο λείψανα κλιβάνου παρὰ τάφο.

Κατασκευὴ VIII (ἄψίδα Κτιρίου Β-Γ) (πρβ. πίν. 15β, βάθος)

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ Β ἄψιδωτοῦ τοίχου, μὲ βάθ. -3.32 μ. βρέθηκε ποταμίσιος λίθος τοποθετημένος κάθετα, καὶ γύρω του μικρὲς πέτρες ποὺ ἐδράζονταν σὲ βάθ. -3.60 μ. Ἡ ὑπόθεση τῆς Δραγώνα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πιθανὴ ταφή δὲν ἐπιβεβαιώθηκε. Ὡστόσο, τόσο ἡ ἴδια ἡ κατασκευή, ὅσο καὶ ἡ θέση της πάνω ἀπὸ τὴν ἄψίδα τοῦ κτιρίου, ἐπιτρέπουν τὸν παραλληλισμὸ μὲ ἀνάλογη κατασκευὴ ποὺ ἐρευνήσαμε τὸ 1996 πάνω ἀπὸ τὸ Κτίριο ΙΑ (βλ. παρακάτω Κατα-

σκευὴ XXXIV, σ. 105-106). Κάτω ἀπὸ τὸν λίθο ὑπῆρχε κοκκινόχρωμα, κατὰ τόπους περισσότερο τεφρῆς ἀπόχρωσης, καὶ πετροῦλες. Βαθύτερα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ πλίνθινη ἐστία πὺλ περιγράφηκε παραπάνω (σ. 46).

Λάκκος IX

Ῥοειδῆς λάκκος διαστ. 1.70 X 1.30 μ. στὸν χώρο μεταξὺ τῆς Β ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Β-Γ καὶ τοῦ T20. Στὸ ἐσωτερικό, ἀνάμεσα σὲ διάσπαρτους πλακοειδεῖς λίθους καὶ σὲ βάθ. ἀπὸ -3.90 ἕως -4.10, βρέθηκε τμῆμα μεγάλου ταφικοῦ (;) πίθου. Ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο (βάθ. -3.60 ἕως -3.90) παρατηρήθηκε στρώση ἀμμοχάλικου καὶ λίγο νοτιότερα, στὸ ἴδιο βάθος, συγκέντρωση ὀστέων ζώων καὶ ὄστρακα.

Τύμβος X¹⁻⁶ (πίν. 29γ)

Στὸν χώρο Β τοῦ περιβόλου T19 βρέθηκαν σωροὶ ἀπὸ πέτρες καὶ λάκκοι πὺλ περιεῖχαν καὶ αὐτοὶ πέτρες (ὀρισμένοι διακρίνονται στὸν πίν. 13α). Οἱ λάκκοι φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἐνιαῖο ταφικό (;) σύνολο. Εἶχαν διανοιχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.60 ἢ λίγο βαθύτερα καὶ εἶχαν παραβιάσει τέσσερα στρώματα: τὰ τρία πρέπει νὰ ἦταν κατοίκησης (τὰ δύο βαθύτερα ὅμως δὲν ἔδωσαν ὄστρακα) ἀλλὰ τὸ τέταρτο βαθύτερο στρώμα πὺλ ἄρχιζε σὲ βάθ. -4.60 (ΒΑ) ἢ -4.85 (ΝΔ) ἦταν ἀμμοχάλικο καὶ ἐρμηνεύθηκε ὡς φυσικὴ στρώση σχετιζόμενη μὲ τὸν χεῖμαρρο ἢ ποταμὸ πὺλ κατὰ τὴ γνώμη τῆς Δραγώνα ἔρρεε ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ⁶³. Σὲ βάθ. -4.85, τοπικά (κάτω ἀπὸ τοὺς σωροὺς X2-4) βρέθηκαν ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ κάρβουνα.

Ὁ Λάκκος X1, διαμ. 1.80, ἦταν γεμάτος μὲ μικρὲς καὶ μεγαλύτερες πέτρες καὶ γκρίζα ὑγρὰ ἀφράτα χρώματα, ἀπὸ βάθ. -4.40 ἕως -5.15 περίπου. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς συγκαταλέγονταν καὶ δύο τριπτήρες ἀπὸ τραχεῖτη. Πάνω στὸν λιθοσωρὸ ἦταν τοποθετημένο πλαγιαστά ἓνα ἀγγεῖο καὶ ἀκριβῶς πάνω

63. Ἡ στρώση αὐτὴ τοῦ χαλικοῦ ἀπαντήθηκε στὸν χώρο πὺλ ἐκτείνεται Β καὶ Α, ὅχι ὅμως στὴν τομὴ πὺλ πραγματοποιήθηκε Ν τοῦ Κτιρίου Α.

του ἑνας εὐμεγέθους ὀρθογωνισμένος λίθος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λάκκου βρέθηκαν ἀκόμη δύο σκύφοι, ἓνα ὀστέينو περίαπτο, ὀστά, ὄστρεα καὶ σκωρίες.

Ὁ Λάκκος X2 B τοῦ X1, περιεῖχε λίθους ἀπὸ -4.35 ἕως -4.85, ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώων.

Ὁ Λάκκος X3, στὸ μέσον τοῦ συμπλέγματος λάκκων X1-6, χαρακτηρίζεται ὡς σωρὸς λίθων. Ἀνάμεσά τους, σὲ βάθ. -4.85 μ. βρέθηκε χρηστικὸ ἀγγεῖο μὲ πυρακτωμένα τοιχώματα. Ἐπίσης μνημονεύονται λίγα ὀστὰ ζώων καὶ ὄστρακα.

Ὁ Λάκκος X4, διαμ. 1.70 μ., ἦταν ἐπίσης γεμάτος ἀπὸ πέτρες καὶ γκρίζα πηλοχώματα ἀπὸ βάθ. -4.30 μέχρι -5.25. Περιεῖχε ὄστρακα καὶ ὀστά. Ὅστρεα συλλέχθηκαν καὶ ἀπὸ τὰ χώματα ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν λάκκο. Στὰ τοιχώματά του ἀνάμεσα στὸ ἀμμοχάλικο ὑπῆρχε στρώμα ἀπὸ μαυριδερά χώματα. Ἡ ἀνάλυση δείγματος πιστοποίησε ὅτι συνίστατο ἀπὸ πηλό, χῶμα καὶ ἀνθρακικὰ ἄλατα.

Ὁ Λάκκος X5 ἦταν κυκλικός, ἐσωτερικὰ ἐπενδεδυμένος μὲ κτιστὰ τοιχώματα ἀπὸ 3 σειρὲς ποταμίσιων λίθων. Εἶχε διανοιχθεῖ μέσα στὸ ἀμμοχάλικο καὶ ἦταν γεμάτος γκρίζο πηλόχωμα (ἀνάλυση: πηλός, χῶμα, καὶ ἐλάχιστα ἀνθρακικὰ ἄλατα, δηλ. μόνον χῶμα). Διάμ. λάκκου 0.75, σωζ. ὕψος κτιστῶν τοιχωμάτων 0.50. Τὸ πλάτος τῶν κτιστῶν τοιχωμάτων 0.26-0.44. Μέσα στὸν Λάκκο X5, σὲ βάθ. -4.90 ἕως -5.40 (στάθμη νεροῦ -5.25) βρέθηκε ἓνας κρατηρίσκος μὲ διπλὴ λαβὴ καὶ ὁμόκεντρους κύκλους στὸ χεῖλος ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου (πίν. 29γ).

Ὁ Λάκκος X6 θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ X4. Πρὸς τὸν πυθμένα, ποὺ βρισκόταν σὲ βάθ. -5/-5.15 μ. περίπου, βρέθηκε θραῦσμα ἑνὸς μεγάλου ἀγγείου. Οἱ τύμβοι/λάκκοι X1-6 εἶναι παλαιότεροι τῆς 6' φάσης τοῦ T19, καθὼς μερικοὶ λίθοι τῶν σωρῶν X4 καὶ X6 ἐκτείνονται κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ περιβόλου. Κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν λάκκων καταστράφηκε μερικῶς ἡ B παρειὰ τῆς πρώτης φάσης τοῦ T19.

Κιβωτιόσχημος Τάφος XI

Σὲ βάθ. -3, βόρεια καὶ σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸ B ἄκρο τοῦ T32B ἀποκαλύφθηκαν 4 λίθοι σὲ διάταξη Π, φορᾶς Α-Δ, ποὺ ἐρμηνεύθηκαν ὡς κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος, ἐσωτ. πλ. 0.30 μ. Ἡ ἔρευνα τοῦ

ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου δὲν ἔδωσε τίποτε ἰδιαίτερο. Σὲ μερικὰ σημεῖα παρατηρήθηκε στάχτη μὲ καρβουνάκια καὶ λίγα ὄστρακα πού δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι σχετίζονται μὲ τὴν ταφή.

Τάφος XIα (σκελετός) (πίν. 30α)

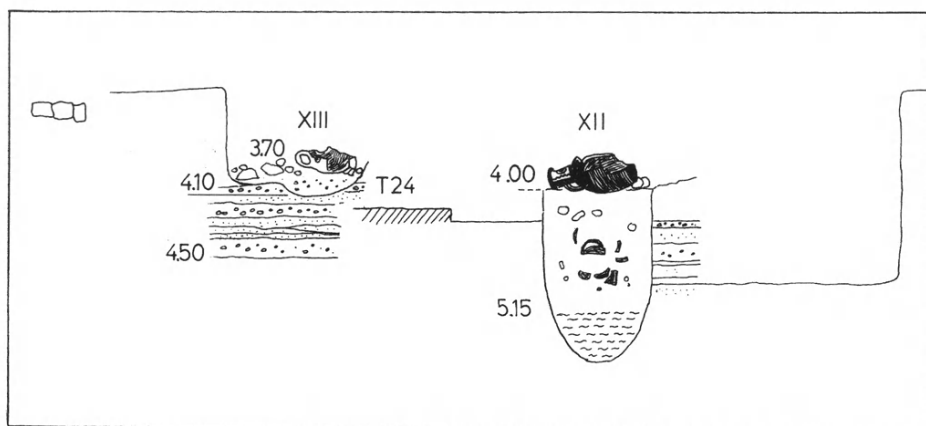
Νότια καὶ 0.10 μ. ψηλότερα τοῦ τοίχου T40, σὲ βάθ. -4 μ., βρέθηκε σκελετός σὲ συνεσταλμένη στάση, μὲ τὸ κρανίο στὰ ΝΑ. Δὲν διαπιστώθηκε ἂν ἦταν τοποθετημένος σὲ κάποιο ὄρυγμα. Ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν ὀστέων προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομο ὕψους περίπου 1.30-1.40, δηλ. μάλλον γιὰ ἔφηβο. Τὰ λίγα ὄστρακα πού βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ σκελετοῦ ἀνήκουν σὲ σκύφους καὶ κύπελλα τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου.

Ταφή XII (εἰκ. 18, πίν. 30β, 32γ)

Ἕνας γραπτὸς ἀμφορέας μεσαίου μεγέθους τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. βρέθηκε ΝΑ τοῦ Κτιρίου Β-Γ. Ἦταν τοποθετημένος στὸ πλάι, τὸ στόμιο πρὸς τὰ ΒΔ, σὲ βάθ. -4 (τὸ ἀγγεῖο φάνηκε σὲ βάθ. -3.70), στὸ πάνω τμήμα κωνικοῦ λάκκου πού περιεῖχε κόκκινα χῶματα. Ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο (πίν. 32γ) ἔλειπαν μέρος τῆς κοιλιᾶς καὶ ἡ βάση. Ὁ λάκκος εἶχε μάλλον διανοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.40 ἢ ψηλότερα. Ἡ ἄνω διάμετρος του πρέπει νὰ ἦταν μεγάλη, ἀλλὰ σὲ βάθ. -4, δηλ. κάτω ἀπὸ τὸν ἀμφορέα, στένευε (διάμ. 1.05/0.98 μ.). Ὁ πυθμένας του δὲν βρέθηκε ἀφοῦ σὲ βάθ. -5.15 ἄρχισαν νὰ ἀναβλύζουν νερά (ὕδροφόρος ὀρίζοντας). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λάκκου περιεῖχε γκριζο πηλόχωμα, λίγες πέτρες, κάρβουνα καὶ θραύσματα μεγάλων ἀγγείων. Ὁ ἀμφορέας περιεῖχε μόνον χῶμα καὶ λίγα καρβουνάκια.

Ταφή XIII (εἰκ. 18, πίν. 30β, στὸ βάθος, πίν. 31α, 32α)

ΒΑ τοῦ Τάφου XII βρέθηκε ἀβαθὴς λάκκος (ἀπὸ βάθ. -3.40 ἢ -3.70 ἕως -4.10) διαμ. 1.70 μ. Περιεῖχε ἓνα σχετικὰ μικρὸ ἄβαφο ἀγγεῖο, τοποθετημένο στὸ πλάι, σὲ β. -3.70, ἀνάμεσα σὲ πέτρες καὶ μερικὰ ὀστὰ ζώων (πίν. 31α). Τὸ βαθύτερο τμήμα τοῦ λάκκου περιεῖχε γκριζο πηλόχωμα. Ἐσωτερικὰ τὸ ἀγγεῖο περιεῖχε κάρβουνα πού εἶχαν μαυρίσει τὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα τῆς

Εἰκ. 18. Τάφοι XII-XIII, ἐγκάρσια τομή (σχ. Ν. Καλλιοντζή, μελάνωμα Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

κοιλιάς τοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχονται ἓνας εὐβοϊκὸς ὑστερογεωμετρικὸς σκύφος μὲ διακόσμηση ρόμβων (πίν. 32α) καὶ ἓνα ὀλόβαφο μόνωτο κύπελλο ποὺ περιεῖχε στάχτη. Γύρω καὶ πάνω στὸ τελευταῖο, ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ ἀμφορέα, ὑπῆρχαν μερικὰ ὀστὰ ζώων.

Λάκκος XIV

Πρόκειται γιὰ βαθύ (1.30 μ.) κυκλικὸ λάκκο διαμ. 0.85-0.95 μ. ποὺ βρέθηκε στὸν χώρο ἀνάμεσα στὴ Ν ἀπόληξη τῶν Κτιρίων Α καὶ Β-Γ. Στὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τοῦ ὀρύγματος (βάθ. -4.50) βρέθηκαν τρεῖς ποταμίσιοι λίθοι. Τὸ ἐσωτερικὸ περιεῖχε πηλόχωμα μὲ ἐλάχιστα ἀνθρακικὰ ἄλατα καὶ μόνον ὄστρακα. Ὁ λάκκος εἶχε διανοιχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -4 ἢ καὶ ψηλότερα (δὲν ἔγινε ἔγκαιρα ἀντιληπτὸς) καὶ ὁ πυθμένος του ἔφθανε σὲ βάθ. -5.30 μ.

Λάκκος XV

Ὁ λάκκος, διαμ. 0.80-0.90 μ. καὶ βάθους 1.50 μ. (-4.10 ἕως -5.40) παραβίασε τὸν τοῖχο 41. Ἦταν κωνικοῦ σχήματος, μὲ τρεῖς ποταμίσιους

λίθους στὸ μέσον τοῦ ὕψους του (-4.50/-4.80). Στὸ ἐσωτερικὸ τὸ γέμισμα ἔδινε τὴν ἐντύπωση σταχτοχώματος, ἀλλὰ ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κοινὸ πηλόχωμα μὲ ἐλάχιστα ἀνθρακικὰ ἄλατα. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ προῆλθαν μερικὰ ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώου, μάλλον χοίρου.

Λάκκος XVI (πίν. 326)

Βαθὺς κωνικὸς λάκκος, ὕψ. 1.10 μ., νότια τῶν Τάφων XII-XIII. Στὸ πάνω τμήμα του ποὺ διανοίχτηκε ἀπὸ βάθ. -3.40 εἶναι φαρδύτερος καὶ περιεῖχε τρεῖς ἕως τέσσερις στρώσεις γκριζωπῶν χωμάτων μὲ λίγες πέτρες καὶ κάρβουνα, καὶ ὄστρακα, ἀνάμεσά τους ἓνα ἀπὸ ὑστερογεωμετρικὸ ἀττικίζοντα κρατήρα μὲ παράσταση ἀλόγου (πίν. 326). Στὸ βάθ. -3.80 ἡ διάμετρος του στένευε σὲ 0.93 μ. μέχρι τοῦλάχιστον τὸ βάθ. -4.40/-4.50 ὅπου στένευε ἀκόμη περισσότερο (δὲν ἐρευνήθηκε περαιτέρω λόγω τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα). Ἐδῶ τὰ χρώματα ἦταν γκριζὰς ἀπόχρωσης ἐνῶ σὲ κάποιον σημεῖο τοῦ ὕψους του ὑπῆρχε μία στρώση καθαρῆς τέφρας. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λάκκου δὲν ὁλοκληρώθηκε καθὼς ἀπὸ κακὴ συνεννόηση καλύφθηκε ἀπὸ τσιμεντένιο τοῖχο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο (βάθ. -3.40 ἕως -4.10/-4.40) προέρχονται ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο, ἓνα ὀστεῖνο ἐργαλεῖο (;) τμήμα πλίνθου, καθὼς καὶ λίγα ὀστὰ. Βαθύτερα, ἐκεῖ ὅπου ὁ λάκκος στένευε ἀπότομα, συλλέχτηκε μάζα ὑλικοῦ ποὺ θεωρήθηκε λείψανα καμένου ἢ λιωμένου ξύλινου ἀντικειμένου. Ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση δείγματος πιστοποίησε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πηλόχωμα μὲ ἐλάχιστα ἀνθρακικὰ ἄλατα.

Λάκκος XVII

Βρίσκεται νότια τοῦ Λάκκου XIV, καὶ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο ὄριο τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου IV. Εἶχε διανοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.40 καὶ παρακολουθήθηκε μέχρι -4.50, ἂν καὶ πρέπει νὰ συνέχιζε βαθύτερα. Σὲ ἐνδιάμεσο ἐπίπεδο, στὸ ἐσωτερικὸ του, ἀπαντήθηκε λεπτὴ στρώση ἀπὸ τέφρα καὶ κάρβουνα. Πάνω καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ στρώση τὰ χρώματα ἦταν γκριζωπά.

Λάκκος XVIII⁶⁴

Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου IV φάνηκε σὲ βάθ. -4.80 λάκκος διαμ. 0.95 μ. καὶ ὕψους τοῦλάχιστον 0.40 μ. (ἕως -5.20). Ὁ λάκκος σωζόταν προφανῶς πολὺ ψηλότερα ἀλλὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα. Τὸ ἐσωτερικὸ περιεῖχε γκρίζο πηλόχωμα ἀλλὰ δὲν συλλέχτηκε κανένα εὑρημα.

Μεγάλος ἀβαθὴς ἐργαστηριακὸς Λάκκος XVIIIα

Ἀνατολικά τοῦ ὀρθογώνιου μνημειακοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε μεγάλος ἀβαθὴς (0.40 μ.) λάκκος ὠοειδοῦς σχήματος, διαστ. 5.70X3.45 μ. ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀποθέτης ἐργαστηριακῶν καταλοίπων. Ἀνήκει στὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου ἀφοῦ διανοίχτηκε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -4/-4.16 μέσα σὲ καστανοκόκκινη ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε λίγα ὄστρακα, καὶ στὸ μέσον ὁ πυθμένος του ἦταν σὲ βάθ. -4.66. Ἀμέσως βαθύτερα βρέθηκε τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἀπὸ χονδρὸ ἀμμοχάλικο ποὺ περιεῖχε θαλάσσια ὄστρεα. Ὁ λάκκος θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ εἴτε σύγχρονος μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ T54 βορειότερα, εἴτε, τὸ πῶπιθόν, προγενέστερος. Τὰ τοιχώματά του ἦταν μαλακὰ καὶ δὲν ἔφεραν σημάδια πυράκτωσης. Τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν πληρωμένο μὲ γκρίζα χρώματα ποὺ περιεῖχαν ἀρκετὰ χαλίκια καὶ μερικὲς διάσπαρτες πέτρες, στάχτη, πολλὰ κάρβουνα καὶ τρίμματα καμένων ὀστέων. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων συγκαταλέγονται λίθινο ἐργαλεῖο, σκωρίες, μολύβδινο ἀντικείμενο, χάνδρα ἀπὸ ὑαλόμαζα τριγωνικοῦ σχήματος, κ.ἄ.

Πάνω ἀπὸ τὸν λάκκο παρατηρήθηκε στρώμα ἀπὸ πηλόχωμα πάχ. 0.10 ἕως 0.20 μ., γκρίζας ἀπόχρωσης ποὺ χαρακτηρίζει τὴν περίοδο τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ λάκκου (-4 ἕως -4.16). Τὸ στρώμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονο μὲ τὴν χρῆση τοῦ T54. Ἀκολουθοῦσαν ψηλότερα ἀλλεπάλληλες στρώσεις ἀμμουδεῶν χωμάτων καὶ χαλικοῦ μὲ κατωφέρεια ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, ποὺ περιεῖχαν ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ ἐρμηνεύονται ὡς φυσικὲς κατεβασιὲς χειμάρρου (πιθανὸν σχετίζονται μὲ τοὺς T50 καὶ T32).

64. Εἶχε ἀριθμηθεῖ XIX, ἀλλὰ ἐπειδὴ δόθηκε ὁ ἴδιος ἀριθμὸς σὲ λάκκο στὸ Σχολικὸ Κτίριο I, τὸν ἀριθμήσαμε XVIII καὶ τὸν ξεχωρίσαμε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐργαστηριακὸν ὠρο ἀνατολικά τοῦ T32B, στὸν ὁποῖο δώσαμε α/α XVIIIα.

Λάκκος XIX (εἰκ. 19, πίν. 32δ-ε)

Βρέθηκε στὴ ΝΑ γωνία τῶν ὁρίων τοῦ σκάμματος τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, σὲ βάθ. -3.68 μ. Εἶχε σκαφετῇ μέσα σὲ φυσικὰ στρώματα ἀμμοχάλικου καὶ ἦταν πολὺ βαθύς (ὕψ. 1.86, δηλ. μέχρι -5.40). Ἡ διάμ. στὸ στόμιο ἦταν 1 μ., ἀλλὰ βαθύτερα στένευε (διαμ. 0.55 μ. στὸν πυθμένα). Ἦταν πληρωμένος μὲ γκρίζα χρώματα. Στὸ ἐσωτερικὸ του, κοντὰ στὸν πυθμένα (ἀπὸ -4.80 ἕως -5.13) βρέθηκαν, μεταξύ ἄλλων, ἓνα ἀκέραιο μόνωτο κύπελλο, καὶ λίγο βαθύτερα (βάθ. -5.07) μία μικρὴ οἶνοχόη μὲ σφαιρικὸ σῶμα (πίν. 32δ-ε). Τὰ ἀγγεῖα εἶχαν ἐναποθεθεῖ σὲ ἐπικλινές στρώμα κοκκινωπὸ μὲ ἄμμο καὶ διαλυμένες πλῖθρες. Ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν τρεῖς κροκάλες. Ἐπίσης σημειώνονται λίγα ὀστὰ καὶ κάρβουνα. Ὁ λάκκος, μὲ βάση τὴ στρωματογραφία, ἦταν σύγχρονος μὲ τὸν Λάκκο XXIVα.

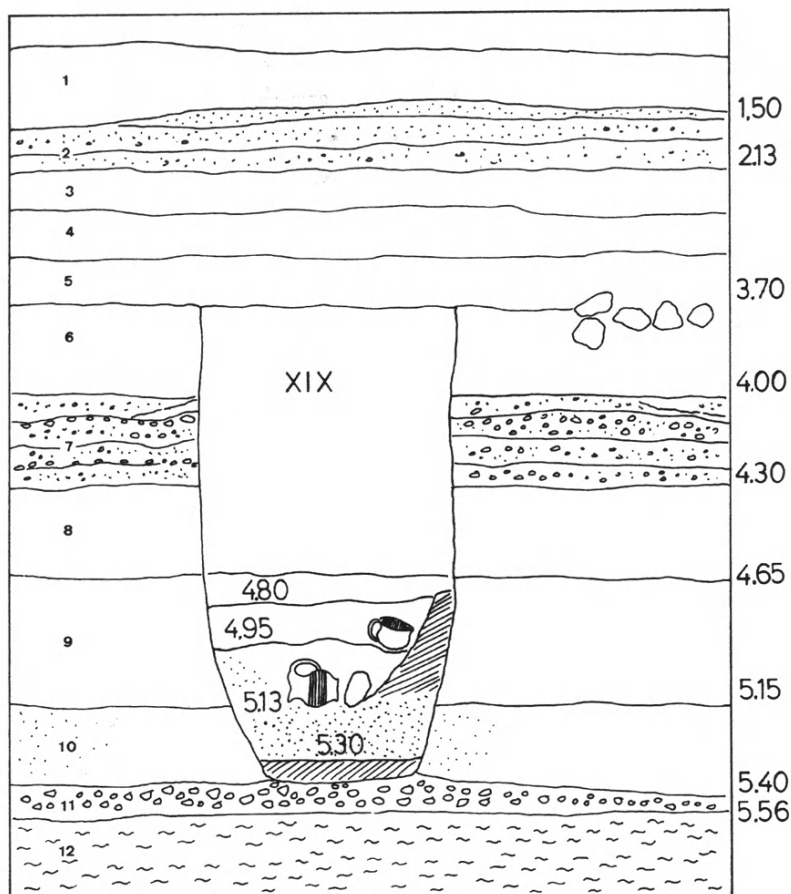
Λακκοειδῆς τάφος XXα καὶ Λάκκος XXβ-γ (πίν. 316)

Οἱ τρεῖς ταφές ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δ παρειὰ τοῦ T50, πλησίον τοῦ Ν σωζόμενου ἄκρου τοῦ τοίχου.

Τάφος XXα (λακκοειδῆς παιδικός). Μικρὸ «κιβωτιόσχημο» ὄρυγμα ἐπενδεδυμένο στὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ ἐσωτερικὰ μὲ πλῖθρες ποὺ ἔχουν ὕψος 0.40 καὶ πᾶχ. 0.04 μ. Τὸ ὕψος τοῦ ὀρύγματος ἦταν 1 μ., δηλ. ἀπὸ -3.48 ἕως -4.48 μ. Ἡ λίθινη καλυπτῆρια πλάκα (ἀμμόπετρα), ποὺ φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ἦταν στερεωμένη πάνω στὶς πλῖθρες σὲ βάθ. -4.05, εἶχε πέσει στὸ ἐσωτερικὸ καὶ εἶχε σπάσει στὰ δύο. Σὲ βάθ. -4.48, κάτω ἀπὸ τὴν πεσμένη καλυπτῆρια πλάκα βρέθηκαν τριμμένα ὀστὰ παιδιοῦ, μὲ τὸ κρανίον πρὸς Ν.

Τάφος XXβ-γ (δύο ἐγχυτρισμοὶ νηπίων, πίν. 316). Ὁσειδῆς λάκκος διαστ. 1.20 x 0.85 μ., ἀπὸ βάθ. -3.48 κέ. Στὸ πάνω μέρος τοῦ λάκκου, πλησίον τῆς ἀνατ. πλευρᾶς του (ἀπὸ βάθ. -3.60 τὸ βορειότερο καὶ -3.80 τὸ νοτιότερο), βρέθηκαν δύο χειροποίητα μόνωτα ἀγγεῖα. Τὸ στόμιο τοῦ μικρότερου (πρὸς τὸ Βορρά) τὸ εἶχαν φράξει μὲ ἓνα σκύφο, τοῦ μεγαλύτερου (πρὸς Ν) μὲ τὸν θραυσμένο πυθμένα ἑνὸς χειροποίητου ἀγγείου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δεύτερου ἀγγείου βρέθηκαν καμένα⁶⁵ κατὰ τὴν Δραγώνα, ὀστὰ ἀνήκοντα σὲ πολὺ

65. «τρίμματα καμένων (;) ὀστέων ποὺ ἀνήκουν σὲ πολὺ μικρὸ παιδί» (Ἡμ. XXIII, 22, σ. 273).

Εἰκ. 19. Λάγκος XIX, τομή (σχ. Ἄ. Δραγώνα, μελάνωμα Ἄ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

μικρὸ παιδί (προφανῶς ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν καμένα ἀλλὰ δὲν ἦταν). Τὸ πρῶτο ἀγγεῖο δὲν περιεῖχε ὅστά (προφανῶς δὲν διατηρήθηκαν). Στὸ κάτω τμήμα τοῦ λάγκου, σὲ βάθ. -4.48, βρέθηκε ὁ λακκοειδὲς τάφος XXa.

Τάφος XXI (ἐγχυτρισμὸς νηπίου) (πίν. 33α, στὸ βάθος)

Ταφικὸ ἀγγεῖο πὺ τὸ Ν τμήμα του (τὸ στόμιο) καταστράφηκε κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς συνδετήριας δοκοῦ μεταξύ τῶν Πεδῖλων K18 καὶ K19 τοῦ Σχο-

λικοῦ Κτιρίου I, μεταξύ T50 καὶ T53. Βρέθηκε σὲ βάθ. -3.40 μέσα σὲ ἀβαθὴ ὠοειδὴ λάκκο διαμ. 0.60 μ. ὁ πυθμένος τοῦ ὁποίου βρισκόταν σὲ βάθ. -3.80 μ. (ὑψ. λάκκου 0.40 μ.). Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου συλλέχθηκαν λίγα ὅστ᾽α. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ποὺ συλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πάνω ἀπὸ τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί.

Τάφος XXII (ἐγχυτρισμὸς νηπίου) (πίν. 33α, πρῶτο πλάνο)

Ὁ T53 ἔχει κοπεῖ ἀπὸ τὸν Λάκκο XXII. Πρόκειται γιὰ ἀβαθὲς ὠοειδὲς ὄρυγμα διαστ. 0.75 X 0.60 μ., ποὺ σκάφτηκε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.60 (δηλ. τὴν ἐπιφάνεια τοῦ T53) μέχρι τὸ βάθ. -4.20, μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν πλάγια τοποθετημένο ἓνα ἀγγεῖο (ἁ.ἔ. ἀγγείου -3.80). Τὸ Β τμῆμα καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου (τὸ στόμιο καὶ πάλι) καταστράφηκε ἀπὸ τὴ συνδετήρια δοκὸ τῶν Πεδύλων K18-K19. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου περιεῖχε μικρὰ ὅστ᾽α ποὺ ἀνήκουν σὲ πολὺ μικρὸ παιδί.

Λακκοειδὴς τάφος XXIII (λακκοειδὴς παιδικὴ ταφή)

Λακκοειδὲς ὄρυγμα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ σκάμματος τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, σχήματος ὠοειδοῦς, διαστ. 0.95 X 0.48 μ., καὶ βάθ. 0.50 (ἀπὸ -4 ἕως -4.50). Μὲ πολλὴ δυσκολία διαπιστώθηκε ἡ παρουσία τῶν τριμμένων ὀστέων καὶ τοῦ κρανίου (πρὸς Α) πολὺ μικροῦ παιδιοῦ. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ συλλέχθηκε θραῦσμα ἀπὸ χάλκινο ἀντικείμενο, ἴσως πόρπη). Ὁ τάφος σκεπάστηκε ἐν μέρει ἀπὸ τὴν Πυρὰ XXIVα.

Ἀγγεῖο XXIV (παιδικὸς ἐγχυτρισμὸς)⁶⁶

ΒΔ τῆς πυρᾶς XXIVα, σὲ βάθ. -3.70, βρέθηκε ταφικὸ χειροποίητο ἀγγεῖο ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι σχετίζεται μὲ τὸν Λάκκο XXII, ἂν καὶ ἦταν τοποθετημένο ἔξω ἀπὸ τὸν λάκκο. Τὸ ἀγγεῖο περιεῖχε ὅστ᾽α, μάλλον μικροῦ παιδιοῦ. Δίπλα στὸ ἀγγεῖο βρέθηκε χάλκινο καρφί.

66. Ἐπειδὴ ὁ ἐγχυτρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶχε ἀριθμηθεῖ, ἀποφασίσαμε νὰ τὸν ἀριθμήσουμε XXIV καὶ ὁ ἐργαστηριακὸς λάκκος ποὺ ἀκολουθεῖ πῆρε τὸν α/α XXIVα.

Λάκκος - Πυρὰ XXIVα (ἐργαστηριακός)

Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I βρέθηκε ἀβαθὴς λάκκος ἀκανόνιστου σχήματος πού περιεῖχε πυρακτωμένα χώματα, στάχτη, κάρβουνα, καμένα ὄστρακα, πλῖθρες, σκωρίες (ἀνάμεσά τους μία «χελώνα»), διάφορα μικροαντικείμενα (ἀνάμεσά τους ἓνα σιδερένιο μαχαίρι), ὅστὰ καὶ ὄστρεα (ἀνάμεσά τους κόκαλο σουπιᾶς). Ὁ λάκκος ἦταν ὠοειδοῦς σχήματος (διαστ. 2.15 X 1.62 X ὕψος 0.30 μ.) καὶ εἶχε διανοιχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.38 (ὁ πυθμῆνας σὲ -3.70). Τὰ τοιχώματά του ἦταν ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ φωτιά, ἐνῶ ἡ διάταξη ὀρισμένων λίθων μᾶς πείθει ὅτι εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐκεῖ γιὰ νὰ διευκολύνουν τὸ ἄναμμα τῆς φωτιᾶς. ΝΑ τοῦ λάκκου, σὲ βάθ. -3.42, βρέθηκαν λίγες πέτρες καὶ ἀνάμεσά τους ὄστρακα, σκωρίες καὶ ὅστὰ. Ἡ πυρὰ εἶναι νεώτερη τοῦ Τάφου XXIII καὶ τοῦ Λάκκου XXVII.

Ταφή (;) XXV

Στὸ Β πέρασ τοῦ ἐργαστηριακοῦ ἀποθέτη XVIIIα βρέθηκε στόμιο ἀμφορέα σωζόμενο ἀπὸ τὸ χεῖλος μέχρι τὸν ὦμο. Ἦταν τοποθετημένο ὄρθια πάνω στὸ ἐπίπεδο -4.60 (ἁ.ἔ. ἀγγείου -4.40), καὶ ὄχι μέσα σὲ κάποιο λάκκο. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἀγγείου ἦταν σφραγισμένο μὲ ἓναν κυκλικὸ πλακοειδῆ λίθο καὶ λίγο ψηλότερα (-4.30) βρέθηκαν τρεῖς πλακοειδεῖς λίθοι. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸν ἀμφορέα συλλέχθηκε ὄστρακο ἀπὸ κρατήρα μὲ μολύβδινους συνδέσμους, καθὼς καὶ λίγα ὄστρακα. Τὸ σύνολο αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐργαστηριακοῦ ἀποθέτη XVIIIα, ὁ ὁποῖος διανοίχθηκε μέσα στὸ στρῶμα τῆς ἐπίχωσής του.

Ἀβαθὴς Λάκκος/Πυρὰ XXVα⁶⁷

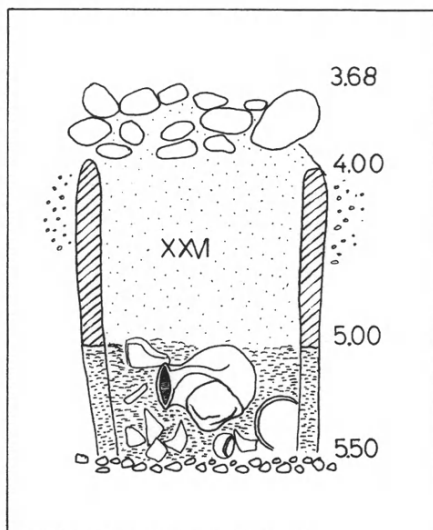
Σὲ ἀπόσταση 3.30 μ. ἀνατ. τῆς Πυρᾶς XXIVα βρέθηκε πολὺ ἀβαθὴς (0.07 μ.) λάκκος ὠοειδοῦς σχήματος διαστ. 2 x 1.35 μ., ἀπὸ -3.23 ἕως -3.30

67. Ὁ χαρακτηρισμὸς «α» ὀφείλεται στὴ διπλαρίθμηση τῆς Δραγῶνα (βλ. ἀγγεῖο XXV ὅρεια τοῦ ἀποθέτη XVIIIα).

μ. (δὲν περιλαμβάνεται στὴν κάτοψη τῆς εἰκ. 17). Τὰ τοιχώματά του δὲν ἦταν ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ φωτιά. Περιεῖχε στάχτες, λίγα κάρβουνα καὶ ὅστὰ καὶ ὄστρακα. Ὁ προσορισμὸς τοῦ λάκκου εἶναι ἀβέβαιος ἀλλὰ προφανῶς ἦταν χώρος ἀπόθεσης καταλοίπων πυρᾶς.

Λάκκος XXVI (εἰκ. 20, πίν. 336, 34α-γ)

Βαθὺς (1.50 μ.) κυκλικὸς λάκκος διαμ. 0.60 μ. μὲ κτιστὸ περιχεῖλωμα ὕψ. 0.30-0.40 μ. πὺ ἀφήνει ἄνοιγμα διαμ. 0.54 μ. καὶ παρειὲς ἀλειμμένες μὲ πηλὸ ἀπὸ τὸ χεῖλος, πὺ βρισκόταν σὲ βάθ. -4, μέχρι 1 μ. βαθύτερα. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ -4, δηλ. τὸ ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν τὸ κτιστὸ περιχεῖλωμα, ξεκινοῦν στρώματα ἀμμοχάλικου χωρὶς ὄστρακα, μάλλον φυσικά, ἐνῶ

Εἰκ. 20. Λάκκος XXVI, τομή (σχ. Ἄ. Δραγώνα, μελάνωμα Ἄ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

ἀπὸ -3.70 ἕως -4 τὰ χρώματα ἦταν κόκκινα ἀμμουδερά μὲ πολὺ λίγα ὄστρακα. Τὸ στόμιο τοῦ λάκκου ἦταν σφραγισμένο μὲ ἀργοὺς λίθους (ἄ.ἔ. -3.68/-3.70) καὶ πλησίον τοῦ κέντρου ἦταν τοποθετημένος ὁριζόντια ἓνας μεγάλος ἀκατέρ-γαστος ποταμίσιος λίθος (μέγ. διαστ. 0.45 X 0.51 X 0.20 μ.) πὺ ἡ Δραγώνα

θεώρησε ταφικὸ σῆμα (πίν. 336). Τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν πληρωμένο μὲ χαλαρὰ σκουῖρα, κατὰ τόπους κοκκινωπά, χρώματα ἕως τὸ βάθ. -5 καὶ βαθύτερα μὲ πηλόχωμα πού περιεῖχε μαυρίλες (κάρβουνα;). Ἀπὸ τὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα, πρὸς τὸν πυθμένα (-5 ἕως -5.50), συλλέχθηκαν χειροποίητη πρόχους χρησιμοποιομένη (πίν. 34α) (ἦταν τοποθετημένη στὸ πλάι καὶ εἶχε μαυρισμένα τοιχώματα καὶ δίπλα τῆς βρέθηκε μία σχετικὰ μεγάλη πέτρα), ἓνα κακοδιατηρημένο πήλινο «χωνοειδὲς ἀντικείμενο», ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν Δραγώνα καὶ τὸ ὁποῖο παραλληλίστηκε μὲ τοὺς κλιβάνους πού εἶχαν βρεθεῖ μέσα στὸ Κτίριο Α, μία δεύτερη μεγάλη πρόχους (πίν. 34β), θραύσματα ἄλλων ἀγγείων (π.χ. ἡ κοτύλη τοῦ πίν. 34γ) καὶ κυλινδρικό μακρόστενο μεταλλικὸ ἀντικείμενο πού μοιάζει μὲ στέλεχος ἀπὸ τὴ λόγχη δόρατος (ἢ ἀπὸ ἐργαλεῖο γιὰ καμίνευση;). Ὁ προορισμὸς τοῦ λάκκου εἶναι ἀβέβαιος.

Λάκκος XXVII (διπλὸς κενὸς ἀβαθὲς λάκκος)

Λάκκος σχεδὸν ὀρθογώνιου σχήματος, διαστ. 1.08 X 0.57 μ., ὅμορος τῆς παιδικῆς ταφῆς XXIII. Εἶχε σκαφεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.90 περίπου μέσα σὲ στρώμα ἀμμοχάλικου καὶ εἶναι παλαιότερος τοῦ λάκκου/πυρᾶς XXIVα. Ὁ πυθμένας του βρέθηκε σὲ βάθ. -4.18, ὅπου ξεκινοῦσε φυσικὸ στρώμα ἀπὸ χαλίκι. Τὸ Ν μισὸ ἦταν πλῆρες μὲ πέτρες, τὸ Β μὲ καθαρό, πιθανῶς κοσκινισμένο, πηλό, λίγο ἀμμουδερῆς ὑφῆς. Βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ ἓνα ὄστρεο ἀπὸ στρείδι. Ἡ Δραγώνα ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ κenoτάφιο, ἀλλὰ μιὰ ἐργαστηριακὴ χρῆση μοιάζει πιὸ πιθανή, π.χ. γιὰ τὴν προετοιμασία πηλοῦ.

Λάκκος XXVIII

Βρίσκεται ἀμέσως Β τοῦ T52 καὶ ἡ διάμ. του ἦταν 0.76 μ. Εἶχε διανοιχθεῖ ἀπὸ βάθ. -3.20 ἢ καὶ ψηλότερα ἀκόμη (ἡ ἐπίχωση ψηλότερα ἀφαιρέθηκε μὲ μηχανικὰ μέσα). Πρὸς τὸν πυθμένα του (-4.80), σὲ βάθ. -4.40, ὑπῆρχαν περιφερικὰ μερικὲς πέτρες καὶ στὸ μέσον, καλυμμένο ἀπὸ μία πέτρα (-4.60) ἓνα μεγάλο χειροποίητο ἀγγεῖο τοποθετημένο στὸ πλάι μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ Α (βάθ. -4.90). Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ -4 κέ. συγκαταλέγεται στόμιο ληκύθου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ ἄλλα ὄστρακα. Ἐπίσης βρέθηκαν λίγα ὅστὰ καὶ καρβουνάκια.

Λάκκος XXIX

Λάκκος N τοῦ T52, ὕψους 1.60 μ., πού ἐκτεινόταν ἀπὸ βάθος -3.20 (ἢ ψηλότερα) ἕως -4.80 μ. Πρὸς τὸ κάτω μέρος, σὲ βάθ. -3.90, βρέθηκε πλακοειδῆς ἀσβεστόλιθος σὲ περίπου ὀριζόντια θέση καὶ δίπλα του, στὸ μέσον περι-που τοῦ λάκκου, τμήμα ἀγγείου. Ἐκεῖ κοντά (πρὸς N), ἀλλὰ ὄχι μέσα στὸν λάκκο, καὶ ἀπὸ βάθ. -3.20 ἕως -4, βρέθηκε χάνδρα ἀπὸ πράσινη ὑαλόμαζα.

Λάκκος XXX

Ὁ Λάκκος XXX, διαμ. 0.81, βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.82 μ. Α τοῦ XXVIII. Δὲν περιεῖχε παρὰ ὄστρακα. Κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ λάκκου βρέθηκε μόνον ἓνα ὄστρακο.

Λάκκος XXXa⁶⁸

Ἕνας ἀκόμη βαθὺς λάκκος (1.25 μ.) βρέθηκε ἐξωτερικὰ τῆς γωνίας πού σχηματίζουν οἱ T26-2 καὶ T26-3, σὲ βάθ. -4. Ἦταν κωνικοῦ σχήματος, διαμ. μεγαλύτερης τοῦ 1 μ. στὸ χεῖλος καὶ 0.55 στὸν πυθμένα πού βρέθηκε σὲ βάθ. -5.25. Στὸ ἐσωτερικόν, σὲ βάθ. -4.20, βρέθηκαν δύο πέτρες ἐνῶ τὰ χρώματα κάτω ἀπὸ αὐτὲς περιεῖχαν λίγα κάρβουνα καὶ ὄστρακα.

Λάκκος XXXI

Ὁ λάκκος καταλαμβάνει τὸν χώρο μεταξὺ I-IA, ΣΤ καὶ T23. Ἦταν ἀβαθὴς (0.30 μ.), ὠοειδοῦς σχήματος, διαμ. 0.42 μ. Ἐσωτερικὰ ἦταν ἐπεν-δεδυμένος μὲ πρασινωπὸ πηλόχωμα πάχ. 0.02-0.03 μ. Ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -3.85, μέσα σὲ στρῶμα ἀμμοχάλικου, καὶ ὁ πυθμένος σὲ βάθ. -4.15 μ. Τὰ χρώματα στὸ ἐσωτερικόν του ἦταν καστανὰ μὲ ἴχνη ἀπὸ κάρβουνα καὶ

---

68. Ἀριθμήθηκε ἀπὸ τὴν Δραγώνα XXX, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶχε ἤδη δοθεῖ στὸν λάκκο BA τοῦ XXVIII.

ὄστρακα. Κατὰ τόπους παρατηρήθηκαν μάζες ἀπὸ πρασινωπὸ πηλόχωμα. ΝΔ τοῦ λάκκου ὑπῆρχε ἀνάβαθη κοιλότητα, ἴσως γιατί ἀρχικὰ ὁ λάκκος ἄρχισε νὰ σκάβεται ὠσειδῆς ἀλλὰ στὴ συνέχεια περιορίστηκαν οἱ διαστάσεις του. Ἐνδεχομένως εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν Λάκκο XXXV ποὺ βρέθηκε ἀμέσως βορειότερα τὸ 1996. Ἡ χρῆση του παραμένει ἀβέβαιη.

Λάκκος XXXII (ἐγχυτρισμὸς νηπίου) (πίν. 35α)

Σὲ βάθος -3.95, ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου (συμβολὴ T23 καὶ T61) βρέθηκε πλαγιασμένο μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ ΝΑ μικρὸ ταφικὸ χρηστικὸ ἀγγεῖο μέσα σὲ σχεδὸν ὀρθογώνιο λάκκο διαστ. 0.65 X 0.45 μ. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου ἦταν καλυμμένο ἀπὸ ὄστρακο μεγάλου χρηστικοῦ ἀγγείου. Περιεῖχε ὀστὰ μικροῦ παιδιοῦ. Στὴ Ν παρυφὴ τοῦ ὀρύγματος (πίν. 35α).

Λάκκος XXXIII

Μάλλον πρόκειται γιὰ τὸν λάκκο ποὺ σχεδιάστηκε μεταξὺ τῶν T64 καὶ T66. Ἦταν κωνικοῦ σχήματος καὶ εἶχε σκαφεῖ μέσα σὲ στρώμα ἀμμοχάλικου ἀπὸ βάθ. -4 ἕως -4.95, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ παρθένο ἔδαφος. Ἡ ἄνω διάμ. ἦταν 0.90, ἡ κάτω 0.40 μ. Σὲ βάθ. -4.10, στὸ μέσον περίπου τοῦ λάκκου, βρέθηκε μία πέτρα ποὺ ἡ Δραγώνα θεώρησε ταφικὸ σῆμα. Ὁ λάκκος περιεῖχε γκρίζα χώματα μὲ λίγα καρβουνάκια, τμῆμα πίνας καὶ πῆλινο εἰδῶλιο ἀλόγου σὲ δύο κομμάτια.

Κατασκευὴ XXXIV (πίν. 34δ-ε, 35β, 36α-β)

Μακρόστενη (1.50 X 0.70 μ.) λίθινη κατασκευὴ ποὺ ἐρευνήθηκε μερικῶς τὸ 1996. Σχηματιζόταν ἀπὸ δύο ἕως τρεῖς στρώσεις πλακοειδῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων πιὸ ἀκανόνιστων ἀσβεστόλιθων, φορᾶς Α-Δ. Ἐδραζόταν ἐν μέρει πάνω στὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου ΙΑ, σὲ βάθ. -3.66 μ. Πάνω στὴν κατώτερη στρώση τῶν πλακῶν (-3.61) ἦταν ὄρθια τοποθετημένοι ὀρθογωνισμένοι κατεργασμένος λίθος ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση σήματος (πίν. 35β, ἄ.ἔ. -3.44). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Ν παρεῖα τῆς κατασκευῆς ἀπαντήθηκαν δύο λεπτὰ ἐπάλληλα στρώ-

ματα στάχτης ανάμεσα στὰ ὁποῖα παρεμβαλλόταν στρώμα ἀπὸ κοκκινωπὰ χρώματα. Σφηνωμένα ανάμεσα στοὺς λίθους, καθὼς καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὴ Ν παρειά, βρέθηκαν πολλὰ σπασμένα ἀγγεῖα (πίν. 34δ-ε, 36α, μάλλον ἐλλιπή, ὄχι ἀκέραια) καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ανάμεσά τους καὶ ἡ πρύμνη ἐνὸς πήλινου ὁμοιώματος πλοίου (πίν. 36β). Τὰ χρώματα ἦταν πυρακτωμένα καὶ περιεῖχαν καμένα ὅσα ζῶων, ὅστρεα, κάρβουνα, καὶ πυρακτωμένους ἐλαιοπυρῆνες. Ἡ ὅλη κατασκευὴ θυμίζει τὴν ἀντίστοιχη κατασκευὴ VIII πού βρέθηκε στὸ σημεῖο τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Β-Γ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀρχαῖο Τύμβο II, καὶ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος κενοταφίου, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελοῦσαν θυσιές καὶ λατρευτικὰ δεῖπνα πρὸς τιμὴν κάποιου ἐπιφανοῦς νεκροῦ ἢ ἥρωα παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἡ πιὸ πιθανὴ ἐκδοχὴ. Συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸν γύρω χώρο προγραμματίζουμε νὰ διενεργήσουμε τὸ 1997⁶⁹.

Λάκκος XXXV

Ἀβαθὴς λάκκος ἡμικυκλικοῦ σχήματος, πού ἐρευνήθηκε τὸ 1996. Εἶχε ἀνοιχτεῖ μέσα στὴν ἐπίχωση ἀπὸ σκληρὰ καστανὰ χρώματα πού σκέπαζε τὸ Κτίριο I (ἐπίχωση ἐγκατάλειψης καὶ ἰσοπέδωσης τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου). Ἀρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὸ ἐπίπεδο -3.84 (ἀρχικὸ ἐξωτ. δάπεδο Κτιρίου IA) καὶ ὁ πυθμένας του βρέθηκε σὲ βάθ. -4.05. Ἦταν πληρωμένος μὲ ἀμμουδερά χρώματα πού περιεῖχαν βοτσαλάκια, ανάμεσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν λίγα κάρβουνα καὶ ὅστρεα. Τὸ σκληρὸ καστανό, κατὰ τόπους ἀμμουδερό, στρώμα ἀμέσως ψηλότερα (ἀπὸ βάθ. -3.70 κέ.) φαίνεται πὼς δημιουργήθηκε σταδιακὰ κατὰ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ νεώτερου ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου (IA). Περιεῖχε

69. Ἀνατολικά τῆς κατασκευῆς αὐτῆς βρέθηκε τὸ 1997 λίθινη κυκλικὴ τράπεζα (XXXVI) πού μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τίς ἀντίστοιχες κατασκευές πού βρέθηκαν στὴν Ἀσίνη, τῇ Γρόττα κ.ά. καὶ οἱ ὁποῖες συνήθως σχετίζονται μὲ λατρεῖες προγόνων ἢ ἡρώων. Βλ. γενικὰ R. HÄGG, *Funerary meals in the Geometric necropolis at Asine?*, στὸ *The Greek renaissance of the eighth century B.C.* (Stockholm 1983) R. HÄGG (ἐκδ.), 189-194. MAZARAKIS AINIAN 1997, 122-123. Ἔργον 1997, 31-32.

καρβουνάκια, ὅστ᾽, ὅστρεα, πολλὰ εὐρήματα (θρυμματισμένα ἀγγεῖα ποὺ ἐνδέχεται νὰ εἶναι σχεδὸν ἀκέραια, πυραμιδόσχημη ἀγνύθα, πήλινη σφαῖρα, μία σκωρία, κ.ἄ.). Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου στρώματος, ὅμως, βρέθηκαν κάποια ἀσυνήθιστα εὐρήματα, ὅπως τὸ πιθηκόμορφο μυροδοχεῖο τοῦ πίν. 36γ (σέ βάθ. -3.83, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν λάκκο) καὶ τμῆμα εἰδωλίου πτηνοῦ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει πιθανόν καὶ ὁ Λάκκος XXXI. Ὁ προσορισμὸς τοῦ λάκκου εἶναι πρὸς τὸ παρὸν αἰνιγματικός.

Ἀταύτιστος λάκκος

Στὸ Μουσεῖο τοῦ Ὠρωποῦ βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο χυτροειδὲς ἀγγεῖο μὲ μόνη ἐνδειξή «1987, ἀπὸ τὸν λάκκο ἀνατολικά τοῦ πεγαδιοῦ». Ὁ λάκκος αὐτὸς ἔχει σχεδιαστῆ καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Καλλιοντζῆ, ἀλλὰ δὲν εἶχε συμπεριληφθεῖ οὔτε στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς, οὔτε στὴν κάτοψη (εἰκ. 6) τῆς ἀνασκαφῆς. Προφανῶς βρέθηκε συμπτωματικὰ μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ κάποιου πεδίου στὴ ΝΔ γωνία τῶν ὁρίων τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου Ι. Ἀπὸ τὴν τομὴ προκύπτει ὅτι στὸ μέσον τοῦ ὕψους του, πιὸ κοντὰ στὸν πυθμὲνα, βρέθηκαν χυτροειδὲς ἀγγεῖο καὶ κάποιο ἄλλο ἀγγεῖο, μέσα στὰ νερὰ τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Ὁ ταφικός προσορισμὸς ὅλων τῶν λάκκων δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Κάτι τέτοιο ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐπιτευχθεῖ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου, καθὼς καὶ τῶν ὀστέων ποὺ μνημονεύονται δίχως νὰ διευκρινίζεται ἂν πρόκειται γιὰ ἀνθρώπινα ἢ ζωικά, σημειωτέον, δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀκόμη στὶς ἀποθήκες τῶν Μουσείων Πειραιῶς καὶ Σκάλας Ὠρωποῦ.

Οἱ περισσότεροι λάκκοι πρέπει νὰ ἦταν παιδικοὶ τάφοι. Παρατηροῦνται τόσο ἐγχυτρισμοί, κυρίως μέσα σὲ χειροποίητα ἀγγεῖα (XXβ, XXγ, XXI, XXII, XXIIIα, XXXII καὶ πιθανότατα οἱ IV καὶ XIII), ὅσο καὶ ἐνταφιασμοὶ σὲ λακκοειδεῖς τάφους ὅπου τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ παιδιοῦ τοποθετεῖται

ἀπλὰ στὸν πυθμένα τοῦ ὀρύγματος (XXI, XXIII)⁷⁰. Στοὺς ἐγχυτρισμοὺς τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου σφραγίζεται ἄλλοτε ἀπὸ τὸν πυθμένα ἑνὸς σπασμένου ἀγγείου, ἄλλοτε ἀπὸ σκύφο καὶ ὀρισμένες φορές ἀπὸ πλακοειδῆ λίθο. Τὸ στόμιο τοῦ ἀμφορέα XXV εἶχε ἐπίσης σφραγιστεῖ ἀπὸ πλακοειδῆ λίθο καὶ συνεπῶς μάλλον ἀντιπροσωπεύει ἐγχυτρισμὸ πού διαταράχτηκε ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐργαστηριακὸ λάκκο XVIIIa (βλ. ὅμως καὶ παρακάτω). Στοὺς λακκοειδεῖς τάφους οἱ παρειές ἦταν μερικές φορές ἐπενδεδυμένες μὲ πηλὸ καὶ ἡ κάλυψη ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἦταν βεβαιωμένα μὲ λίθινες πλάκες (XXa).

Ὁ μόνος βεβαιωμένος ἐνταφιασμὸς ἐφήβου εἶναι ὁ XIa· ἡ συνεσταλμένη στάση τοῦ σκελετοῦ καὶ ἡ φαινομενικὴ ἀπουσία κτερισμάτων θυμίζει τὸ παρόμοιο καὶ εὐρύτατα διαδεδομένο ἔθιμο ταφῆς ἐνηλίκων στὶς Πιθηκοῦσες⁷¹.

Οἱ ἀρχαῖοι τάφοι I καὶ II εἶναι οἱ μόνοι πού μὲ βεβαιότητα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ καύσεις ἐνηλίκων. Ὅλες οἱ ἄλλες πιθανὲς περιπτώσεις εἶναι ἀβέβαιες. Περισσότερες πιθανότητες νὰ πρόκειται γιὰ τάφο καύσεως ἐνήλικα ἔχει ὁ Τύμβος V. Ἡ Δραγώνα χαρακτηρίσε καμένα καὶ τὰ ὅστ' αὐτὰ πού περιεῖχε τόσο τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο XXb, διευκρινίζοντας παράλληλα ὅτι αὐτὰ ἀνήκαν σὲ πολὺ μικρὸ παιδί, ὅσο καὶ ὁ πιθαμοφόρας IV, ὅπου ἀπὸ ἕνα δόντι συνάγεται τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ νεαρὸ ἄτομο. Καμένα ὅστ' αὐτὰ καὶ κάρβουνα βρέθηκαν καὶ μέσα στὸ στόμιο τοῦ ἀμφορέα τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου VI (βλ. παρακάτω). Ἐνδιαφέρον, τέλος, ἐνέχει ἡ παρατήρηση ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ταφικῶν ἀγγείων ὑπῆρχαν κάρβουνα (VI, XII, XIII). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, φαίνεται ὅτι οἱ συνθήκες τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διατήρηση τῶν ὀστέων, καὶ ἰδιαίτερα τῶν νηπίων. Ἔτσι, ἀπὸ τοὺς περισσότερους βεβαιωμένους θρεφικούς - παιδικούς τάφους (ἐγχυτρισμοὺς ἢ ἐνταφιασμοὺς σὲ λακκοειδεῖς τάφους) συγκεντρώθηκαν μόνον τρίμηματα ὀστέων. Ὁ σκελετὸς τοῦ ἐφήβου (XIa) διατηρήθηκε πολὺ καλύτερα. Αὐτὸ ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι ἡ φαινομενικὴ ἀπουσία ὀστέων ἀπὸ πολλὰ μεγάλα ταφικὰ ἀγγεῖα εἶναι συμπτωματικὴ, καὶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ περιεῖχαν ὅστ' αὐτὰ

70. Γιὰ ἐγχυτρισμοὺς ἐν μέσω κατοικιῶν στὴν Ἐρέτρια βλ. A. ANΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, 'Αφιδωτὰ οἰκοδομήματα καὶ κεραμικὴ τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. ἐν Ἐρετρίᾳ, *ASAtene* 43, 1981, 209 κέ., εἰκ. 47-51, 219-222 καὶ σημ. 106. MAZARAKIS AINIAN 1987, 4-10, 16, εἰκ. 12. Γιὰ ἐνταφιασμοὺς σὲ λακκοειδεῖς τάφους βλ. C. BÉRARD, *L'hérôdon à la porte de l'ouest, Eretria III* (Bern 1970) 48-55.

71. D. RIDGWAY, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνες στὴ Δύση* (Ἀθήνα 1992) (M.I.E.T.) 88.

βρεφῶν ἢ πολὺ μικρῶν παιδιῶν καὶ ὅχι τὰ ὑπολείμματα καύσης ἐνηλίκων, ποὺ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πιὸ εὐκόλο νὰ ἀναγνωριστοῦν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ.

Βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, οἱ VI καὶ XI, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ οἱ δύο ἦταν μερικῶς κατεστραμμένοι, ὁπότε δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν τὸ σχῆμα τοὺς ἦταν μακρόστενο ἢ τετράγωνο. Ὁ πρῶτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα πόσης, περιεῖχε μόνο τὸ στόμιο μεγάλου ἀμφορέα, κάθετα τοποθετημένο, μέσα στοῦ ὁποῖο, κατὰ τὴν ἀνασκαφέα, βρέθηκαν λίγα καμένα ὅστὰ καὶ καρβουνάκια. Ἄν αὕτῃ ἡ παρατήρηση ἀποδειχθεῖ ὀρθή, τότε ἡ ἐκδοχὴ ὅτι πρόκειται γιὰ ταφὴ καύσης θὰ ἐνισχυθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀποκλείεται τὰ ὅστὰ νὰ ἔδιναν ἀπλὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν καμένα (πρβ. παραπάνω περιπτώσεις XXῬ καὶ IV). Μάλιστα, τὰ κτερίσματα, δηλ. λίγα ἀγγεῖα πόσης, ταιριάζουν καλύτερα μὲ αὐτὰ ἐνὸς παιδιοῦ (πρβ. νεκροταφεῖο Δυτικῆς Πύλης στὴ γειτονικὴ Ἑρέτρια).

Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι οἱ περισσότεροι θαθεῖς κυλινδρικοὶ ἢ κωνικοὶ λάκκοι ἦταν τάφοι, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφές ἂν πρόκειται ἀποκλειστικὰ γιὰ παιδικές ταφές ἢ καὶ γιὰ ταφές καύσης ἐνηλίκων. Συχνὰ ὑπάρχει ἓνα μεγάλο ἀγγεῖο τοποθετημένο στοῦ πλάι πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ λάκκου (XXVI, ἀβέβαιου προορισμοῦ, XXVIII, XXIX, ποὺ ἐν μέρει καταστράφηκε, καὶ σχέδιο ἀταύτιστου λάκκου) καὶ ἀμέσως ἀπὸ πάνω δύο ἢ τρεῖς λίθοι (π.χ. ὁ XXVIII). Σὲ κάποιες περιπτώσεις, ὅμως, ἐνῶ βρέθηκαν οἱ ἐνδιάμεσοι λίθοι, ἔλειπε τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο (XIV, XV, XIX). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, τὸ ἀγγεῖο θρυσκόταν στοῦ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λάκκου καὶ ἐπειδὴ ἦταν γραπτὸ (ἀμφορέας στοῦ XII) ἐνδέχεται νὰ πρόκειται γιὰ σῆμα. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ λάκκου XVI βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ κρατήρα καὶ πρὸς τὸν πυθμένα ἓνα χρηστικὸ ταφικὸ κατὰ πάσα πιθανότητα ἀγγεῖο. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ κρατήρας προέρχεται ἀπὸ σῆμα ποὺ καταστράφηκε δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ. Σὲ ὅσες περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση ὑποτιθέμενης στάχτης μέσα ἀπὸ τοὺς θαθεῖς λάκκους, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἀρνητικά. Τέλος, σὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ λάκκους βρέθηκαν μόνον μικρὰ ἀγγεῖα ἢ λιγοστὰ ὄστρακα, ἐνῶ ἔλειπε τὸ μεγάλο ταφικὸ ἀγγεῖο (X1, X4, X5, X6, XIV, XV, XVIII, XIX, μόνωτο κύπελλο καὶ οἰνοχόη, XXX, XXXα, XXXIII, XXXV).

Παρατηρήθηκαν δύο εἰδῶν τύμβοι. Ὁ ἓνας τύπος σχηματίζεται κυρίως ἀπὸ σωρὸ μὲ χῶματα στὴν κορυφὴ καὶ/ἢ στὶς παρειές τοῦ ὁποῖου τοποθετοῦν κάποιες πέτρες (π.χ. οἱ I, II, III, IV, V), ὁ ἄλλος ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πέτρες, ποὺ συνήθως σχετίζεται μὲ θαθεῖς (X, ὅπου ὅμως καὶ οἱ λάκκοι εἶναι ἐπίσης σχεδὸν πλήρεις ἀπὸ πέτρες, καὶ XXVI, ποὺ ὅμως ἐνδέχεται νὰ μὴν εἶχε

ταφικὸ προορισμὸ) ἢ καὶ ἀβαθεῖς λάκκους (IV). Σὲ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς τελευταίους πού περιεῖχαν ἐγγυτρισμοὺς ἢ μεγάλα ἀγγεῖα τοποθετημένα στὸ πλάι, ὑπῆρχαν καὶ διάσπαρτες πέτρες ἀπὸ πάνω ἐν εἴδει χαμηλοῦ τυμβίσκου. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι οἱ τύμβοι ἦταν συγκεντρωμένοι Β τῶν Κτιρίων Α καὶ Β-Γ, μὲ ἐξαίρεση τοὺς δύο ἀρχαίκοις Ι καὶ ΙΙ. Λίθινοι τύμβοι παρατηροῦνται καὶ στὴν πρώτη εὐβοϊκὴ ἀποικία τῆς Δύσης, τὶς Πιθηκοῦσες (σήμερα "Ισκία) στὸν κόλπο τῆς Νάπολης⁷².

Λίθινα σήματα βρέθηκαν σὲ σχέση μὲ τὶς ταφές Ι, ΙΙ, V, VI, VIII, XXVI (;) XXXIII, XXXIV, ἐνῶ ἀνάλογη θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ ἡ χρῆση τῶν ὄρθιων λίθων στὴν ἀψίδα τῶν Κτιρίων Β-Γ καὶ ΙΑ (VIII, XXXIV)⁷³.

Τὰ κτερίσματα ἦταν πενιχρά. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις βρέθηκαν κάποια κοσμήματα (πόρπες στοὺς τάφους IV καὶ XXIII), ἢ ἄλλα μικροαντικείμενα (εἰδώλιο ἀλόγου στὸν XXXIII), ἐνῶ τὸ σύνηθες ἦταν νὰ τοποθετοῦν μαζὶ ὁρισμένα μικρὰ πῆλινα ἀγγεῖα. Ὅρισμένα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀκέραια ἀλλὰ στίς περισσότερες περιπτώσεις μνημονεύονται ὅστρακα πού ἐνδέχεται ὅταν συγκολληθοῦν καὶ μελετηθοῦν νὰ σχηματίσουν σχεδὸν ὁλόκληρα ἀγγεῖα.

Ἡ παρουσία ὁστῶν ζώων, στὴν πλειονότητά τους πυρακτωμένα, ἀλλὰ καὶ ὁστρέων, μαρτυροῦν τὴν τέλεση θυσιῶν ἢ καὶ δειπνῶν κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ταφῆς. Δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀκόμη ἂν τὰ ἀγγεῖα τὰ ἔσπαγαν μέσα στὸν τάφο ἢ, τὸ πιὸ πιθανό, κάπου ἄλλου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς τῆς ταφῆς. Στὴ δευτέρη περίπτωσι θὰ συνέλεγαν ἓνα μέρος καὶ θὰ τὸ τοποθετοῦσαν στὸν τάφο, κάτι πού ἴσως ἐξηγεῖ γιατί τὰ περισσότερα ἀγγεῖα, ἐξαίρουμένων τῶν ταφικῶν, εἶναι ἐλλιπῆ. Ἴσως ἔτσι ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὁστά τῶν ζώων καὶ τὰ ὅστρεα συνήθως βρίσκονται μέσα στὸ ταφικὸ ὄρυγμα καὶ ὄχι ἔξω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτό, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν παρατηρεῖται παντοῦ.

Τέλος, ἡ κατασκευὴ XXXIV μαρτυρεῖ ὅτι τοῦλάχιστον κατὰ τὸν 7ο αἰ.,

72. RIDGWAY, ὁ.π. 88, καὶ σχ. 7 στὴ σ. 91. Γιά τὴν ἀναλυτικὴ δημοσίευση τοῦ νεκροταφείου βλ. G. BUCHNER - D. RIDGWAY, et al., *Pithekoussai I: Tombe I-723 scavate dal 1952 al 1961* (Roma 1993).

73. "Ἐνα ἐνεπίγραφο σῆμα τῶν ἀρχαίκων χρόνων βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου λίγες ἐκατοντάδες μέτρα βορειότερα ἀπὸ τὰ σχολεῖα τοῦ Ὠρωποῦ. Βλ. Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, ΑΔ 42, 1987, 105. Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1997) 470, ἀρ. 702.

στό ἐσωτερικό τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου περιβόλου, τελοῦσαν κάποια χθόνια λατρεία, πιθανότατα πρὸς τιμὴν κάποιου σημαίνοντος νεκροῦ ἢ προγόνου, πού ἴσως χάθηκε στὴ θάλασσα.

ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μία ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς ἀσχολίες τῆς κοινω-
νικῆς ομάδας πού ἐγκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ ἦταν ἡ μεταλλοτεχνία. Αὐτὸ
πιστοποιεῖται ἀπὸ τοὺς διάσπαρτους μεταλλευτικούς κλιβάνους καὶ τὶς ἐστίες,
τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τῶν κτιρίων (π.χ. στὸ ἐσωτερικό τῶν Κτιρίων Α,
καὶ Ι καὶ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ σκάμματος ὅπου ὁ ἐργαστηριακὸς λάκκος
XXIVa), ἀπὸ τὰ ἐπάλληλα στρώματα καθαρῆς στάχτης στὸ ἐσωτερικό τῶν
περισσότερων ἐλλειψοειδῶν κτιρίων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ πολυπληθῆ ἀπορρίμ-
ματα ἐκκαμίνευσης (σκωρίες, πίν. 37a) πού βρέθηκαν εἴτε μέσα καὶ γύρω ἀπὸ
τὰ κτίρια, εἴτε σὲ λάκκους ἀπόρριψης (π.χ. στὸν XVIIIa). Ἀνάμεσα στὰ
εὐρήματα συγκαταλέγονται ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ πήλινα ἀκροφύσια
(*tuyères*) (πίν. 37b), τεμάχια πυρακτωμένων πλίνθων ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἢ
τὰ δάπεδα κλιβάνων, σιδερένια ἢ λίθινα ἐργαλεῖα (ὀρισμένα μάλιστα ἀπὸ
ὀψιανό), μυλόπετρες καὶ ἀκόνια ἀπὸ τραχεῖτη λίθο. Ἡ πρόχειρη ἐξέταση τῶν
σκωριῶν ἀπὸ τὸν R. Doonan τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς
ἔδειξε ὅτι κατεσκεύαζαν σιδερένια, χάλκινα καὶ ἐνδεχομένως μολύβδινα ἀντι-
κείμενα. Οἱ ἀναλύσεις δειγμάτων πού ἤδη ἔχουν δρομολογηθεῖ θὰ ἐπιτρέψουν
τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ εἶδους τῆς ἐργασίας, τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς
ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας στὸν συγκεκριμένο χῶρο, καθὼς καὶ
τὴ διερεύνηση πιθανῆς σχέσης μὲ τὰ ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας τῆς ἴδιας
ἐποχῆς πού ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς στὸ Λευκαντί⁷⁴, τὴν Ἐρέτρια⁷⁵, καὶ τὶς
Πιθηκοῦσες⁷⁶.

74. Lefkandi I, 93-97, 279.

75. S. HUBER, Un atelier de bronzier dans le sanctuaire d'Apollon à Eréttrie?, *AntK* 34, 1991, 137-154. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1980, 86-97. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Ἐρέτρια τὸν 8ο π.Χ. αἰ. Ἐργαστήριο χρυσοχοΐας, *Ἀρχαιολογία* 42, 1992, 29-38. Τοῦ ἰδίου, An 8th century goldsmith's workshop at Eretria, στὸ *The Greek Renaissance of the eighth century B.C.* (Stockholm 1983) R. HÄGG (ἐκδ.), 157-165.

76. G. BUCHNER, Pithekoussai, 1965-71, *AR* 1970/71, 63-67. J. KLEIN, A Greek

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά καθίσταται σαφές ὅτι μία ἄλλη δραστηριότητα στὸν ἐργαστηριακὸ χώρο ἦταν ἡ ἀγγειοπλαστική. Καὶ οἱ τρεῖς κεραμεικοὶ κλίβανοι ποὺ ἐρευνήθηκαν (α' καὶ β' καὶ ὁ μεγάλος κλίβανος Η) ἀνήκουν στὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ χώρου. Ὡστόσο, ὅσο ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς διαρκοῦν, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀσκοῦσαν τὴν τέχνη αὐτὴ ἀπὸ παλαιότερα, παράλληλα μὲ τίς μεταλλευτικές δραστηριότητες.

KINHTA EYPHMATATA

Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν λοιπῶν κινητῶν εὐρημάτων σὲ συνάρτηση μὲ τὴ στρωματογραφία βρίσκεται σὲ ἀρχικὸ στάδιο. Ἡ παρουσίαση τοῦ πολυπληθοῦς αὐτοῦ ὕλικου δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιαστῇ διεξοδικά, κατὰ τομεῖς, στὰ πλαίσια τῆς παρούσας πρώτης προκαταρκτικῆς ἔκθεσης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐπιλεκτικά. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ ποῦμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι τὰ περισσότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα χρονολογοῦνται στὴν ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο, ἐνῶ κάποια ἄλλα στὸν 7ο αἰ.⁷⁷ Ἡ κεραμεικὴ ἀποτελεῖ ἀδιάφυστη μαρτυρία τῶν στενῶν σχέσεων ποὺ διατηροῦσαν οἱ κάτοικοι τοῦ Ὠρωποῦ μὲ τοὺς Εὐβοεῖς, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς Ἑρετριεῖς (πίν. 36δ-ε)⁷⁸. Ὡστόσο, οἱ ἐπαφές μὲ τὴν Ἀττικὴ δὲν λείπουν (π.χ. ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται ὀρισμένα θραύσματα ἀπὸ πρωτοαττικὰ ἀγγεῖα, κυρίως κρατῆρες, ὅπως αὐτὸς τοῦ πίν. 38α). Ἡ ἐπίδραση τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἐπίσης ἐντονὴ (π.χ. πίν. 34γ), μολονότι οἱ καθεαυτὸ εἰσαγωγές ἀπὸ τὴν Κόρινθο σπα-

---

metalworking quarter, *Expedition 14*, 1972, 34-39. D. RIDGWAY, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνες στὴ Δύση* (Ἀθήνα 1994) 137 κέ.

77. Ἡ ἴδια ἡ Ἀ. Δραγώνα, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὴν ἀνασκαφὴ στίς 4/11/85, μὲ εἶχε πληροφορήσει ὅτι ἡ κεραμεικὴ στὸν τομέα τῶν ἐργαστηρίων χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., κάτι ποὺ ἐπιβεβαίωσε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1996.

78. Βλ. Ἔργον 1996, 36, εἰκ. 15-16 καὶ τὸ ἄρθρο μου Oropos in the Early Iron Age, στὸ *Convegno internazionale «L'Eubea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente»*, Napoli 13-16 novembre 1996 (Πρακτικά ὑπὸ ἔκδοσιν).

νίζουν. Μερικά εὐρήματα, ὅπως χάνδρες ἀπὸ ὑαλόμαζα (πίν. 37γ), σφραγίδες ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, ὁ σκαραβαῖος ἀπὸ φαγεντιανή (εἰκ. 156), τὸ πιθηκόμορφο μυροδοχεῖο (πίν. 36γ) κ.ἄ., μαρτυροῦν ἐπαφές καὶ μὲ τὴν Ἀνατολή. Μεταξὺ τῶν ἀσυνήθιστων εὐρημάτων τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. συγκαταλέγονται τὸ πῆλινο ζάρι (σ. 32) καὶ τὸ πῆλινο ὁμοίωμα πλοίου (πίν. 366)⁷⁹.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές ὁ προορισμὸς ὅλων τῶν κτιρίων, ἂν καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ χρησίμευαν μὲ βεβαιότητα ὡς ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία ἐργαστηρίων καὶ κλιβάνων κεραμεικῆς μέσα στὸν ἴδιο χῶρο (κλίβανοι α' καὶ β', καὶ πιθανότατα τὸ Κτίριο Η). Παράλληλα, ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι μερικὰ κτίρια εἶχαν λατρευτικὸ προορισμὸ (π.χ. τὰ ΣΤ καὶ Θ). Ὡστόσο, ἡ παρουσία εὐάριθμων παιδικῶν τάφων γύρω καὶ ἀνάμεσα στὰ κτίρια ὑπογραμμίζει τὸν κοσμικὸ χαρακτήρα τῆς ἐγκατάστασης. Θὰ ἦταν πράγματι ἀδιανόητο νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἔθαβαν νεκρούς, ἔστω καὶ παιδιά, μέσα στὰ ὅρια κάποιου ἱεροῦ τεμένους. Συνεπῶς, παρόλο ποὺ οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὶς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις εἶναι ἀδιαμφισβήτητες, θὰ πρέπει νὰ τὶς προσδιορίσουμε καλύτερα. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει ὄχι μόνον τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν πλήρη ἀποσαφήνιση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, ἀλλὰ καὶ τὴν συνεξέταση τῶν εὐρημάτων. Προσωρινά, θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ περισσότερες ἐνδείξεις γιὰ λατρεία προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου. Ὁ ἴδιος ὁ περίβολος ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένης κατασκευῆς καὶ ἀποκλείεται νὰ χρησίμευε μόνον γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὶς πλημμύρες. Ἡ ἰδέα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ λειτουργοῦσε καὶ ὡς ὀχύρωση θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ προορισμὸς

79. Πρβ. ἀντίστοιχα εὐρήματα ἀπὸ τὶς Πιθηκοῦσες (B. D'AGOSTINO, *La 'Stippe dei cavalli' di Pitecusa, Atti e Memorie della Società Magna Grecia*, Terza Serie III, 1994-95, 9-108, πίν. VIII-XI, XXII-XXIII), ἀλλὰ καὶ ἓνα ὁμοίωμα πλοίου τῆς γεωμετρικῆς (;) περιόδου ποὺ ἐπίσης προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ (B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς Ὠρωπίας, *ΑΔ* 29, 1974, Μελέτες, 98-99, πίν. 57α-γ).

τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ προτοῦ ξεκαθαριστεῖ ὁ ρόλος ὄλων τῶν ὑπολοίπων περιβόλων. Πάντως δὲν πρέπει νὰ εἶναι συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο κτίρια πού με μεγαλύτερη ἀσφάλεια μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν ὡς λατρευτικά, τὸ ΣΤ καὶ τὸ Θ, εἶναι σύγχρονα μὲ αὐτόν. Ἄλλωστε εἶναι πλέον κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ μεταλλουργία, καθὼς καὶ ἄλλες τέχνες, ἦταν συνυφασμένες μὲ τὰ ἱερά κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαίκοις χρόνους. Οἱ ἴδιοι οἱ μεταλλουργοὶ ἀποτελοῦσαν, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μιὰ κλειστὴ ὁμάδα προκειμένου νὰ μὴ διαρρεύσουν τὰ μυστικά τῆς τέχνης τους, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα κοινωνικὰ στρώματα τοὺς ἀντιμετώπιζαν μὲ δέος καὶ τοὺς ἀπέδιδαν ἀκόμη καὶ ὑπερφυσικὲς ἢ μαγικὲς ἱκανότητες⁸⁰. Τὰ καμένα ὅστὰ ζώων πού προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο τῶν Σχολικῶν Κτιρίων Ι καὶ ΙV ἀποτελοῦν σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν τέλεση θυσιῶν καὶ στηρίζουν τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἱεροῦ. Οἱ θυσιῆς ζώων κατὰ τὴν τελετὴ κάποιας ταφῆς φαίνεται ὅτι ἦταν συνήθης πρακτικὴ. Καμένα ὅστὰ, ὅμως, βρέθηκαν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν περισσοτέρων κτιρίων, ἀκόμη καὶ σὲ ἐκεῖνα πού ταυτίζονται ἀσφαλῶς ὡς ἐργαστήρια. Μολονότι δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόθεση νὰ χρησίμευαν ὡς καύσιμη ὕλη ἢ νὰ εἶχαν κάποια σχέση μὲ τὴν κατεργασία τῶν μετάλλων, ἡ ἐρμηνεία τους ὡς κατάλοιπα ἔμπυρων θυσιῶν ἀποτελεῖ μία ἐξίσου, ἂν ὅχι πιὸ πιθανὴ ἐκδοχὴ. Τὰ μεταλλικὰ κοσμήματα καὶ κάποια ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Θ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀναθήματα, ὁπότε τὰ λυχνάρια ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκοδόμημα θὰ χρησίμευαν γιὰ νυχτερινὲς τελετές. Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴ λατρευτικὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀποτελοῦν τὰ πολύτιμα εἰσαγμένα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἡ φύση τῆς λατρείας, πάντως, πρέπει νὰ ἦταν χθόνια. Αὐτὸ τὸ συνάγουμε τόσο ἀπὸ τὴ μορφή ὀρισμένων ἀρχιτεκτονημάτων (κυκλικὸ κτίριο ΣΤ, κατασκευὴ XXXIV), ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα (π.χ. συλλέχθηκε ἀσυνήθιστος ἀριθμὸς ἀπὸ ἀκρωτηριασμένα πῆλινα εἰδῶλια ἀλόγων, πίν. 386, ἰδιαίτερα ἐντὸς καὶ σὲ

80. Βλ. R.J. FORBES, *Metallurgy in antiquity* (Leiden 1950) 62-104. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑ, Ἡ μεγάλη πλαστικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (Πέθυμο 1987) 80. P. REALACCI, I Telchines, «Maghi» nel segno della trasformazione, στὸ *Magia. Studi di storia delle religioni in memoria di Raffaella Garosi* (Roma 1976) 197-206.

ἄμεση γειτνίαση μὲ αὐτόν⁸¹). Κάποια ἄλλα δεδομένα, ἀντίθετα, ὅπως οἱ μεγάλες ποσότητες χρηστικῆς κεραμεικῆς, ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀντικειμένων ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε χωρὶς ἀναστολὲς ὡς ἀναθηματικά, οἱ παιδικοὶ τάφοι ποὺ εἶναι διασκορπισμένοι στὴ γύρω περιοχὴ, ἡ ἀπώλεια τῆς ἱερότητας τοῦ χώρου καὶ οἱ σποραδικὲς μεταγενέστερες ταφές, δυσχεραίνουν τὴν ἀποδοχὴ τῆς παραπάνω ἐρμηνείας. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλα τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι ὁ περίβολος καὶ τὰ οἰκοδομήματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα τοῦ βιομηχανικοῦ συγκροτήματος. Ἐκεῖ, πιθανῶς στὸ Κτίριο Θ, ἴσως διέμενε τὸ πρόσωπο ποὺ εἶχε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς καὶ ὅπου θὰ συναθροίζονταν οἱ δημιουργοὶ γιὰ νὰ πάρουν μέρος σὲ κάποιες θρησκευτικὲς τελετουργίες, εἴτε ἀπὸ κοινοῦ, εἴτε ἀτομικά. Ἡ συνέχιση τόσο τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ τῆς μελέτης ἐλπίζεται ὅτι θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἀποσαφήνιση αὐτῶν τῶν ζητημάτων.

Μὲ τίς νέες ἀνακαλύψεις, ἡ παλαιὰ ἄποψη ὅτι ὁ Ὠρωπὸς τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν ὁμηρικὴ Γραῖα (Ἰλ. Β, 498) ἐπανερχεται στὴν ἐπικαιρότητα⁸². Κατὰ τὸν Θουκυδίδη (II, 23, 3: 6λ. Στ. Βυζ. λ. Ὠρωπὸς ὅπου τὸ Πειραιϊκὴν παραδίδεται ὀρθῶς Γραιϊκὴν), τὸν Ἀριστοτέλη (Στ. Βυζάντιος, λ. Ὠρωπὸς καὶ Τανάγρα)⁸³ καὶ τὸν Στράβωνα (IX,

81. Γιά παράλληλα 6λ. L. MALTEN, *Das Pferd im Totenglauben*, *JdI* 29, 1914, 179-255, C.G. STYRENIUS, *Submycenaean studies* (Lund 1967) 113 χέ. D'AGOSTINO, ὅ.π. 14-15, πίν. II-III (Πιθηκοῦσες). Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1981, 148, πίν. 110α (Ἐρέτρια). R. HÄGG, *Gifts to the heroes, στὸ Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, T. LINDERS - G. NORDQUIST (ἐκδ.) (Uppsala 1987) 95-96 (Μενίδι).

82. Βλ. παλαιότερα WILAMOWITZ-MÖLLENDORF 1886, 100. ΠΕΤΡΑΚΟ 1968, 19-20 καὶ 1992, 5. Γενικά γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ὁμηρικῆς Γραίας 6λ. *RE* VII², 1912 (J. MILLER). J. FOSSEY, *The identification of Graia, Euphrosyne* 4, 1970, 3-22. P. WALLACE, *Strabo's description of Boiotia. A commentary* (Heidelberg 1979) 42-43, 106. H. BEISTER, *Probleme bei der Lokalisierung des homerischen Graia in Böotien, στὸ La Béotie antique* (Paris 1985) 131-136.

83. Ἀριστοτέλης δὲ Γραιῶν τὴν νῦν Ὠρωπόν. ἔστι δὲ τόπος τῆς τῶν Ὠρωπίων πόλεως πρὸς τῇ θαλάττῃ (λ. Τανάγρα), καὶ Ἀριστοτέλης γοῦν τὸν Ὠρωπὸν Γραιῶν φησι λέγεσθαι· ἡ δὲ Γραῖα τόπος τῆς Ὠρωπίας πρὸς τῇ θαλάττῃ κατ' Ἐρέτριαν τῆς Εὐβοίας κειμένη· ... οὕτως γὰρ ὡς αὐτὸν ἐν νεῶν καταλόγῳ πρώτῃ· ἔστι δ' ἡ Γραῖα τόπος τῶν Ὠρωπέων πόλις (λ. Ὠρωπός).

404)⁸⁴ ἡ Γραῖα ταυτιζόταν μὲ τὸν Ὠρωπὸ καὶ τὴ γύρω περιοχή. Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἔχει ἡ ἀναφορὰ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου ὅτι ἡ Γραῖα ἦταν πόλις Ἑρετρίας (λ. Γραῖα), κάτι πού ἐπιβεβαιώνει ὁ Νικοκράτης πού χαρακτηρίζει τὸν Ὠρωπὸ Ἑρε]τριέων κτί[σμα⁸⁵. Ἀλλωστε, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἦταν γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι ὁ Ὠρωπὸς ἦταν ἡ πρώτη «ἀποικία» τῆς Ἑρέτρίας⁸⁶. Οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν Ἑρέτρια καὶ τὸν Ὠρωπὸ εἶναι πασιφανεῖς⁸⁷: τὰ ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας, ὁ κεραμεικὸς ρυθμὸς, ἡ τυπολογία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων⁸⁸, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης (σὲ πεδινὴ ἔκταση στοὺς πρόποδες τῆς ἀκροπόλεως, στὸ δέλτα χειμάρρου)⁸⁹ ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα καὶ τῶν δύο οἰκισμῶν. Κατὰ πόσον ὅμως ὅλες οἱ παραπάνω φιλολογικὲς μαρτυρίες εἶναι ὀρθές παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἓνα ἀνοικτὸ ἐρώτημα, ἀφοῦ ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ μία ἄλλη ἀνασκαφὴ πού διενήργησε μεταξὺ τοῦ 1983-86 ἡ Ἀ. Δραγώνα, σὲ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Τ.Ε., στὰ Νέα Παλάτια Ὠρωποῦ (εἰκ. 2, ἀρ. 2, εἰκ. 21, ἀρ. 3), εἶναι πρωιμότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Ἑρέτρίας. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐκεῖ πιστοποίησε τὴν παρουσία δύο πρώιμων φάσεων. Ἡ παλαιότερη χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 10ου καὶ στὸν 9ο αἰ. καὶ ἡ νεώτερη στοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους. Κοντὰ στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ

84. ἡ Γραῖα δ' ἐστὶ τόπος Ὠρωποῦ πλησίον.

85. FGrH 376 F1.

86. Μὲ πρῶτον τὸν WILAMOWITZ-MÖLLENDORF 1886. Ἀκόμη ΠΕΤΡΑΚΟΣ 1968, 19-20 καὶ 1992, 5-6. D. KNOEPFLER, Oropos, colonie d'Érétrie, *Histoire et archéologie. Les Dossiers* 94, 1985, 50-55. Βλ. ἀκόμη R.J. BUCK, *A history of Boeotia* (Edonton 1979) 100, C. BEARZOT, Il ruolo di Eretria nella contesa Attico-Boeotica per Oropo, στὸ *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Bötien - Kolloquium. 13.-17. Juni 1986* (München 1989), H. BEISTER - J. BUCKLER (ἐκδ.), 114 κέ., καὶ Μ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή τοῦ Ὠρωποῦ, *AE* 1989, 170.

87. Βλ. γενικὰ MAZARAKIS AINIAN 1987.

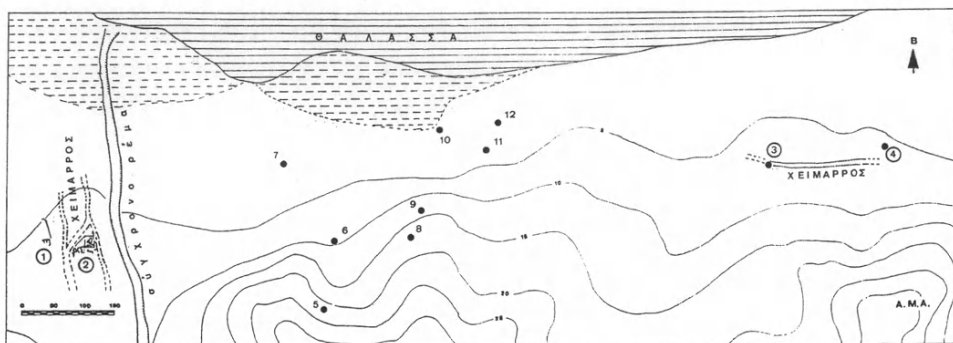
88. Αὐτόθι.

89. C. KRAUSE, Zur städtebaulichen Entwicklung Eretrias, *AntK* 25, 1982, 64-73. Τοῦ ἰδίου, Remarques sur la structure et l'évolution de l'espace urbain d'Érétrie, στὸ *Architecture et société de l'archaïsme grec à la fin de la république romaine, Actes du colloque international organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique et l'École Française de Rome, Rome, 2-4 Dec., 1980* (Paris-Rome 1983) 64-73.

οἰκοπέδου ὑπῆρχε ἀδιατάρακτο στρώμα πὺ περιεῖχε πλῆθος ἀπὸ θραυσμένα ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ σχεδὸν ἀκέραια τροχήλατα καὶ χειροποίητα ἀγγεῖα τῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνος (9ος αἰ. π.Χ., μία ἐπιλογή στὶς εἰκ. 22-24). Ὁ ρυθμὸς τῆς κεραμεικῆς εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν τῆς γειτονικῆς Εὐβοίας (διακόσμηση μὲ κρεμάμενα ἡμικύκλια ἢ ὁμόκεντρος κύκλους, συστήματα λοξῶν ἀντίρροπων γραμμῶν, κλπ.)⁹⁰, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἐλάχιστα ἀττικά εἰσαγμένα ἀγγεῖα τῆς ὕστερης πρωτογεωμετρικῆς-πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου (π.χ. εἰκ. 236-δ). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ συνόλου παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιη. Κανένα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα δὲν ἔσωζε ἔγχνη καύσης, ἐνῶ δὲν παρατηρήθηκαν ὅστὰ ἀνθρώπων. Τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν στὴν κοίτη ἀρχαίου ποταμοῦ ἢ ὀρμητικοῦ χειμάρρου πὺ ἔρρεε μὲ φορὰ ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Ἴσως λοιπὸν τὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ οἰκιακὸ χῶρο καὶ παρασύρθηκαν ἐκεῖ ὕστερα ἀπὸ καταστρεπτικὲς πλημμύρες. Τὰ περισσότερα εὐρήματα τῆς ὕστερογεωμετρικῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ κυκλικὸ λάκκο - ἀποθήκη πὺ ἀνασκάφηκε στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου (ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγεται σκύφος τύπου Θάψου, εἰκ. 25, ἀλλὰ καὶ σκωρίες). Σκόρπια ὕστερογεωμετρικὰ καὶ πρώιμα ἀρχαῖα ὅστρακα συλλέχθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις γύρω ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους τάφους. Δύο τοῖχοι πὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα πὺ σχετίζεται μὲ αὐτὴ τὴ φάση. Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν ἀγγείων, καὶ ἡ ἔντονη διατάραξη τοῦ χώρου δὲν ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἡ ὑπερχείλιση τοῦ χειμάρρου προφανῶς ὁδήγησε στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου, μέχρι τοῦλάχιστον τὰ ὅψιμα κλασικὰ χρόνια, ὅταν ἐκατέρωθεν τοῦ παλίου χειμάρρου πὺ διαμορφώθηκε σὲ ὁδὸ ἀναπτύχθηκε τὸ ἐκτεταμένο ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ὠρωποῦ πὺ παρέμεινε σὲ χρῆση ἕως τοὺς ὕστερορρωμαϊκοὺς χρόνους⁹¹.

90. Γιὰ μιὰ πρώτη παρουσίαση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ οἰκοπέδο Ο.Τ.Ε. βλ. Α. MAZARAKIS AINIAN, Oropos in the Early Iron Age, στὸ *Convegno internazionale «Euboea. L'Euboea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente»*, Napoli 13-16 novembre 1996 (Napoli 1998) Μ. BATS Β. D'AGOSTINO (ἐκδ.), 181-191.

91. Ε. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΔ 34, 1979, Χρονικά, 104-105. Α. ΚΡΑΝΙΩΤΗ, ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 59-64. Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ, ΑΔ 44, 1989, Χρονικά, 81.

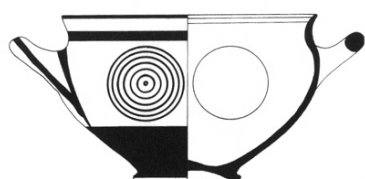

Εἰκ. 21. Χάρτης τοῦ Ὠρωποῦ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς καὶ πρώιμους ἀρχαίους χρόνους. 1. Ο.Σ.Κ. Τομέας Ε. 2. Ο.Σ.Κ. Τομέας ἐργαστηρίων. 3. Ο.Τ.Ε. Λείψανα ὑστερων πρωτογεωμετρικῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν καὶ ὑστερογεωμετρικῶν - πρώιμων ἀρχαίων χρόνων. 4. Οἰκόπεδο Μαρτιγόπουλου. Ταφικὸ ἀγγεῖο ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. 5-12. Ὅστρακα γεωμετρικῆς περιόδου. Διακεκομμένη γραμμή: ὑποθετικὴ ἀκτογραμμὴ κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιάνος).

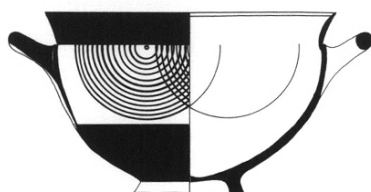
Τὰ ἐλάχιστα μεμονωμένα ὅστρακα τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα οἰκόπεδα τῆς Σκάλας προφανῶς εἶναι φερτά (εἰκ. 2, ἀρ. 5-12)⁹². Θὰ πρέπει πάντως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἢ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ μεγάλο βάθος, κάτι ποὺ ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὴ διατύπωση ὑποθέσεων γύρω ἀπὸ τὴν ἔκταση καὶ τὴν πυκνότητα τῆς κατοίκησης τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ὑστερογεωμετρικὸ στρῶμα κατοίκησης στὸ οἰκόπεδο τοῦ Ο.Τ.Ε. καὶ ἓνας κορινθιάζων ὑστερογεωμετρικὸς κρατήρας ποὺ βρέθηκε τὸ 1991 ἀπὸ τὴν Π. Ἀγαλλοπούλου περίπου 170 μέτρα ἀνατολικά τοῦ οἰκοπέδου Ο.Τ.Ε. (εἰκ. 21, ἀρ. 4, οἰκόπεδο Μαρτιγόπουλου), ὁ ὁποῖος προφανῶς προέρχεται ἀπὸ τάφο.

Συνεπῶς, οἱ ἕως σήμερα ἀνασκαφές μᾶς ὁδηγοῦν στὸ προσωρινὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὑπῆρχαν δύο κοινότητες ἐγκατεστημένες

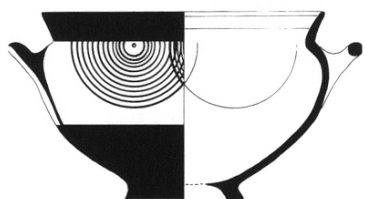
92. Οἰκόπεδα Α. Ἀναστασάκη (ἀρ. 5), Ἀ. Μακρυγιάννη (ἀρ. 6), Κτῆμα Φυλακῶν (ἀρ. 7), Β. Σιαραμπῆ (ἀρ. 8), Φ. Καρύδα (ἀρ. 9), Ἀσ. καὶ Γ. Ἰωακείμ (ἀρ. 10), Β. Βάρσου (ἀρ. 11), Κ. Βαρδάκα (ἀρ. 12).

α

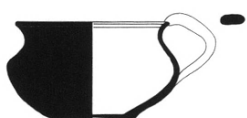
β

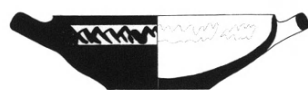
γ

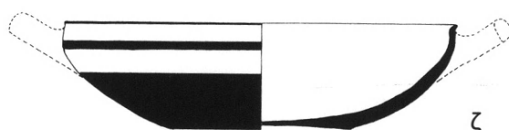
δ

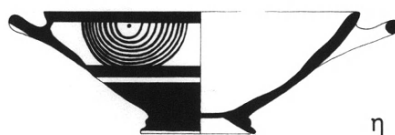
ε

στ

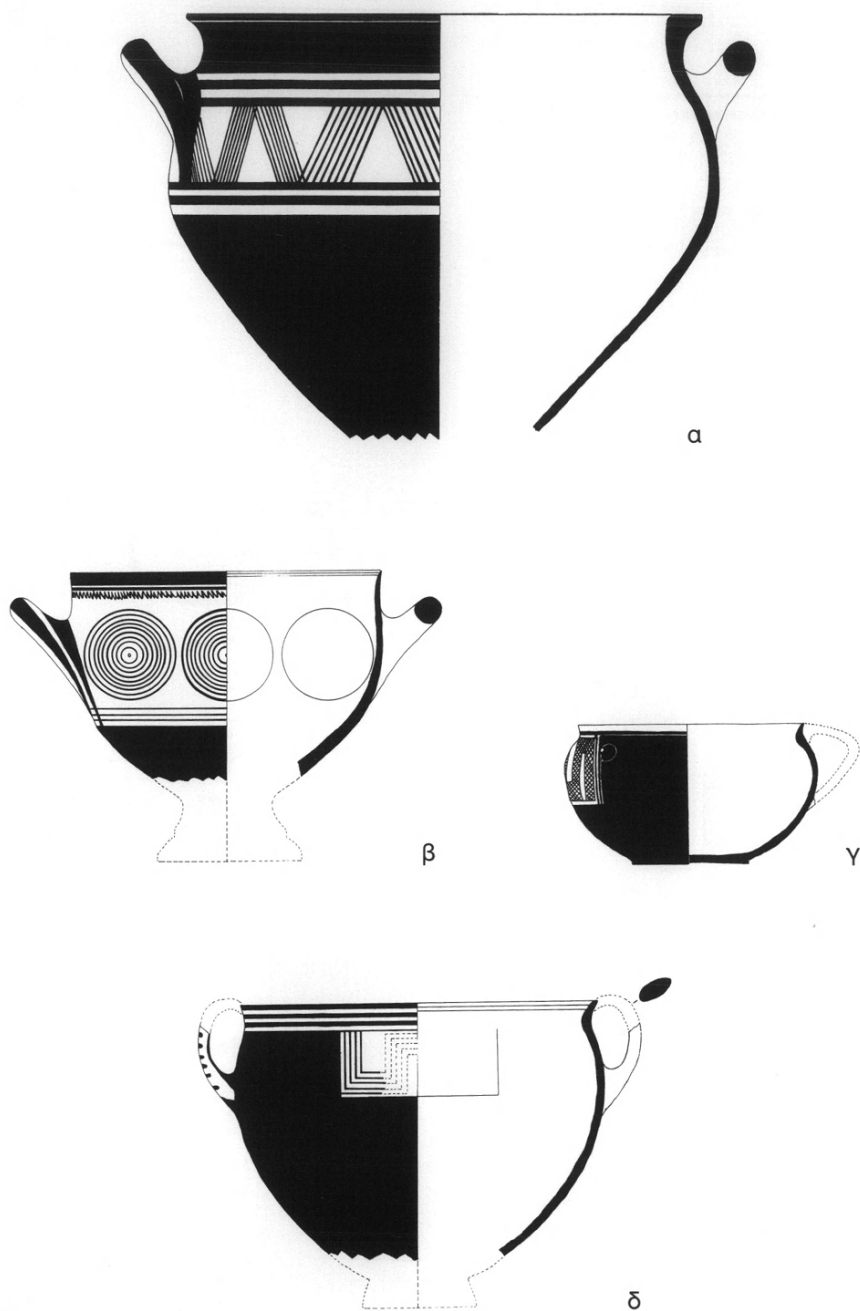

ζ

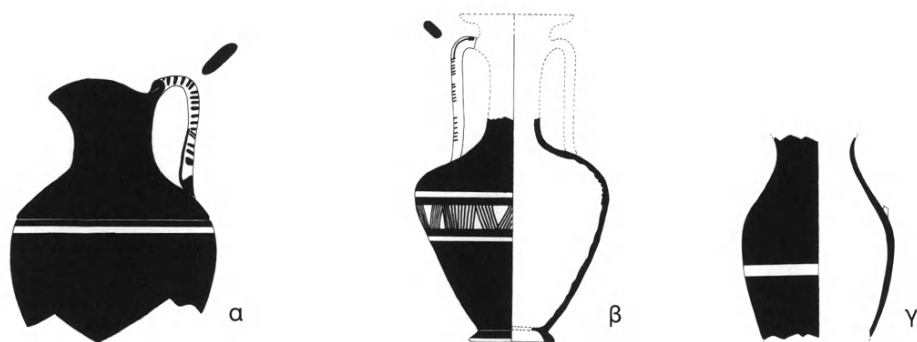

η

Εἰκ. 22. Ἐπιλογή πρωτογεωμετρικῶν - ὑποπρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ο.Τ.Ε.: α-γ. Σκύφοι. δ-ε. Κυάθια. στ-ζ. Ἀβαθεῖς σκύφοι. η. Πινάκιο (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

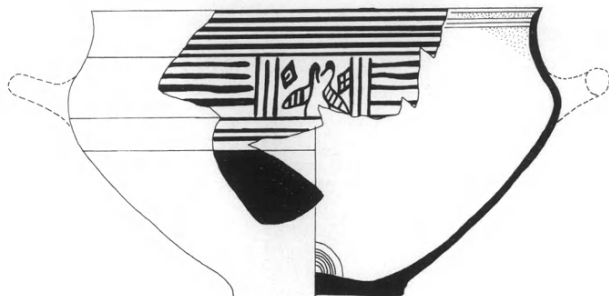
Εἰκ. 23. Οἰκόπεδο Ο.Τ.Ε. Πρωτογεωμετρικά-ὑποπρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα: α. Κρατήρας.
β-δ. Ἀττικά ἀγγεῖα (σχύφος, κυάθιο, κάνθαρος) (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

Εἰκ. 24. Οἰκόπεδο Ο.Τ.Ε. Πρωτογεωμετρικά-ὑποπρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα: α. Οἰνοχόη. β. Ἀμφορίσκος. γ. Πρόχους (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιάνος).

στὸν Ὠρωπό, σὲ ἀπόσταση περίπου 600 μέτρων ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη: μία παλαιότερη στὰ ἀνατολικά, καὶ μία νεώτερη στὰ δυτικά. Δὲν ἀποκλείεται οἱ Γραῖοι νὰ ἦταν ἐγκατεστημένοι πλησίον τοῦ οἰκοπέδου Ο.Τ.Ε. (εἰκ. 21, ἀρ. 3), καὶ στὴ συνέχεια νὰ συγχωνεύτηκαν μὲ ὁμάδα Ἑρετριέων ποὺ ἐγκαταστάθηκε κατὰ τὸν 8ο αἰ. δυτικότερα, στὸν χώρο τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ο.Σ.Κ. (εἰκ. 22, ἀρ. 1-2)⁹³. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχε σύγχυση γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Γραίας ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὸ ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων στὸν Ο.Σ.Κ., καλύφθηκε ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ χειμάρρου δίπλα στὸν ὁποῖο εἶχε ἰδρυθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ συνοικισμοῦ σταδιακὰ νὰ ξεχαστεῖ. Μάλιστα, ἴσως τὸ νέο ὄνομα τῆς πόλης νὰ ὀφείλεται στοὺς Ἑρετριεῖς, οἱ ὁποῖοι τὴν μετονόμασαν σέ «Ὠρωπό» ἀπὸ τὸν

93. Βλ. A.W. GOMME, *A historical commentary on Thucydides II* (Oxford 1956) 81, ποὺ ὑποστήριξε ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ Ὠρωποῦ ἦταν οἱ Γραῖοι, οἱ ὁποῖοι στὴ συνέχεια βρέθηκαν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Ἑρετριέων. Ὁ Δ. ΧΑΤΖΗΣ (Γραῖα, Γραῖοι, Γραῖος, Γραικός, στὸ *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμόπουλλου*, Ἀθήνα 1953, 280) διευκρίνισε τὴν ἀποψη ὅτι «Γραῖος» σήμαινε «ὁ αὐτόχθων». Ὁ S.C. BAKHUIZEN (Graia, Grées, Grès, Grecs: Une exploration dans le champ de l'onomastique, στὸ *La Béotie antique*, Paris 1985, 183, 189) ὑποστηρίζει ὅτι Γραῖα, Γραικὴ γῆ, σήμαινε τὸν ἄλλο κόσμος, τὸν κόσμο

Εἰκ. 25. Σκύφος τύπου Θάψου ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ο.Τ.Ε. (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

ὁμώνυμο χεῖμαρρο πού ὑπῆρξε καθοριστικὸς γιὰ τὴν μετέπειτα ἐξελικτικὴ πορεία τῆς πόλης⁹⁴. Πρὸς τὸ παρόν, πάντως, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ἢ νέα ὀνομασία, ὅπως ὑποστήριξε ὁ D. Knoepfler, νὰ ὀφείλεται στὸν γειτονικὸ Βοιωτικὸ ποταμὸ Ἀσωπό, πού σήμερα ἐκβάλλει περίπου 3 χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Σκάλας (βλ. εἰκ. 1)⁹⁵. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Knoepfler ἀποκτᾷ νέα διάσταση καθὼς οἱ ἀνασκαφές στὸ Δ τμήμα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου IV ἀπέδειξαν ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔρρεε ποταμὸς πλάτους 10 μ. μὲ φορὰ ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ πού ἀποξηράνθηκε πιθανῶς γύρω στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. (βλ.

τῆς ἀντιπέρα ὄχθης, γενικὰ μιά «ἐσχατία», καὶ ὅτι τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ ἔδωσαν οἱ Εὐβοεῖς στὴ στεριά ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Εὐβοία.

94. Τὴν ἀποψη ὅτι ἡ κλασικὴ πόλη ὀφείλε τὸ ὄνομά της σὲ ὁμώνυμο ποταμὸ εἶχε ὑποστηρίξει ἤδη τὸ 1929 ὁ ANT. ΧΑΤΖΗΣ (᾽Ωρωπός, Ἀθηνᾶ 41, 1929, 200-201).

95. D. KNOEPFLER, Oropos, colonie d'Érétrie, *Histoire et archéologie. Les Dossiers* 94, 1985, 52. Ὁ Knoepfler χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπιχείρημα ἓνα Ἑρετριακὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν ᾽Ωρωπίων, τὸν ρωτακισμό, δηλ. τὴν τροπὴ τοῦ σ σὲ ρ ἀνάμεσα σὲ δύο φωνήεντα (Ἀσωπός - Ἀρωπός - ᾽Ωρωπός). Βλ. ἀκόμη L. DEL BARRIO, Παρατηρήσεις στὴ γλώσσα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ᾽Ωρωποῦ, *Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, Β', α', 1995, 319-324. Τὴν ὑπόθεση αὕτη εἶχε διατυπώσει ἤδη ὁ Γ. Κωβαῖος στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα «Ἡ Φωνὴ τοῦ ᾽Ωρωποῦ», φύλλο 61, Ἀπρίλιος 1978, σελ. 6.

σ. 51-52). Ἐπειδὴ ἡ τοπογραφία τῆς περιοχῆς ἐπιβάλλει ροὴ χειμάρρων ἢ ποταμῶν ἀπὸ Β πρὸς Ν θὰ μπορούσαμε νὰ διακινδυνεύσουμε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ δεξι ρεῦμα τοῦ δέλτα τοῦ Ἀσωποῦ, τὸ ὁποῖο ἀποξηράνθηκε στὰ ὑστερογεωμετρικὰ χρόνια ἀλλὰ κατὰ περιόδους μετατρεπόταν ξανά σὲ ὀρμητικὸ χεῖμαρρο.

Θὰ πρέπει, τέλος, νὰ θυμίσουμε ὅτι σύμφωνα μὲ παλαιὰ ἄποψη οἱ πρῶτοι Ἑλληνες μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθαν σὲ ἐπαφὴ οἱ αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς Ἰταλίας ἦταν οἱ Γραιοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προῆλθε τὸ ἐθνικὸ ἐπίθετο *Graeci* (παράγωγος τοῦ *Graii*), μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Ἑλληνες ἔγιναν γνωστοὶ στὴ Δύση⁹⁶. Αὐτὴ ἡ ἄποψη σήμερα ἐπιβεβαιώνεται, καθὼς πιστοποιεῖται πλέον ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Ὠρωποῦ (= Γραιοί) ἦταν θαλασσοπόροι, καὶ μία ἀπὸ τὶς πρωταρχικὰς τοὺς ἀσχολίες, ὅπως καὶ τῶν κατοίκων τῶν Πιθηκουσσῶν, ἦταν ἡ κατεργασία μετὰλλων. Οἱ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Εὐβοία καὶ τὶς Πιθηκοῦσες εἶναι ἀπαραγνῶριστες καὶ δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν ὅτι οἱ Ὠρώπιοι (= Γραιοί) συμμετεῖχαν στὸν ἀποικισμό τῶν Πιθηκουσσῶν καὶ τῆς Κύμης, μαζί μὲ τοὺς Εὐβοεῖς⁹⁷.

Ἐχοντας ὑπόψιν ὅλα ὅσα περιγράφηκαν παραπάνω καθίσταται φανερό ὅτι οἱ ἀνασκαφεῖς στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ ἔφεραν στὸ φῶς ὅχι μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ καλύτερα διατηρημένα ἀρχιτεκτονικὰ σύνολα τῶν πρώιμων ἱστο-

96. G. BUSOLT, *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia* 1 (Gotha 1997) 43-45. B. NIESE, Über den Volkstamm der Gräker, *Hermes* 12, 1877, 420. J.B. BURY, The history of the names Hellas, Hellenes, *JHS* 15, 1895, 236-237. ΠΕΤΡΑΚΟΣ 1968, 20. J.B. BURY - R. MEIGGS, *A History of Greece to the Death of Alexander the Great* (London 1975)⁴ 74-75. M. SAKELLARIOU, Quelques questions relatives à la colonisation Eubéenne en Occident, στὸ *Gli Eubei in Occidente* (Taranto 1978) 21-26, εἰδ. 26. ΠΕΤΡΑΚΟΣ 1992, 5. *Contra* βλ. WILAMOWITZ 1886. P. KRETSCHMER, *Glotta* 30, 1943, 156-161. V. BÉRARD, Le nom des Grecs en Latin, *REA* 54, 1952, 5-12. Δ.Κ. ΧΑΤΖΗΣ, Γραῖα, Γραιοί, Γραῖος, Γραικός, στὸ *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμόπουλλου* (Ἀθήνα 1953), 274-282.

97. βλ. καὶ τὴν παλαιότερη ὑπόθεσιν τοῦ Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (δ.π. 26) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Γραικοὶ συμμετεῖχαν στὴν ἰδρυση τῆς Κύμης «en tant que ressortissants de l'état érétrien» καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ ὄνομά τους δὲν καταχωρήθηκε στὰ φιλογλογικὰ κείμενα ἐπειδὴ ἐπισήμως τοὺς ὀνόμαζαν Ἐρετριεῖς.

ρικῶν χρόνων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἐκτεταμένο κέντρο κατεργασίας μετάλλων τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης θὰ ἐπιτρέψουν τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς τεχνολογίας, τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο. Παράλληλα, ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς μελετητὲς ἐδῶ καὶ δεκαετίες ἀποκτοῦν τώρα νέα διάσταση.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 39-45)

Στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 1) συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1996 οἱ ἐργασίες συντήρησης, διαμόρφωσης καὶ μερικῆς ἀποκατάστασης τῶν λειψάνων τοῦ ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος μέ τῇ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη καὶ τῆς ἀρχαιολόγου Ἀ. Θεοδώρου. Ἡ χρηματοδότηση τῶν ἐργασιῶν ἔγινε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς ἀπὸ τὴν ΟΕΣΜΕ¹. Ἡ πίστωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διατέθηκε κυρίως γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση παλαιῶν προγραμμάτων.

Στῇ σκανά ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν χυτῶν τοιχοποιῶν στὸν μακρὸ ΝΑ διάδρομο καὶ τοὺς ὑπερυψωμένους χώρους τῆς ΒΑ γωνίας. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀποκαταστάθηκε καὶ τὸ ἄνοιγμα ἀπὸ τὸν μακρὸ διάδρομο πρὸς τὴ συνέχειά του ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι στῇ ΒΔ πλευρὰ τοῦ χώρου Ρ (πίν. 39α-6)².

Ὀλοκληρώθηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν τοιχοποιῶν τοῦ ΝΑ λουτρικοῦ συγκροτήματος (πίν. 40α)³. Κατὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης καὶ μερικῆς ἀποκατάστασης τῆς ἄνω, ΒΑ δεξαμενῆς Ν διαπιστώθηκαν ἔχνη διοχέτευσης τοῦ (ὑπερχειλίζοντος;) ὕδατος πρὸς τὴ μεγάλη δεξαμενὴ τοῦ Ἀντωνίου (πίν. 40β).

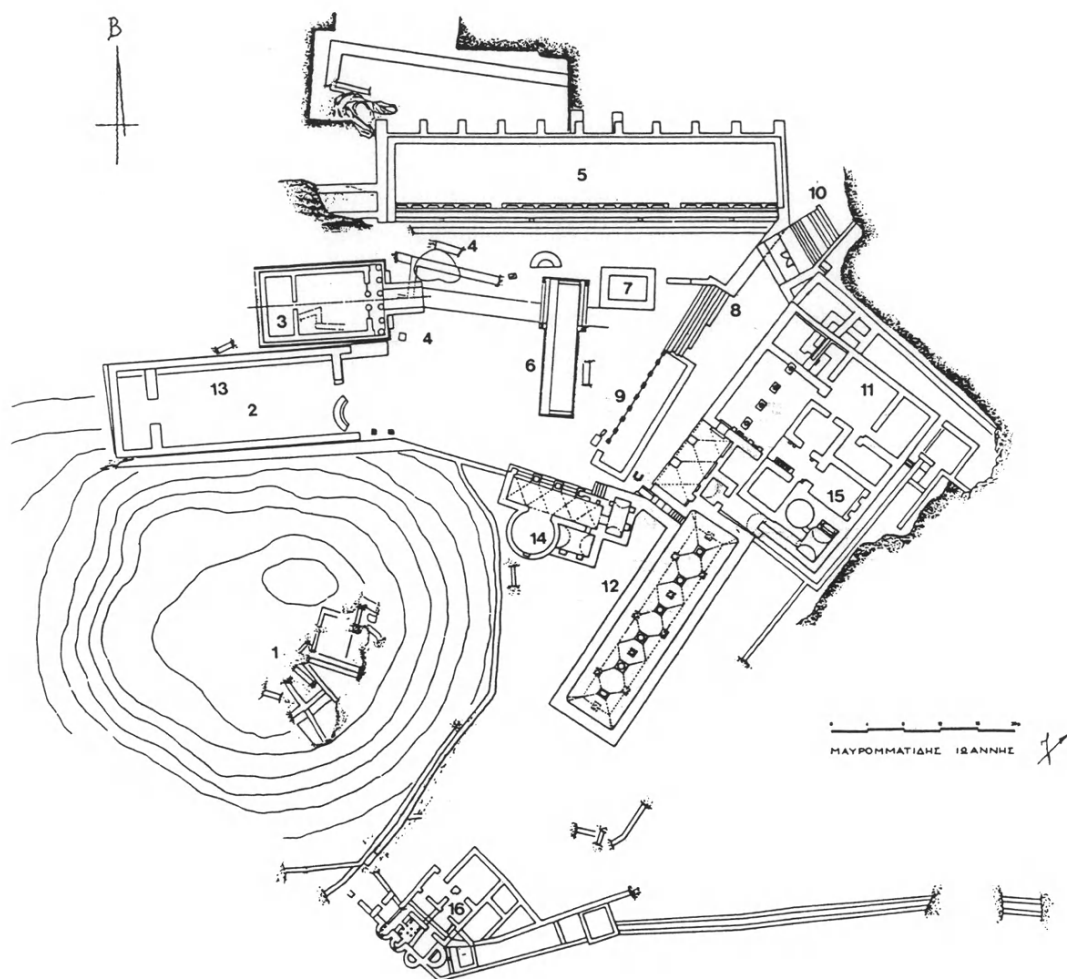
Στὸν χώρο μεταξὺ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίου⁴ τὰ ἰδιαίτερα ἀναμοχλευμένα λείψανα τοῦ περιβόλου τῆς ρωμαιοκρατίας

1. Βλ. ΠΑΕ 1995, 51.

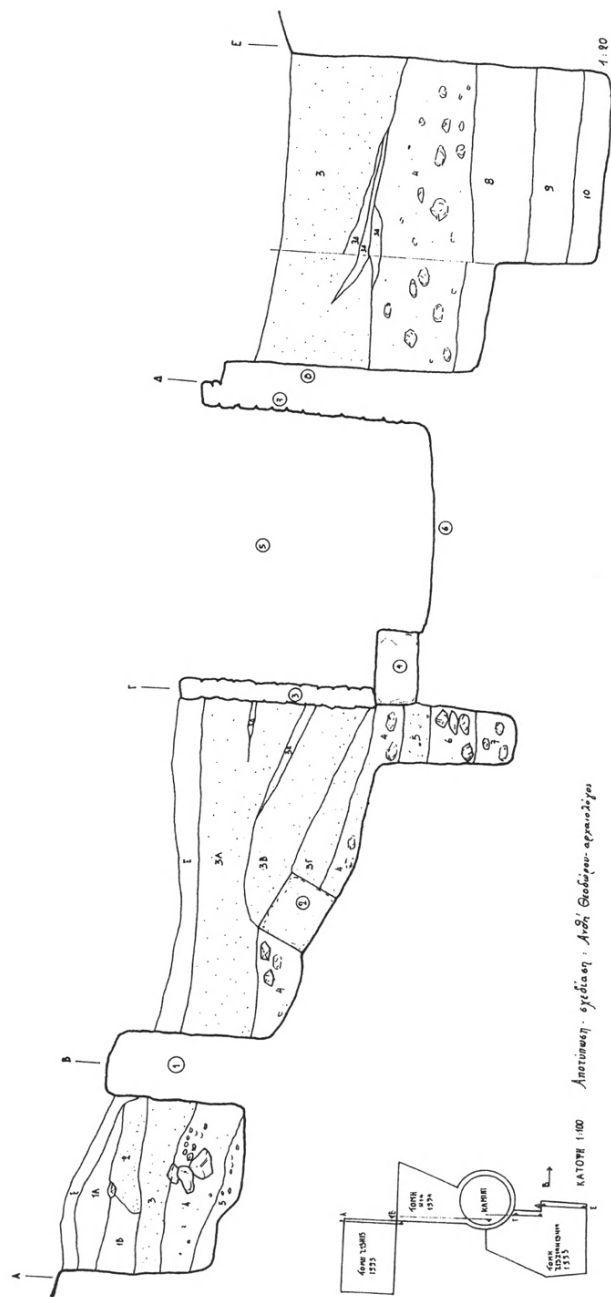
2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι. Πρβ. ΠΑΕ 1994, 66-67.

4. ΠΑΕ 1994, 64-67, εἰκ. 1. ΠΑΕ 1995, 52-53. V. LAMBRINOUDAKIS, *L'eau médicale à Épidaure*, BCH Suppl. 28, 1994, 225-236.

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῶν σωζομένων ἀρχαίων στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. 1. τμήμα προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. 2. μυκηναϊκὸ ἄνδρo. 3. κλασικὸς ναός. 4. ἀρχαῖος βωμός. 5. μεγάλο ἀνάλημμα καὶ στοά. 6. μνημειώδης βωμός. 7. ναῖσκος τοῦ Ἀσκληπιοῦ. 8. εἴσοδος κλασικοῦ ἱεροῦ. 9. τέμενος Μουσῶν. 10. Πρόπυλο ἐποχῆς ρωμαιοκρατίας. 11. κατοικία ἱερέων. Σκανά. 12. δεξαμενὴ Ἀντωνίνου. 13. ναόσχημο τέμενος ἐπὶ ρωμαιοκρατίας. 14. Νυμφαῖο. 15. ἱερὸ Ἰσιδος. 16. ΝΑ λουτρά.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Ρωμαϊκὸς περίβολος
2. Ἑλληνιστικὸ ἀνάλημμα
3. Τοῖχος καμινού
4. Β' ἑλληνιστικὸ δάθρο
5. Καμιν.
6. Δάπεδο καμινού
7. Τοῖχος καμινού
8. Χῶμα

Ε: Στῆμα ἐπιφανείας

- 1Α-1Β: Ὑπερρεστωματικὸ καστανόχρωμο στρώμα
- 2: σύγγρομο μετὰ τὸν Ρωμ. Περίβολο γκρίζο

- 3: ρωμαϊκὴ ἐπίχωση - τμήμ. καθαρὰς κίτρινος
- 3Α: γ' ρωμαϊκὴ ἐπίχωση
- 3Β: δ' ρωμαϊκὴ ἐπίχωση
- 3Γ: α' ρωμαϊκὴ ἐπίχωση
- 3Δ: ρωμαϊκὴ ἐπιχώσεις
- 4: ἑλληνιστικὸ στρώμα - καστανόχρωμο μετὰ λίθους
- 5: προϊστορικὸ στρώμα - κοκκινωπὸ μετὰ λίθους
- 6: προϊστορικὸ στρώμα - μεγάλοι λίθοι
- 7: προϊστορικὸ στρώμα - πηλῶδες μετὰ λίθους
- 8: προϊστορικὸ στρώμα - καστανόχρωμο
- 9: προϊστορικὸ στρώμα - καστανόχρωμο
- 10: πρωτοελλαδικὸ - κίτρινο-πορπ. καθαρὰς

Εἰχ. 2. Ἡ στρωματογραφία τῆς ἐπίχωσης τῆς κοιλῆδας μετὰ τὸν λόφον καὶ δεξιὰ ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

καθαρίσθηκαν (πίν. 41α) καὶ ἀποκαταστάθηκαν (πίν. 41β). Πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου μελετήθηκε ἡ στρωματογραφία στὶς τομὲς ποὺ εἶχαν ἀνοιχθεῖ τὸ 1994-1995 μέχρι τὸν μαλακὸ βράχο. Τὰ σημαντικότερα συμπεράσματα εἶναι:

α) Ὁ βράχος κατέβαινε πρὸς τὰ ἀνατολικά (δηλαδή πρὸς τὴ μικρὴ κοιλάδα τῶν ἀρχῶν τοῦ ἱεροῦ⁵) στὴν ἀρχὴ μὲ μαλακὸ πρανές, κατόπιν ὅμως ἀπότομα (πίν. 42α).

β) Τὰ προϊστορικὰ κτίσματα τῆς κορυφῆς⁶ δὲν ἐκτείνονταν, ὅπως εἶναι φυσικό, πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ τοῦ λόφου. Ἡ ἔρευνα προσέθεσε μόνο ἓνα τμήμα καμπύλου θεμελίου πολὺ κοντὰ στὰ παλαιότερα γνωστά (πίν. 42β, 43α καὶ 43β).

γ) Ἡ ἐπίχωση μεταξὺ τοῦ ρωμαϊκοῦ (καὶ τοῦ παλαιότερου ἐλληνιστικοῦ) περιβόλου⁷ διακρίνεται σαφῶς σὲ ὑψηλότερες στρώσεις τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκοκρατίας, σὲ ἐλληνιστικὸ στρώμα, ποὺ δείχνει ὅτι ἡ κοιλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν ἤδη μερικῶς ἐπιχωσμένη, σὲ προϊστορικές στρώσεις, ποὺ τεκμηριώνουν ροὴ ὑδάτων, καὶ σὲ ἓνα βαθύτατο πρωτοελλαδικὸ στρώμα, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀρχικὴ κοίτη καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ χρῆση τῶν παλαιότερων κτισμάτων στὸν λόφο (εἰκ. 2 καὶ πίν. 44α-β, 45).

B.K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

5. ΠΑΕ, 6.π.

6. ΠΑΕ 1978, 111-113.

7. ΠΑΕ 1994, 65. Πρ6. ΠΑΕ 1995, 53.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ

(Πίν. 46-52)

Τὸ θέρος τοῦ 1996 συνεχίσθηκε γιὰ δεύτερη χρονιά ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἀρχαία Φιγάλεια¹, πού εἶχε ξεκινήσει τὸν προηγούμενο χρόνο μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἐνὸς ναϊκοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ χαρακτηριστικοῦ τύπου τῶν μικρῶν ἀρκαδικῶν ἱερῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς².

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀρχαία Φιγάλεια ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀρκαδικές πόλεις, στὴν πολιτικὴ χώρα τῆς ὁποίας ἀνῆκε ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Τὴν πόλιν περιέβαλλε ἰσχυρὸ τεῖχος μήκους περίπου 4 χλμ., πού σώζεται ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ σὲ ἀρκετὸ

---

1. Τὸ 1996, γιὰ πρώτη χρονιά, τέθηκε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Φιγάλειας ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος φέτος οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Νικολέντζος καὶ Π. Μουτζουρίδης, καθὼς καὶ ἡ τριτοετὴς φοιτήτρια ἀρχαιολογίας τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου Δ. Ἀθανασοπούλου. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κ. Α. Θωμόπουλο, ἐνῶ ἡ τράπεζα προσφορῶν σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὴν γλύπτρια Ἐλισάβετ Βάλβη. Στὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἐργάσθηκαν οἱ συντηρητὲς τῆς Ζ' ΕΠΚΑ Σ. Χριστόπουλος καὶ Ἀ. Βασιλάρας καθὼς καὶ ὁ ἐργατοτεχνίτης Π. Καλπάκος πού ἦταν καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου.

Στὴ διευθέτηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ καὶ στὴν ἐν γένει τακτοποίηση τῶν λίθων τῆς τοιχοδομίας ἐργάσθηκαν οἱ συντηρητὲς τῆς Ζ' ΕΠΚΑ Π. Ἀλεξόπουλος καὶ Γ. Δρές. Ἡ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων ἐγίνε ἀπὸ τὸν Κ. V. von Eickstedt. Τὴν ἐπιστάσια τοῦ ἐργατοτεχνικοῦ προσωπικοῦ εἶχε ὁ μόνιμος φύλακας τῆς Ζ' ΕΠΚΑ Δ. Πανταζῆς.

2. Ὑπάρχουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟ, *Ἡ Ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ μνημεῖα της* (Ἀθήνα 1967-68) 171-182, εἰκ. 112.

ὕψος. Ὁ Πausanias (VIII, 39-41) ἀναφέρει στὴ Φιγάλεια τὴν ὑπαρξὴ ἱερῶν τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας, τοῦ Διονύσου Ἀκρατοφόρου καὶ τῆς Εὐρυνόμης, καθὼς Γυμνασίου καὶ Ἀγορᾶς μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Ὀλυμπιονίκης Ἀραχίωνα³.

Ὁ χώρος τῆς ἀρχαίας Φιγάλειας δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἀνασκαφεῖ συστηματικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας κρήνης (τέλος 4ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.), πού ἔγινε τὸ 1927 ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο⁴ καὶ ἀπὸ τὶς σποραδικὲς σωστικοῦ χαρακτῆρα βραχύχρονες ἀνασκαφές τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας. Ὅμως τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλης, πάνω στὴν ὁποία ἔχει κτισθεῖ τὸ σημερινὸ χωριὸ «Παύλιτσα», δηλώνουν παντοῦ τὴν παρουσίαν τους: στοὺς δρόμους, στὰ χωράφια, στὸ ὕλικὸ τῶν πέτρινων τοίχων καὶ στὶς αὐλές τῶν σπιτιῶν.

Ἡ θέση «Κουρδουμπούλι», ὅπου ἀποκαλύφθηκε ὁ ναός, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ ὁρατὴ ἀπὸ μακριὰ γιὰ τὸν ταξιδιώτη, πού ἀναχωρώντας ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα κατευθύνεται πρὸς τὴ Φιγάλεια. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο πλάτωμα στὴν κορυφὴ ἑνὸς χαμηλοῦ λοφίσκου, πού ὑψώνεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σύγχρονου χωριοῦ, νότια τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς⁵.

Ὁ ναὸς καταλαμβάνει τὸ νότιο τμήμα τοῦ πλατώματος, κτισμένος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βραχώδη ὄγκο τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίσκου, πού ὀρθώνεται λίγο νοτιότερα. Ἡ κατεύθυνσή του εἶναι ἀπὸ Α-Δ, μὲ εἴσοδο πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου σώζεται τὸ κατώφλι στὴ θέση του, μὲ ἄνοιγμα πλάτους 1.80 μ., διατηρημένο σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 1-2, πίν. 46α-β).

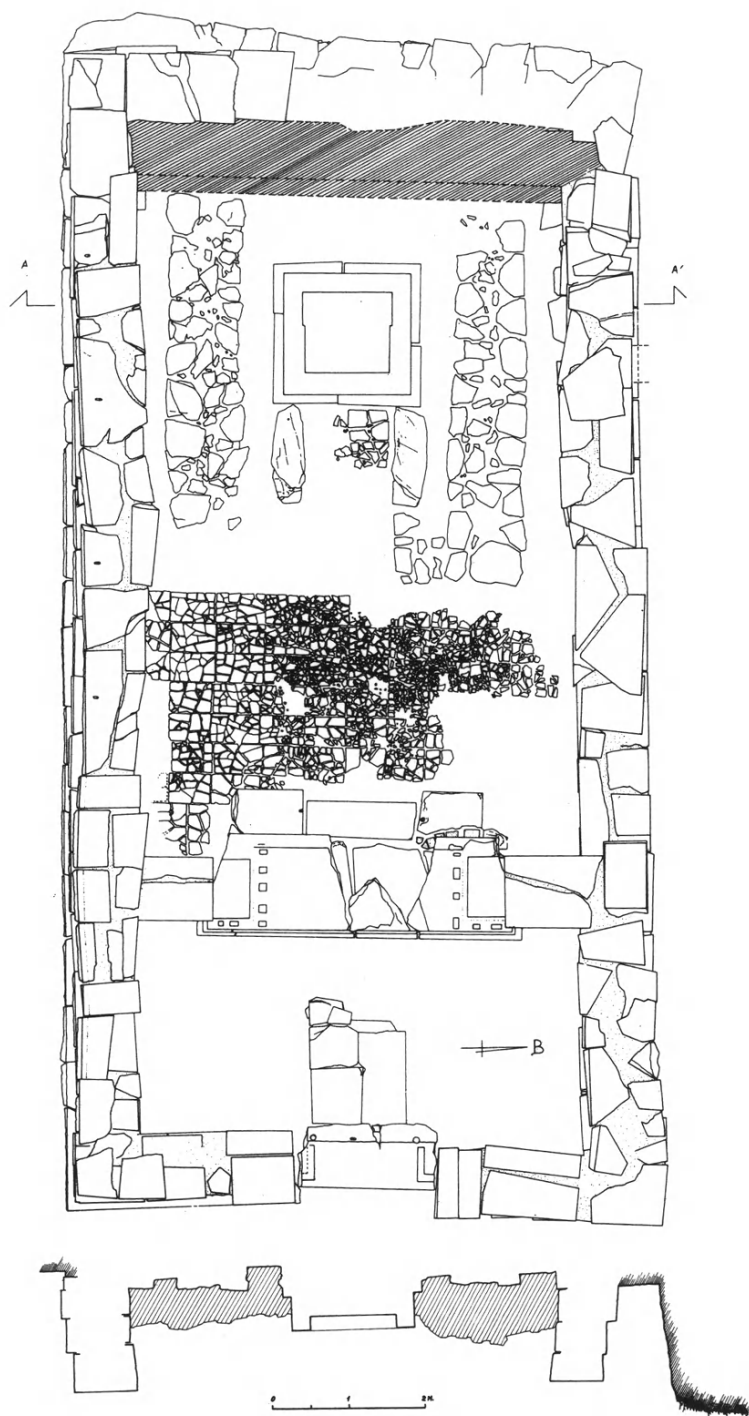
Εἶναι κτισμένος ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους λιθόπλινθους, σὲ ἀκανόνιστο ἰσόδομο σύστημα καὶ σώζεται σὲ μέγιστο ὕψος τριῶν ἰσοῦψῶν στρώσεων

3. Ἐνα ἄγαλμα κούρου, πού εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο Ὀλυμπίας καὶ βρέθηκε στὸν χώρὸ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Φιγάλειας θεωρεῖται ὅτι ἀπεικονίζει τὸν Ἀραχίωνα.

4. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ κρήνη τῆς Φιγάλειας, ΑΔ 11, 1927-28, 1-7.

5. Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀγροῦ, κ. Β. Γιαννικόπουλος, εἶχε στὸ παρελθὸν παραδώσει στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Ὀλυμπίας τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας, σύμφωνα δὲ μὲ μαρτυρίες του, στὸν ἴδιον χώρὸ ὑπῆρχε παλαιότερα ἐνεπίγραφη στήλη ἐπάνω στὴν ὁποία διακρινόταν τὸ ὄνομα: ΑΘΑΝΑ.

Εἰκ. 1-2. Κάτοψη καὶ τομὴ ΑΑ' τοῦ ναοῦ τῆς Φιγαλείας.

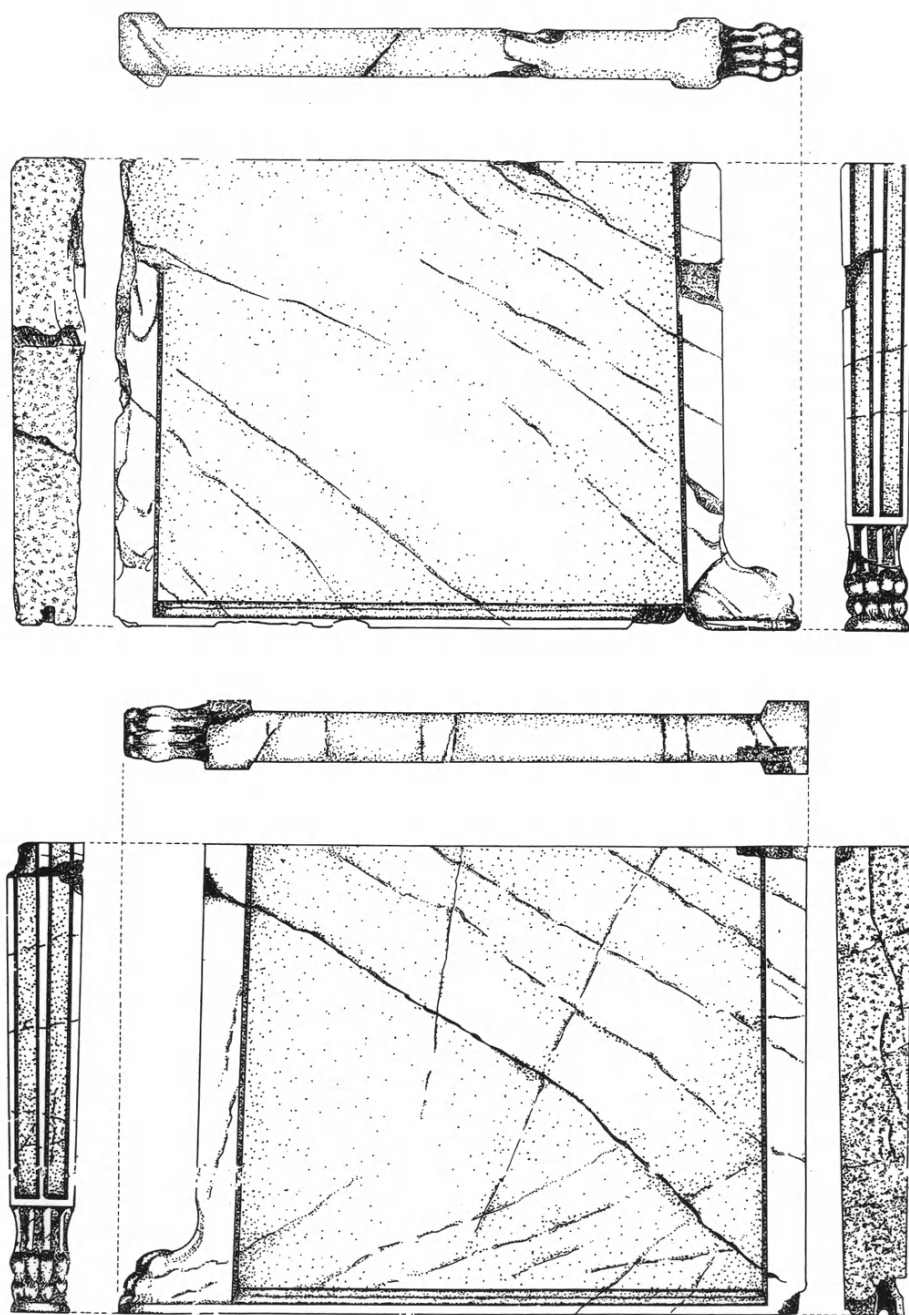
(ὕψος: 1.50 μ. κατὰ μέσον ὄρο) (πίν. 47α). Οἱ διαστάσεις του εἶναι: σωζ. μῆκος 15.70 μ. καὶ πλάτος 7.70 μ., ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ μικρὸ πρόναο (διαστ.: 2.85 X 5.80 μ.) καὶ ἀπὸ ἐπιμήκη σηκό (διαστ.: 8.80 X 5.80 μ.), στὸν ὁποῖο εἰσέρχεται κανεὶς ἀφοῦ περάσει ἓνα μονόλιθο μνημειῶδες κατώφλι (διαστ.: 4 X 1.30 μ.), ὅπου διακρίνονται οἱ χαρακτηριστικὲς ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στερέωση τῶν ξύλινων παραστάδων τῆς θύρας⁶.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ ἔχει ὀλοκληρωτικὰ καταστραφεῖ, στὴ θέση του δὲ κτίσθηκε πολὺ ἀργότερα, ἴσως στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, φαρδὺς λιθόκτιστος τοῖχος, πάχους 1 μ., στὸν ὁποῖο ἐντοιχίσθηκαν ἀρχαῖοι λίθοι καὶ πολλὰ τεμάχια ἐπιγραφῶν. Κατὰ πάσα πιθανότητα στοὺς ἴδιους χρόνους στρώθηκε τὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ μὲ τετράγωνες πήλινες πλάκες, μεγάλο μέρος τῶν ὁποίων διατηρήθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα του (μέγιστο πλάτος 5.80 μ. καὶ μέγιστο σωζ. μῆκος 3.50 μ.) (πίν. 47β).

Στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ βρέθηκε στὴ θέση του λίθινο κυβικὸ βάθρο (1.70 X 1.64 μ. καὶ ὕψους 0.60 μ.), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ βάση καὶ κορμό, στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μεγάλος ὀρθογώνιος τόρμος γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βάθρο βρισκόταν ἡ τράπεζα προσφορῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο κάθετες πλάκες (Λ1168-9) ποὺ κατέληγαν σὲ πόδια λιονταριῶν (διαστ.: 0.82 X 0.94 καὶ πάχος 0.10-0.12 μ.)⁷ (εἰκ. 3). Οἱ πλάκες στηρίζονταν μὲ μολύβδινους συνδέσμους σὲ ὀρθογώνιες λίθινες βάσεις τοποθετημένες στὸ ἔδαφος (πίν. 47β). Ὅλο τὸ δάπεδο γύρω ἀπὸ τὴν τράπεζα προσφορῶν καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση μπροστὰ ἀπὸ τὸ βάθρο καλυπτόταν ἀπὸ παχὺ στρώμα στάχτης μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο συλλέχθηκαν λίγα δυσδιάγνωστα ὅστρακα καμένα ἀπὸ τὴν πυρκαγιά, ποὺ προφανῶς εἶχαν ἀνάψει ἐκεῖ.

6. Τὸ κατώφλι καταστράφηκε περίπου στὸ μέσον του, σχετικὰ πρόσφατα, ἀπὸ ἐπέμβαση βανδάλων-ἀρχαιοκαπήλων, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες ἡλικιωμένων χωρικῶν ποὺ μᾶς ἐπισκέφθηκαν στὴν ἀνασκαφή.

7. Ἡ μία πλάκα βρέθηκε πεσμένη μπροστὰ στὸ βάθρο, ἐνῶ ἡ ἄλλη στὸ πίσω μέρος του. Διάσπαρτα στὸν χώρο τοῦ σηκοῦ βρέθηκαν λίγα τμήματα τῆς ὀριζόντιας πλάκας τῆς τράπεζας προσφορῶν.

Εἰκ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν δύο πλακῶν τῆς τράπεζας προσφορῶν.

Δεξιά τοῦ βάθρου βρέθηκαν ἄτακτα ριγμένες οἱ βάσεις τριῶν ἀγαλμάτων, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν χάλκινο (πίν. 48α). Στὴ βάση τοῦ χάλκινου ἀγάλματος (Λ1204) εἶναι χαραγμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή σὲ ἀρκαδικὴ διάλεκτο:

ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΕΑ
ΑΡΚΙΛΑΓ' ΑΘΑΝΑΙ
ΔΙ ΣΩΤΗΡΙ ΕΥΑΓΟ..
ΕΙ....ΩΑ.Ν.ΓΗΙ

Σύμφωνα μὲ τὴ μεταγραφή καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς^{7α} κάποιος Εὐαγόρας ἀφίερωσε στὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν Δία Σωτήρα τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Καλλικράτη· εἶναι δυνατόν λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν Δία Σωτήρα, τὰ ἀγάλματα τῶν ὁποίων ἔφερε τὸ μεγάλο βάθρο τοῦ σηκοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴ μία βάση στὰ δεξιά τοῦ βάθρου, βρέθηκε μαρμάρينو κεφάλι νεαροῦ ἄνδρα (Λ1153) (πίν. 48γ) τοῦ τέλους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, σὲ μέγεθος λίγο μικρότερο ἀπὸ τὸ φυσικό, μὲ ταινία στὰ μαλλιά καὶ ὀρθογώνια μολυβδοχορημένη ὀπὴ τὸρμου στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Κοντὰ του ὑπῆρχε μαρμαρίνη σφαίρα (Λ1154) μὲ συμφυὴ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ γυναίκας ἢ παιδιοῦ, πού τὴν κρατεῖ (πίν. 466).

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ σηκοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ σύγχρονου μανδρότοιχου, πού διερχόταν ἐγκάρσια πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σηκοῦ, συλλέχθηκαν πολλὰ θραύσματα ἐπιγραφῶν, πού χρονολογικὰ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 1ο αἰ. π.Χ.⁸ Μεταξὺ τῶν 20 ἐνεπίγραφων τμημάτων τὰ ὁποῖα συγκεντρώθηκαν, περιλαμβάνονται 4 προξενικά ψηφίσματα, 7 κατάλογοι, 1 ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή καὶ μία συνθήκη, στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῶν Λεπρεατῶν, τῶν Ἡλείων γειτόνων τῆς Φιγάλειας. Στους προξενικοὺς καταλόγους ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα προξένων ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη, τὸ Βυζάντιο, τὴν Κεφαλληνία, τὴν Ἀχαΐα καὶ τὴν Ἑφεσο, γεγονός τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι

7α. Τὴν ἐπιγραφή μετέγραψε καὶ ἐρμήνευσε ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Χαράλαμπος Κριτζᾶς, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

8. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν ἔθεσαν ὑπόψη μου οἱ ἀρχαιολόγοι Α. Θέμος καὶ Ε. Ζαβού στοὺς ὁποίους εἶχα ἀναθέσει τὴ μελέτη.

τὸ ἱερό εἶχε ἐπὶ πλέον μεγάλη πολιτικὴ σημασία γιὰ τὴν πόλιν τῶν Φιγαλέων. Ἡ ἵδρυση τῶν ἐπιγραφῶν θὰ πρέπει νὰ γινόταν καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ ναοῦ, στὴν πρόσοψη τοῦ ὁποίου βρέθηκε μεγάλο λίθινο βάθρο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου. Τὸ βάθρο ἔφερε δύο τόρμους, ἓναν ἐπιμήκη καὶ ἓναν τετράγωνο, γιὰ τὴν ἔνθεση ἀντίστοιχων στηλῶν (πίν. 46α).

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ συλλέχθηκαν ἐπίσης πολλὰ τμήματα βάθρων γιὰ τὴν ἵδρυση στηλῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἐλάχιστη καὶ πολὺ ἀποσπασματικὴ ὑπῆρξε ἡ κεραμεικὴ καὶ ἀνύπαρκτα τὰ μικροεργήματα⁹. Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ μνημεῖο ἀνήκει στὸν 4ο αἰ. π.Χ., μετασκευάσθηκε δὲ καὶ χρησιμοποιοῦνταν πιθανότατα ὡς κατοικία στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους. Ὅμως τὰ διάσπαρτα πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ἓνα δωρικὸ κιονόκρανο, δύο τμήματα ραβδωτῶν κιόνων καὶ πολλὰ θραύσματα ἐπιστυλίου, ποὺ βρέθηκαν κυρίως στὸν σηκό (πίν. 476), καθὼς καὶ τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἀπὸ πωρόλιθους ποὺ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ πίσω ἀπὸ τὸ βάθρο τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων (πίν. 49α) μαρτυροῦν καὶ ἄλλη παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση του.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ μεγαλύτερο βάθος μέσα στὸν σηκό ἀποκαλύφθηκαν ἑκατέρωθεν τοῦ βάθρου τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων δύο παλαιότεροι λιθόκτιστοι τοῖχοι ἀπὸ ἀργοὺς λίθους χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, πάχους 0.50 μ., ποὺ κατευθύνονται παράλληλα πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, σὲ ἀπόσταση περίπου 0.50 μ. ἀπὸ αὐτοὺς (πίν. 496).

Οἱ δύο παράλληλοι τοῖχοι ἀποκαλύφθηκαν σὲ μῆκος 3 μ. ἐνῶ ὁ μεταξὺ τους χῶρος ἔχει εὖρος 2.80 μ. Τὰ ἄκρα τους δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ δεδομένου ὅτι προχωροῦν πρὸς τὰ ἀνατολικά κάτω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο πλακόστρωτο δάπεδο, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικὰ καλύπτονται ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο ὑστεροβυζαντινὸ τοῖχο. Πιθανότατα τὸ κτίριο αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ τὸ πρωταρχικὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἐπεκτάθηκε καὶ μετασκευάσθηκε ἕως ὅτου ἔλαβε τὴν τελικὴ μορφή του στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

9. Μόνο μία ὀστεῖνη ἀρχαίικη πόρπη βρέθηκε σφηνωμένη στὰ θεμέλια τοῦ δόριου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος.

Ἡ συνέχιση τῆς λεπτομερέστερης ἔρευνας στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἀναμένεται ὅτι θὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν σαφέστερο προσδιορισμὸ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ὅπου διαμορφώνεται ἓνα σχετικὰ ὁμαλὸ εὐρὺ πλάτωμα, ἀποκάλυψε τὰ λείψανα λιθόστρωτου δαπέδου ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ προνάου (πίν. 46α). Στὸν ὑπόλοιπο χώρο ὑπῆρχε παχιά ἐπίχωση καστανομέλανου χρώματος, ποὺ κάλυπτε τὸ φυσικὸ βραχώδες ἔδαφος, ἐξομαλύνοντάς το. Τὸ καστανομέλανο χῶμα, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε ὑποστῇ τὴν ἐπίδραση φωτιάς, εἴτε εἶχε ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, σὲ κάποια ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις του, εἴτε περιέβαλε τὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ ποὺ πιθανότατα θρῖσκόταν στὸν πρὸ τοῦ ναοῦ χώρο. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ συλλέχθηκε πλῆθος ἀναθημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν πολλὰ χαλκὰ, σιδηρὰ καὶ μολύβδινα ἀντικείμενα.

Ἀπὸ τὰ χαλκὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τμήματα ἑλασμάτων καὶ ταινιῶν μὲ ἔκτυπη διακόσμηση κοκκίδων καὶ πλοχμῶν, τὶς χάλκινες περόνες (πίν. 50α), τοὺς κρίκους καὶ τὶς ἀσπιδίσκες, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἑλασμα μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς (M1535) (πίν. 50γ), τμήμα λιονταριοῦ ἀπὸ λαβὴ χάλκινου ἀγγείου (M1537) (πίν. 506) καὶ χάλκινο φίδι σὲ ἄριστη διατήρηση (M1529)¹⁰ (πίν. 51α).

Βρέθηκαν ἐπίσης πολλοὶ μικροὶ μολύβδινοι στέφανοι μὲ τὶς ἀκτινωτὲς ἀπολήξεις στὴν περιφέρειά τους καθὼς καὶ τὰ σιδηρὰ ἐξαρτήματα σκευῶν ἢ ἐργαλείων. Ἐπιβεβαίωση γιὰ τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς στὸν χώρο αὐτὸν ἀποτελεῖ χάλκινο ἑλασμα (M1599) μὲ ἀρχαϊκὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴ θεᾶ Ἀθηνᾶ (πίν. 516), τὸ ὁποῖο εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ εὔρημα. Πλούσια ἦταν ἐπίσης καὶ τὰ πήλινα ἀναθήματα, ὅπως πολλὰ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα, πηνία καὶ ἀγνύθες.

Μεγάλος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδωλίων διαφόρων εἰδῶν, ὅπως προτομὲς γυναικῶν (πίν. 51γ), τεμάχια ἀπὸ εἰδώλια σφιγγῶν, ὁμοιώματα ζώων

10. Χάλκινο φιδάκι εἶχε βρεθεῖ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα στὶς Βάσσειες, βλ. ΑΔ 26, 1971, 142-143, πίν. 1256.

κλπ. Ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρία πρῶιμα, σχηματοποιημένα (Π6909-11), μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα στὴ γνωστὴ λατρευτικὴ κίνηση. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸς εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μικροσκοπικῶν ὁμοιωμάτων λέμβων ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν προσφιλεῖς ἀνάθημα στὸ ἱερό (πίν. 52). Ἡ παρουσία τῶν εἰδωλίων πλοιαρίων σ' αὐτὸ τὸ ὄρεινὸ ἱερό θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Πausanias (VIII, 41, 3), ὅτι ὁ ποταμὸς Νέδας, ποὺ ρεεῖ ἀκόμα στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ἦταν στὴν ἀρχαιότητα πλωτὸς ἀπὸ μικρὰ πλοίαρια. Ἀλλωστε πρόσφατες ἐρευνες στὶς ὄχθες τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Νέδα, ἔχουν βεβαιώσει τὴν ὑπαρξὴ νεωσοίκων καὶ ἀγκυροβολίων, ἐκεῖ ὅπου ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ πλησιάζει στὴν ἀρχαία Φιγάλεια¹¹.

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα νομίσματα ποὺ συλλέχθηκαν, μόνο τρία (δύο Μεσσήνης (N883-4) καὶ ἓνα Ἀρκάδων (N882) σώζονται σὲ ἀρετὰ καλὴ κατάσταση καὶ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου μὲ ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ, ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ πέρυσι στὴν ἐξωτερικὴ βορειο-ανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ βόρειου τοίχου, ἔδωσε πλῆθος προϊστορικῶν ὀστράκων, κυρίως τῆς ὕστερης ΜΕ περιόδου, σὲ μικρὸ βάθος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ δεδομένο, ἀνοίχθηκε φέτος τομὴ διαστάσεων 5 Χ 5 μ., σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ ναοῦ, στὸ ἐπίπεδο πλάτωμα τοῦ λόφου. Σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀποκαλύφθηκε πλέγμα τοίχων οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος προϊστορικῶν χρόνων, στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἤδη δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων τὸ ὁποῖο προέκυψε ἀπὸ τὴν τομὴ αὐτὴ, καθὼς καὶ ἓνας σχεδὸν ἀκέραιος πίθος (Π6969), ποὺ βρέθηκε στὴ θέση του, χρονολογοῦν τὰ οἰκιστικὰ κατάλοιπα στοὺς τελευταίους ΜΕ χρόνους.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτωμα τοῦ λόφου καὶ ἐπεκτείνεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ναό, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν λεπτομερὴ ἐρευνα τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ἐντοπίσθηκαν λείψανα προϊστορικῶν τοίχων, ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ Α-Δ καὶ προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλιά του.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

11. FR. COOPER, AAA V, 1972, 359 κέ.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 53-72)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε τὸ 1996 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλάβαν μέρος ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου του Salzburg F. Felten καὶ οἱ βοηθοὶ του Βασιλικὴ Felten, C. Reinholdt, A. Giuliani, V. Jarosch καὶ G. Klebinder, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου Δρ. Fr.- Wilhelm Hamdorf, οἱ ἀρχαιολόγοι ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ μου Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Ἀμαλία Γιαννακοπούλου, Βάντα Παπαευθυμίου καὶ Ἀνδρονίκη Μακρῇ, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες Δήμητρα Κάη, Ἀλέξανδρος Τζαμαλῆς, Θεόδωρος Παπαδόπουλος, Νικόλαος Παπαζαρκάδας, Νικόλαος Μεלבάνι, Μάρω Σπαθῆ, Δέσποινα Μόσχου, Φανή Μπούμπουλη, Μύρινα Καλαϊτζῆ, Κωνσταντῖνα Ἀνδριανοπούλου, Δέσποινα Σεβαστή, Ἰωάννα Τσακίρη, Κυριακὴ Παπαδοδήμα καὶ Ἀλεξάνδρα Ζαφειρίου. Συμμετεῖχαν ἐπίσης οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Göteborg Mariah Ben Shalem καὶ Annelie Lindberg. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν ὁ Εὐάγγελος Ζεμπελίκος καὶ οἱ σπουδαστὲς ΤΕΙ Ἀθανάσιος Βέλιος, Θεοδώρα Μαραγκοῦ καὶ Σοφία Σπυριδάκη. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης καὶ Ἑλένη - Ἄννα Χλέπα ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις καὶ μελέτες ἀναστήλωσης μνημείων, ὁ Θόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση - κτηματογράφηση καὶ ὁ Βασίλης Σταματόπουλος μὲ τὴν φωτογράφηση ἀντικειμένων, βοηθούμενος ἀπὸ τὴ σπουδάστρια τοῦ Τμήματος Φωτογραφίας τῶν ΤΕΙ Κατερίνα Παινέση. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Ὁ Ἄγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῇ συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ καθηγητὴς Frederick Cooper τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου - Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis τὴ μελέτη τῶν ὀστέων

τῶν ζώων, ἐνῶ ἡ ἀνθρωπολόγος Sonia Göggel-Hofer τὴ μελέτη τῶν ἀνθρώπων ὀστέων. Οἱ ἀρχιτέκτονες μηχανικοὶ Διονύσιος Μονοκροῦσος καὶ Μιχάλης Ἀρβανιτάκης εἶχαν τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν στερέωσης - ἀναστήλωσης τοῦ Πύργου 17. Τὴν ἐπιστάσια τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης.

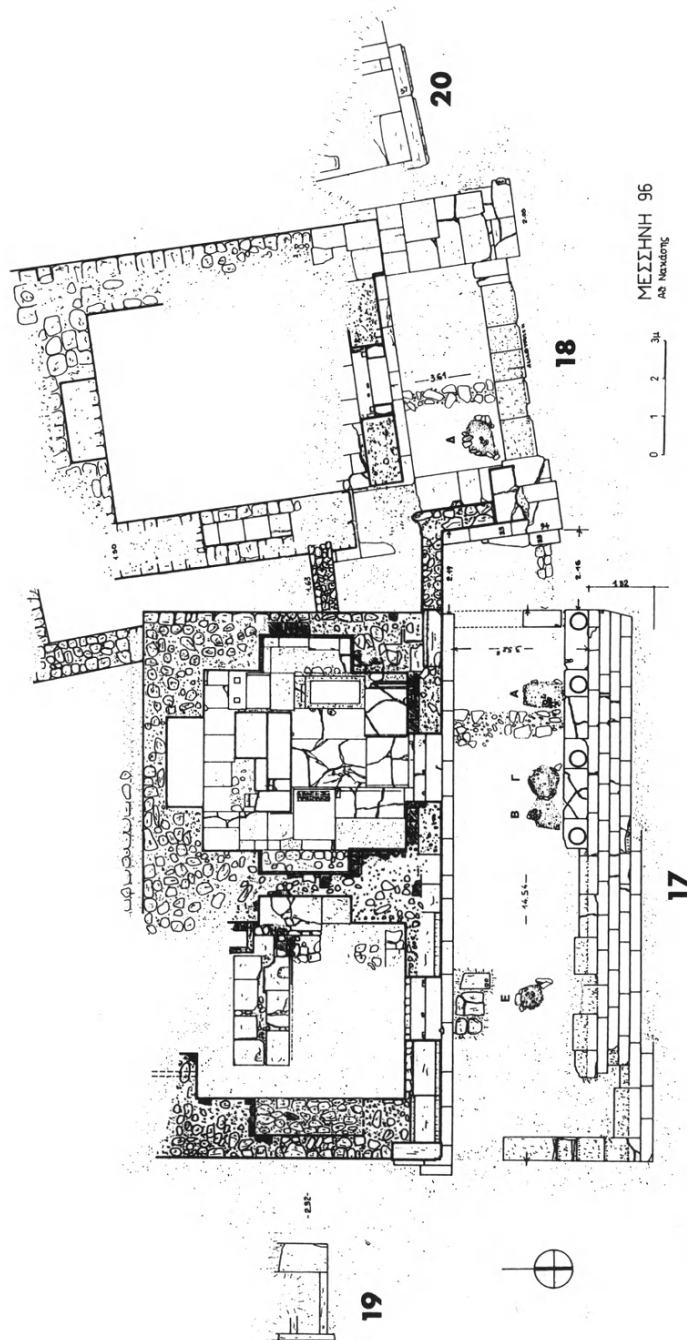
Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) Τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, β) τὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου, γ) τὸ Ἐκκλησιαστήριο τοῦ Ἀσκληπιείου, δ) ἡ Κρήνη Ἀρσινόη, ε) τὸ Θέατρο καὶ στ) τὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο.

Ταφικὰ μνημεῖα Ἀρκαδικῆς Πύλης

Ἀποκαλύφθηκαν σχεδὸν πλήρως τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη (εἰκ. 1). Τὸ ταφικὸ μνημεῖο 17 περιλαμβάνει δύο ἰσομεγέθεις θαλάμους διαστ. 4.70 X 5.40 μ. καὶ δωρικὴ στοὰ μπροστὰ ἀπὸ αὐτοὺς. Οἱ θάλαμοι φέρουν ἐσωτερικὰ ἀνὰ τρεῖς ὀρθογώνιες κόγχες στὸ μέσο τῶν τριῶν πλευρῶν τους καὶ ἀπὸ ἓνα ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένου πόδιο (2.70 X 1.45 μ.) στὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου καὶ πλησιέστερα στὸν πίσω βόρειο τοῖχο γιὰ τὴν τοποθέτηση μαρμάρινων σαρκοφάγων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀρκετὰ θραύσματα ἤλθαν νὰ προστεθοῦν σὲ ἐκεῖνα τοῦ 1993. Ἡ στοὰ, μήκ. 14.50 μ. καὶ πλ. 3.80 μ., ἔφερε δέκα δωρικοὺς κίονες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζονται οἱ τέσσερις (πίν. 53α). Ἐδράζεται σὲ ὑψηλὸ πόδιο μὲ περισσότερους ἀπὸ ἑξὶ ἀναβαθμοὺς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ ἕως τὸ ὕψος τοῦ στυλοβάτη. Παρόμοιας μὲ τὸ ἀρ. 17 μορφῆς μαυσωλεῖα (εὐρυμέτωπα μὲ διπλὸ θάλαμο καὶ στοὰ στὴν πρόσοψη) δὲν ἀπαντοῦν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο¹.

Μέσα στὴ στοὰ, κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη, ἤλθαν στὸ φῶς τέσσερις λάκκοι ποὺ περιεῖχαν τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης νηπίων (εἰκ. 1, πίν. 53β), συνοδευόμενα ἀπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ πυρακτωμένων ἀγγείων: μόνωτων σφαιρικῶν κυπέλλων (πίν. 54α), ποτηριῶν μὲ βυθίσματα γύρω στὸν κορμὸ (πίν. 54β),

1. Πρβ. H.R. GOETTE, Der sog. römische Tempel von Karystos: Ein Mausoleum der Kaiserzeit, AM 109, 1994, 259-300, στίς σελίδες 296-300 παρατίθεται κατάλογος μὲ 21 ταφικὰ κτίσματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων στὴν Ἑλλάδα.

Εἰκ. 1. Κάτοψη ταφικῶν μνημείων Ἀραδικῆς Πύλης.

θυμιατηρίων διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων (πίν. 54γ-δ) καὶ λύχνων. Ὅρισμένοι λάκκοι περιεῖχαν καὶ ἀπανθρακωμένους καρπούς, ὅπως κουκουνάρες, βαλανίδια καὶ σύκα σὲ καλὴ κατὰστασι διατήρησης (πίν. 55α). Οἱ λύχνοι κορινθιακοῦ τύπου γνωστῶν ἐργαστηρίων (Ἐπιτύγχανου, Λουκίου, Σεβήρου κ.ἄ.) τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. φέρουν στὴν πλειονότητα εἰκονιστικὲς παραστάσεις, ὅπως μονομάχους (πίν. 55β), Ἀρτεμη καὶ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, ἐνῶ σὲ ἕναν ἀπεικονίζεται ἐνδιαφέρουσα ἐρωτικὴ σκηνή (πίν. 55γ). Τὸ σύνολο τῶν λάκκων καύσης μὲ τὰ πολυπληθῆ κτερίσματα παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον: μαρτυρεῖ ἕνα ἀσύνηθες ταφικὸ ἔθιμο, αὐτὸ τῆς καύσης νεογνῶν καὶ τῆς ἐναπόθεσης τῶν ὑπολειμμάτων τῆς καύσης σὲ λάκκους στὴ στοά, ἔξω δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς κύριους θαλάμους τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος, μέσα στοὺς ὁποίους βρίσκονταν ἐνταφιασμένα σὲ κόγχες ἢ σὲ μαρμάρινες σαρκοφάγους μόνο ἐνήλικα μέλη τῆς οἰκογένειας. Ὁ μεγάλος σχετικὰ ἀριθμὸς νηπίων θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τοῦ ὑψηλοῦ βαθμοῦ θνησιμότητος στὶς ἡλικίες αὐτές. Ἐκτὸς ἂν πρόκειται βέβαια γιὰ ταυτόχρονο θάνατό τους λόγω ἐπιδημίας, ἐνδεχόμενον ποὺ ἐνισχύεται σημαντικὰ ἀπὸ τὴν πλήρη σχεδὸν εἰδολογικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀντιστοιχία τῶν κτερισμάτων (παρόμοιων τύπων καὶ σχημάτων ἀγγεῖα καὶ τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου). Ἡ καλὴ διατήρησι καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων συμβάλλουν ἐξάλλου στὴν ἀκριβὴ χρονολόγησι τῶν πυρῶν καὶ κατ' ἐπέκτασι τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος 17, διότι λειτουργοῦν ὡς *terminus ante quem*. Ἡ ἰδιομορφία τέλος καὶ ἡ σπανιότητα ὁρισμένων σχημάτων, ὅπως τῶν θυμιατηρίων καὶ τῶν κυπέλλων μὲ τὰ θυθίσματα γύρω στὰ τοιχώματα, δηλώνει τὴ λειτουργία τοπικοῦ μεσσηνιακοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια.

Τὸ παρακείμενον ταφικὸ μνημεῖο 18, σὲ ἀντίθεσι μὲ τὸ 17, δὲν εἶναι εὐρυμέτωπον, ἀλλὰ ἔχει τὴ μορφή ναῖσκου ποὺ περιλαμβάνει προστώον μὲ πεσσοστοιχία, ἔσωτ. διαστ. 2.70 X 5.30 καὶ εὐρὺ θάλαμον, διαστ. 5.40 X 6.70 μ., μὲ τὴν εἴσοδον στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς του. Τρεῖς ὀρθογώνιες κόγχες βρίσκονται στὸ μέσον τῶν ὑπόλοιπων πλευρῶν, ἀπὸ αὐτὲς ἡ βόρεια εἶναι ἀβαθέστερη τῶν ἄλλων καὶ βρίσκεται σὲ ψηλότερον ἐπίπεδον, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες δύο, ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ, βρίσκονται στὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου καὶ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐνταφιασμούς (εἰκ. 1). Στὴν ἐπίχωσι τοῦ θαλάμου βρέθηκε πλῆθος ἀπὸ θραύσματα δύο τοῦλάχιστον μαρμαρίνων σαρκοφάγων. Στὴν πρωιμότερη καὶ καλύτερα σωζόμενη σαρκοφάγον, τῶν χρόνων πιθανῶς τοῦ Ἀντω-

νίνου τοῦ Σεβαστοῦ, εἰκονίζεται δραματική μάχη ἰππέων καὶ πεζῶν σὲ ἥρωική γυμνότητα, προφανῶς μάχη Τρωικοῦ πολέμου (πίν. 56α-β). Ἡ πλαστικότητα τῶν μορφῶν εἶναι ἔντονη, ἡ μυολογία τονισμένη καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἰδιαίτερος ἔξεργο, σὲ ὁρισμένα μάλιστα σημεῖα τὰ μέλη τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν ἀλόγων εἶναι ὀλόγλυφα. Στὴ δεύτερη σαρκοφάγο, τῶν ἀρχῶν πιθανότατα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἡ χρῆση τοῦ τρυπανιοῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη καὶ ἡ τεχνοτροπία ἐμφανίζεται πιὸ προχωρημένη. Εἰκονίζονται καὶ σ' αὐτὴν σκηνές ναυμαχίας καὶ ἄλλα θέματα (πίν. 57α). Ἀποτελοῦν ἀμφότερες δημιουργίες νεοαττικῶν ἐργαστηρίων, πού γνώρισαν ἐκπληκτικὴ ἀνθήση κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ 150 καὶ 250 μ.Χ., μὲ τίς ἐξαγωγές τῶν προϊόντων τους νὰ φθάνουν καὶ στὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα σημεῖα τοῦ *imperium romanum*². Τὰ παραδείγματα τῆς Μεσσήνης μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τὰ ἀξιολογότερα τοῦ εἴδους³. Στὸ προστώο τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος 18, τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκε ἐπιμελῶς ὡς τὸ φυσικὸ πέτρωμα, βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ μικρὴ ἔκταση γύρω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ ὀγδόντα χάλκινα νομίσματα. Πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ «θησαυρὸ» μὲ ἡμερομηνία ἀπόκρυψης στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος Α' ἢ λίγο ἀργότερα. Ἀκριβέστερα στοιχεῖα θὰ δοθοῦν μετὰ τὴ μελέτη τους ἀπὸ τὸν νομισματολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο.

Τμῆμα ἀπὸ τὸ κλιμακωτὸ πόδιο ἑνὸς τρίτου ταφικοῦ μνημείου ἀρ. 20, μικρότερων διαστάσεων καὶ διαφορετικῆς μορφῆς, ἄρχισε νὰ ἔρχεται στὸ φῶς ἀνατολικά τοῦ 18. Δυτικά τοῦ 17 καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀποκαλύφθηκε τέλος κιβωτιόσχημος τάφος ἐπιμελημένης κατασκευῆς (εἰκ. 1, πίν. 576). Τὶς παριές του ἀποτελοῦν τέσσερις ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, πού σχηματίζουν τὴ θήκη, διαστ. 2.50 X 0.97 μ., ἐνῶ ὡς κάλυψη ἔφερε τέσσερις ὀρθογώνιες πλάκες (πίν. 576). Παρὰ τὴ σύληση περιεῖχε ἀκέραιο γυάλινο κυλινδρικοῦ μυροδοχεῖο (πίν. 586).

2. A. GIULIANO, *Il commercio dei sarcofagi attici* (Roma 1962).

3. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *Χρονολογικὴ κατὰταξη τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς* (Ἀθήνα 1958). G. KOCH, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit* (Berlin 1993). F. CILIBERTO, *I sarcofagi attici nell'Italia settentrionale* (Bern 1996).

Ὁ κατακερματισμὸς τῶν σαρκοφάγων εἶναι πιθανότατα ἔργο τῶν πρώτων χριστιανῶν ποὺ χρησιμοποίησαν τὰ μνημεῖα ὡς χώρους ἐγκατάστασης καὶ ταφῆς ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 7ο αἰ. μ.Χ., συμπέρασμα ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ νομισματικούς θησαυροὺς, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές καὶ θραύσματα ἀγγείων.

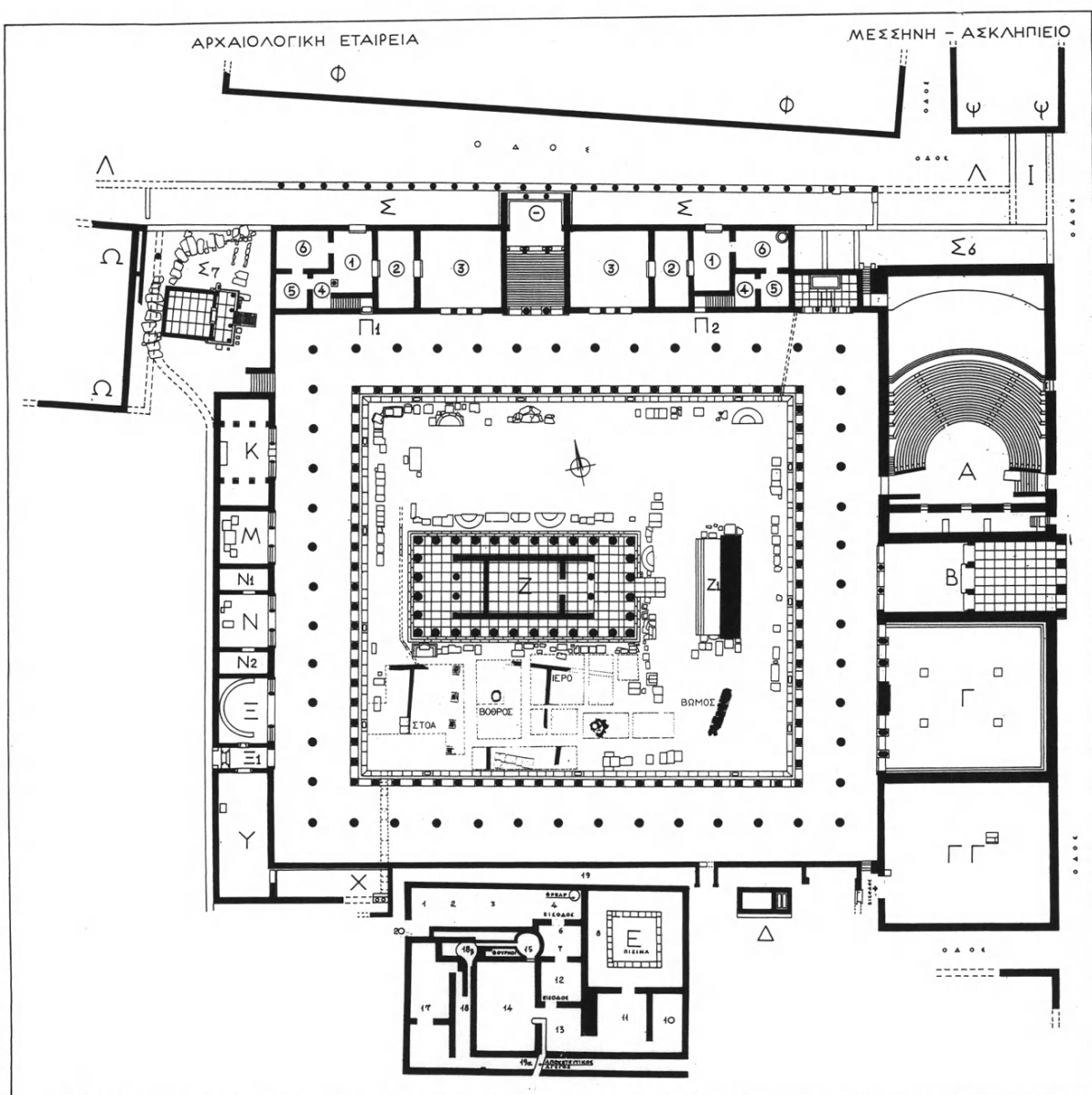
Αἶθριο Ἀσκληπιείου

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου ἀποκαλύφθηκαν πληρέστερα (εἰκ. 2). Μεταξὺ τῆς στοᾶς καὶ τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος ἀποκαλύφθηκε κύκλος διαμέτρου 1.20 μ.Χ1 μ. κατασκευασμένος χαλαρὰ μὲ ἀκανόνιστους λίθους σὲ δύο μόνο ἐπάλληλες σειρές ποὺ ἐδράζονται στὸ χῶμα (πίν. 58α). Ἀποτελεῖ κυκλικὸ βόθρο ὑγρῶν πιθανότατα προσφορῶν, σχετιζόμενων μὲ τὴ λατρευόμενη στὸ πρῶμο ἱερὸ χθόνια θεότητα ἢ μάλλον θεότητες (Μεσσήνη καὶ Ἀσκληπιό). Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν κύκλο καὶ τὴ γύρω ἔκταση σημειώθηκαν μικροσκοπικοὶ καθαρίσχοι καὶ σκυφίδια (πίν. 59α), εἰδώλια (πίν. 59β-ε) καὶ πήλινα πλακίδια ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων (πίν. 58γ), πανομοιότυπα μὲ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1994 στὸν ἀποθέτη τοῦ ἴδιου ἱεροῦ, τὰ ὁποῖα προέρχονταν στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ τίς ἴδιες μῆτρες μὲ ἐκεῖνα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Διοσκούρων⁴.

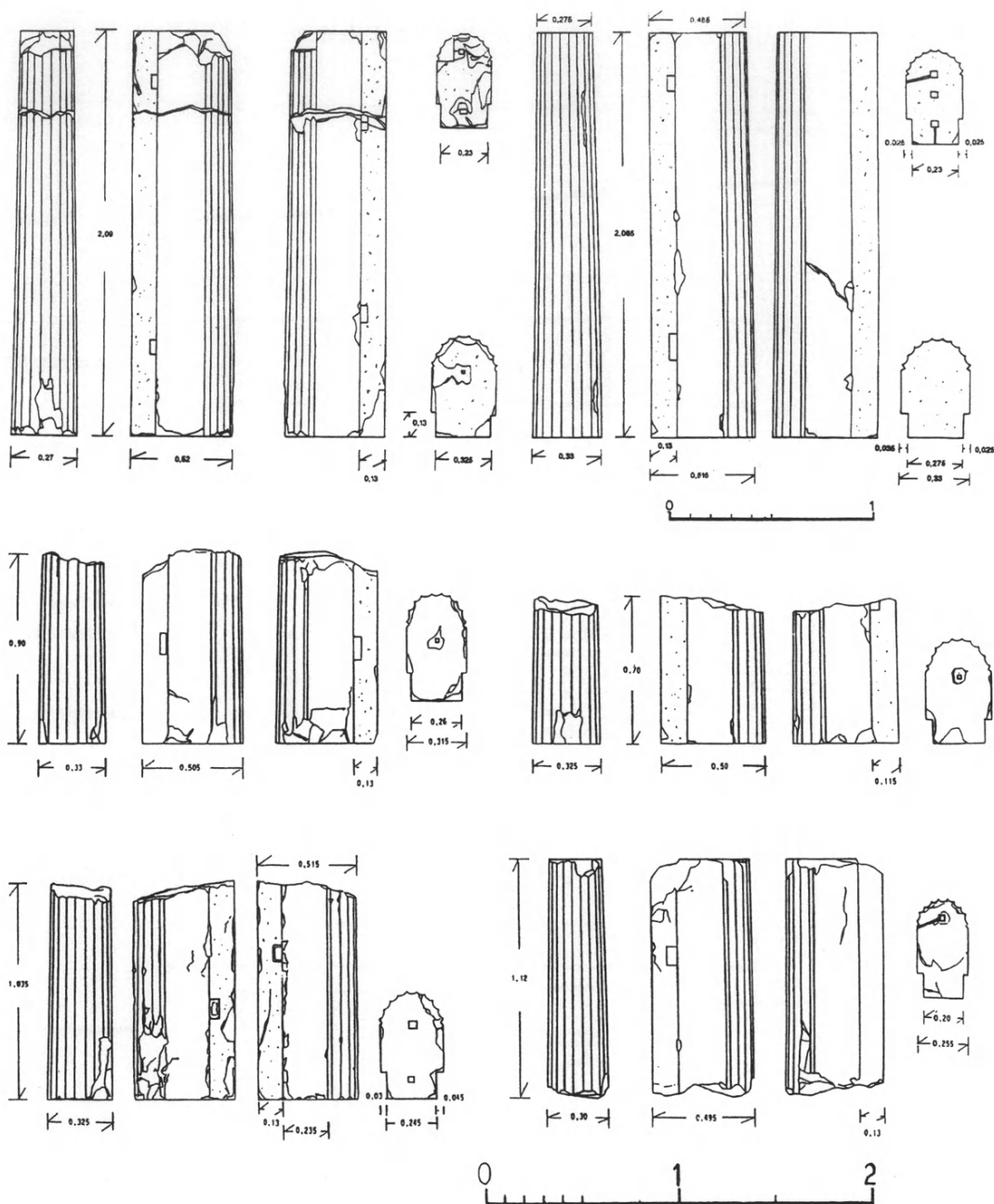
Ἐκκλησιαστήριο (Ὠδεῖο) Ἀσκληπιείου

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1996 πραγματοποιήθηκε ἀναστηλωτικὴ ἐπέμβαση στὸν πρόσθιο τοῖχο τοῦ κτίσματος τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ μελετητῆ ἀρχιτέκτονα Παναγιώτη Μπίρταχα. Ἐπανατοποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ θέση τους πέντε ἀπὸ τοὺς ἑξι δωρικοὺς ἀσβεστολιθικοὺς ἡμικίονες τοῦ προσκηνίου, τρεῖς ὁλόκληροι καὶ δύο ἑλλιπεῖς (εἰκ. 3α-β). Τμήματα τῶν ἡμικίωνων, καθὼς ἐπίσης θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἓνα δωρικὸ ἐπίκρανο (κανένα μέχρι στιγμῆς μέλος ἀπὸ τὸν θριγλὸ) βρέθηκαν πρόσφατα στὴν περιοχὴ τῆς ὁδοῦ ἀνατολικά τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι εἶχαν

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 83, πίν. 31.

Εἰκ. 2. Κάτοψη αἰθρίου Ἀσκληπιείου με λείψανα παλαιότερου ἱεροῦ.

Εἰκ. 3α-6. Ἡμικίονες προσκηνίου.

ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Οἰκονόμο τὸ 1909 καὶ τὸ 1925 μέσα στὸ κοῖλον καὶ τῇ δυτικῇ πάροδο τοῦ κτίσματος. Οἱ ἡμικίονες τῆς Μεσσήνης εἶναι πανομοιότυποι μὲ ἐκείνους ἀπὸ τὸ προσκλήνιο τοῦ Θεάτρου τοῦ Ὁρωποῦ τῆς Ἀττικῆς, φέρουν ἑννέα πλήρεις καὶ δύο μισές στὰ ἄκρα ραβδώσεις, ἐνῶ τὸ συνολικὸ ὕψος τους μὲ τὸ ἐπίκρανο καὶ χωρὶς τὸν θριγκὸ ὑπολογίζεται σὲ 2.235 μ. (εἰκ. 3, πίν. 60α). Στὴν πίσω ὄψη τους φέρουν δύο κατακόρυφες ἐγκοπές πού ἐκτείνονται σὲ ὅλο τὸ ὕψος τους, ἐνῶ στὶς πλάγιες πλευρὲς ἀπαντοῦν ὀρθογώνιες ἐντορμίες γιὰ τὴ στερέωση θυρωμάτων καὶ διαφραγμάτων πού ἔφεραν γραπτὸς πίνακες (εἰκ. 3, πίν. 60β). Εἶναι ἐπομένως βέβαιον ὅτι ὁ πρόσθιος τοῖχος τῆς σκηνῆς ἦταν ἀρχικὰ διαμορφωμένος μὲ ἑξὶ δωρικοὺς ἡμικίονες, τρία θυρώματα καὶ τέσσερα διαφράγματα μὲ γραπτὸς πίνακες.

Στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. *AEM 1014*, στ. 35 (*SEG* 23, 1968, 205. 207)⁵ ἀναφέρεται προσφορὰ χρημάτων (τριακόσια δηνάρια) ἀπὸ τὸν Μεσσήνιο Λύσωνα Νικίππου γιὰ ἐπισκευὲς στοῦ «Λογεῖον τοῦ Δεικτηρίου». Ἄν ὡς Δεικτήριον μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ τὸ θεατροειδὲς Ἐκκλησιαστήριον, τότε τὸ Λογεῖον ταυτίζεται μὲ τὸ πρόσθιο μέρος τῆς σκηνῆς του, τὸ ὁποῖο δεχόταν τοὺς γραπτὸς πίνακες⁶. Δὲν γνωρίζουμε τί περιελάμβανε ἡ ἐπισκευὴ αὐτῇ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., τὸ ὕψος πάντως τοῦ ποσοῦ τῶν 300 δηναρίων δὲν ἐπέτρεπε οὐσιαστικὲς ἐπεμβάσεις. Ριζικὴ μετατροπὴ τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος ἔλαβε χώρα πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅταν ἀπομακρύνθηκε ἡ πρόσοψη μὲ τοὺς ἡμικίονες καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τοῖχο, χτισμένο μὲ θραύσματα ὀπτοπλίνθων, ἀκανόνιστους λίθους καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μὲ χρῆση μίγματος ἀμμοασβεστοκονίας ὡς συνδετικοῦ ὕλικου. Στὴν τελευταία αὐτῇ φάση μετατροπῶν ἀνήκουν καὶ οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σκηνῆς.

Μὲ τὸ Ἐκκλησιαστήριον σχετίζεται πιθανότατα καὶ ἡ τρίστιχη οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τῶν χρόνων Αὐγούστου-Τιβερίου *AEM 147, IG V1, 1463* (πίν. 61α):

5. Πρβ. L. MIGEOTTE, *BCH* 109, 1985, 597-607.

6. A.K. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, I.N. ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (Ἀθήνα 1968) λ. «λογεῖον, τὸ καὶ λόγιον», ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἐπιγραφικὲς καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες.

Καλλίμαχος Νικοζένου κ[αί- ---- ----δ και]
 Νικοζένος ἐπ[ί] τὰν ἐπισκευά[ν-----δραχμάς]
 χιλίας ἑκατὸν ἐπὶ γραμματέο[ς συνέδρων-----]

Αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε τὸ 1895 ἀπὸ τὸν Θ. Σοφούλη προφανῶς ἐκεῖ ὅπου εἶχε ἀνασκάψει, δηλαδὴ στὸ Ἐκκλησιαστήριο. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη μὲ μεγάλα γράμματα ὕψ. 0.03 μ., πάνω σὲ ἀσβεστολιθικὸ ἐπιστύλιο ἰωνικοῦ τύπου, ὕψ. 0.26 μ., πλ. 0.38 μ. καὶ σωζ. μήκ. 1.12 μ. (πίν. 61α), τὸ ὁποῖο φέρει κυματιοφόρο στέψη καὶ ἔξεργη ταινία κάτω ἀπὸ αὐτήν. Τὸ ἐπιστύλιο εἶναι ἰωνικοῦ τύπου ἢ μάλλον ἰωνίζον, ἀποκλείεται ἔτσι νὰ συνδυάζεται μὲ τοὺς δωρικοῦ τύπου ἡμικίονες καὶ νὰ ἀνήκει στὸν θριγκὸ τοῦ προσκηνίου. Ὁ Καλλίμαχος Νικοζένου ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐπιγραφή *AEM 3541* (*SEG 43*, 142)⁷ σὲ σχέση μὲ εἰσφορὲς κατὰ συνοικίαις καὶ περιοχὰς ποὺ ἀνήκαν στὴν ἐπικράτεια τῆς Μεσσηνίας. Ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ ἀναγραφή τῶν εἰσφορῶν αὐτῶν «ἐπὶ τοίχου»⁸ φαίνεται ὅτι εἶχε ἀνατεθεῖ σὲ ἄνδρες «ἀγαθοὺς», οἱ ὁποῖοι ἀποκαλοῦνται «ἐκλογεῖς», σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ καὶ πολυσυζητημένο ψήφισμα *AEM 146* (*IG V1*, 1432, στ. 25 καὶ 28-29), τὸ ὁποῖο σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐπιγραφή *IG V1*, 1433 τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς, καθὼς καὶ μὲ ἄλλες ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀνατολικά τοῦ Βουλευτηρίου Γ καὶ τῆς αἵθουσας τοῦ Ἀρχείου Γ-Γ, ὅπου καὶ ἦταν ἀνιδρυμένες⁹. Ἐνας ἀπὸ τοὺς «ἐκλογεῖς» πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ Καλλίμαχος Νικοζένου.

Φρέαρ ὀρχήστρας

Κατὰ τίς ἐργασίες ἀναστήλωσης τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ ταυτόχρονου καθαρισμοῦ καὶ στερέωσης τῶν πολύχρωμων πλακῶν τῆς ὀρχήστρας, ἐντοπίστηκε στὸ ΝΔ ἄκρο τῆς φρέαρ βάθους 4.50 μ. περίπου, λαξευμένο στὸ φυσικὸ πέτρωμα (πίν. 60β). Εἶναι προγενέστερο τῆς οἰκοδόμησής τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου καὶ ὁλόκληρου γενικῶς τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπείου, καὶ πρέπει

7. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1991, 106 ἀρ. 8, πίν. 70β.

8. Βλ. *IG V1*, 1432 στ. 25 καὶ *IG V1*, 1433, στ. 34-35.

9. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1994, 77-78 ἀρ. 2 (=AEM 6636).

νὰ ἀνήκει στὴν κλασικὴ φάση τῶν καταλοίπων τοῦ πρώτου ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Μεσσήνης, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου. Τὸ φρέαρ εἶχε ἐπιχωσθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μάλλον πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἢ διάνοιξή του καὶ φθάσει στὸ ἀπαιτούμενο βάθος τοῦ τοπικοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα. Ἐγκαταλείφθηκε μάλλον λόγῳ ἀκαταλληλότητος τοῦ φυσικοῦ πετρώματος ποὺ παρουσιάζει ρηγματώσεις. Τὸ φρέαρ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων, κυρίως οἰνοχόες, ὑδρίες (πίν. 616-δ) καὶ λύχνους, καθὼς ἐπίσης νομίσματα ποὺ τοποθετοῦν τοὺς χρόνους ἐπίχωσης καὶ ἀπόρριψης τῶν ἀγγείων στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Οἱ λύχνοι (πίν. 61ε) ἀνήκουν κυρίως στὸν τύπο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς Agora Type 25A Prime τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα παρουσιάζουν ἐλαττώματα, ὅπως ρωγμές, φουσκάλες στὸν πηλὸ καὶ ἐλαφρὲς στρεβλώσεις ὀφειλόμενες σὲ ὑπερθέρμανση (πίν. 616-δ). Προέρχονται κατὰ τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἴδια «φουρνια» κεραμικῶν, ἢ ὁποία ἀπορρίφθηκε ὀλόκληρη, λόγῳ ἀποτυχίας κατὰ τὴν ὀπτηση. Τὸ εὔρημα παρουσιάζει ἐπομένως διττὸ ἐνδιαφέρον, ἀφενὸς εἶναι «κλειστό» καὶ μὲ ἀκρίβεια χρονολογούμενο, χάρη καὶ στὰ νομίσματα, καὶ ἀφετέρου ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία προῖον τοπικοῦ Μεσσηνιακοῦ ἐργαστηρίου. Πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι τόσο τὰ σχήματα ὅσο καὶ τὸ μελανὸ γάνωμα τῶν ἀγγείων φαίνεται νὰ ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ. Ἡ ἀπόρριψή τους στὸ φρέαρ συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν πολιορκία τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ τὸ 295 μ.Χ. (Πλουτάρχου, *Δημήτριος* 33)¹⁰.

Κρήνη Ἀρσινόη

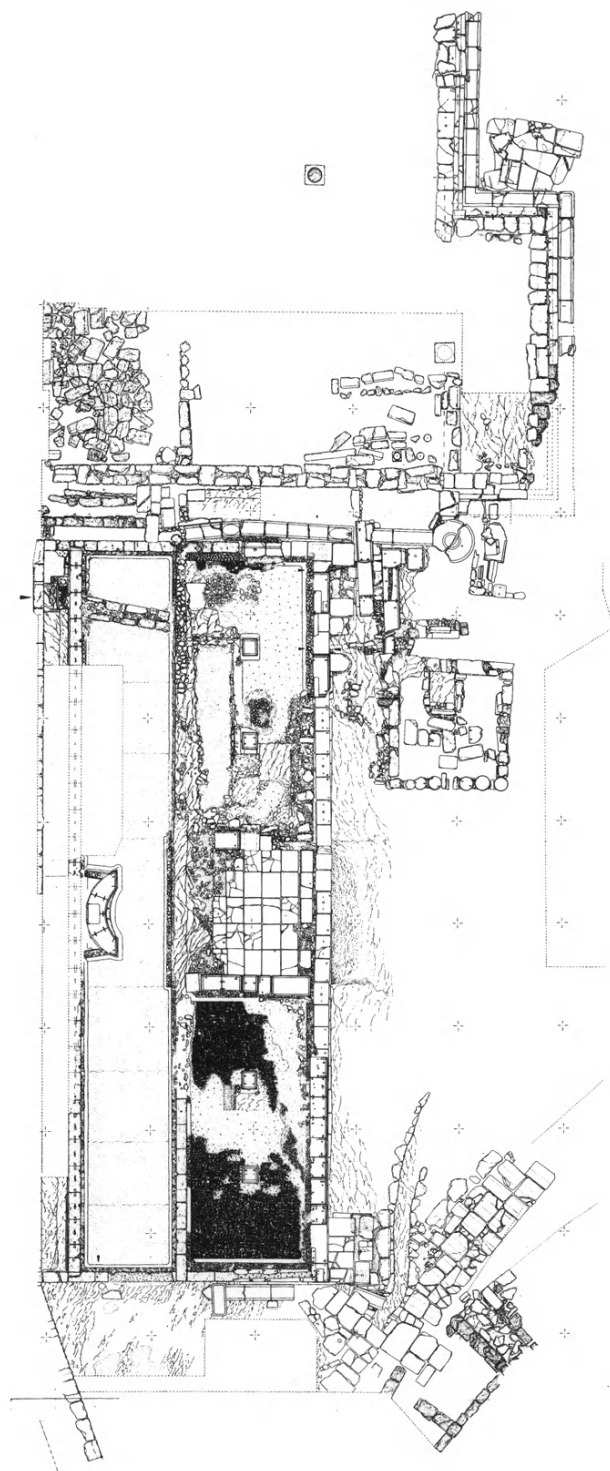
Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Κρήνης πραγματοποιήθηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ F. Felten. Ἡ ἐπίχωση πίσω ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάλημμα τῆς Κρήνης Ἀρσινόης ἄρχισε νὰ ἀφαιρεῖται σταδιακὰ προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη καὶ οἱ προγραμματισμένες ἐργασίες στερέωσης - ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου. Παράλληλα σχεδιάστηκαν, ἀριθμήθηκαν καὶ ἀπομα-

10. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, *ΠΑΕ* 1994, 85.

κρύνθηκαν ἀπὸ τὸ μνημεῖο οἱ τέσσερις ὡς πέντε σειρὲς λιθοπλίνθων τοῦ ἴδιου ἀνάλημματος, πού εἶχαν καταπέσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἄνω δεξαμενῆς, ἰδιαίτερα στὸ δυτικὸ τμήμα της (πίν. 62α). Τὸ ἀνάλημμα εἶναι κατασκευασμένο κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα μὲ δρομικὲς (παρὰ μῆκος) λιθοπλίνθους, μήκ. 1.30 μ. καὶ ὕψ. 0.32 μ., καὶ μπατικές (φορμηδόν) πού εἰσχωροῦν σὲ βάθος 1.20 μ. περίπου μέσα στὴν ἐπίχωση πίσω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα. Κάτω ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς πώρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (ἰωνικά κιονόκρανα καὶ ἐπικράνα, ἡμικίονες, βάσεις, ἐπιστύλια) ἔντονα διαβρωμένων καὶ μὲ ἐξίτηλο τὸ λευκὸ τους ἐπίχρσιμα στὶς περισσότερες τῶν περιπτώσεων. Ἀνήκουν στὴ γνωστὴ μας ἰωνικὴ ἡμικιονοστοιχία, πού ἐδραζόταν πάνω στὸν χαμηλὸ πίσω τοῖχο τῆς ἄνω δεξαμενῆς σὲ μικρὴ ἀπόσταση μπροστὰ ἀπὸ τὸ θόρειο ἀνάλημμα, δημιουργώντας ἓνα σκηνογραφικὸ βάθος. Παρόμοια μέλη εἶχαν ἤδη βρεθεῖ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη¹¹. Σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ καὶ τὰ νομίσματα πού σημειώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὰ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἡ καταστροφὴ τῆς Κρήνης πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα μεταξὺ 11ου καὶ 13ου αἰώνα. Τόσο στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅσο καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Κρήνης ἦλθαν στὸ φῶς νομίσματα τοῦ Γουλιέλμου Β' (1267-1278), τοῦ Γκυ Β' (1287-1308), τῆς Ἰωάννας τῆς Γκραβίνας (1318-1333) καὶ τοῦ Ἀνδρέα Κονταρίνι (1368-1382), καθὼς καὶ νομίσματα τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας τοῦ 14ου-16ου αἰώνα.

Ἡ κεκλιμένη καὶ ἐπιμελῶς πλακοστρωμένη ὁδός, ἡ εὐρισκόμενη μεταξὺ τῆς ΒΔ γωνίας τῆς Κρήνης καὶ τοῦ Θεάτρου, ἐρευνήθηκε στὸ σύνολό της, ἥτοι σὲ ὅλο τὸ σωζόμενο μῆκος της τῶν 9.60 μ. (πίν. 62β). Τὴν πρὸς Ν συνέχειά της ἀποτελεῖ τὸ ἱσοπεδωμένο φυσικὸ πέτρωμα. Δοκιμαστικὴ τομὴ στὴν κάτω δυτικὴ δεξαμενὴ ἔδειξε ὅτι οἱ ἀσβεστολιθικὲς κυματοφόρες βάσεις τῶν ἑξὶ πεσσῶν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν πρώτη φάση τῆς Κρήνης. Στὴν πρώτη ἐπίσης φάση πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ κεντρικὸ αἶθριο, τὸ εὐρισκόμενο στὸ μέσο μεταξὺ τῶν δύο ἱσομεγέθων κάτω δεξαμενῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐλλείπουσα κεκλιμένη κύρια πρόσβαση πού ὁδηγοῦσε ἀκριβῶς στὸ κεντρικὸ αὐτὸ αἶθριο (εἰκ. 4). Ἡ πλακόστρωση ὥστόσο τοῦ αἵθριου ἔγινε κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση

11. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 70-74, εἰκ. 2-5.

Εἰκ. 4. Κάτοψη Κρήνης Ἀτριώνης (σχ. C. Reinholdt).

(1ος αἰ. μ.Χ.). Στὴν ἀνατολική πτέρυγα τῆς Κρήνης ἦλθε στὸ φῶς ἀγωγὸς νεροῦ, ὁ ὁποῖος ξεκινᾷ ἀπὸ τῇ δυτικῇ γωνία τῆς στοᾶς «Μπαλοπούλου» καὶ καταλήγει σὲ λίθινη λεκάνη διανομῆς.

Βάθρα χάλκινων ἀνδριάντων, ἐπιγραφές καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ἐντοιχισμένα στίς νεώτερες βυζαντινές μάλλον κατασκευές μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη καταγράφηκαν, σχεδιάστηκαν καὶ ἀπομακρύνθηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο. Στέψη βάθρου ἀσβεστολιθική μὲ προεξέχον μέτωπο σὲ μορφὴ γείσου, AEM 8068, ὕψ. 0.23 μ., μήκ. 1.385, πλ. 0.815 μ., σώζει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια δύο ἐλλειψοειδῆ θυρίσματα γιὰ τὴ στερέωση τῶν πελμάτων χάλκινου ἀνδριάντος, ἐνῶ στὸ μέτωπο φέρει τὴν ἐξῆς τιμητικὴ ἐπιγραφή, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ὕψ. γραμμ. 0.025 μ.):

Ἄ πόλις

Φιλωνίδ[αν-----τὸν α[ὕτᾱς εὐε]ργέταν.

Σχόλια γιὰ τὸ ὄνομα Φιλωνίδας στὴ Μεσσήνη βλ. παρακάτω. Πολλὰ βάθρα μὲ στέψεις παρόμοιες πρὸς τὴν παραπάνω χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴ δεύτερη φάση τῆς Κρήνης.

Δεύτερη ἄξια μνείας ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ τῆς Κρήνης βρίσκεται χαραγμένη πάνω σὲ ὀρθοστάτη μεγάλου σύνθετου βάθρου ποὺ ἔφερε πιθανότατα σειρὰ χάλκινων ἀνδριάντων εὐεργετῶν ἢ ἄλλων τιμώμενων προσώπων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ μεγάλο βάθρο ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων¹², AEM 8057, ὕψ. 0.625 μ., μήκ. 0.98 μ., πᾶχ. 0.25 μ., ὕψ. γραμμ. 0.04-0.045 μ.:

[----- rasura -----]

vacat [---- rasura ----]

3 [-ὁ τάδε -] ἐποίησεν vacat

vacat Διοκλῆς Ἀμμωνίου [ἐποίησεν;]

Τὸ βάθρο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ δύο τουλάχιστον φορές, γιὰ τὰ γράμματα τοῦ ἐποίησεν φαίνονται πρωιμότερα ἐκείνων μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Διοκλέους Ἀμμωνίου, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Τὸ ὄνομα Ἀμμώνιος γνωστὸ στὴ Μεσσήνη¹³. Στούς ἀποξεσμένους δύο πρώτους στίχους

12. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 78, εἰκ. 9 (=SEG 41, 1994, 345).

13. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1960, 214 ἀρ. 2, εἰκ. 4, SEG 23, 218 ὅπου ἡ Δαματρία

θὰ πρέπει νὰ ἀναγράφονταν τὰ ὀνόματα τῶν τιμώμενων προσώπων καθὼς καὶ τὸ αἰτιολογικὸ τῶν τιμῶν.

Σὲ ὀρθοστάτη βάθρου, ὕψ. 0.93 μ., μήκ. 0.575, πάχ. 0.18 μ., εἶναι χαραγμένη καὶ ἡ ἐπιγραφή *AEM 8056*, πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ νοτίως τῆς Κρήνης (ὕψ. γραμμ. 0.035 μ.):

[Οἱ ἱ]πποτρόφοι
καὶ οἱ νεώτευτ[τοι]
3 οἱ εἰς τὰ τριάκοντ[α]
M[ό]σχον Εὐαμέ[ρου]
τὸν αὐτῶν ἀγε[μόνα].

Οἱ [ἱ]πποτρόφοι καὶ οἱ νεώτευτ[τοι] (ἁμάρτυροι καὶ ἄγνωστοι τελείως γιὰ τὴ Μεσσήνη τίτλοι ὁμάδων, στρατιωτικοῦ μάλλον χαρακτήρα) τιμοῦν μὲ ἀνδριάντα τὸν ἡγεμόνα τους. Οἱ ἱπποτρόφοι εἶναι ἴσως οἱ ἱππεῖς ποὺ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτρέφουν μόνοι τὸ πολεμικὸ τους ἄλογο, ἐνῶ, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ, νεώτευτοι θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει «οἱ νεωστὶ ἐνδυθέντες τὰ ὅπλα», οἱ ὀπλίτες¹⁴. Τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ κοινοῦ ἡγεμόνα καὶ τῶν δύο ὁμάδων στὸν τέταρτο στίχο δὲν σώζεται καλὰ, τὸ πρῶτο μέρος πάντως θὰ μπορούσε νὰ διαβαστεῖ ὡς *M[ό]σχος*. Ὁ προσδιορισμὸς οἱ εἰς τὰ τριάκοντα φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται μόνο στοὺς νεώτευτους καὶ δηλώνει πιθανότατα τὴν ἡλικία (οἱ εἰς τὰ τριάκοντα ἔτη γεγονότες), μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς ὁποίας ἐντάσσονται στὴν ὁμάδα. Ἡ ἡλικία τῶν τριάντα ἐτῶν εἶναι γενικῶς κρίσιμη καὶ ἰδιαίτερος σημαντικὴ γιὰ τοὺς ἄνδρες στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες.

Θέατρο

Μεγάλο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου καὶ τῆς ἀνατολικῆς παρόδου τοῦ Θεάτρου ἦλθε στὸ φῶς σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Κρήνη

Ζωπύρου ἀναθέτει τὸν γιό της Ἀμμώνιον στοὺς θεούς. Βλ. καὶ τὴν ἐπιγραφή *AEM 3541* (=ΠΑΕ 1991, 106).

14. Τὸ 431 π.Χ. ἡ Ἀθήνα διαθέτει 13.000 ὀπλίτες, 1.000 ἱππεῖς. Διαθέτει ἐπίσης ἐφεδρικό στρατὸ ἀπὸ 13.400 ἄνδρες, ποὺ φρουροῦν τὰ τεῖχη τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, καθὼς καὶ τὰ φρούρια τῆς Ἀττικῆς (ἀπὸ αὐτοὺς 1.400 ἦταν νεώτευτοι ἢ ἐφηβοί, 2.500 ἦταν ἄνω τῶν πενήντα ἐτῶν καὶ 9.500 ἦταν μέτοιχοι).

(εἰκ. 5). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀσβεστολιθικοῦ περιβλήματος τοῦ κοίλου μὲ τὴ γνωστή, ἀπὸ τὸ καλὰ σωζόμενο τμήμα του στὴ δυτικὴ πλευρά, ἰσχυρὴ ὀχυρωματικοῦ τύπου δόμηση ἔχει διαρπαγῇ ἢ ἔχει καταπέσει στὸ ἔδαφος (πίν. 626). Σώζεται ἐντούτοις ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ κοίλου χτισμένη μὲ πωρολίθους, καθὼς καὶ τὸ γέμισμα ἀπὸ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες. Σώζονται ἐπίσης παρὰ τὴ διαρπαγὴ τρία συνεχόμενα κλιμακοστάσια ἀνόδου στὸ ἀνώτατο διάζωμα, τὰ ὁποῖα ἀπέχουν μεταξύ τους περὶ τὰ 20 μ., ὀρίζοντας ταυτόχρονα καὶ τὶς κερκίδες. Τρία ἀνάλογα κλιμακοστάσια μὲ ὀξυκόρυφες ἐξωτερικὲς πυλίδες σώζονται καλὰ στὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου¹⁵. Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἰσχυροῦ ἀναλήμματος πού συγκρατεῖ τὸ κοῖλο τοῦ Θεάτρου εἶναι χτισμένη ὅπως ἀκριβῶς οἱ πύργοι καὶ ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος τῆς πόλεως. Οἱ ἀσβεστολιθικὲς λιθόπλινθοι τῆς ἀνωδομῆς εἶναι σφιχτὰ ἀρμο-λογημένες καὶ ἔχουν ἄπεργη τὴν ἐλαφρὰ κυρτὴ ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια. Τὴν ἐντύπωση τῆς φρουριακῆς δόμησης ἐνισχύουν οἱ ὑψηλὲς ὀξυκόρυφες πυλίδες μὲ τὰ κλιμακοστάσια ἀνόδου. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου ἦταν στὸ σύνολό του ὁρατὸ καὶ προσιτὸ ἀπὸ ἔξω καὶ ὄχι ἐνσωματωμένο στὸ πρᾶνές λόφου καθιστοῦν τὸ Θέατρο τῆς Μεσσήνης ἰδιά-ζουσα περίπτωση πού προσιωνίζει τὰ κολοσσιαῖα θεάτρα καὶ ἀμφιθέατρα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.

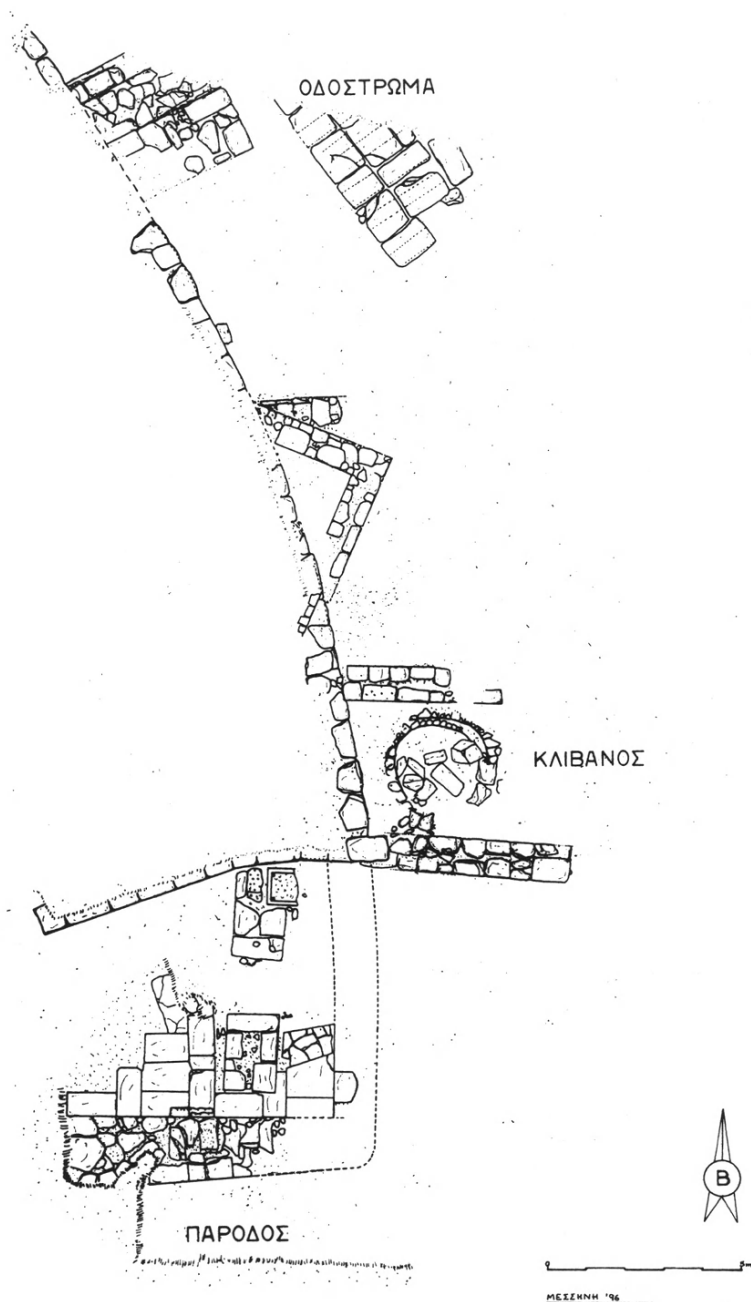
Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς IG VI, 1432 στ. 5¹⁶, τὸ Θέατρο τῆς Μεσσήνης χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ μαζικὲς συγκεντρώσεις πολιτικοῦ χαρακτῆρα. Μέσα στὸ Θέατρο τῆς Μεσσήνης ἔλαβε χώρα ἡ συνάντηση τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ἀρατοῦ τοῦ Σικυωνίου τὸ 214 π.Χ., μιὰ μέρα μετὰ τὴ λαϊκὴ ἐξέγερση καὶ τὴ σφαγὴ τῶν ἀξιωματούχων τῆς πόλεως καὶ διακοσίων ἐπὶ πλέον εὐπορων Μεσσήνιων πολιτῶν¹⁷. Ἡ μαρτυρία ἀποτελεῖ καὶ *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ Θεάτρου. Σύμφωνα ἐπίσης μὲ μαρτυρία τοῦ Λίβιου (39. 49. 6-12), πολλοὶ κάτοι-

15. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης, ΠΑΕ 1987, 73-79, εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 64. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1988, 48, εἰκ. 3.

16. Βλ. ἐπίσης SEG 29, 1979 369 καὶ SEG 30, 1980, 415.

17. ΠΛΟΥΤ., Ἀρατος, 50. 1-3.

Εἰκ. 5. Κάτοψη ΝΑ γωνίας κοίλου τοῦ Θεάτρου.

και τῆς Μεσσήνης συγκεντρώθηκαν στὸ Θέατρο τῆς πόλεως, ἀπαιτώντας νὰ μεταφερθεῖ ἐκεῖ σὲ κοινὴ θέα ὁ διάσημος, ἐβδομηκοντούτης ἤδη στρατηγὸς τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμην ὁ Μεγαλοπολίτης, ποὺ εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ τὸ 183 π.Χ. σὲ μάχη ἐνάντια στοὺς Μεσσήνιους, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν ὁ στρατηγὸς Δεινοκράτης¹⁸.

Κυκλικὸς κεραμικὸς κλῖβανος, διαμέτρου 2 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου καὶ πολὺ κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πάροδο· ἦταν γεμάτος μὲ λιθοπλίνθους ποὺ ἔχουν καταπέσει ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα (πίν. 63α), ἐνῶ ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ὁλοκληρώθηκε. Ἡ χρονολόγησή του παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιη, ἡ χρῆση ὥστόσο θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων στὴν κατασκευὴ τῶν τοιχωμάτων του ὑποδεικνύει ὕστατους ρωμαϊκοὺς ἢ καὶ βυζαντινὺς χρόνους. Οἱ ἐπιχώσεις στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ κοίλου ἔδωσαν ἄφθονη βυζαντινὴ κεραμικὴ τοῦ 11ου-13ου αἰ. π.Χ., ποὺ δηλώνει ἐγκατάσταση τῆς περιόδου αὐτῆς τόσο στὴ συγκεκριμένη θέση ὅσο καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου γενικότερα, καθὼς καὶ τῆς Κρήνης. Σὲ ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1987 καὶ 1988 στὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου εἶχε σημειωθεῖ ἐπίσης ἄφθονη βυζαντινὴ κεραμικὴ στὶς ἐπιχώσεις¹⁹.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Θεάτρου καὶ ἔφερε στὸ φῶς μέρος ἀναλήμματος, ποὺ μολονότι δίνει τὴν ἐντύπωση ἀναλήμματος παρόδου, ἡ θέση του ἐντούτοις δὲν θρῖσκεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ ἐκείνην τοῦ σωζόμενου ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου (εἰκ. 6). Ἡ ἀνατολικὴ πάροδος, σύμφωνα μὲ τὴ μορφή, τὸ μέγεθος καὶ τὴν καμπυλότητα τοῦ κοίλου, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ νοτιότερα. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ μεταξὺ τῆς Κρήνης Ἀρσινόης καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κοίλου τοῦ Θεάτρου παρατηροῦνται πολλὲς ἀσαφεῖς πρὸς τὸ παρὸν μεταγενέστερες κατασκευές ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ χρῆση τοῦ χώρου στὰ βυζαντινὰ χρόνια (πίν. 63β, 64α).

18. Πρβ. καὶ ΠΛΟΥΤ. Φιλοποίμην 18. Ὁ Φιλοποίμην φυλακίστηκε καὶ πρὶν ἀκόμη ληφθεῖ ἐπισημῶς ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη του δολοφονήθηκε μὲ δηλητήριο ἀπὸ τὸν Δεινοκράτη καὶ τοὺς ὁμοϊδεάτες του.

19. Βλ. σημ. 1.

Στάδιο - Γυμνάσιο

Νέοι κατάλογοι ἐφήβων, πού βρέθηκαν στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, περιλαμβάνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐφήβους (τριετίρηνες) τῆς πόλεως Μεσσήνης κατὰ φυλές, καὶ ἐφήβους προερχόμενους ἀπὸ ἄλλες πόλεις τῆς Μεσσηνιακῆς ἐπικράτειας. Συγκεκριμένα στὴν ἐπιγραφὴ *AEM 2494*, τὴ χαραγμένη στὸν δεῦτερο ἀπὸ Δ κίονα τῆς μεσαίας κιονοστοιχίας τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ Γυμνασίου²⁰, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐφήβους τῶν πέντε παλαιῶν παραδοσιακῶν φυλῶν τῆς Μεσσήνης (Ἀριστομαχίδος, Κλεολαίας, Ὑλλίδος, Κρεσφοντίδος καὶ Δαΐφοντίδος) καὶ τῆς νέας ἑκτῆς πολυπληθοῦς φυλῆς τῶν *Ξένων καὶ Ρωμαίων*, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου²¹, περιλαμβάνεται καὶ ἑβδομὴ διοικητικὴ - πολιτικὴ ἐνότητα, ἰσοδύναμη μὲ τὶς φυλές, οἱ ἔφηβοι τῆς ὁποίας ἀναγράφονται κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο *Καὶ οἱ ἀπὸ τῶν πόλεων*. Στὴν ἑβδομὴ αὐτὴ ἐνότητα τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς ἀναγράφονται πέντε ἔφηβοι, τρεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρουν τὰ ρωμαϊκὰ ὀνόματα Τύλλιος Πέσπου, Γάιος Κέστου καὶ Γάιος Αὔλου, συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ *Μοθωναῖος*²². Στὴν ἑλλιπὴ ἐξάλλου στήλῃ *AEM 8033+8034* μὲ κατάλογο ἐφήβων κατὰ φυλές, πού βρέθηκε φέτος στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ μνημειακὸ τετρακίονιο δωρικὸ Πρόπυλο, ἀναγράφονται πέντε «Ἀσιναῖοι», Ἀγησίλαος *Καλλικρατίδα*, Διονύσιος *Ξένωνος*, Ἀριστοτέλης *Φιλαρίστου*, *Αἰ[.]έας Κλεοβούλου* καὶ Ἀν[----]κος *Δαματρίου* (πίν. 646)²³. Ἀκολουθοῦσε μὴ σωζόμενος κατάλογος μὲ «Κυπαρισσιεῖς»²⁴. Τὴν Ἀσίνη μαζί μὲ τὴν Πύλο εἶχε ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τῆς Μεσσήνης, ἥδη στὰ τέλη τοῦ πρώτου Μακεδονικοῦ πολέμου γύρω στὰ 205 π.Χ., ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία (*Πολύβ.*, XVIII.42.7). Τὸ ἴδιο συνέβη μὲ τὴ Μεθώνη καὶ ἄλλες σημαντικὲς παράλιες

20. Ἦλθε στὸ φῶς τὸ 1992.

21. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς *IG V1, 1433*, στ. 8 ἀναφέρονται *Ξένοι καὶ οἱ τετιμαμένοι ἐν ταῖ φυλαῖ Ρωμαῖοι*.

22. Πρβ. *IG V1, 1417*.

23. Ὁ Διονύσιος Ξένωνος ἦταν πιθανότατα συγγενὴς τοῦ Τιμαίου Ξένωνος τῆς *IG V1, 1407* ἀπὸ τὴν Ἀσίνη, σημερινὴ Κορώνη.

24. Πρβ. *IG V1, 1408*.

πόλεις τῆς Μεσσηνίας, ὅπως τὶς Κολωνίδες, τὴν Κορώνη καὶ τὴν Κυπαρισσία, οἱ ὁποῖες λίγο ἀργότερα, τὸ 191 π.Χ., ἔγιναν ἀνεξάρτητα μέλη τῆς Συμπολιτείας. Ἡ πολιτικὴ ἔνωση καὶ ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῆς Μεσσηνιακῆς Ὀμοσπονδίας συντελέστηκε μετὰ τὸ 145 π.Χ. καὶ διατηρήθηκε ὅπως φαίνεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα τῆς Ρωμαιοκρατίας. Ἡ Μεθώνη αὐτονομήθηκε στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ (Παυσ. 4.35.3: *Μοθοναίοις δὲ βασιλεὺς μὲν Τραϊανὸς ἔδωκεν ἐλευθέρους ὄντας ἐν αὐτονομίᾳ πολιτεύεσθαι*). Ἡ Κυπαρισσία καὶ ἡ Ἀσίνη, καθὼς καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Μεσσηνίας, ἀνεξαρτητοποιήθηκαν λίγο ἀργότερα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παρουσία ψευδο - αὐτόνομων νομισματικῶν κοπῶν στὰ χρόνια τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) καὶ τῶν Καيسάρων γιῶν του Καρακάλλα καὶ Γέτα.

Γιὰ πρώτη πάντως φορὰ μᾶς γίνεται γνωστό, χάρις στὶς δύο παραπάνω ἐπιγραφές, ὅτι πόλεις τῆς ὁμόσπονδης Μεσσηνίας, οἱ ὁποῖες στὴν ἐπιγραφὴ *AEM 1012* (*SEG 23*, 206) τοῦ 2/3 μ.Χ. ἀποκαλοῦνται «αἱ κατὰ τὴν ἐπαρχίαν πόλεις», ἔστειλαν τοὺς ἐφήβους τοὺς νὰ ἐκπαιδευθοῦν καὶ νὰ ἀσκηθοῦν στὴν πρωτεύουσα, στὸ Γυμνάσιο τῆς ὁποίας θήτευσαν ἐπὶ τρία ὅπως φαίνεται χρόνια (τριετίρες). Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ τακτικὴ αὐτὴ προϋπῆρχε τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου - Τιβερίου οὔτε καὶ γιὰ πόσο διάστημα συνεχίστηκε.

Ἡ πολυπληθέστερη ὄλων φυλὴ τῶν «Ξένων καὶ Ρωμαίων» δημιουργήθηκε, ὅπως προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, λόγω τῆς πληθυσμιακῆς ἔκρηξης ποὺ παρατηρεῖται τότε μετὰ τὴν ἐγκατάσταση στὴν πρωτεύουσα πολλῶν Ἑλλήνων ἀπὸ ἄλλες πόλεις, Ρωμαίων καὶ ἀπελεύθερων. Ἐνσωματώθηκε στὶς ἄλλες πέντε φυλὲς πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὅπως δείχνουν δύο ἀδημοσίετοι κατάλογοι ἐφήβων *AEM 4207* καὶ *4208*²⁵ τῆς περιόδου αὐτῆς προερχόμενοι ἐπίσης ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

Στὸ δωμάτιο IX νότια ἀπὸ τὸ III, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ πέρυσι θραύσματα τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἡρακλῆ στὸν τύπο τοῦ Farnese - Caserta καὶ τοῦ Ἑρμῆ, ἔργα τῶν ἀλεξανδρινῶν γλυπτῶν Ἀπολλωνίου Ἑρμοδώρου καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου²⁶, ἀποκαλύφθηκαν φέτος κατὰ χώραν δύο ἐνεπίγραφα

25. Πρ6. *IG V1*, 1473, ὅπου δημοσιεύονται μόνον οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι.

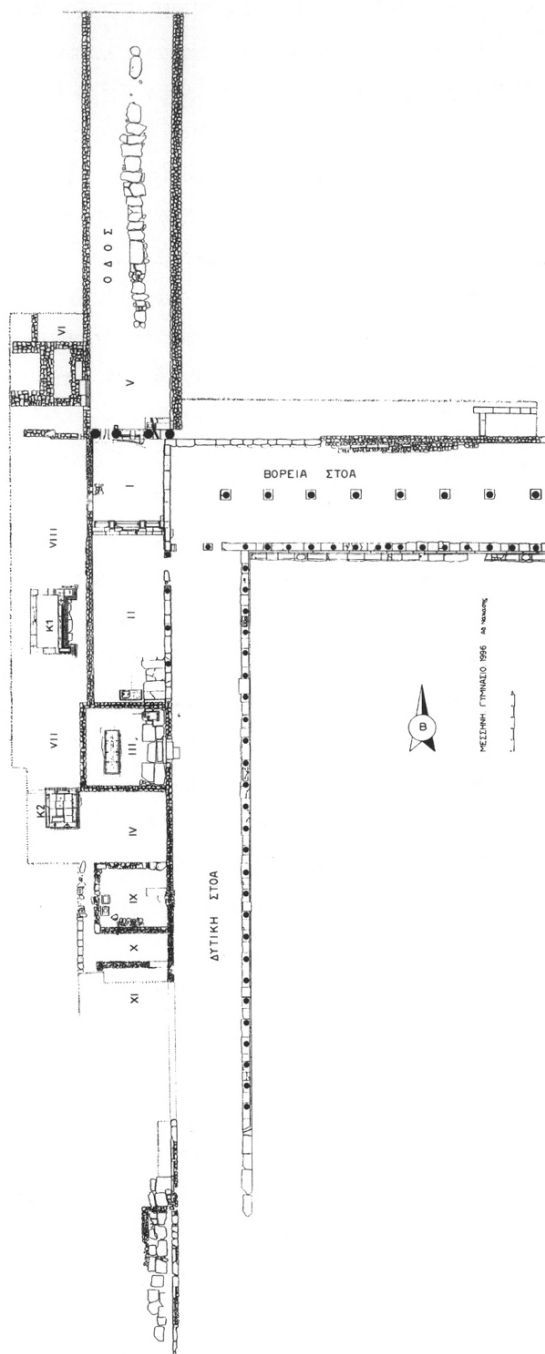
26. Ἔργον 1995, 35.

ἀσβεστολιθικά βάθρα χωρίς τὶς στέψεις τους (εἰκ. 6, πίν. 65α-6). Μπροστὰ στὰ βάθρα ἐμφανίστηκαν πεσμένα δύο μαρμάρινα ἀγάλματα (πίν. 66α). Τὸ ἓνα εἶναι ἀκέφαλο, ὕψ. 1.71 μ., καὶ εἰκονίζει ἱματιοφόρο ἄνδρα (πίν. 67). Ἡ δέσμη εἰληταρίων παπύρου δίπλα στὸ ἀριστερὸ πόδι, ποὺ λειτουργεῖ καὶ ὡς στήριγμα τοῦ ἔργου, τὸν χαρακτηρίζει ὡς πνευματικὸ ἄνδρα, φιλόσοφο ἢ ρήτορα. Τὸ κεφάλι ἦταν ἔνθετο καὶ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε πορτραῖτο τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ βάθρου του ταυτίζεται μὲ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Θέωνα, γιὸ τοῦ Νικηράτου, ποὺ τιμήθηκε μὲ μαρμάρينو ἀνδριάντα ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης. Τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας, ἡ ἔλλειψη σωματικότητας, ἐμφανέστατη στὶς πλάγιες ὀψεις, ἡ ἀπόδοση τῶν ἰδιαίτερα ραδινῶν καὶ ἄψυχων δακτύλων τῆς δεξιᾶς παλάμης ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν εὐρύτατα διαδεδομένο καὶ πολὺ ἀγαπητὸ στὰ ῥωμαϊκὰ χρόνια ἀγαλματικὸ τύπο τοῦ *palliat*us, ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε δημιουργία τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Τὸ ἀσβεστολιθικὸ βάθρο τοῦ Θέωνος (AEM 6650) εἶναι πεσσόσχημο, συμπαγὲς μὲ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω μείωση, ὕψ. 0.90 μ., πλ. 0.585 μ., πᾶχ. 0.505 μ., καταλήγει κάτω σὲ ἔξεργη ταινία καὶ κυμάτιο καὶ ἐδράζεται σὲ χωριστὰ δουλεμένη κυματιοφόρο βάση. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του φέρει δύο τόρμους διαγώνια τοποθετημένους γιὰ τὴν κατακόρυφη σύνδεση τῆς ἐλλείπουσας στέψης. Φέρει ἐπιγραφὲς καὶ στὶς δύο ὀψεις, μία στὴν κύρια ἀνατολικὴ ὀψη του (πλευρὰ α), τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., σχετιζόμενη μὲ τὸν ἀκέφαλο μαρμάρينو κορμὸ τοῦ πνευματικοῦ ἀνδρός, καὶ μία προγενέστερη στὴν πίσω δυτικὴ ὀψη, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχικὴ χρῆση τοῦ βάθρου γιὰ τὴν ἀνέγερση χάλκινου μάλλον ἀνδριάντα (πίν. 656):

πλευρὰ α:	Ἄ πόλις	πλευρὰ β:	[----- τὸν αὐ]τῶν
	Τι. Κλαύδιον		εὐ[εργέταν οἱ ἡφ]ηθευκό-
3	Νικηράτου		τες ὑπ' αὐτὸν ἀρετᾶς ἔνεκεν
	υἱὸν Θέωνα		καὶ εὐνοίας ἧς ἔχων διετέ-
	ῆρωα.		λει εἰς αὐτούς.

Γνωρίζουμε Νικήρατον Θέωνος, πατέρα πιθανῶς τοῦ τιμωμένου, ἀπὸ τὴ μεγάλη οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τοῦ Σεβαστείου AEM 1014, ΣΤ. 19 (SEG 23, 1968, 205.207) καὶ ἓναν ἀκόμη Νικήρατο, Ἐπιμελητὴ τῆς Οὐπησίας τὸ ἔτος 42 μ.Χ. (AEM 1013. SEG 38, 337). Βλ. καὶ IG V1, 1374. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος ὡς ἥρωος δηλώνει μεταθανάτια

Εἰκ. 6. Κάτοψη δυτικῆς στοᾶς Γυμνασίου.

ἀπόδοση τιμῶν, ἐνῶ ἡ ἀνίδρυση τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὰ παρακείμενα ταφικά μνημεῖα. Ἡ προγενέστερη ἐπιγραφή ἀναφέρεται σὲ ἀνδριάντα Γυμνασιάρχου ἢ Ἐφηβάρχου, πού ἔστησαν πρὸς τιμὴν τοῦ οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔφηβοι. Ἡ μετοχὴ παρακειμένου ἡφηβευκότες δηλώνει ὅτι ἡ ἀνέγερση ἔλαβε χώρα μετὰ τὸ πέρας τῆς τριετοῦς θητείας τῶν ἐφήβων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀντίστοιχη μετοχὴ ἡφηβευμένοι τῆς πανομοιότυπης σχεδὸν ἐπιγραφῆς AEM 4204, τῆς χαραγμένης σὲ βάθρο ἀνδριάντος στημένο στὸ μετακίονιο τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀνατολικά καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δωμάτιο III²⁷.

Τὸ δεύτερο μαρμάρينو ἄγαλμα, μεγέθους μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ, ὕψ. 2.32 μ., εἶναι σπασμένο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ συνανήκοντα θραύσματα, ἀλλὰ χωρὶς ἐλλείψεις· ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τοῦ γνωστοῦ τύπου τοῦ Ἑρμῆ τῆς Ἀνδρου (πίν. 68α). Τὸ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ μέγεθος, ἡ γυμνότητα, τὰ ἰδεαλιστικά χαρακτηριστικά του ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸν εἰκονιστικό, τυλιγμένο σφιχτὰ στὸ ἱμάτιο ἀνδριάντα τοῦ Θέωνος. Τὸ βάθρο πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ AEM 8059, ὕψ. 0.89 μ., πλ. κάτω 0.64 μ., πλ. ἄνω 0.69 μ., πᾶχ. 0.55 μ., εἶναι μικρὸ σὲ σχέση μετὰ τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου (πίν. 65α). Φέρει βαθὺ καὶ εὐρὺ ὑστερογενὲς κυκλικὸ λάξευμα στὸ μέσο τῆς ἄνω πλευρᾶς του (διαμ. 0.38 μ. καὶ βάθους 0.365 μ.) γιὰ τὴ στήριξη νέας στέψης (μεγαλύτερης προφανῶς τῆς ἀρχικῆς), κατὰλληλης γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ μεταφερμένου ἀπὸ ἄλλου ἀγάλματος τοῦ Ἑρμῆ. Ἡ δεύτερη χρῆση καὶ τοῦ βάθρου αὐτοῦ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι φέρει προγενέστερη ἐπιγραφή, πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., στὴ στραμμένη πρὸς τὸν τοῖχο πίσω πλευρά του:

[-----]
 Θέω[να-----]
 τὸν αὐ[τῶν εὐεργέτ]αν
 ἀρετᾶς [ἔνεκεν καὶ]
 εὐνοί[ας ᾗς ἔχων διε]-
 τέ[λει ποτ' αὐτούς.]

Ἡ διατύπωση εἶναι ἀντίστοιχη μετὰ τῶν παραπάνω ἐπιγραφῶν καὶ ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀνέγερση τοῦ ἀνδριάντα τοῦ

27. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 63.

Θέωνος, προγόνου πιθανῶς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος, ἦταν ἔργο τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐφήβων.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος 2 (K2) στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου IV. Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ δάπεδο ἐντοπίσθηκε διαταραγμένη ταφὴ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ δώδεκα ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, οἱ τέσσερις μεσαῖες ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρουν στὸ κέντρο ἀνὰ ἓνα σιδερένιο κρίκο ἀνάρτησης (πίν. 666). Κάλυπταν τέσσερις ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ὀρθογώνιες θῆκες, ποὺ περιεῖχαν ἐνταφιασμένους νεκροὺς, συνοδευόμενους ἀπὸ μυροδοχεῖα, πυξίδες, λύχνους, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινο κάτοπτρο καὶ χρυσὰ φυλλάρια τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-1ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 686, 69α-β). Τὸ κτίσμα K2 ἀποτελεῖ ἐπομένως ἓνα πρωτότυπο σὲ μορφή ταφικὸ μνημεῖο. Τόσο ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ καὶ ἡ περίοπτη θέσις του μέσα στὸ Γυμνάσιο, ὅσο καὶ ἡ ιδιότητα τῶν ἐνταφιασμένων θέτουν ἐρωτήματα. Τὸ περιορισμένο ποσοτικὰ καὶ σὲ πολὺ κακὴ κατάστασις διατήρησης (λόγω διατάραξης καὶ μερικῆς σύλησης τῶν τάφων) σκελετικὸ ὕλικὸ ποὺ μελετήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπίκουρο καθηγητὴ τῆς Φυσικῆς Ἀνθρωπολογίας Θεόδωρο Πίτσιο καὶ δύο φοιτητὲς του, ἔδειξε ὅτι οἱ ἐνταφιασμένοι νεκροὶ ἀνήκουν σὲ διάφορες ἡλικίες καὶ φύλα (νεογνό, νεαρὸ ἄτομο ἡλικίας 10-15 ἐτῶν, ἄνδρα ἡλικίας 25-35 ἐτῶν, δεύτερο ἄνδρα 35-45 ἐτῶν, γυναίκα). Τὸ πιθανότερο ἐπομένως εἶναι νὰ ἀποτελοῦν μέλη οἰκογένειας, τὰ ὁποῖα γιὰ ἄγνωστους λόγους τιμῆθηκαν μὲ δικαίωμα ταφῆς στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ταφὲς ποὺ σημειώθηκαν μέσα στὸ ταφικὸ μνημεῖο K2 δὲν εἶναι οἱ ἀρχικές, ἀλλὰ ὑστερογενεῖς τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου, σχετιζόμενες μὲ τὴ δεύτερη χρήσις ὅλων τῶν μνημείων, τὶς ἀνακατασκευὲς καὶ τὶς ριζικὲς ἀλλαγὲς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴ χρήσις τῶν χώρων τοῦ Γυμνασίου. Ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τόσο τοῦ μνημείου K2 ὅσο καὶ τοῦ νοτιότερα κειμένου K1 φαίνεται ὅτι χρονολογεῖται μὲ βάση τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τους στοιχεῖα καὶ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφὲς τοῦλάχιστον στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου - Τιβερίου στήθηκε ἐπίσης ὁ μαρμάρινος κορμὸς τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Δορυφόρου τοῦ Πολυκλείτου (εἰκόνιζε πιθανότατα τὸν Θησέα) πάνω σὲ θάβρο ὑψηλὸ ποὺ ἔφερε ἀρχικὰ χάλκινο ἔργο. Τότε ἐπίσης κατασκευάσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς γλύπτες Ἀπολλώνιο Ἑρμογένους καὶ Δημήτριον Ἀπολλωνίου, πατέρα καὶ γιό, ὁ κολοσσιαῖος Ἑρακλῆς στὸν τύπο Farnese-Caserta καὶ πιθανότατα καὶ ὁ Ἑρμῆς καὶ ὁ Θησέας (= κορμὸς Δορυφόρου), τὰ

δύο λατρευτικά ἀγάλματα πού εἶδε ὁ Παυσανίας στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης²⁸.

Ἡ ἀνασκαφή ἐπεκτάθηκε στὸ ΒΑ καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Γυμνασίου. Ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη ἡ βόρεια διπλὴ στοά, καθὼς καὶ μέρος τῆς ἀνατολικῆς μὲ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν κιόνων ὀρθίων στῇ θέσῃ τους (πίν. 70α). Ἐννέα συνεχόμενα ἐπιστύλια στὸ βόρειο τμῆμα τῆς πεσμένης στὸ ἔδαφος ἀνατολικῆς δωρικῆς στοᾶς φέρουν τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ (ΑΕΜ 8069) μὲ γράμματα ὤψ. 11 ἐκ. (πίν. 70β, 71α):

Ἀγαθοκλῆς Σατύρου / Διὸς Ἰθωμάτα γενόμενος ἱερεὺς ἀνέθηκε τάμ
 παστάδα θεοῖς πᾶσι κ[αὶ ταῖ] πόλει.

Τὸ κάθε ἐπιστύλιο ἔχει ὤψ. 0.34 μ., μῆκ. 1.90 μ., πᾶχ. 0.48 μ. Ὡς παστάδα νοεῖται ἡ ἴδια ἡ στοά²⁹. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία τῆς νέας ἐπιγραφῆς θὰ μπορούσε κανεὶς κάλλιστα νὰ συμπληρώσει τὴν πρώτη λέξη τοῦ στίχου 25 τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1429, ὡς [τάν παστ]άδα τάν ἐν ἀγοραῖ [- -] καὶ ὅχι [παραστ]άδα τάν ἐν ἀγοραῖ [- -]. Ὑπενθυμίζουμε τέλος ὅτι ἡ νέα ἐπιγραφὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο τὸ τελευταῖο ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο μὲ τὸ ἐξῆς κείμενο:

[Ὁ τάδε- --- ἀνέθηκεν Ἑρμῇ, Ἡρα]κλεῖ καὶ ταῖ πόλει.

Ἱστορικῆς σημασίας εὕρημα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀποτελεῖ ἐνεπίγραφη ἀετωματικὴ στήλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐλλιπὴς κάτω, πού φέρει κατάλογο πεσόντων σὲ μάχη στὴ Μάκιστο τῆς Ἡλείας. ΑΕΜ 8052, ὤψ. μέγ. 0.675 μ., πλ. 0.545 μ., πᾶχ. 0.115 μ., ὤψ. γραμμ. 0.01-0.015 μ. (πίν. 72):

Οἶδε ἐμ Μάκιστωι

vac

Μνασίας

Φιλωνίδας

Λυσισθενίδας

Ξενόφιλος

28. Ἔργον 1995, 31. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 76-77.

29. Βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ι. ΤΡΑΓΛΟΥ, Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων (Ἀθήνα 1968) στὴ λ. παστάς.

Λέων

Πεισινός

Δαμάγαθος

Τιμοκράτης

Κλεάρετος

Εὐπραξίδας

[-----]

(λείπουν στίχοι)

Τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται χωρὶς πατρώνυμο, φαινόμενο πού παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀναγραφῆς ὀνομάτων ἐπιφανῶν νεκρῶν σὲ ταφικὰ μνημεῖα *intra muros*, ὅπως αὐτὸ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου³⁰, καθὼς καὶ στὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ3 τοῦ Γυμνασίου (βλ. παρακάτω). Ἡ παρουσία μόνου τοῦ ὀνόματος τονίζει πιστεύω τὸν ἀφηρωισμό τῶν πεσόντων. Ἐτσι δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, ἂν ὁ Ξενοφίλος εἶναι μέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ μεγάλου Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφώντος Φιλίππου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀδελφὸ Ξενοφίλο, καθὼς καὶ γιὸ καὶ ἐγγονὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Τὸ ὄνομα Φιλωνίδας σύνηθες στὴ Μεσσήνη. Φιλωνίδας Γυμνασίαρχος ἀναφέρεται σὲ θραῦσμα βάθρου μάλλον χάλκινου ἀνδριάντος, πιθανῶς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., πού βρέθηκε φέτος στὴν περιοχὴ τῆς Παλαίστρας, ἀμέσως Ν τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου (AEM 7812). Φιλωνίδαν τιμᾷ μὲ χάλκينو ἀνδριάντα ὡς εὐεργέτη ἢ πόλις τῆς Μεσσήνης, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὴ στέψη βάθρου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κρήνης Ἀρσινόης (AEM 8068) πού παρουσιάσαμε παραπάνω. Φιλων[ίδας] ἀναφέρεται στὴ στέψη καὶ δεύτερου βάθρου τιμητικοῦ ἀνδριάντα, πού βρέθηκε στὴ ΝΑ γωνία τῆς ἀγορᾶς τὸ 1990 (AEM 3018). Τὸ ὄνομα Φιλωνίδας φέρει ὁ ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ IG V1, 1472 (AEM 134+196) ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφὴ IG V1, 1471 ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ κάποιος Φιλωνίδας (πιθανῶς ὁ ἴδιος πού διετέλεσε ἀργότερα ἐπώνυμος ἱερέας) ἀπελευθερώνει δούλο ἢ δούλη. Τὴν πιὸ σημαντικὴ ὥστόσο πληροφορία γιὰ τὸν Φιλωνίδα παρέχει, πιστεύω, ἡ ἐπιγραφὴ AEM 1028 (BCH 91, 1967, 538, εἰκ. 30), χαραγμένη σὲ βάθρο ἀγάλματος, στημένο μέσα στὸ Ἀρτεμίσιο (Οἶκος Κ) τοῦ Ἀσκληπιείου. Σύμ-

30. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Ἔργον* 1995, 29-31, εἰκ. 12. Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1995, 65-68.

φωνα μὲ αὐτὴν ὁ Δαμοφῶν Ξενοφίλου, ἀνηψιὸς μᾶλλον τοῦ μεγάλου Δαμοφῶντος Φιλίππου, ἀναθέτει τὸ ἄγαλμα τῆς γυναίκας του Θεοφάνειας, κόρης τοῦ Φιλωνίδα, στὴν Ἀρτεμη³¹.

Ὅλες οἱ παραπάνω ἐπιγραφές, μολονότι δὲν μαρτυροῦν ἀμέσως συγγενικὴ σχέση τῶν ὁμώνυμων προσώπων, δηλώνουν ἐντούτοις ὅτι τὸ ὄνομα Φιλωνίδας ἀνήκει σὲ ἄτομα μὲ οἰκονομικὴ εὐρωστία καὶ ὑψηλὴ ὡς ἐκ τούτου κοινωνικὴ θέση κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς.

Μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ ἀνάμειξη τῶν Μεσσηνίων στὰ πράγματα τῆς Ἡλείας εἶναι αὐτὴ τοῦ Παυσανία (4.28.5-7), ὁ ὁποῖος περιγράφει αἰφνιδιαστικὴ κατάληψη τῆς Ἡλίδος ἀπὸ τοὺς Μεσσηνίους, μὲ τὸ τέχνασμα τῆς παραποίησης τοῦ ἐπισήματος τῶν ἀσπίδων τους, καὶ ἀπόδοση τῆς πόλης στὴν ἀντισπαρτιατικὴ ὁμάδα πολιτῶν. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Μεσσηνίων ἔδωσε ἐμφύλιος σπαραγμὸς στὴν Ἡλίδα καὶ πρόσκαιρος ἔλεγχος τῆς πόλης ἀπὸ τὴ φιλοσπαρτιατικὴ παράταξη, ἡ ὁποία καὶ κάλεσε τοὺς Λακεδαιμόνιους σὲ βοήθεια. Τὸ ἐπεισόδιο, τοῦ ὁποῖου δὲν εἶναι γνωστὲς οἱ λεπτομέρειες, χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν R.A. Roebuck³² τὸ 270 π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν Παυσανία λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα κατάληψης τῆς Μεσσήνης ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ε' τὸ 214 π.Χ.³³. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ νέα ἐπιγραφή, τῆς κατάληψης τῆς Ἡλίδος προηγήθηκε μάχη Μεσσηνίων καὶ Σπαρτιατῶν στὴ Μάκιστο, πού τοποθετεῖται μὲ βάση ἐπιγραφικὴ μαρτυρία (χάλκινη πινακίδα, Μουσεῖο Ὀλυμπίας ἀρ. 1128) στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Μάζι³⁴.

Ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες

Οἱ ἐργασίες στερέωσης - ἀναστήλωσης τοῦ Πύργου 17 ΒΑ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Πύλης ὁλοκληρώθηκαν μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ι.Φ. Κωστο-

31. P. THEMELIS, Artemis Ortheia at Messene. The Epigraphical and Archaeological Evidence, στὸ R. HAGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens 22-24 November 1991* (Stockholm 1994) 115, εἰς. 17.

32. R. A. ROEBUCK, *A History of Messenia from 369 to 146 BC.* (Chicago 1941) 63.

33. F. W. WALBANK, *Philip V of Macedon* (Cambridge 1940) 72-73.

34. I. TPIANTH, Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τοῦ Μάζι τῆς Ἡλείας (διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985) 27-33.

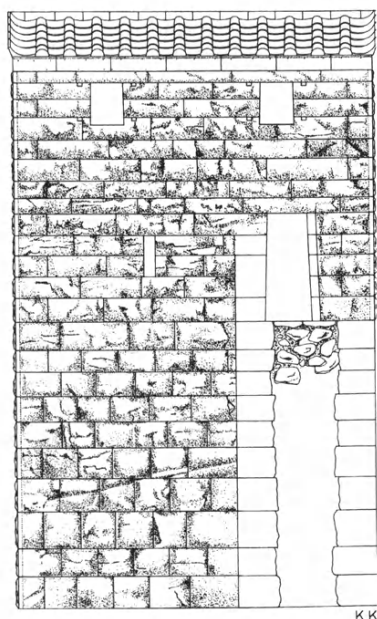
πούλου. Μελετᾶται ἡ ἀποκατάσταση τῆς στέγης, τῶν κλιμακοστασίων καὶ τῶν πατωμάτων (εἰκ. 7α-δ), τὸ προσκήνιο τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου (ᾠδείου) στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ἐνῶ ἡ ἀναστήλωση τοῦ μνημειώδους ἀνατολικοῦ Προπύλου Β πρὸς τὸ Ἀσκληπιεῖο θρίσκειται σὲ ἐξέλιξη. Ὁλοκληρώθηκαν ἐπίσης οἱ μελέτες ἀναστήλωσης τοῦ Ἡρώου - Μαυσωλείου στὰ νότια τοῦ Σταδίου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota τῶν ΗΠΑ Frederick Cooper καὶ τοὺς συνεργάτες του (εἰκ. 8-9). Ὁ Cooper ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Ἡρῶο μὲ βάση τῇ μορφῇ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του στοιχείων μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο αἰ. π.Χ.³⁵. Ἐπιτύμβιες στῆλεις ἐντούτοις χρησιμοπονημένες ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ καὶ ἐντοιχισμένες στὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου φέρουν ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου καὶ κυρίως τοῦ Τιβερίου μὲ βάση τὸν χαρακτηριστικὸ τύπο τῶν γραμμάτων τους (ιδιαίτερα τοῦ Ω ποὺ ἔχει τὴ μορφὴ ἐνὸς 2). Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν γραμμάτων εἶναι εὐκόλως ἀναγνωρίσιμος χάρις στοὺς ἀπόλυτα χρονολογημένους ἐφηβικοὺς καταλόγους ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς προτείνει ἐπίσης νὰ ἀναγνωρισθεῖ τὸ Ἡρῶο τοῦ Σταδίου ὅχι ὡς Μαυσωλεῖο, ὅπως ἔχουμε ὑποστηρίξει³⁶, ἀλλὰ ὡς τὸ Ἡρῶο τοῦ Ἀριστομένη ποὺ ὁ Παυσανίας μνημονεύει σὲ σχέσιν μὲ τὸ Στάδιο. Ἡ πρότασί του παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, παρὰ ταῦτα ἡ ὕστερη σχετικὰ ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ Ἡρώου³⁷, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ του ποὺ προσιδιάζει σὲ Μαυσωλεῖο³⁸, ἡ παρουσία ἐπιτύμ-

35. F. COOPER, Scamilli impares and the Heroon at Messene, στὸ: L. HASELGERGER (ἐκδ.), *Appearance and Essence: Refinements of Classical Architecture* (Curvature, Philadelphia 1997), 97 κέ.

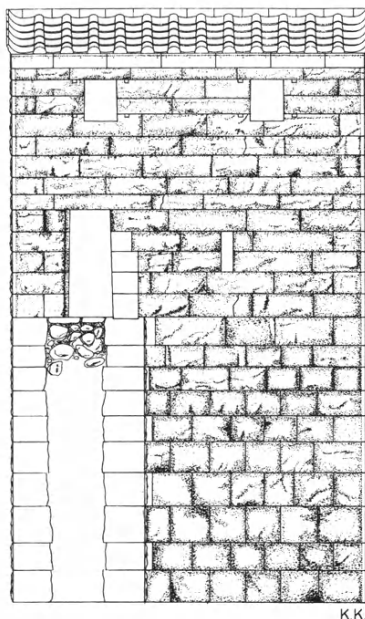
36. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Τὸ στάδιο τῆς Μεσσήνης, στὸ: C. WILLIAMS, H. KYRIELEIS (ἐκδ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων* (Ἀθήνα 1989).

37. Τὸ Ἡρῶο τοῦ Ἀριστομένη θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἱερὰ κτίσματα τῆς πόλεως, ὅπως π.χ. τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Ἰθωμάτα Δία.

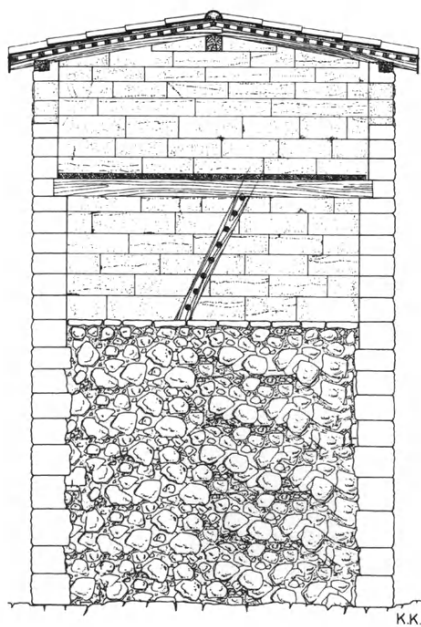
38. E. DYGGVE, F. POULSEN, K. RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon* (1934) 120-122. D. KURTZ, J. BOARDMAN, *Burial Customs* (1971) 297-306. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Τὸ Ἡρῶον τῆς Ἀλυζίας, *ΑΕ* 1930, 141-159. ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *ΠΑΕ* 1940, 28-31. Κ. ΖΑΧΟΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, στὸ: *ΦΗΓΟΣ*, *Τιμητικός Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη* (Ἰωάννινα 1994) 450-457.

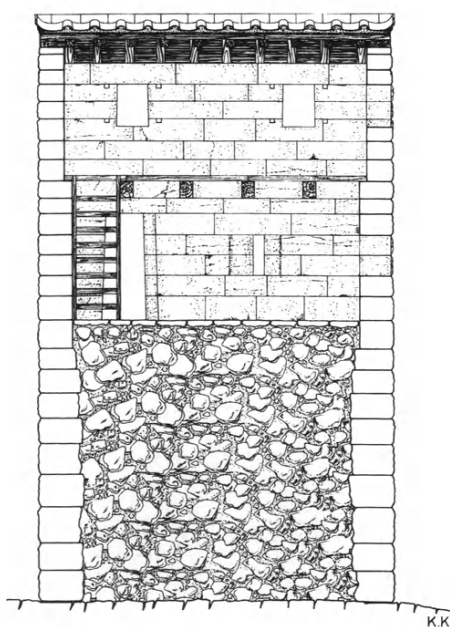
Κ.Κ.

Κ.Κ.

Κ.Κ.

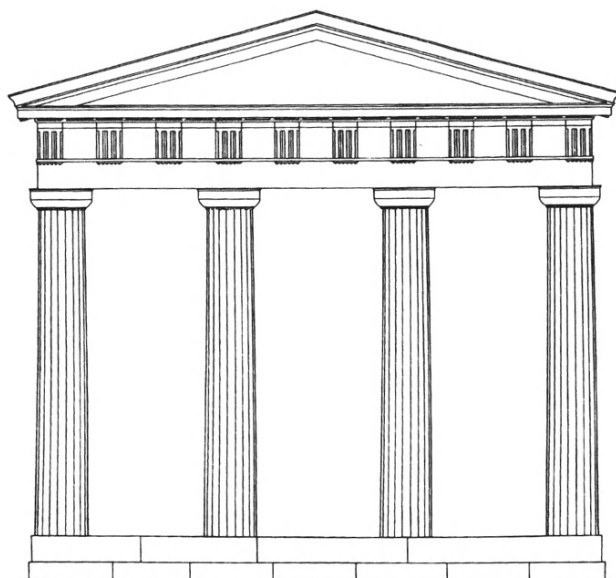
Κ.Κ.

Εἰκ. 7α-δ. Ὁ Πύργος 17 (σχ. Κ. Κυριακόπουλου).

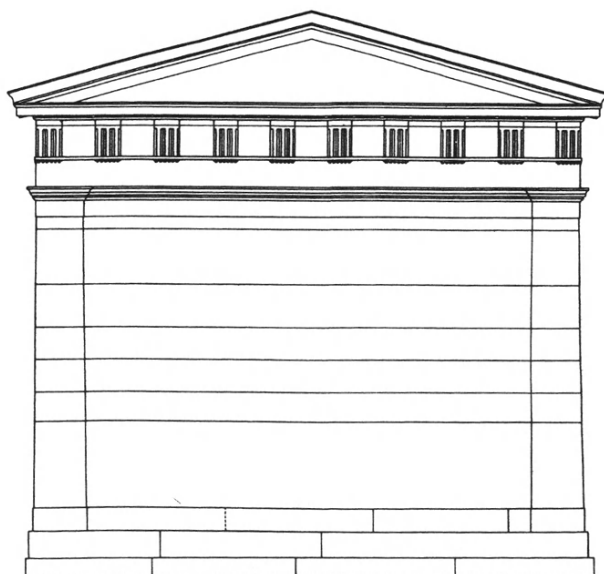
βίων γλυπτῶν μέσα σὲ αὐτό (ὅπως μαρμάρινης σαρκοφάγου, προτομῆς ἐποχῆς Ἀντωνίνων σὲ πλαίσιο ἀσπίδας = *imago clipeata*, κ.ἄ.), καθὼς ἐπίσης ἡ παντελής μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον ἀπουσία ἀναθημάτων σχετικῶν μὲ ἥρωα (γιά παράδειγμα τὰ γνωστὰ καὶ πολὺ συνηθισμένα στὴ Μεσσηνία πλακίδια), δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς του. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀριστομένη ἀναφέρεται ἔμμεσα καὶ στὴν ἐπιγραφή *AEM 1014*, στ. 13-14 (*SEG 23*, 205.207 καὶ 35, 343): ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου προσφέρει 70 δηνάρια γιὰ τὴν κάλυψη τῆς ἐτήσιας δαπάνης τῶν δρωμένων, τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἐναγισμὸ τοῦ ταύρου πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωα Ἀριστομένη. Τὰ δρώμενα αὐτά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς, τελοῦνταν μέσα στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου «τὰ γινόμενα αὐτῶι ἐν τῶι μετὰ Φιλόστρατον ἐνιαυτῶι εἰς ἐναγισμόν Ἀριστομένη ταύρου». Ὁ Φιλόστρατος ἦταν ἐπώνυμος ἱερέας τοῦ ἔτους, κατὰ τὸ ὁποῖο καθήκοντα Γραμματέως τῶν Συνέδρων ἀσκούσε ὁ Ἐπίνικος, σύμφωνα μὲ τὰ συνανήκοντα ἀλλὰ μὴ συγκολλώμενα θραύσματα *AEM 985+970* (*SEG 31*, 346=τὸ πρῶτο μόνο θραῦσμα), τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὸ πάνω μέρος τῆς στήλης *AEM 1014*, ὅπως ἔχει προτείνει ἡ Β. Μπαρδάνη. Κάποιος Ἀριστοκράτης Ἐπινίκου (γιὸς πιθανότατα τοῦ ὡς ἄνω Γραμματέως) ἦταν ἱερέας ἐπώνυμος τοῦ ἔτους 26 μ.Χ., ἐνῶ κάποιος Σώσιος Ἐπινίκου, ἀπόγονος, διετέλεσε Γραμματέας τῶν Συνέδρων τὸ 84 μ.Χ. Κατὰ συνέπειαν φαίνεται δικαιολογημένο νὰ ὑποστηριχθεῖ, σύμφωνα καὶ μὲ ἄλλους προσωπογραφικούς συνδυασμούς, ὅτι ὁ Φιλόστρατος διετέλεσε ἐπώνυμος ἱερέας στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἢ στὰ πρῶτα τοῦ Τιβερίου.

Ἐκπονήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀθανάσιο Νακάση ἡ μελέτη ἀναστήλωσης τοῦ τετρακίονιου δωρικοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, τὸ ὁποῖο φέρει στὸ ἐπιστύλιο ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή, καθὼς καὶ δεύτερη ποὺ ἀφορᾷ σὲ ἐπισκευὴ γενικῶς τοῦ Γυμνασίου. Ἡ διατήρηση τοῦ μνημείου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἄριστη, σώζεται τὸ 95% ἢ καὶ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀσβεστολιθικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του, ὁ στυλοβάτης καὶ ἡ ὑποθεμελίωσή του δὲν ἔχουν καθόλου ὑποχωρήσει, ἐνῶ οἱ σωζόμενοι στὴ θέση τους κατώτεροι σπόνδυλοι τῶν τεσσάρων κιόνων δὲν παρουσιάζουν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν κατακόρυφο³⁹. Ἡ πτώση τῶν μελῶν τῆς ἀνωδομῆς

39. Τὴ δαπάνη τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου, σὲ ἐφαρμογὴ τῆς

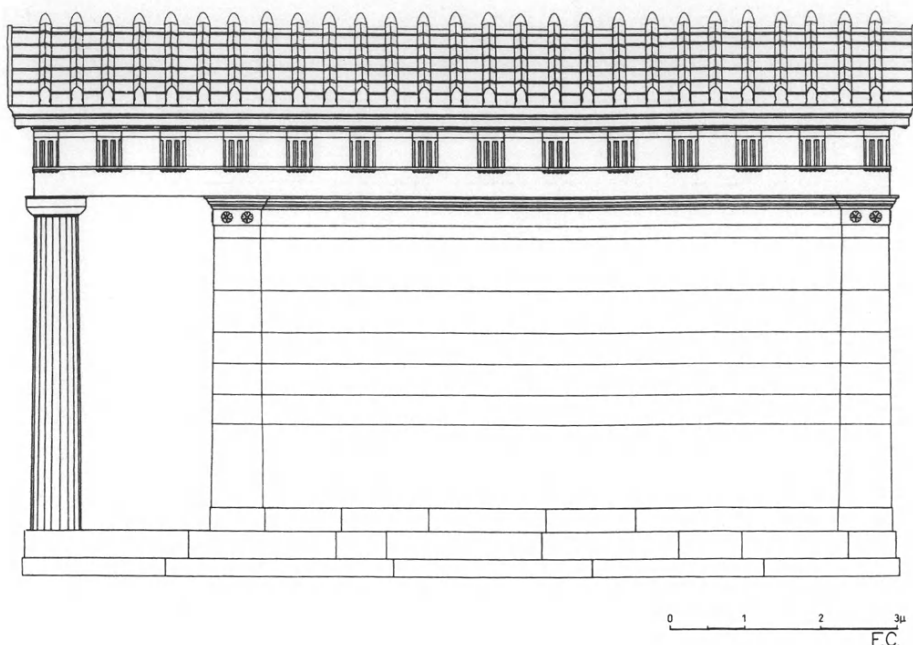

0 1 2 3μ
F.C.

0 1 2 3μ
F.C.

Εἰκ. 8. Ἀναπαράσταση (α) πρόσοψης καί (β) πίσω ὄψης Μαυσωλείου (σχ. Fr. Cooper).

Εἰκ. 9. Κατὰ μῆκος ὄψη Μαυσωλείου (σχ. Fr. Cooper).

του δὲν ὀφείλεται σὲ φυσικὰ αἰτίαι, ἀλλὰ εἶναι ἔργο ἀνθρώπων ποὺ ἀναζητοῦσαν ἀπεγνωσμένα τὰ μεταλλικὰ στοιχεῖα του, τοὺς σιδερένιους συνδέσμους καὶ τίς μολυβδοχοήσεις. Εἰκάζεται ὅτι ἡ ἐκτεταμένη αὐτὴ διαρπαγὴ τῶν μεταλλικῶν στοιχείων ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ μνημεῖα τῆς Μεσσήνης ἔλαβε χώρα μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς πόλης καὶ τὴν ἐγκατάλειψή της, πιθανότατα κατὰ τὴν περίοδο τῶν σκοτεινῶν αἰώνων. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς τρίτης ἐπιγραφῆς, ποὺ βρίσκεται χαραγμένη στὶς τρεῖς συνεχεῖς κεντρικὲς μετόπες τοῦ δωρικοῦ Προπύλου, πάνω ἀπὸ τὸ μεσαῖο εὐρύτερο μετακίονιο, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Συμβάλλει στὴ χρονολόγησή τοῦ Προπύλου, παρέχοντας ἀσφαλὲς *terminus ante quem* τὸ ἔτος 42 μ.Χ., ὅταν ὁ μνημονευόμενος Γραμματεὺς τῶν Συνέδρων Μνασίστρατος Φιλοξενίδα τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς γέροντες

μελέτης, προσφέρθηκε εὐγενῶς νὰ καλύψει τὸ Ἰδρυμα Ἰ. Φ. Κωστοπούλου, στὸ ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἀπευθύνονται θερμὲς εὐχαριστίες.

τῆς Οὐπησίας Ἀρτέμιδος ὡς εὐεργέτης τους, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *AEM 1013* (*SEG 38, 337*)⁴⁰. Ὁ Φιλοξενίδας, πατέρας τοῦ Μνασιστράτου, κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων τὸ 2/3 μ.Χ., ὅταν ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα ἦταν ὁ Θεόδωρος.

6) Μᾶς κάνει γνωστὴ τὴν ὕπαρξιν δύο Γυμνασίων, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ταυτίζονται μὲ τὸ ἀρχαῖον γυμνάσιον καὶ ἓνα δεύτερο, προφανῶς νεώτερο, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ *AEM 1014* (*SEG 23, 1968, 205.207*). Στὸ νεώτερο ἀπὸ τὰ δύο Γυμνάσια πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ πραπᾶνω Πρόπυλον τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ Προπύλου στὰ χρόνια αὐτὰ προκύπτει ἔμμεσα, ὅπως νομίζω, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου, ποὺ διετέλεσε ἱερέας τὸ 11 μ.Χ. (βλ. παραπάνω *AEM 1014*) διέθεσε χρήματα καὶ γιὰ τὴ στέγασιν τοῦ Γυμνασίου. Τὸ Πρόπυλο ἦταν στεγασμένο ἕως τὸ κλιμακοστάσιο σὲ ἀπόσταση 8 μ. πρὸς τὰ νότια. Τὰ δύο ἐνεπίγραφα θάβρα (*AEM 6665* καὶ *6701*), τὰ τοποθετημένα στὸ ἄξονα τῶν μεσαίων κίωνων τοῦ Προπύλου ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τους (πίν. 716). Ὁ Γυμνασίάρχος Δαμόνικος Μαντικράτεος, ἀναθέτης καὶ τῶν δύο χάλκινων ἀνδριάντων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ὁ ἓνας τοῦ ἀδελφοῦ του Τελέστα) ποὺ ἔφεραν τὰ θάβρα, πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δαμόνικον [Μαντικράτεος] τῆς *AEM 1032* (*SEG 23, 1968, 223*), τὸν πατέρα δηλαδὴ τῆς κορασίδος Μεγοῦς. Τὴν ἀνάθεσιν τοῦ ἀγάλματος τῆς κόρης του στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὁρθίας στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσήνης πραγματοποίησε μαζί μὲ τὴ γυναῖκα τοῦ Τιμαρχίδα (κόρη τοῦ Δαμαρχίδα) ὅταν ἀμφότεροι «ἱερήτευσαν» στὸ ἴδιο ἱερό⁴¹. Τὸ ὄνομα Μαντικράτης τέλος ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφὴ *AEM 1809* (*SEG 41, 343*) ποὺ ἀποτελεῖ κατάλογο κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας⁴².

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

40. Α.Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Δύο ἐπιγραφές ἐκ Μεσσήνης, *AE 1965*, 116-121, πίν. 42.

41. P. THEMELIS, Artemis Ortheia at Messene. The Epigraphical and Archaeological Evidence, στὸ R. HÄGG (ἐκδ.), *Σ.Π. εἰκ.* 18-20, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

42. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ 1990*, 86-87 ἀρ. 3.

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 73-83)

Τὸ 1996 ἐρευνήθηκε στρωματογραφικῶς ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάρου Β στὴ συνέχεια τῆς τομῆς τοῦ 1992, ἕως τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου. Ἔγιναν ἐπίσης συμπληρωματικὲς ἔρευνες κάτω ἀπὸ τὴν 5ῃ πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης», καθὼς καὶ στὶς νοτιοανατολικὲς τομὲς τῶν ἐτῶν 1993 καὶ 1994 (εἰκ. 1). Ἐργάσθηκαν οἱ πτυχιούχοι τῆς Ἀρχαιολογίας Βάσω Νούλα καὶ Μαρία Πατεράκη, ὁ τεχνίτης ἀνασκαφῆς Δημήτρης Νίτερος, ὁ σχεδιαστὴς Γιάννης Διαμαντόπουλος καὶ ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Θέρμου Χρῆστος Κοσμᾶς. Φοιτητὲς ἐβοήθησαν ἐπίσης στὸ ἔργο μας. Τὴ φωτογράφηση ἀνέλαβε ὁ Ἀνδρέας Παπαποστόλου καὶ τὴν ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν ἐφιλοτέχνησε ὁ φωτογράφος Ἡλίας Ἡλιάδης.

Ἡ ἐταιρεία «Παπαστράτος», ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ εἶχε δεῖξει ὁ ἰδρυτὴς της γιὰ τὸν Θέρμο, ἐβοήθησε τὴν ἀνασκαφὴ. Εὐχαριστῶ γι' αὐτὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο καὶ τὸν Διευθύνοντα Σύμβουλο τῆς ἐταιρείας κ. Τάσο Ἀβέρωφ.

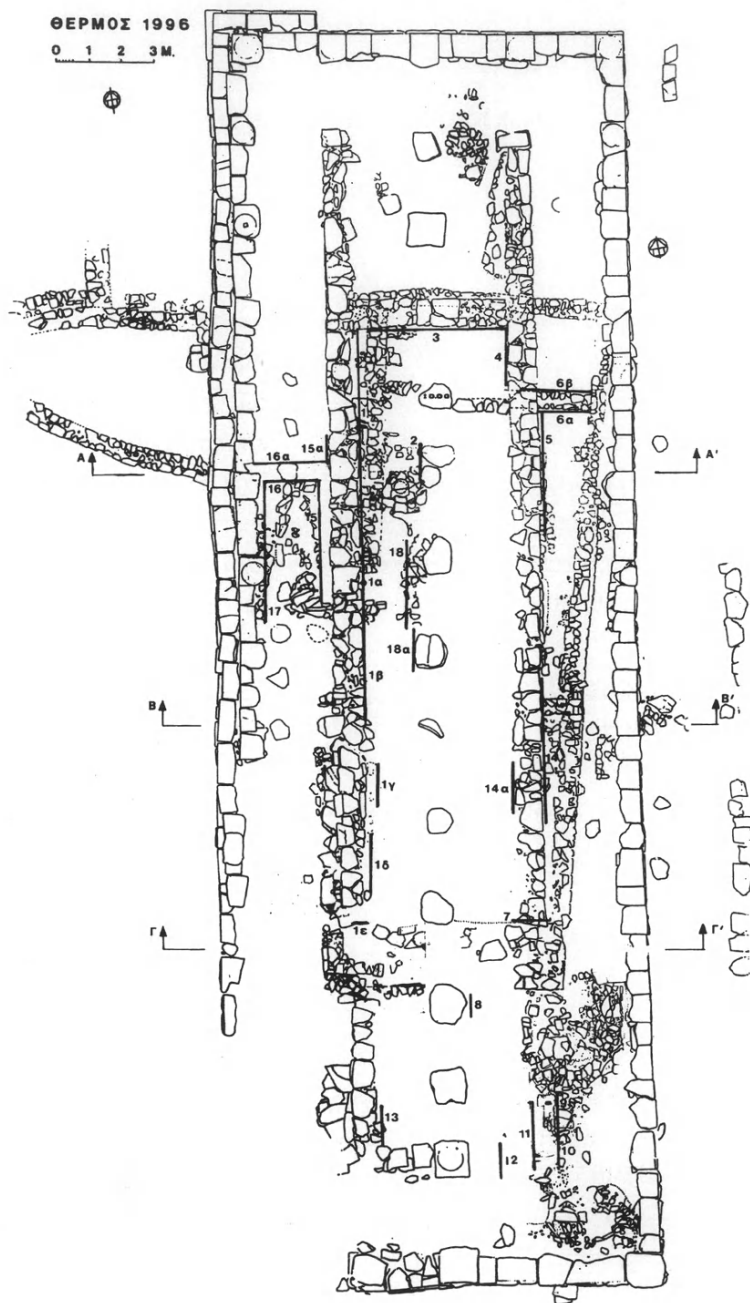
ΜΕΓΑΡΟ Β (εἰκ. 1-2)

Στρωματογραφία 15α

Γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ ὑπόλοιπα τοῦ ἀνώτερου «μελανοῦ» στρώματος τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, καθὼς καὶ τὴ σχέση του μὲ τίς πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» καὶ τὸν ναό, ἐπεκτείναμε ἐπὶ 1.45 μ. πρὸς Β τὴ στρωματογραφία 15 τοῦ 1995¹ (εἰκ. 3). Διευρύνουμε ἐπίσης μέρος τῆς ἴδιας στρωματογραφίας πρὸς Α, ἀφαιρώντας τὰ χῶματα τῶν στρωμάτων μέχρι τοῦ δυτικοῦ

---

1. ΠΑΕ 1995, 94.

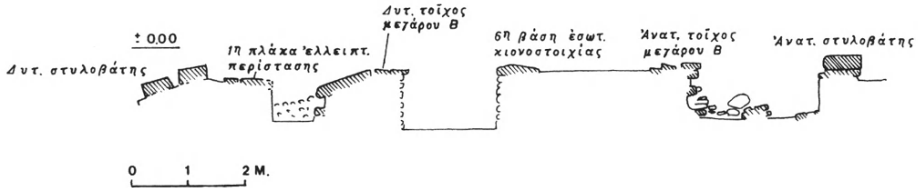

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ μεγάρου Β, μετὰ τὴν θέσιν τῶν στρωματογραφιῶν.

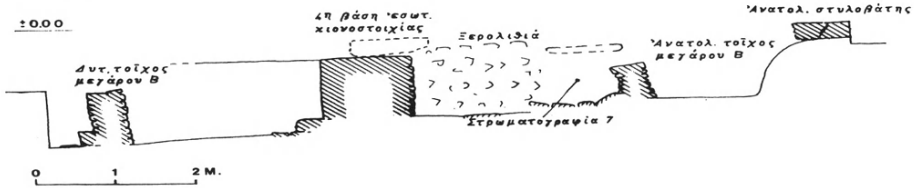
ΤΟΜΗ Α-Α'

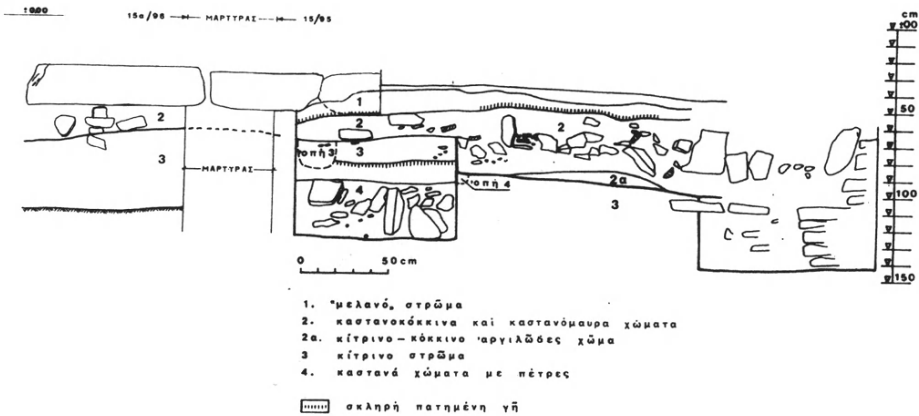
ΤΟΜΗ Β-Β'

ΤΟΜΗ Γ-Γ'

Εἰκ. 2. Τομές Α-Α', Β-Β', Γ-Γ'.

Εἰκ. 3. Στρωματογραφίες 15 (1995) και 15α.

τοίχου τοῦ σηκοῦ. Κατὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσουμε σύρριζα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, πράγμα ποὺ δὲν ἦταν ἐφικτό, ἐξαιτίας τῶν στηριγμάτων πρόχειρου στεγάστρου, κατὰ τὴν περυσινὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 15 (πίν. 73α). Τὸ ἀνώτερο «μελανό» στρώμα μὲ πολλὰ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, συνεχίζεται ἐλαττούμενο πρὸς Β, ἴσως λόγῳ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἀφαιρέσαμε μικρὸ τμήμα τοῦ ποὺ σωζόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Σὲ βάθος 0.46-0.57 μ. ἐπιστημάνθηκε πάλι ὑπόλοιπο τῆς πατημένης γῆς, ἐπάνω στὴν ὁποία φέρεται τὸ «μελανό», ποὺ εἴχαμε συναντήσει νοτιότερα στὴν περυσινὴ στρωματογραφικὴ τομὴ. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρίσκεται στὸ βάθος περίπου τῆς ἐδράσεως τῆς κατώτερης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ συνεχίζεται μὲ κλίση πρὸς Δ^{1α}. Ἡ σχέση τοῦ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ποὺ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ «μελανοῦ» στρώματος, πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀκόμη ἐκτενέστερα. Καὶ αὐτὸ θὰ μπορέσει νὰ γίνει ὅταν ἀπομακρυνθεῖ τὸ ὑπόλοιπο πρόχειρο στέγαστρο ποὺ γιὰ τὴν ὥρα ἐμποδίζει ἐκτεταμένη προσέγγισιν τῆς σκαπάνης στὸν δυτικὸ τοῖχο (βλ. καὶ πιοκᾶτω στρωματογραφία 1α). Ὑπολογίσαμε ὅτι τὸ ἀνώτερο «μελανό» στρώμα ποὺ βρισκόταν ἐπάνω στὴν πατημένη γῇ θὰ ἔφθανε ἕως περίπου τὰ δύο τρίτα τοῦ ὕψους τῆς κατώτερης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Στὸ τμήμα τοῦ «μελανοῦ» ποὺ ἀφαιρέσαμε βρέθηκαν θραύσματα σιδερένιων ἐλασμάτων. Τὸ δεύτερο στρώμα εἶναι αὐτὸ ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ. Ἐδῶ ἔχει καστανόμαυρη χροιά, περιέχει μεταλλικὰ συσσωματώματα, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, λίγους καμένους πηλοὺς καὶ μικροὺς λίθους, ἐνῶ νοτιότερα, στὴ στρωματογραφία 15, ἐμφανίζονταν ἐρυθρότερο.

Τὸ στρώμα αὐτὸ συνεχίζεται πρὸς Δ μὲ κλίση καὶ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο στρώμα καὶ τῆς στρωματογραφίας 16 στὸ ὁποῖο φέρεται ἡ 5η καὶ βορειότερα ἡ 6η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης». Στὴ στρωματογραφία 1/1992² κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο, δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά του, εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι τὰ χῶματα στὰ ὁποῖα ἀμέσως αὐτὸς πατοῦσε ἦταν

1α. Στὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 3 τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ φαίνεται χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἐξαιτίας ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς κλίσεως.

2. ΠΑΕ 1992, 95.

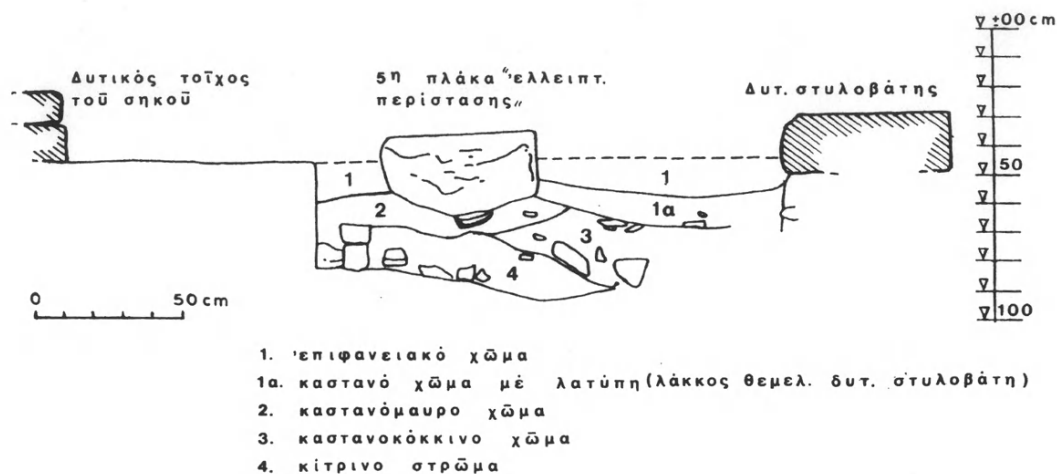
καστανοκόκκινα, χωρίς πολλά ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ διαπιστώνεται ὅτι ὁ σηκὸς ἐκτίσθηκε ἐπάνω σὲ χώματα φερτά, γῆ «κεραμίτιδα» τοῦ Θέρμου ἢ ὁποῖα ἀνάλογα μὲ τὶς προσμίξεις στοιχείων πυρακτωμένων ἢ ἀπανθρακωμένων ἔχει ἄλλοτε ἐρυθρότερη καὶ ἄλλοτε μελανότερη χροιά. Τὸ κίτρινο στρώμα διαπιστώνεται καὶ πάλι στὴν προέκταση αὐτῆ τῆς στρωματογραφίας 15, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ καστανόμαυρο, σὲ βάθος 0.77 μ. καὶ παρακολουθεῖται ἕως 1.23 μ.

Στρωματογραφία 16α

Ἡ στρωματογραφία αὐτὴ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν 5η πλάκα κατὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς (εἰκ. 4, πίν. 736). Τὰ ἐπιφανειακὰ μετανασκαφικὰ χώματα ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς πλάκας φθάνουν μέχρι βάθους 0.59 μ. περ. Διαπιστώνεται καὶ ἐδῶ τὸ «καστανόμαυρο» χῶμα (μὲ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, καμένους πηλοὺς καὶ θρύμματα καμένων ὀστέων) στὸ ὁποῖο φέρεται ἡ πλάκα, σὲ βάθος 0.67-0.75 μ. Τὸ ἀνώτερο «μελανὸ» στρώμα τοῦ ὁποῖου μικρὸ τμήμα εἵχαμε διαπιστώσει κατὰ τὴ νότια πλευρὰ τῆς 5ης πλάκας³, ἐδῶ δὲν σώζεται. Στὸ δυτικὸ μέρος τῆς τομῆς διακρίνεται πάλι, ὅπως καὶ στὴ στρωματογραφία 16, ἡ ἐπίχωση τοῦ λάκκου γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη, μέχρι βάθους 0.59-0.66 μ.

Τὸ καστανόμαυρο χῶμα ἔχει στρωθεῖ γιὰ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου ἐπάνω σὲ κίτρινο καθαρὸ χῶμα κατὰ τὸ ἀνατολικὸ μέρος, σὲ καστανοκόκκινα χώματα κατὰ τὸ δυτικόν. Ἡ διάταξη τῶν στρωμάτων δείχνει ὅτι τὸ στρώμα τῶν κίτρινων χωμάτων εἶναι ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ καστανοκόκκινο καὶ ἔχει τὴ γνωστὴ κλίση πρὸς Δ. Σὲ ἀπόσταση 0.94 μ. ἡ διαφορὰ βάθους εἶναι 0.16 μ. Τὰ καστανοκόκκινα χώματα καλύπτουν ὑπόλοιπο πιθαριοῦ ποὺ βρίσκεται στὴ θέση του, ἐν μέρει ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη. Θραύσματά του βρέθηκαν καὶ μέσα στὰ χώματα αὐτά. Ἡ ἀνασκαφή δὲν ἔφθασε μέχρι τοῦ βάθους στὸ ὁποῖο ἐδράζεται τὸ πιθάρι. Πιθανῶς αὐτὸ τοποθετήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν κίτρινῃ ἐπίχωση, ἐπομένως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β. Τὴν τελευταία

3. ΠΑΕ 1995, 98 εἰκ. 6.

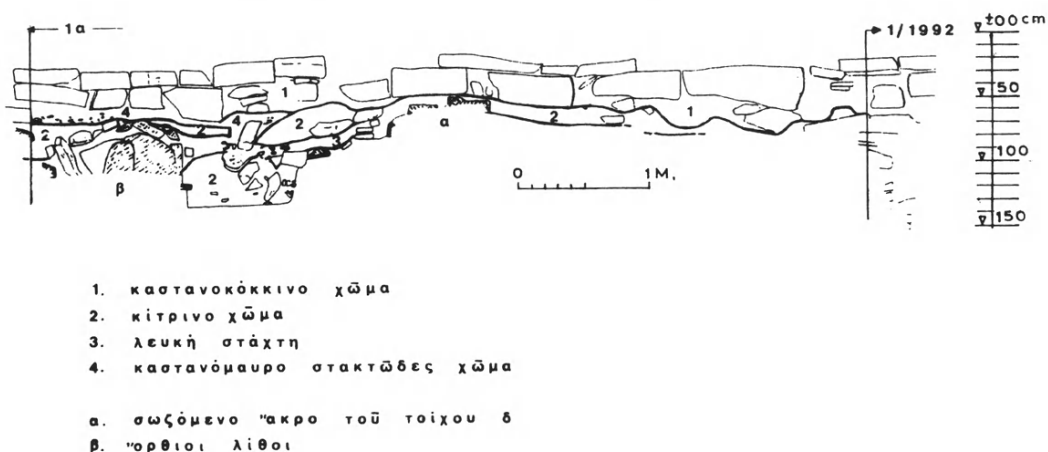
Εἰκ. 4. Στρωματογραφία 16α.

φάση πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἀντιπροσωπεύει ὁ «λάκκος» γιὰ τὴ θεμελίωσιν τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη πού διαπιστώνεται πρὸς Δ τῆς 5ης πλάκας.

Στρωματογραφικὲς τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχον τοῦ σηκοῦ καὶ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου Β (τοῖχος δ)

Ἡ ἔρευνα τοῦ τοίχου δ τοῦ μεγάρου Β τὸ 1992 ἔφθασε ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 8η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 74α)⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ τοῖχος δ διακόπτεται καὶ τὸ νοτιότερο ἐκεῖ σωζόμενο ἄκρον του βρίσκεται ἐν μέρει ὑπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὸν λόγον αὕτῃ ἡ θέση προσφέρεται στὴν ἔρευνα τῶν στρωμάτων πού ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν δύο κατασκευῶν (πίν. 74β). Ἡ στρωματογραφία πού ἐγίνε στὴ θέση αὕτῃ, κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ, καθὼς καὶ οἱ ἐπόμενες νοτιότερα, σὲ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν συνέχεια τῆς στρωματογραφίας 1 τοῦ 1992.

4. ΠΑΕ 1992, 114 χέ.

Εἰκ. 5. Στρωματογραφία 1α.

Στρωματογραφία 1α

Ἐγινε κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολική παρειά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ στὸ τμήμα ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 5, πίν. 746). Κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ τοίχου ὑπάρχουν τὰ γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία 1 καστανοκόκκινα χῶματα. Ἀκολουθεῖ τὸ κίτρινο χῶμα ὅπως καὶ ἐκεῖ. Ἐδῶ τὸ χῶμα αὐτὸ καλύπτει τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου δ σὲ ὅλο τὸ μῆκος, ἀπὸ τὸ περίβλημα τοῦ πιθαριοῦ⁵, ἕως τὸ νοτιότερο σωζόμενο ἄκρο τοῦ τοίχου (σημεῖο α). Στὸ μέρος αὐτὸ καὶ λίγο νοτιότερα κάτω ἀπὸ τὸ κίτρινο χῶμα ὑπάρχει στρώμα λευκῆς στάχτης πάχους 5-10 ἐκ. ἐπὶ μῆκ. 0.68. Ἴσως πρόκειται γιὰ παραμερισμένη στάχτη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β, πού βρέθηκε στὴ θέση τῆς ἀπέναντι, κάτω ἀπὸ τὴν 8η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (βλ. πιοῦ κάτω στρωματογραφία 18 καὶ 18α).

Σὲ ἀπόσταση 1.19 ἀπὸ τὸ νοτιότερο σωζόμενο ἄκρο τοῦ τοίχου δ βρίσκονται ὀρθιοὶ λίθοι στὴ θέση τοῦ τοίχου πού λείπει (σημεῖο β). Στὸ τμήμα μεταξὺ τῶν λίθων αὐτῶν καὶ τοῦ σωζόμενου ἄκρου τοῦ τοίχου δ ἔχει γίνε μετὰ ἀπὸ

τὴν καταστροφή τοῦ τοίχου διαταραχὴ τῶν στρωμάτων. Μεταξὺ τοῦ ἀνώτερου καστανόκοκκινου χρώματος καὶ τοῦ κίτρινου στρώματος παρεμβάλλονται χρώματα καστανόμαυρα μὲ λατύπη τὰ ὅποια στὴ θέσῃ τῶν ὀρθίων λίθων φθάνουν ὑψηλά, ἕως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὁστρακο ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀνοικτοῦ τροχήλατου ἀγγείου σὲ βάθος 0.63 (Π65) καὶ ἄλλο μὲ ἵχνη ἀμαυρόχρωμης διακόσμησης (Π66) σὲ βάθος 0.77 δὲν ἔχουν σημασία γιὰ τὴ χρονολόγησι, γιατί ἔχει γίνῃ ἀνάμειξη χωμάτων.

Ἡ στρωματογραφία 1α εἶναι παράλληλη μὲ τὴ στρωματογραφία 15. Ἡ πρώτη ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολική, ἡ δευτέρα κάτω ἀπὸ τὴν δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Καὶ ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων εἶναι ὅμοια. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ ἀνώτερο «μελανό» στῶμα συναντᾶται μόνο στὴ 15, δηλ. ἔξω, πρὸς Δ τοῦ τοίχου, στὸ ὕψος τῆς κάτω σειρᾶς τῶν λίθων του, ἐνῶ πρὸς Α στὴν παρούσα καὶ τὴ στρωματογραφία 1 δὲν διαπιστώσαμε ἵχνη του. Σχετικῶς μὲ τὴ διαφορὰ αὕτῃ ὡς πρὸς τὸ «μελανό» στῶμα, εἶναι δυνατό νὰ γίνουσι τρεῖς ὑποθέσεις: (α) νὰ ὑπῆρχε αὐτὸ καὶ ἐσωτερικῶς καὶ νὰ ἐξαφανίσθηκε κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή, (β) νὰ παραμερίσθηκε ὅταν κτίσθηκε ὁ σηκὸς ἔξω ἀπὸ αὐτὸν πρὸς Δ, καὶ (γ) νὰ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σηκοῦ μόνο ἐξωτερικῶς αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ἐξωτερικῶς τὰ «μελανὰ» χρώματα βρίσκονται ἐπάνω στὴν πατημένη γῆ (βλ. πιοπάνω, στρωματογραφία 15α) ποὺ πιθανότατα κεῖται λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἐδράσεως τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ὅπως φανερώνουν οἱ ἕως τώρα ἐνδείξεις, ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ τελευταία ὑπόθεσις, δηλ. ὅτι τὸ «μελανό» στῶμα δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ αὐτῆς ἐξωτερικῶς τοῦ σηκοῦ καὶ ἐκάλυψε καὶ τὶς πλάκες οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σωτηριάδη βρίσκονταν μέσα στὸ «μελανό», ἐμεῖς δὲ διαπιστώσαμε ὅτι περιβάλλονταν ἀπὸ τὸ «μελανό» χῶμα, ἀλλὰ δὲν πατοῦσαν σὲ αὐτό. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι μέσα στὸ «μελανό» ὑπῆρχαν τὰ χαλκὰ γεωμετρικὰ ἀντικείμενα, κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Ρωμαίου⁶ ἀλλὰ καὶ σιδερένια κατὰ τὰ δικά μας εὐρήματα, θὰ ὀδηγοῦσε, στὴ δευτέρῃ ἐκδοχῇ, ὅτι δηλ. αὐτὸ προϋπῆρχε καὶ παραμερίσθηκε γιὰ νὰ κτισθεῖ ὁ σηκός. Μένει πάντως ἀκόμη, ὅπως σημειώ-

6. ΑΔ 1, 1915, 228, 230.

σαμε πιοπάνω νὰ ἐρευνηθεῖ ἐκτενέστερα, ὅταν ἀπομακρυνθεῖ τὸ πρόχειρο στέ-
γαστρο, ἡ χρονολογικὴ σχέση τοῦ ἐπιπέδου ἐπάνω στὸ ὁποῖο βρισκόταν τὸ
«μελανόν» στρώμα στὴ στρωματογραφία 15 καὶ 15α μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ
σηκοῦ.

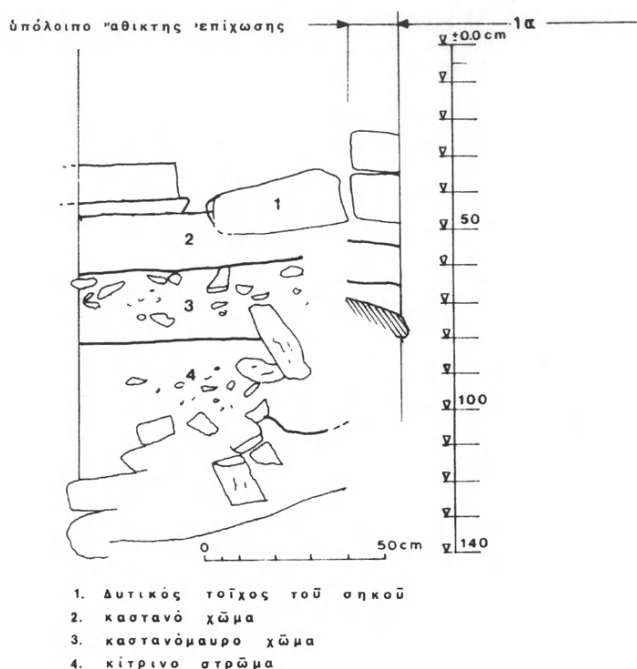
Στρωματογραφία 16

Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἔχει μείνει ἀθι-
κτο ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ τμῆμα ἐπίχωσης διαστάσεων 0.60 X 0.30 μ.
(πίν. 74α), γιατί ἐκεῖ ἔφθανε ξηρότοιχος τῆς ἐποχῆς τοῦ Σωτηριάδη ποὺ
ξεκινούσε ἀπὸ τὴν 7η βάση καὶ φερόταν πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ.
Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση ἔγινε κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο
τοῦ σηκοῦ ἡ στρωματογραφία 16.

Στὴν ἀρχὴ ἐρευνήσαμε καὶ ἀποτυπώσαμε τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων τοῦ
ἄθικτου τμήματος γῆς πρὶν ἀφαιρέσουμε μέρος τοῦ γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ πίσω
ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 6, πίν.
75α, 6). Ἀπὸ 0.44 ἕως 0.56 μ. τὰ χῶματα εἶναι καστανά μὲ λατύπη (ἀρ. 2),
ἀπὸ 0.56/0.65 ἕως 0.75 γίνονται μελανότερα καὶ περιέχουν πυκνότερη
λατύπη καὶ πέτρες (ἀρ. 3). Κάτω ἀπὸ αὐτὰ ἀναφάνηκε λεπτὴ στρώση ἰσχυρὰ
μελανοῦ χρώματος σκληροῦ μὲ θρύμματα ὀστῶν, λατύπη, πυρακτωμένους
πηλοῦς καὶ ὄστρακα (Π 56). Βρίσκεται ἐπάνω στὸ κίτρινο στρώμα (ἀρ. 4).
Ὅμοια στοιχεῖα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του παρουσίασε τὸ κίτρινο χῶμα ποὺ
ἐκάλυπτε τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β (βλ. στρωματογραφία 4/1992)⁷.
Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ λεπτὴ αὐτὴ στρώση ἀπανθρακωμένων στοιχείων ἀποτελεῖ
κατάλοιπο καταστροφῆς ποὺ ἔλαβε χώρα ἐπάνω στὴ στρώση τοῦ κίτρινου
χρώματος τὸ ὁποῖο στὴ θέση αὐτὴ περιέχει πολλὰ πέτρες. Μὲ κίτρινο χῶμα
ἐκάλυψαν ἀναμφίβολα τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάρου Β. Οἱ ὁπὲς μὲ ἀπανθρακωμένα
στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἕως τώρα ἀποκαλυφθεῖ διάσπαρτες στὸ βορειότερο μέρος
τοῦ χώρου τοῦ μεγάρου Β τὸ ὁποῖο ἐκαλύφθη μὲ κίτρινο χῶμα⁸, εἶναι εὐλόγο
νὰ ἀποδοθοῦν σὲ στύλους ἐλαφρᾶς κατασκευῆς, διαδόχου τοῦ μεγάρου Β στὸ

7. ΠΑΕ 1992, 105 κέ.

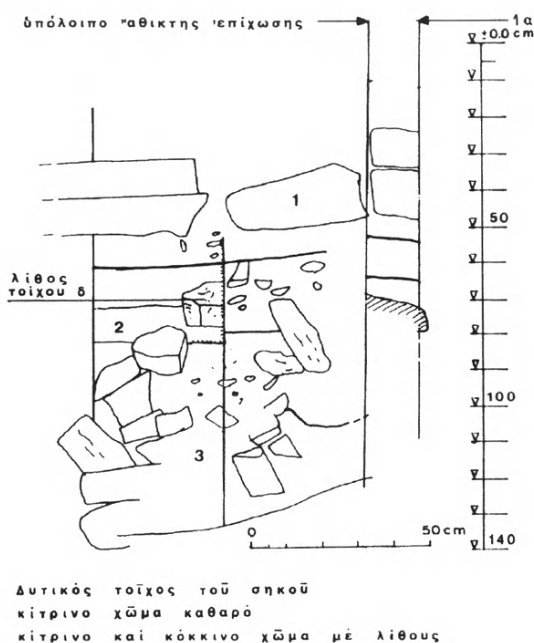
8. ΠΑΕ 1992, 107, εἰκ. 7. ΠΑΕ 1995, 105.

Εἰκ. 6. Στρωματογραφία 16 (ἄθικτη ἐπίχωση, α' φάση).

βορειότερο μέρος, σύγχρονης μὲ τὴν πῆλινη ἐστία ποὺ ἔφερε στάχτη θυσιῶν στὸ νότιο μέρος. Ἀπὸ τὴν καταστροφή μιᾶς τέτοιας κατασκευῆς μπορεῖ νὰ προέρχονται τὰ πιοπάνω ἴχνη πυρᾶς.

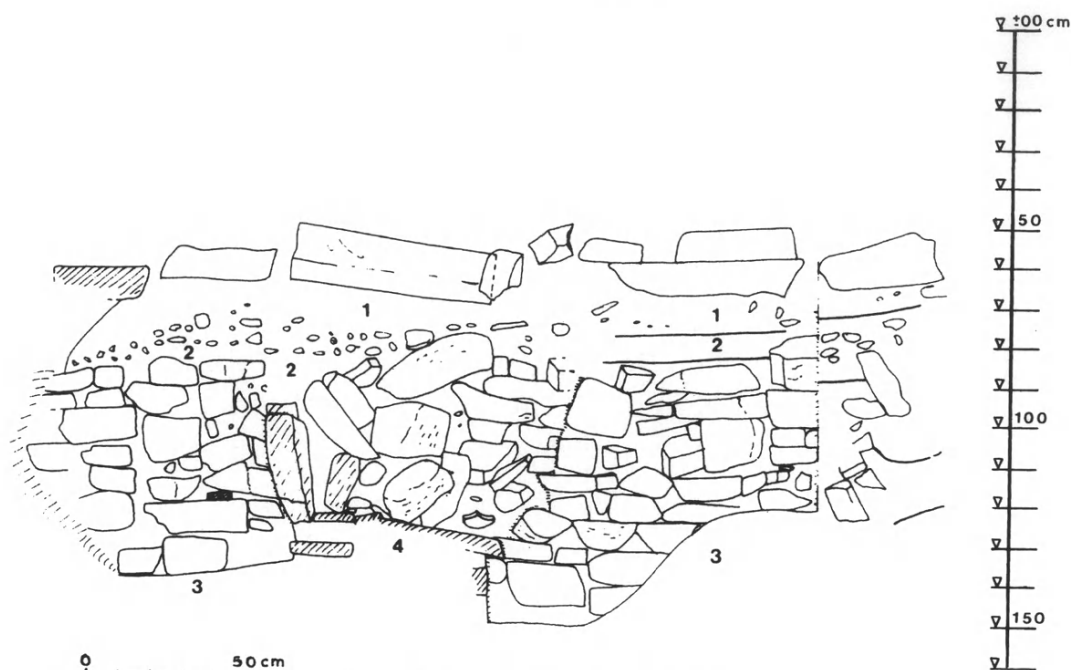
Οἱ ἐπιχώσεις τῆς ἄθικτης λωρίδας γῆς ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω ἀνήκουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῶν στρωμάτων (εἰκ. 7) σαφῶς διαπιστώσαμε καὶ πάλι τὴν ὕπαρξη τοῦ κίτρινου, καθαροῦ χώματος, τόσο ἐπάνω στὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ὅσο καὶ στὴν ἄθικτη ἐπίχωση (εἰκ. 7 ἀρ. 2 πίν. 75α ἀρ. 1, 2). Μόνο ὅμως ἐπάνω στὸν τοῖχο καὶ πρὸ αὐτοῦ, μέχρι βάθους 0.85 μ., τὸ κίτρινο χῶμα εἶναι καθαρὸ. Βρίσκεται δὲ κάτω ἀπὸ τὰ χώματα στὰ ὁποῖα πατοῦν οἱ λίθοι τοῦ σηκοῦ. Τὸ πρὸ τοῦ τοίχου ἀπὸ βάθους 0.85 μ. κίτρινο χῶμα (εἰκ. 7, ἀρ. 3, πίν. 75β ἀρ. 3) περιέχει πολλοὺς μικροὺς καὶ μεγαλύτερους ριχτοὺς λίθους προφανῶς προ-ερχόμενους ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ μεγάρου καὶ εἶναι ἀναμεμιγμένο μὲ κόκκινα χώματα, πυρακτωμένους πηλούς, ἴχνη ἀπανθράκωσης, μεταλλικὰ συσσωμα-

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία 16 (ἄθικτη ἐπίχωση, 6' φάση).

τώματα, λίγα θρύμματα ὀστῶν ζώων καὶ ὄστρακα. Ἔχουμε πιθανῶς κατάλοιπα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ τὸ κίτρινο χῶμα θὰ ἀνῆκε στὸ συνδετικὸ ὑλικὸ τοῦ τοίχου. Τὸ ἀνώτερο καθαρὸ κίτρινο χῶμα ποὺ καλύπτει τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου δ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἰσοπεδωθεῖ ὁ χῶρος μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή γιὰ νέα χρήση. Εἶναι τὸ ἴδιο καθαρὸ κίτρινο χῶμα ποὺ βρήκαμε στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρο πρὸς Δ μέ κλίση, κάτω ἀπὸ τίς πλάκες 5 καὶ 6 τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης».

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν ριχτῶν λίθων συνεχίσθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, μέχρι τοῦ κατώτερου δόμου τοῦ ποὺ φθάνει σὲ βάθος 1.46 καὶ κεῖται ἐπάνω σὲ κιτρινοκόκκινα χῶματα μέ ἱγνη καμένων ὑλῶν καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα (εἰκ. 8 πίν. 76α-β). Σῶζεται ὁ τοῖχος ἐδῶ σὲ ὕψος 0.79 μ. ἔχει ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτῶ δόμους ἀκατέργαστων διαλεκτῶν πλακοειδῶν λίθων. Σὲ βάθος 1.17-1.25 σημειώθηκε

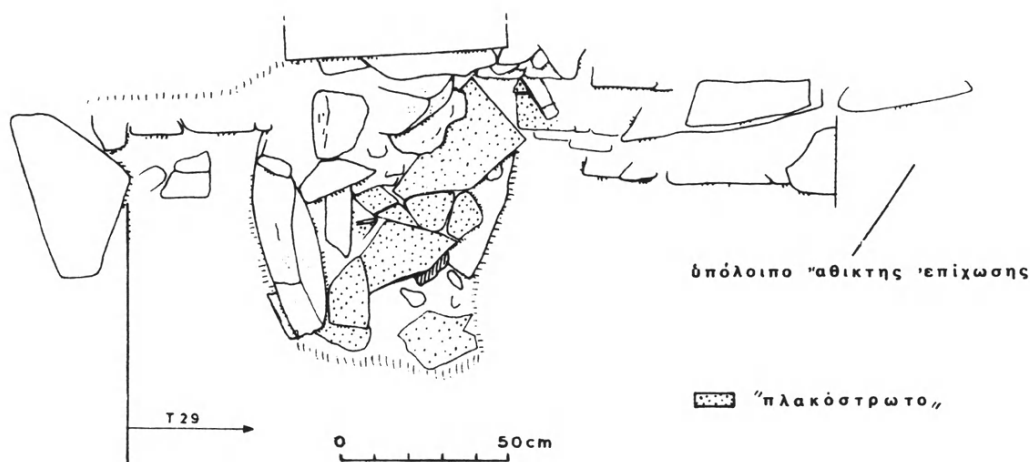
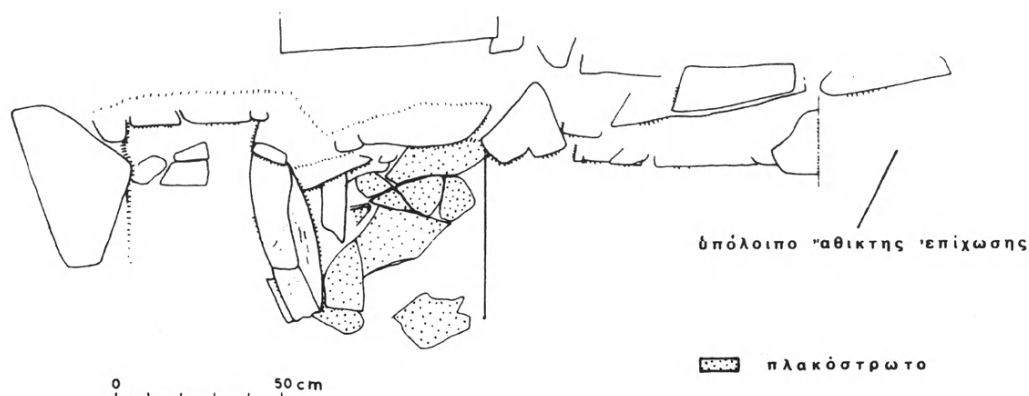
ἄνατολική ὄψη τοίχου δ

1. καστανόμαυρο χῶμα με λατύπη
2. κίτρινο στρώμα με μελανή στρώση
3. στρώση κόκκινων - κίτρινων χωμάτων
(ἐπίπεδο χρήσεως)
4. «κατασκευή πλακοστρώτου»

Εἰκ. 8. Ἀνατολική ὄψη τοίχου δ.

τὸ σκληρὸ κιτρινοκόκκινο χῶμα, προφανῶς πατημένο καὶ ἐπομένως ὑπόλοιπο τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου Β, τὸ ὁποῖο φθάνει στὸ ὕψος τοῦ τέταρτου ἀπὸ κάτω δόμου τοῦ τοίχου.

Σὲ ἀπόσταση 0.95 μ. ἀπὸ τὴν ἄθικτη ἐπίχωση ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β δὲν ἐμφανίζεται πλέον κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχει σὲ βάθος 1.20-1.25 μ. ὑπόλοιπο πλακοστρώτου ἐπάνω στὸ ὁποῖο βρισκόνταν ριχτοὶ λίθοι (εἰκ. 8-10, πίν. 76α-β, 77α ἄρ. 2). Δύο πλακοειδεῖς λίθοι στὸ νότιο ἄκρο του εἶναι ὄρθιοι. Κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες αὐτὲς οἱ ὁποῖες φέρονται σὲ κίτρινο χῶμα ὑπάρχει ἄλλη σειρὰ πλακῶν. Ἡ ἔρευνα δὲν ἐπεκτάθηκε ἀκόμη πρὸς Δ ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ γιὰ

Εἰκ. 9-10. Κάτοψη «πλακόστρωτης κατασκευῆς».

νὰ διαπιστωθεῖ πόσο συνεχίζεται τό «πλακόστρωτο» καί ἐάν τυχόν σώζεται ἡ λείπει τελείως ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου. Χρειάσθηκε πάντως νὰ μετακινήσουμε ἤδη τέσσερεις λίθους τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ νὰ ἐρευνήσουμε τὴν ἐπίχωση ἐπάνω ἀπὸ τὶς ριχτὲς πέτρες καὶ τό «πλακόστρωτο». Ἡ ἀνώτερη ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ σηκοῦ εἶναι καστανόμαυρο μαλακὸ χῶμα μὲ πυκνὴ λατύπη. Ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ προέρχεται τμῆμα κυπέλλου (Π72) ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ συνανήκοντα ὄστρακα, εὗρισκόμενα σὲ βάθος 0.74 μ. Ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ πλακοστρώτου ἐπανεφανίσθηκε ἡ συνέχεια τῆς ἀνατολικῆς ὀψῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β,

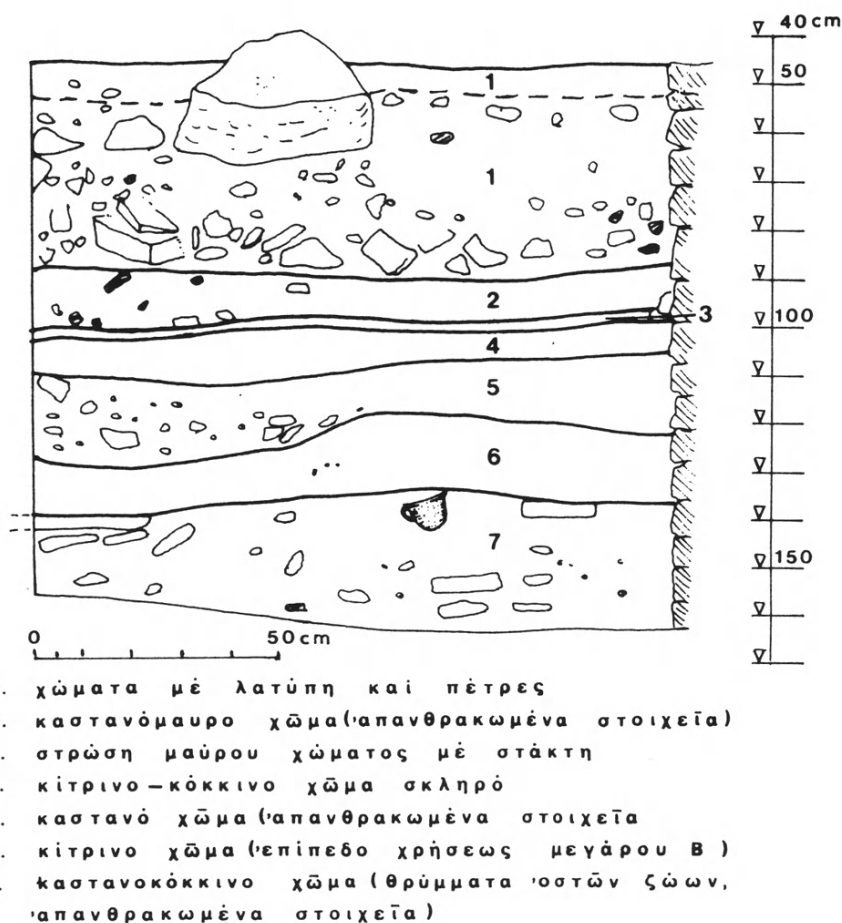
πίσω ἀπὸ ξηρότοιχο τῆς ἐποχῆς τοῦ Σωτηριάδη. Ὀλοένα καὶ περισσότερο ἡ γραμμὴ τοῦ τοίχου αὐτοῦ χάνεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ τμήμα αὐτὸ μήκους 0.62 μ., ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας δὲν παρουσιάζει κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, γιατί τὸ στήριζε ἡ ξερολιθιά τοῦ Σωτηριάδη: ἄλλη μιὰ ἀπόδειξη ὅτι οἱ διαφορὲς κλίσεις τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β ὀφείλονται σὲ τυχαῖα γεγονότα. Καλύπτεται καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ κίτρινο χῶμα μὲ λεπτὴ μαύρη στρώση ἐπάνω. Καὶ ἐδῶ βρέθηκε ἐπίσης κάτω ἡ στρώση κιτρινοκόκκινων χωμάτων γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτιρίου, πού φθάνει ἕως περίπου τὸν τρίτο ἀπὸ κάτω δόμο τοῦ τοίχου, σὲ βάθος 1.27 μ.

Συνοψίζοντας σημειώνουμε ὅτι καὶ στὰ δύο τμήματα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β πού σώζονται ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τοῦ «πλακοστρώτου» μὲ τίς ὀρθιες καὶ τίς ριχτὲς πέτρες, ὑπάρχει ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ τοίχου τὸ γνωστὸ κίτρινο χῶμα πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἰσοπέδωση μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου. Φέρε ἐπάνω λεπτὴ, ἰσχυρὰ καμένου χρώματος στρώση μὲ ὀστάρια. Κίτρινο χῶμα βρίσκεται καὶ ἐπάνω ἀπὸ τίς ὀρθιες πλάκες πού κεῖνται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ «πλακοστρώτου» ἀλλὰ ὄχι ἐπάνω ἀπὸ τίς ριχτὲς πέτρες. Ἐπάνω ἀπὸ τίς ὀρθιες πλάκες, μέσα στὴ λεπτὴ στρώση μαύρου χρώματος σὲ βάθος 0.73 μ. βρέθηκε χάλκινος σφηκωτήρας (X36). Τὸ ἀνωτέρω στρώμα στὸ ὁποῖο πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ εἶναι ἐδῶ καστανό-μαυρο μὲ λατύπη, πέτρες καὶ θρύμματα ὀστῶν.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση ριχτῶν λίθων πού ἦταν ἐπάνω στό «πλακό-στρωτο» φάνηκε ὅτι αὐτὸ συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸ παρακείμενο πρὸς Β τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου (εἰκ. 10, πίν. 77α). Εἶναι ἔτσι πιθανὸ ὅτι αὐτὴ ἡ προεξέχουσα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ τοίχου δ κατασκευὴ «πλακοστρώτου» δὲν δημιουργήθηκε μεταγενέστερα τοῦ τοίχου. Πάντως ἡ ἀπουσία κίτρινου χρώματος ἐπάνω ἀπὸ τίς ριχτὲς πέτρες, πού ἄλλως καλύπτει τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου δ στὴ θέση αὐτή, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ κατασκευὴ (κτιστὸ λάκκο;) ἡ ὁποία δὲν ἀχρηστεύθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου, ἀλλὰ συνέχισε νὰ λειτουργεῖ ἕως τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ ἐνιαία ἐπίχωση πού ὑπάρχει ἐπάνω ἀπὸ τὴ βορειότερη παρόμοια κατασκευὴ μὲ τίς κυκλικὰ στημένες ὀρθιες πέτρες καὶ φθάνει ἕως κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Συνέχιση τῆς ἔρευνας πρὸς Δ, ὑπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν, ἴσως δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ.

Στρωματογραφία 1γ

Η στρωματογραφική έρευνα κάτω από τόν δυτικό τοίχο του σηκοῦ συνεχίσθηκε απέναντι από την 6η και την 5η βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας (είχ. 11, πίν. 776). Η θέση αυτή είναι απέναντι από τη στρωματογραφία 14α και τὸ νότιο μέρος τῆς στρωματογραφίας 14⁹. Ο δυτικός τοίχος του μεγάρου δὲν ἀναφαίνεται πιά, γιατί βρίσκεται δυτικότερα. Τὸ κατώτερο στρώμα, τὸ

Είχ. 11. Στρωματογραφία 1γ.

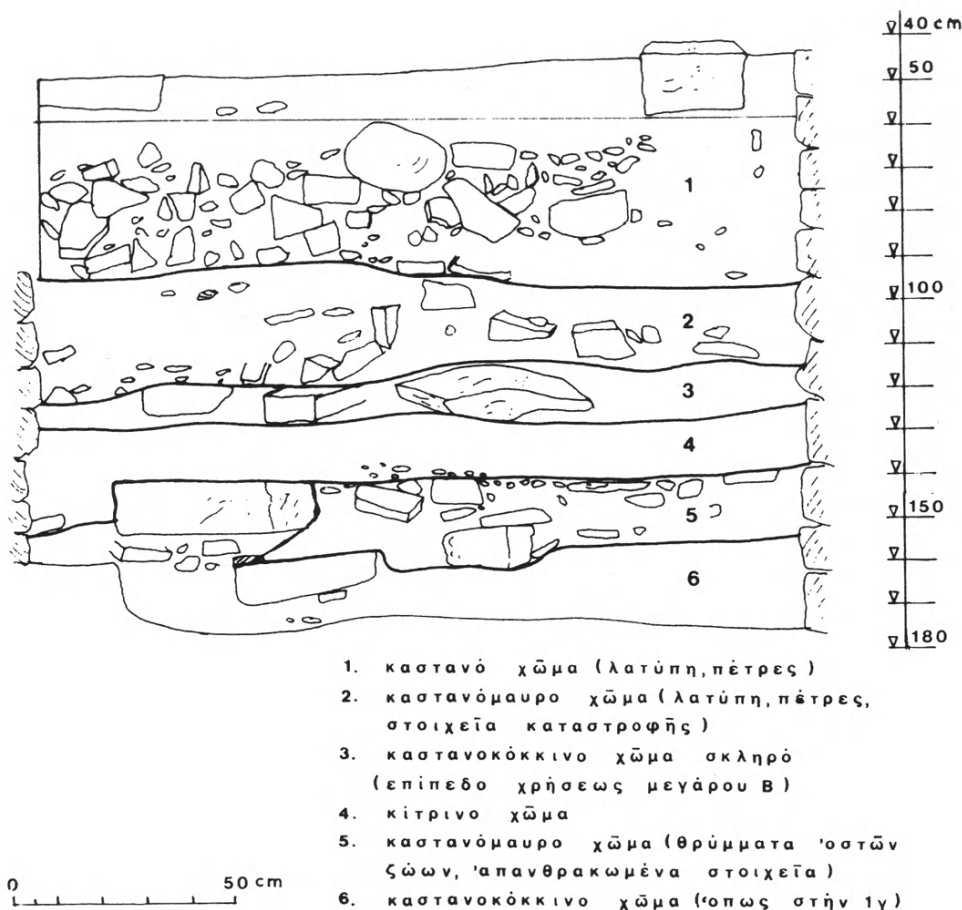
προϊστορικό (ἄρ. 7), στὸ ὁποῖο ἐφθάσαμε (1.38-1.62) εἶναι καστανοκόκκινο χῶμα καὶ περιεῖχε μεταλλικά συσσωματώματα, ὀστάρια ζώων καὶ ἀπανθρακωμένο ὕλικό. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώζονται κατὰ διαστήματα, σὲ βάθος 1.36-1.38 μ., τρεῖς πλάκες. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε ἀκέραιο χειροποίητο κυάθιο γεμάτο ἀπὸ τὸ κίτρινο χῶμα τοῦ ἐπόμενου, ἀνώτερου στρώματος (ἄρ. 6) ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν (1.19/1.27-1.38). Εἶναι ἡ γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη στρωματογραφία στρώση γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β.

Ἀκολουθεῖ ἐπάνω βαθὺ καστανὸ χῶμα ἀμμῶδες μὲ μικρὲς πέτρες καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα (ἄρ. 5) (1.10-1.19/1.27 μ.) καὶ ὑψηλότερα (1.03-1.10) στρώμα κιτρινοκόκκινων χρωμάτων (ἄρ. 4) σκληρῶν, πιθανῶς καμένων, ἐπάνω στὰ ὁποῖα ὑπάρχει λεπτὴ, 0.03 μ. στρώση (ἄρ. 3) μαύρου χρώματος μὲ στάχτη, ἄνθρακες καὶ θρύμματα ὀστῶν. Ἀντίστοιχη στρώση, στὸ ἴδιο βάθος, εἶχαμε στὴν στρωματογραφία 14α ποὺ ἀποδώσαμε στὴν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου φάση τῆς πῆλης ἐστίας μὲ τὸ στρώμα στάχτης θυσίων. Αὐτὸ βρέθηκε σὲ σημαντικὸ πάχος καὶ ἔκταση μόνο στὶς στρωματογραφίες 7 καὶ 14.

Τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα ἦταν (α) καστανόμαυρο χῶμα μὲ λίγα ὀστὰ ζώων καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα (ἄρ. 2) (0.88/0.91-1 μ.) καὶ (β) καστανὸ χῶμα μὲ λατύπη καὶ πέτρες, τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ σηκοῦ (ἄρ. 1) (0.50-0.91 μ.).

Στρωματογραφία 1δ

Νέο πεδίο στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων εἶχαμε στὴν ἴδια παρεῖα ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 12, πίν. 78α). Ἐφθάσαμε σὲ βάθος 1.80 μ. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ κάτω ἡ γνωστὴ «κεραμίτις γῆ» μὲ λίγα ὀστὰ ζώων καὶ συνεχίζεται βαθύτερα (ἄρ. 6) (1.55-1.80 μ.). Ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὐτὴ βρίσκεται ὑπόλοιπο πιθανῆς κατασκευῆς (κτιστὸς λάκκος;): Πρόκειται γιὰ πλακοειδὴ λίθο (0.45 X 0.30 X 0.12 μ.) μὲ ὑποκατασκευὴ ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Ἄλλες πέτρες ὑπάρχουν ἀμέσως βορειότερα ποὺ προφανῶς δὲν εἶναι στὴ θέση τους, ἀλλὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κατασκευή. Στὸ βάθος τῶν λειψάνων αὐτῶν (ἄρ. 5) (1.40-1.55) τὰ χρώματα εἶναι καστανόμαυρα μὲ πολλὰ θρύμματα ὀστῶν,

Εἰκ. 12. Στρωματογραφία 1δ.

λατύπη, ὑπόλοιπα καύσης καὶ λίγα ὄστρακα. Ἐχομε φαίνεται στοιχεῖα τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β περιόδου, τὰ ὅποια καλύπτονται ἀπὸ κίτρινο χῶμα, ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὴ γνωστὴ στρώση τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου. Τὸ κίτρινο στρώμα (ἀρ. 4) (1.27-1.40 καὶ στὸ νότιο ἄκρο ἕως 1.53 μ.) ἀκολουθεῖ ἐπάνω σκληρὸ καστανοκόκκινο χῶμα (ἀρ. 3) (1.15/1.19-1.27) μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τρεῖς πλακοειδεῖς λίθοι στὴ σειρά. Οἱ λίθοι αὐτοὶ πατοῦν ἐπάνω στὸ κίτρινο χῶμα καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους θρῖσκεται σὲ βάθος κυμαινόμενο ἀπὸ 1.15 ἕως 1.20 μ. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων

καὶ τοῦ σκληροῦ καστανοκόκκινου χρώματος ἀποτελεῖ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου. Τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα (ἀρ. 1, 2) ἔχουν ἀκριβῶς ἴδια σύσταση μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς προηγούμενης στρωματογραφίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στὸ δεύτερο στρώμα, δηλ. ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες (0.94-1.19) τὰ χρώματα περιέχουν στοιχεῖα καταστροφῆς, ὅπως καμένους πηλούς, ἄνθρακες καὶ λίθους. Ἀλλὰ ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ κατὰ χώραν λείψανα καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι στὴ στρωματογραφία αὕτῃ δὲν φάνηκαν τὰ κίτρινα χρώματα ποὺ εἶχαμε στὶς προηγούμενες, 1,1α,16 ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου ποὺ ἐδῶ ἄλλωστε δὲν ἀποκαλύφθηκε. Αὐτὸ δὲν ἐκπλήσσει, γιατί οὔτε τὸ ἀπέναντι τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀνατολικοῦ τοίχου ἔφερε κίτρινη ἐπίχωση, ἀλλὰ τὴν πῆλινη ἐστία (πρβ. καὶ τὴν 1γ). Ἡ κίτρινη ἐπίχωση πρέπει νὰ περιορίσθηκε βορειότερα ὅπου σημειώθηκαν καὶ οἱ ὁπές γιὰ ὑποδοχὴ ξύλινων δοκῶν¹⁰.

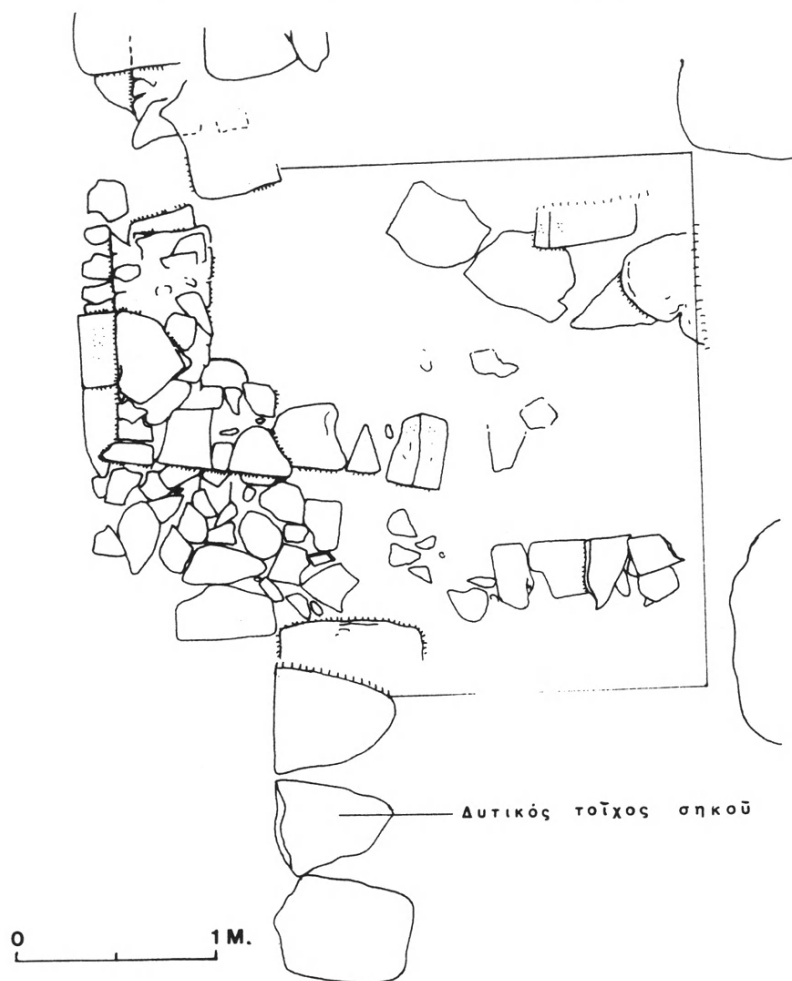
Νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β

Τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 3η καὶ τὴν 4η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας εἶχε φαίνεται μετακινηθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ρωμαίου γιὰ νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου. Ὁ Ρωμαῖος ἀρκέσθηκε σὲ μία σύντομη μνεῖα¹¹.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκείνη ἐπανατοποθετήθηκε στὴ θέση του τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου τοίχου, ἀφοῦ κατασκευάσθηκε γιὰ στερέωσή του ξηρότοιχος. Αὐτὸς φερόταν ἐν μέρει ἐπάνω στὸν τοῖχο δ καὶ ἐξεῖχε πρὸς Δ κατὰ μῆκος τοῦ ἀποκατασταθέντος δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀλλὰ ἦταν καλυμμένος μὲ χρώματα (πίν. 79α). Χρειάσθηκε νὰ μετακινήσουμε πέτρες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ νὰ ἀφαιρέσουμε τὸν ξηρότοιχο τοῦ Ρωμαίου γιὰ νὰ ἀποκαλύψουμε καὶ πάλι τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου (εἰκ. 13, πίν. 79β, 78β, 80α).

10. Βλ. σημ. 8.

11. ΑΔ 6, 1920-21, 168.

Εἰκ. 13. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β.

Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχο τῆς πρόσοψης. Ὁ δυτικὸς τοῖχος πατᾶ σὲ βάθος 1.83 μ., ἀποκαλύφθηκε ἐπὶ μήκους 2.25 μ. καὶ συνεχίζεται πρὸς Β ὑπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἔχει κενὸ μήκους 0.45-0.50 μ. (πίν. 786). Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.85 μ. Ὁ ἐγκάρσιος πατᾶ σὲ βάθος 1.70 μ. καὶ διατηρεῖται μέχρι ὕψους 0.15-0.23 μ. καὶ μήκους 1.30 μ. Καὶ τῶν δύο τὸ πλάτος εἶναι 0.50 μ. καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκανόνιστες ἀλλὰ διαλεκτὲς

πλακοειδεῖς πέτρες καὶ κίτρινο ἢ κόκκινο καθαρὸ χῶμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Κατὰ μῆκος καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει σειρὰ ὀρθογώνιων λίθων καὶ πλακῶν (πίν. 796, 786) ποὺ ἴσως ἀποτελοῦν ἐνίσχυση τοῦ θεμελίου του ἤ, τουλάχιστον οἱ πλάκες, ὑπόλοιπο ἀρχαιότερου πλακοστρώτου τοῦ ὁποίου μεγαλύτερο τμῆμα (1.36 X 0.86 μ.) βρίσκεται ἔξω, πρὸς Ν τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν αὐτῶν κυμαίνεται ἀπὸ βάθους 1.74 ἕως 1.80 μ. κεῖνται δὲ σὲ στῶμα σκληρῶν καστανῶν χωμάτων μὲ λατύπη, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ καμένους πηλούς, στὸ ὁποῖο ἐδράζονται καὶ οἱ τοῖχοι. Οἱ πλάκες πρέπει νὰ σχετισθοῦν μὲ τὰ ὑπόλοιπα τοῦ γνωστοῦ πλακοστρώτου ποὺ ἔχουν βρεθεῖ τὴν ἴδια περιοχὴ ἀνατολικότερα (κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου, πρὸς Ν καὶ πρὸς Α αὐτοῦ καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς στρωματογραφίας 8¹²). Ἀλλὰ ἐδῶ κεῖνται χαμηλότερα λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, δὲν φαίνεται δὲ νὰ συνεχίζονται ὑπὸ τοὺς τοίχους ὅπως ἐκεῖ, ἂν καὶ μιὰ πλάκα σὲ βάθος 1.86 μ. ἀκριβῶς μέσα στὴ γωνία, ἐν μέρει ὑπὸ τὴν κατασκευή, πιθανῶς ἀνήκει στὸ ἴδιο αὐτὸ πλακόστρωτο.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας ἡ μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση ἔφθασε μέχρι βάθους 1.86. Ἰχνη ἐπιπέδου χρήσεως ἐκτὸς τῆς πλάκας ποὺ ἀναφέραμε δὲν ἐμφανίσθηκαν. Ἐδῶ σὲ βάθος 1.63 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχο βρέθηκε σιδερένια αἰχμὴ δόρατος μὲ μέρος τοῦ στελέχους. Ἀπὸ τὰ χῶματα στὰ ὁποῖα ἐδράζεται ὁ δυτικὸς τοῖχος σὲ βάθος 1.82 μ. περισυλλέξαμε ἀπανθρακωμένο στοιχεῖο γιὰ ραδιοχρονολόγηση.

Τρεῖς πλάκες βρέθηκαν πρὸς ΒΑ τῆς ἐσωτερικῆς γωνίας (πίν. 786). Ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ὑπάρχουν τρεῖς λίθοι. Ἡ ἄνω τους ἐπιφάνεια εἶναι σὲ βάθος 1.47-1.57 μ. Ἀπὸ αὐτοὺς ἓνας φέρεται σὲ ὑποκατασκευὴ ἀπὸ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ κατασκευὴ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ σημειώσαμε στὴ στρωματογραφία 1δ σὲ βάθος 1.36-1.55 μ., παλαιότερη τοῦ μεγάρου Β, καὶ παρόμοια στὴ στρωματογραφία 14. Καὶ ἐδῶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὸ κίτρινο χῶμα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου, τὸ ὁποῖο διαπιστώσαμε σὲ βάθος 1.37 μ. (βλ. εἰκ. 15 στρωματογραφία 1ε). Ὑπόλοιπα κίτρινου χρώματος εἶχαν περιωθεῖ καὶ ἐπάνω στίς κατώτερες πλάκες στὴ θέση αὐτή.

12. ΠΑΕ 1993, 79 κέ., 86.

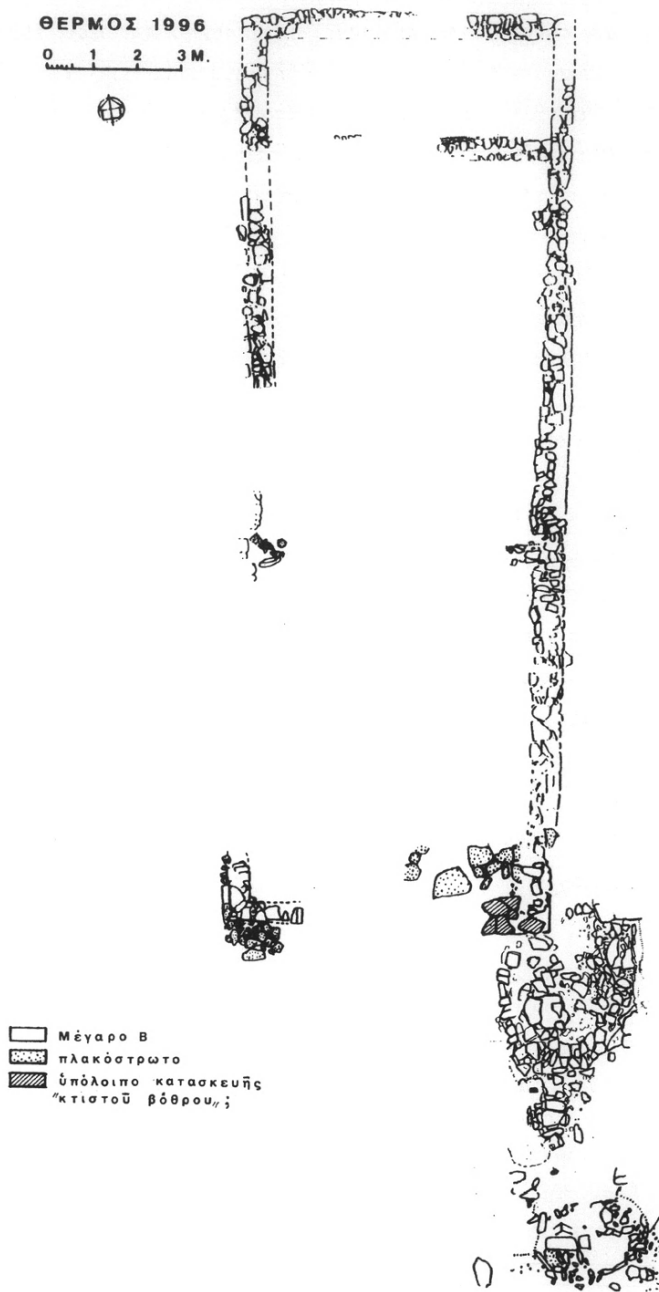
Ἡ ἀποκάλυψη τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου, ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν ἐγκάρσιου τοίχου στὴν πρόσοψη τοῦ κτιρίου καὶ αἶρει τίς ἀμφιβολίες ποὺ εἴχαμε διατυπώσει παλαιότερα μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποκάλυψης τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου¹³. Ἀσφαλῶς ἡ κατάστασις τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας εἶναι καλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐμφανίζει ἡ νοτιοανατολική ἢ ὁποία ἄλλωστε θὰ ἔμεινε πολὺ καιρὸ ἐκτεθειμένη καὶ ἀπροστάτευτη. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου φαίνεται ὅτι σώζονται λείψανα, λίγο βορειότερα ἀπ' ὅ,τι ἔχει σημειωθεῖ στὸ σχέδιο ΠΑΕ 1993, 76 εἰκ. 3. Εἶναι πέτρες μικρὲς καὶ ἀκανόνιστες ποὺ συνδέονται χαλαρὰ μεταξύ τους, ὅπως φαίνεται στὸν πίν. 51α ΠΑΕ 1993. Τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δὲν ὀρίζει ἡ πλάκα ἀρ. 1, τοῦ πίν 51α, ἀλλὰ πιθανῶς ἡ πλάκα ἀρ. 2 τῆς ἴδιας ἀπεικόνισις, γιὰ τὴν ὁποία τὸ 1993 εἴχαμε διατυπώσει τὴν εἰκασίαν ὅτι ἴσως εἶναι ὁ «μέγας λίθος» ἐπάνω στὸν ὁποῖο κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἔστεκαν κατακορύφως δύο λεπτὲς πλάκες ὅπου προσαρμοζόταν ξύλινη παραστάδα¹⁴. Ἐπάνω σὲ αὐτὴ τὴν πέτρα θρῖσκονται οἱ λίθοι τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου ποὺ ἀνέφερα πιωπάνω. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι περατοῦνται συμμετρικῶς καὶ ἔχουν τὸ ἴδιο μῆκος, 20.25 περίπου^{14α}. Οἱ δύο κατώτερες πλάκες τοῦ ἄκρου καὶ οἱ ὑπερκείμενοι λίθοι ἀρ. 3 καὶ 4 τοῦ πίν. 51α, ποὺ συνάπτονται στὸ ἄκρο (εἰκ. 14 μὲ διαγράμμιση), δὲν πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸν ἐγκάρσιον τοῖχο, ἀλλὰ νὰ ἀποτελοῦν ὑπόλοιπο κάποιας κατασκευῆς (κτιστοῦ βόθρου;) τὴν ὁποία ἄλλωστε εἶχε προφανῶς παρατηρήσει ὁ Ρωμαῖος «κατὰ τὴν πλησίον γωνίαν τοῦ μεγάρου»¹⁵. Ἀποδεικνύεται ἐπίσης

13. ΠΑΕ 1993, 73 χέ.

14. ΑΔ 1, 1915, 243.

14α. Βλ. σημείωση στὸ τέλος.

15. ΑΔ 1, 1915, 248 βλ. καὶ ΠΑΕ 1993, 79. Δὲν ἰσχύει πιστεύω τώρα ἡ παρατήρηση ποὺ εἶχα κάνει (ΠΑΕ 1993, 79, 86) ὅτι ἂν ὑπῆρχε ἐγκάρσιος τοῖχος θὰ εἶχε διαταράξει τὸ κατώτερο κίτρινο στρώμα τῆς στρωματογραφίας 8. Γιατὶ οἱ ἐπιχώσεις αὐτὲς ὑπὸ τὴν τρίτη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας θρῖσκονται πρὸς Ν τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάρου καὶ ὅχι κατὰ τὴν εἴσοδο καὶ τὰ λείψανα πλακοστρώτου σὲ βάθος 1.50 περίπου ἀνήκουν πιθανότατα στὸ γνωστὸ πλακόστρωτο ὅπου ἐπάτησε τὸ μέγαρο Β. Τὰ ἴδια διαπιστώθηκαν πιθανῶς καὶ στὶς στρωματογραφίες 8, 11 καὶ 13 (ΠΑΕ 1993, 86, 1994, 106, 109).

Εἰκ. 14. Κάτοψη μεγάρου Β.

ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀρχικῶς ξύλινη παραστάδα στὸ μέτωπο τοῦ ἄκρου τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Ρωμαῖος γιὰ τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου¹⁶. Γιατὶ ἐδῶ ὁ τοίχος δ συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο τῆς πρόσοψης. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν παρατηρεῖται κενὸ ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἄφησε διαλυθεῖσα ξύλινη παραστάδα στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου α. Τέτοια κατασκευὴ ἄλλωστε ἐμεῖς δὲν μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε οὔτε ἐκεῖ μὲ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1993¹⁷. Καὶ ἡ συνακόλουθη ἄποψη τοῦ Drerup¹⁸ ὅτι ὁ ἐγκάρσιος τοίχος θὰ προσετέθη ἀργότερα στὴν πρόσοψη τοῦ κτιρίου τὸ ὁποῖο ἀρχικῶς θὰ ἦταν οἶκος ἀνοικτὸς μὲ παραστάδες στὰ ἄκρα τῶν μακρῶν τοίχων, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ εὐσταθήσει.

Στρωματογραφία 1ε

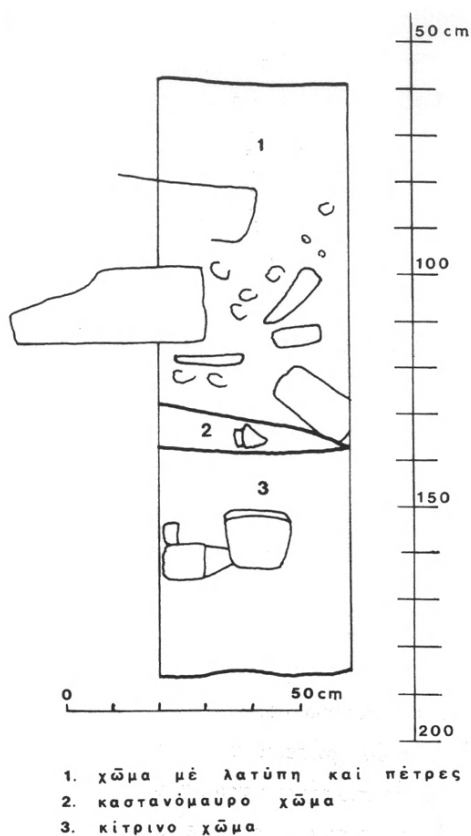
Μικρὸ τμῆμα ἄθικτης ἐπίχωσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ἀλλὰ ὅχι σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, ἔχει διαφύγει ἀπὸ τὴ σκαπάνη τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 15, πίν. 80α-β). Καὶ πάλι στερεωτικὸς μετανασκαφικὸς ξηρότοιχος ἐπροστάτευσε τὸ πολύτιμο αὐτὸ ὑπόλοιπο ἄσκαφης γῆς πλάτους 0.40 μ., στὸ ὁποῖο ἔγιναν στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις. Ἀπὸ βάθους 1.37 μ. ὑπάρχει στρῶμα κίτρινων καθαρῶν χωμάτων, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἀποτελεῖ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτιρίου. Τὸ στρῶμα αὐτὸ διαπιστώθηκε καὶ στὶς βορειότερες πιοπάνω στρωματογραφίες 16-1δ. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχει κλίση πρὸς Ν. Τὸ ἀνώτερο μέρος του εἶναι ἀργιλιῶδες καὶ καθαρότερο, ἐνῶ τὸ κατώτερο περιέχει πολλὰ «ἀσβεστικὰ μικροσυγκρίματα». Πρόκειται γιὰ δύο στρώσεις πού ἔγιναν γιὰ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου καὶ δημιουργία ἐπιπέδου χρήσεως στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β. Στὴν ἀνώτερη στρώση σὲ βάθος 1.68 μ. περισυλλέχθηκε ἀπανθρακωμένο στοιχεῖο. Στὴ στρωματογραφία αὐτὴ παρακολουθήσαμε τὸ κίτρινο στρῶμα μέχρι βάθους 2.07 μ. Ὑπολογίσαμε ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του πού ἦταν πατημένο ἐπίπεδο χρήσεως, θὰ ἔφθανε μέχρι τοῦ

16. ΑΔ 1, 1915, 243-244.

17. ΠΑΕ 1993, 77.

18. *MarbWpr* 1963, 3. Τοῦ ἴδιου, ΑΑ 1964, 187.

Εἰκ. 15. Στρωματογραφία 15.

τέταρτου περίπου δόμου τοῦ τοίχου δ. Ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ τοῖχος ἐδῶ εἶχε θεμέλιο ἕως 0.50 μ. Αὐτὸ ἐπέβαλε ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τὴν ὁποία ἀκολουθοῦσε τὸ θεμέλιο τοῦ κτιρίου. Τὸ ἀντίστοιχο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, παρ' ὅλο ὅτι καὶ αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, πατᾶ ὑψηλότερα, γιατί ἡ κλίση ἐκεῖ ἦταν μικρότερη. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κίτρινο στρώμα ὑπῆρχε καστανόμαυρο χῶμα μέ ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ ἕως 1.29 μ. καὶ ὑψηλότερα, ἕως 1.19 μ., βαθυκάστανο χῶμα μέ λατύπη καὶ ἀργούς λίθους. Ἡ ὑπόλοιπη ἀνώτερη ἐπίχωση ἦταν μετανασκαφική.

Στρωματογραφία 18

Οἱ στρωματογραφικὲς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν ἕως τώρα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹⁹ δὲν ὀδήγησαν σὲ ἀποκάλυψη τῶν στρωμάτων τὰ ὁποῖα ἀποτύπωσε συμβατικὰ ὁ Ρωμαῖος στὴν τομὴ ζ-η²⁰. Τὰ στρώματα αὐτὰ εἶχε διαπιστώσει ὁ ἀνασκαφέας κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ στὸ ὕψος τοῦ βου καὶ τοῦ δου κίονα τῆς περιστάσης, θέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ τὴν 9η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση εἶχε παρατηρήσει ὁ Σωτηριάδης στρῶμα «στάχτης βωμοῦ καὶ ὀστῶν ζώων ὕψους ἕως καὶ 2 μ.²¹».

Εἴχαμε ἤδη σημειώσει²² ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε κατὰλοιπα τῶν στρωμάτων ἐκεῖνων δυτικότερα. Πρόσφορες θέσεις γιὰ τὸν ἔλεγχο αὐτὸν ἀπομένουν οἱ ἄθικτες ἐπιχώσεις κάτω ἀπὸ τὴν 8η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε μέχρι βάθους 1.70 μ. πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς 8ης βάσης. Βρισκόμαστε στὸ κύριο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ριχτῶν πλακῶν καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἄθικτων χωμάτων διαπιστώθηκαν τὰ ἑξῆς: Σὲ βάθος 0.90-1 μ. περίπου ἀρχίζει σκληρὸ κιτρινοκόκκινο χῶμα ὅμοιο στὴ σύσταση μὲ ἐκεῖνο τῆς στρωματογραφίας 16 ποὺ ἀποτελεῖ στρώση γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου (εἰκ. 16, ἀρ. 4, πίν. 81α, β, ἀρ. 2). Συνεχίζεται μέχρι βάθους 1.40 μ. Προφανῶς ἔχομε ἄλλε-πάλληλες στρώσεις τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου. Μία λωρίδα τοῦ εἶχε διασωθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ πρὸς Ν τῆς 8ης βάσης (πίν. 81α ἀρ. 2) καὶ φέρει σποραδικὰς πλάκες σὲ βάθος 0.98-1.02 μ. ποὺ θυμίζουν τὰ ὑπόλοιπα πλακῶν ποὺ συναντήσαμε στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο²³ καὶ στὴ στρωματογραφία 1δ (βλ. πιοπάνω σελ. 188). Καὶ τὸ βάθος αὐτὸ δὲν διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου ποὺ διαπιστώσαμε λίγο βορειότερα στὴ στρωματογραφία

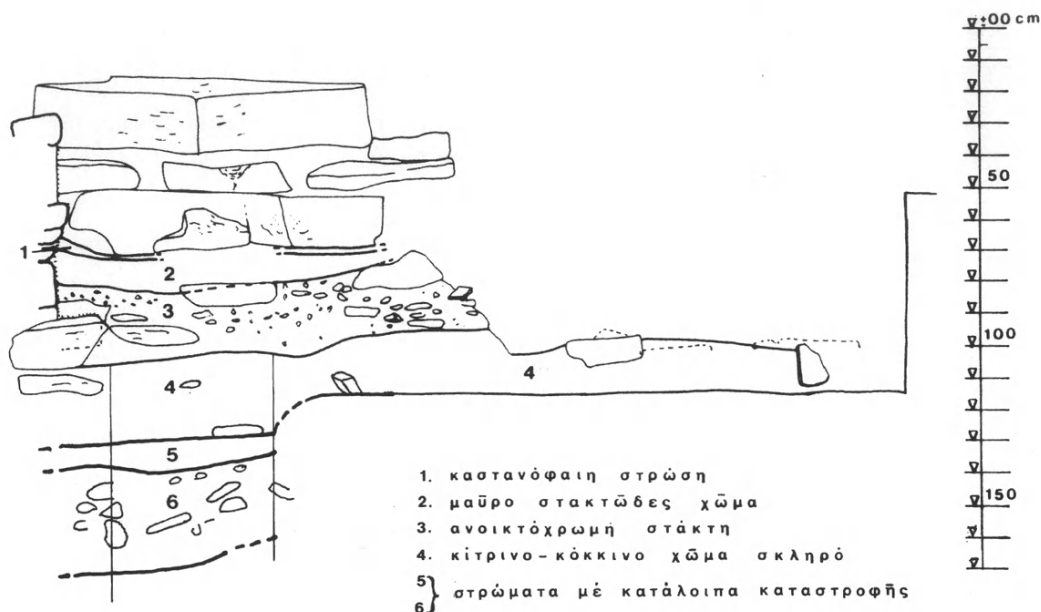
19. ΠΑΕ 1994, 114 κέ.

20. ΑΔ 1, 1915, 247, εἰκ. 12.

21. ΑΔ II, 1902-1908, 4.

22. ΠΑΕ 1994, 116.

23. ΠΑΕ 1992, 108.

Εἰκ. 16. Στρωματογραφία 18.

2²⁴ (0.85-0.90 μ.), τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἄλλωστε κλίση πρὸς Ν. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκε στρώμα ἀνοιχτόχρωμης στάχτης με πολλή λατύπη καὶ θρυμματισμένα ὅσπὰ ζῶων, πάχους ἕως 0.25 μ (εἰκ. 16, ἀρ. 3, πίν. 81α-β, ἀρ. 1). Καὶ μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ ὑπάρχουν λίθοι πὺ μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τοῦ μεγάρου Β. Ἀκολουθεῖ μαῦρο στακτώδες καθαρὸ καὶ λιπῶδες χῶμα (εἰκ. 16, ἀρ. 2), ἐπάνω στὸ ὁποῖο διαπιστώθηκε ἀποσπασματικὰ λεπτὴ στρώση καστανόφαιου χῶματος (ἴσως με στάχτη) (εἰκ. 16, ἀρ. 1). Στὴν ἐπίχωση αὐτὴ φέρεται ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς 8ης βάσης. Αὐτὴ

24. ΠΑΕ 1992, 102. Σύγκριση τῶν δύο στρωματογραφιῶν δείχνει ὅτι καὶ τὰ κατώτερα στρώματα με ὑλικὸ καταστροφῆς τῆς ΥΕ IIIB περιόδου εἶναι ὅμοια. Μόνο τὰ ἀνώτερα στρώματα διαφέρουν. Ἀντὶ τῆς στάχτης καὶ τοῦ μαύρου χῶματος ὑπάρχει ἐκεῖ κίτρινη ἐπίχωση καὶ ἡ διάστρωση γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο.

ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς πλάκων (πίν. 816, ἀρ. 5) (ἡ κάτω σειρὰ ἔχει μία ἐλλειπὴ καὶ συμπληρωμένη πλάκα)²⁵. Τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὸ σκληρὸ κιτρινοκόκκινο χῶμα, περιέχουν κατάλοιπα καταστροφῆς μέχρι βάθους 1.70 μ. (εἰκ. 16, ἀρ. 5, 6). Εἶναι προφανῶς ἡ προϊστορικὴ καταστροφή πού διαπιστώσαμε καὶ στὴ στρωματογραφία 2/1992.

Σύγκριση τῆς στρωματογραφίας αὐτῆς μὲ τὴ ζ-η τοῦ Ρωμαίου δείχνει ὅτι ὑπάρχει σημαντικὴ ἀναλογία²⁶. Οἱ στρώσεις τοῦ σκληροῦ κιτρινοκόκκινου χώματος ἀντιστοιχοῦν προφανῶς στὰ κατώτερα στρώματα τὰ ὅποια ὁ Ρωμαῖος θὰ ἐξέλαβε λόγω τῆς σκληρότητάς τους ὡς στρώματα «πυρακτωθείσης γῆς». Τὸ ἐκεῖ ἐνδιάμεσο στρώμα τέφρας μὲ ὀστάρια ἐδῶ λείπει. Τέτοιο βρίσκεται μόνο ἐπάνω ἀπὸ τὸ σκληρὸ ἐπίπεδο χρήσεως καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὸ μαῦρο σταχτῶδες χῶμα πού ἀσφαλῶς ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀνώτερο τῆς ζ-η «στρώμα 0.35, μελανῆς τέφρας καὶ χώματος φθάνον μέχρι τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ σηκοῦ». Ἀνοιχτόχρωμη στάχτη μὲ θρύμματα ὀστέων συναντήσαμε στὸ ἴδιο βάθος καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 8η βάση, στὴ στρωματογραφία 1α, πιθανῶς παραμερισμένη μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή, ὥστε νὰ βρεθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου. Εἶναι νομίζω εὐλόγο νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ στάχτη αὐτὴ ἀνήκει στὴν περίοδο μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β, στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸ στρώμα τῆς ὁμοίας στάχτης πού βρέθηκε ἐπάνω στὴν πυρακτωμένη πήλινη ἐστία τῶν στρωματογραφιῶν 7 (ε-ε Ρωμαίου) καὶ 14²⁷, ἡ ὁποία ὑπέγκειται στρώματος καταστροφῆς καὶ ἀνήκει σὲ περίοδο χρήσεως τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου Β, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι καλύπτει μέρος τῶν ἐρειπίων του (τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ τὸν τοῖχο γ). Ἡ στά-

25. Παρόμοια ὑποκατασκευὴ ὑπάρχει καὶ κάτω ἀπὸ τὴν 10η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, συγκεκριμένως ἴδιου ὕλικου καὶ πάχους πλάκα, ὅπως ἡ κατώτερη ὑπὸ τὴν 8η βάση. Ἐκεῖ ἡ ὑποκατασκευὴ φέρεται σὲ ἄθικτο τμήμα τοῦ βορείου χωριστικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β (61) καὶ μετὰ αὐτῆς καὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχει στρώση κίτρινου καθαροῦ χώματος πού μπορεῖ νὰ ἀνήκει ἢ στὸ συνδετικὸ ὕλικό τοῦ τοίχου ἢ στὴν ἐπίχωση πού ἐκάλυψε τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάρου Β κατὰ τὸ βορειότερο μέρος του.

26. Βλ. σημ. 20.

27. ΠΑΕ 1993, 80 κέ. 1994, 114 κέ.

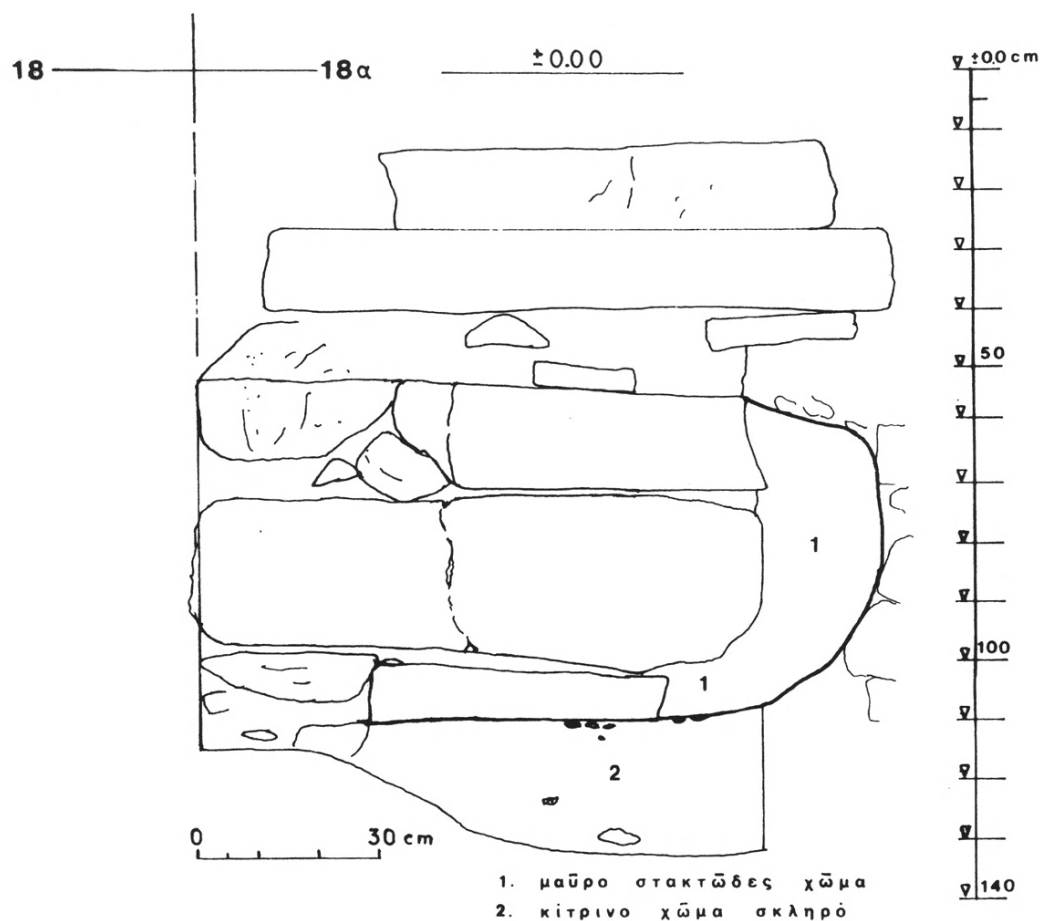
χτη αὐτὴ μὲ τὰ ὀστάρια τῆς παρούσης στρωματογραφίας πού βρίσκεται ἐπάνω στοῦ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὰ ἄλλα κατὰ-λοιπα λατρείας στὸν χώρο αὐτόν (βλ. πιοπάνω στρωματογραφία 16).

Στρωματογραφία 18α

Γιὰ νὰ ἐρευνήσουμε καὶ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἀφαιρέσαμε ξηρότοιχο τοῦ Σωτηριάδη πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν βάση αὐτὴ καὶ ἔφθανε ἕως τὸ τμήμα τῆς ἄσκαφης γῆς πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ πού ἐλέγξαμε στὴ στρωματογραφία 16.

Ἡ 7η βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀλλεπάλληλες πλάκες καὶ ἔχει καὶ αὐτὴ ὑποκατασκευὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο σειρὲς πλακῶν (εἰκ. 17, πίν. 82α). Πλαίι στὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τῆς ὑποδομῆς εἶχε διατηρηθεῖ ὑπόλοιπο τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὴν προηγούμενη στρωματογραφία μελανοῦ μαλακοῦ χρώματος μὲ λατύπη καὶ ὀστὰ ζώων, περισσότερη μελανὴ στάχτη ὑπῆρχε κατὰ τὴ νότια πλευρὰ. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα ἔγινε ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς βάσης. Κάτω σημειώθηκε τὸ σκληρὸ κίτρινο χῶμα, συνέχεια ἐκείνου τῆς προηγούμενης στρωματογραφίας. Ἐπάνω σὲ αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ δύο πλάκες πού περιβάλλονταν ἀπὸ στάχτη. Τέτοιες πλάκες ἐσημειώσαμε καὶ στὴ στρωματογραφία 18 μέσα στὴ στάχτη. Βρισκόμαστε πάλι πρὸ τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ μεγάρου Β. Ἐπάνω στοῦ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ λάκκος γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς 7ης βάσης ἐσκάφηκε βαθειά, ἕως σχεδὸν τίς πλάκες τοῦ κίτρινου στρώματος. Ἰχνη τοῦ λάκκου δὲν σώθηκαν ἐπειδὴ τὸ μελανὸ χῶμα εἶναι ἰδιαίτερα μαλακό.

Οἱ δύο πιοπάνω στρωματογραφίες ἔδωσαν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ στάχτη μὲ τὰ ὀστάρια. Ἡ πιθανότερη ἐρμηνεῖα εἶναι ὅτι ἡ στάχτη καὶ τὸ ἀνώτερο μελανὸ στακτῶδες χῶμα δημιουργήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου. Μέσα σὲ αὐτὸ κατασκευάσθηκαν οἱ πλάκες 7 καὶ 8 τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ. Ἐπίχωση ἀπὸ κίτρινο χῶμα, αὐτὸ πού συναντήσαμε στοῦ ὀπίσθιο δωματίου καὶ στὶς στρωματογραφίες 1-16 ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, ἐδῶ δὲν παρατηρεῖται. Προφανῶς δὲν χρειάστηκε νὰ γίνῃ τέτοια ἐπίχωση, γιατί θὰ ἀρκοῦσε ἡ ὑπάρχουσα τῶν μελανῶν χρωμάτων.

Εἰκ. 17. Στρωματογραφία 18α.

Ἔρευνες νοτιοανατολικῶς τοῦ μεγάρου Β
Κτιστὸς λάκκος πρὸς Α τῆς ὀρθίας πλάκας

Ἐπαναληπτικὲς ἐργασίες στὸν χῶρο τῶν ἐπιχώσεων ὑπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ²⁸ ὁδήγησαν στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις:

28. ΠΑΕ 1994, 94, 1994, 101 κέ.

Ἀμέσως πρὸς Α τῆς «ὄρθιας πλάκας» καὶ συγκεκριμένως κάτω ἀπὸ τὴν στάχτη μὲ τὰ σιδερένια ὄπλα²⁹ καὶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ βρίσκεται σὲ βάθος ± 1 μ., μέσα δὲ στὸ στρῶμα τοῦ χώματος μὲ λατύπη καὶ πέτρες, φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ὑπόλοιπο καὶ ἄλλου λάκκου-βόθρου (εἰκ. 18, πίν. 826). Ἀπὸ βάθους 1.27 μ. τὰ χώματα ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ ἄδρῶς ὀρίζουν τὸν λάκκο αὐτὸν εἶναι μαῦρα σκληρὰ μὲ πολλὰ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, πυρακτωμένους πηλούς, ὅσα μικρῶν ζώων, λατύπη καὶ λίγα ὄστρακα τὰ ὁποῖα εἶναι λεπτὰ τροχήλατα, ἀλλὰ καὶ ἐλάχιστα ἀμαυρόχρωμα. Τὰ τοιχώματα τοῦ «λάκκου» ὀρίζουν ἀκόμη ἄδρῶς ἀνὰ μία μεγάλη πέτρα στὴ βόρεια καὶ στὴν ἀνατολική πλευρὰ καὶ τέσσερις μικρότερες στὴ νότια. Ἀνάλογο ὄριο δὲν σημειώθηκε στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἴσως ὁ «λάκκος» συνεχίζεται ἀκόμη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Οἱ διαστάσεις εἶναι 0.46 X 0.42 μ. περίπου. Ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.45 μ. Ἀμέσως πρὸς Α τῆς θέσης τοῦ «λάκκου» τὰ χώματα ἀλλάζουν, εἶναι καστανὰ μὲ πέτρες καὶ λατύπη, χωρὶς ἔχνη ἀπανθράκωσης. Ἔχουμε δηλ. τὴ συνέχεια τῆς κατώτερης ἐπίχωσης ποὺ σημειώνεται στὶς στρωματογραφίες 9 καὶ 10 τοῦ 1993³⁰. Ἐπομένως ὁ «λάκκος» αὐτός, ὅπως καὶ τὸ ὄρυγμα καὶ ὁ κτιστὸς λάκκος τοῦ 1993, κατασκευάσθηκε μέσα στὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἢ ὁποῖα ἀνήκει στὴν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ μέγαρο Β περίοδο. Τὸ γεγονός ὅτι ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴ ὑπῆρχε ἡ στάχτη μὲ τὰ ὄπλα ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ λάκκο θυσιῶν.

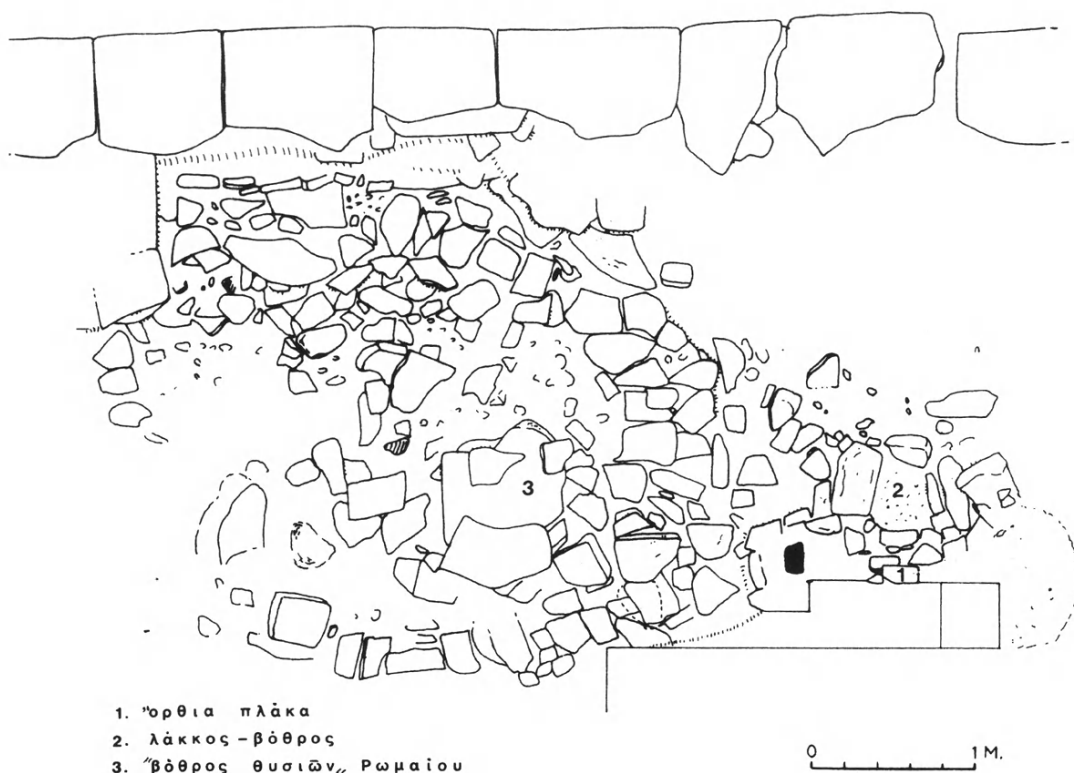
Λιθόστρωτη ἀτραπὸς

Εἴχαμε ἤδη παρατηρήσει³¹ ὅτι ἡ πιοπάνω «ἐπίχωση χωμάτων καὶ λίθων» κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, κεῖται ἐπάνω ἀπὸ στρώση κίτρινων χωμάτων τὰ ὁποῖα εἶναι εὐδιάκριτα στὸ σωζόμενο σήμερα ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἐπίχωσης (πίν. 826, ἀρ. 2). Κάτω ἀπὸ τὰ κίτρινα αὐτὰ

29. ΠΑΕ 1993, 98, εἰκ. 9.

30. ΠΑΕ 1993, 94 κέ.

31. ΠΑΕ 1993, 94, 96 πίν. 576, 58α.

Εἰκ. 18. Λιθόστρωτο καὶ «λάκκος» πρὸ τῆς ὀρθιας πλάκας.

χώματα εἶχαμε διαπιστώσει ὑπόλοιπα πλακοστρώτου τὰ ὁποῖα συσχετίσαμε μὲ τὸ πλακόστρωτο στὸ ὁποῖο πατᾶ τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Β³². Ἀμέσως πρὸς Α τοῦ πιοπάνω λάκκου δὲν ὑπάρχει δυνατότης, ἐξαιτίας τοῦ παλαιοῦ σκάμματος, νὰ ἐλέγξουμε ἐὰν καὶ πόσο τὸ πλακόστρωτο καὶ ἡ κίτρινη στρώση συνεχίζονται. Μόνο λίγο βορειότερα, σὲ μικρὴ ἔκταση παρὰ τὸ ὄρυγμα τοῦ 1993³³ εἶχαμε τὴ δυνατότητα αὐτή. Σὲ βάθος 1.25 μ. συναντᾶμε τὸ κίτρινο χῶμα καὶ σὲ βάθος 1.35 μ. πλακοειδῆ λίθο. Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, λίγο βο-

32. ΠΑΕ 1993, πίν. 58α, 59.

33. ΠΑΕ 1993, 98.

ρειότερα, ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ «βόθρου θυσιῶν» τοῦ Ρωμαίου φέρεται ὑπόλοιπο τοίχου γιὰ τὸν ὁποῖο εἴχαμε ἤδη κάνει τὴν παρατήρηση ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόλοιπο τοῦ μετανασκαφικοῦ ξηρότοιχου³⁴. Βεβαιωθήκαμε ὅτι πράγματι αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἀφαιρέσαμε τὸν τοῖχο³⁵. Οἱ πλακοειδεῖς ἀκανόνιστοι λίθοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτὸν σὲ βάθος 1.36 μ. περίπου, ἀνήκουν ἀσφαλῶς στὸ γνωστὸ μας πισπᾶνω προϊστορικὸ πλακόστρωτο, ἀλλὰ συνδέονται ὀργανικὰ καὶ μὲ τμῆμα λιθοστρώτου ποὺ μπροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε ἀδιάκοπα πρὸς ΒΑ, ἀνερχόμενο ἕως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ, στὸ ὕψος τῆς θέσης τοῦ 4ου ἀπὸ Ν κίονα (εἰκ. 18, πίν. 83α, ἀρ. 2). Τὸ λιθόστρωτο αὐτὸ ἀκολουθοῦσε τὴν ἀνωφέρεια τῆς κλιτύος ποὺ ὑψώνεται πρὸς Α τοῦ χώρου. Ἡ κατασκευή του εἶναι ἰσχυρή. Ἔχει προετοιμασία ἀπὸ σκληρὴ γῆ μὲ ἀργούς λίθους καὶ λατύπη, στὴν ὁποία εἶναι πακτωμένες οἱ πλάκες σὲ τρεῖς ἐπ᾽ἀλληλες σειρές μὲ χῶμα ἀνάμεσά τους. Ἡ διατήρηση τοῦ ἀνώτερου ἐπιπέδου εἶναι ἐλλιπής. Κατὰ διαστήματα ἡ λιθόστρωτη αὐτὴ πρόσβαση στὸν ὑψηλότερο χῶρο εἶχε θαμνίδες. Σῶζεται στὸ ἀνασκαφὲν μέρος σὲ βάθος 0.57 μ., στὴν παρεια ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη μία θαμνίδα μήκους 1.68 μ., ὕψους 0.18 μ.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας δείχνουν ὅτι ἡ λιθόστρωτη αὐτὴ ἀτραπὸς εἶναι σύγχρονη μὲ τὴ στρώση τῶν πλακῶν ποὺ ὑπῆρχε στὸν χῶρο πρὶν κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β τὸ ὁποῖο ἐπάτησε ἐπάνω σὲ αὐτήν. Συνέδεε δὲ τὸν σημαντικὸ αὐτὸν χῶρο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος. Καὶ πρέπει ἡ χρῆση της νὰ διήρκεσε διαμέσου περισσότερων κατασκευαστικῶν φάσεων τοῦ χώρου, δηλ. καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ τῶν πρὸ τῆς νότιας πλευρᾶς του κατασκευῶν, καθὼς καὶ ἀργότερα, ὅταν τὸ κτίριο αὐτὸ δὲν ἔστεκε πλέον ὄρθιο καὶ ὑπῆρχαν στὸν χῶρο ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, οἱ λάκκοι καὶ οἱ βόθροι. Ἴσως δὲ διατηρήθηκε ἐν χρήσει ἕως τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ.

34. ΠΑΕ 1993, 94.

35. Ἦδη στὰ σχέδια τοῦ 1993 εἴχαμε παραλείψει τὸ ὑπόλοιπο τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως διακρίνεται στίς φωτογραφίες (βλ. ΠΑΕ 1993 πίν. 566 ἀρ. 3).

Ἀνατολικὸ ἀνάλημμα

Ἡ λιθοδομὴ σὲ ἀπόσταση 0.48-0.66 μ. παραλλήλως καὶ πρὸς Α τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας τὴν ὁποία εἶχαμε ἀποδώσει παλαιότερα³⁶ στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάλου Β, ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ἀνήκει σὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο. Εἶναι μετανασκαφικὸ ἀνάλημμα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων στὰ ὁποῖα ἐδράζεται ὁ ἀνατολικὸς στυλοβάτης. Μόνο μικρὸ ὑπόλοιπο, τρεῖς ἐπάλληλες πέτρες μὲ συνδετικὸ πηλὸ πού φέρονται σὲ ὀγκόλιθο κατὰ τὸ βορειότερο μέρος τοῦ πιοπάνω τοίχου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας, πιθανῶς ἀνήκει σὲ ἀρχαία κατασκευὴ πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀνάλημμα τῆς κλιτύος.

Ἀσφαλῶς σὲ ἀρχαῖο τοῖχο καὶ μάλιστα στό «ἀνατολικὸ ἀνάλημμα» τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β, ὅπως εἶχαμε παρατηρήσει³⁷, ἀνήκει ἡ λιθοδομὴ βορειότερα, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ τὴν 8η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας, σχεδὸν ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη. Ἀποτελοῦν οἱ πέτρες αὐτὲς τὸν κατώτερο δόμο τοίχου πού φερόταν ἐπίσης ἐπάνω στό παλαιότερο τοῦ μεγάρου Β, πλακόστρωτο.

Γεωλογικὲς παρατηρήσεις σὲ δείγματα χώματος ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ στρώματα τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος

Τὶς παρατηρήσεις εἶχε τὴν εὐγενὴ καλοσύνη νὰ κάνει ἡ γεωλόγος κ. Ἀναστασία Κουτσουβέλη τοῦ ΙΓΜΕ, τὴν ὁποία θερμῶς εὐχαριστῶ.

Γενικὴ παρατήρηση, εἶναι ὅτι γιὰ τίς ἐπιχωματώσεις πού ἔγιναν γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν τὰ διάφορα ἐπίπεδα κατασκευῆς ἢ χρήσεως, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον τοῦ μεγάρου Β, χρησιμοποιήθηκαν χώματα κυρίως ἀμμοῦχα μὲ λιγότερο ἢ περισσότερο ἀργιλικὸ ὕλικό. Πολλὰ δείγματα περιέχουν ἀσβεστικά συγκρίματα «τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σὲ διαλυμένα ἢ θρυμματισμένα ὅστὰ, ἢ καὶ σὲ κοχύλια». Εἶναι ἐπίσης δυνατό νὰ ὑπῆρχαν «στὸν μητρικὸ σχη-

36. ΠΑΕ 1992, 125.

37. Αὐτόθι 124.

ματισμὸ ἀσβεστικά φλεβίδια ὀφειλόμενα εἴτε σὲ λόγους ἀπόθεσης - διάλυσης, εἴτε σὲ συγκεκριμένες συνθήκες τοπικοῦ μικροκλίματος ἢ κλίματος γενικότερα». Ἀλλὰ δείγματα περιέχουν «πυριτικές μικρολατύπες». Κάποτε, σπανιότερα, συνυπάρχουν μικρολατύπες μὲ ἀσβεστικά συγκρίματα.

Τὰ χῶματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ γύρω περιοχή, κυρίως ἀπὸ τὸ πρὸς Δ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐκτεινόμενο πεδίο τοῦ Θέρμου. Οἱ χρωματικές ποικιλίες εἶναι κίτρινο, κιτρινοκάστανο, καστανέρυθρο, κιντρινέρυθρο.

Οἱ παρατηρήσεις τῆς κ. Κουτσουβέλη στὰ ἐπιμέρους δείγματα διαφόρων στρωμάτων, στὰ ὁποῖα ἐφαρμόσθηκε μακροσκοπικὴ ἐξέταση εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Στρωματογραφία 4 (ΠΑΕ 1992, 105-109)

Στρῶμα σὲ βάθος 0.56-0.77 μ.: χῶμα ἀμμοῦχο ἕως ἀργιλοαμμοῦχο. Περιέχει πολὺ μικρὲς λατύπες πυριτικοῦ ὑλικοῦ. Χρῶμα κιντρινέρυθρο.

Στρωματογραφία 15 (ΠΑΕ 1995, 95-96)

2ο στρῶμα: χῶμα ἀμμοῦχο κυρίως ἕως ἀμμοαργιλικό. Περιέχει κόκκους ἀσβεστικῶν συγκριμάτων. Χρῶμα καστανέρυθρο.

Στρωματογραφία 16 (ΠΑΕ 1995, 96-99)

α) Στρῶμα 1α πρὸς Α τῆς 5ης πλάκας, βάθος 0.61-0.64 μ.: ἀμμοῦχο ὑλικὸ ἕως ἀργιλοαμμοῦχο μὲ μικροὺς κόκκους ἀπὸ ἀσβεστικά συγκρίματα καὶ λίγες λατύπες. Χρῶμα βαθὺ ἐρυθροκάστανο ἢ ἐρυθρόφαιο.

β) Στρῶμα 2 πρὸς Δ τῆς 5ης πλάκας, ἐπάνω μέρος, βάθος 0.56-0.71 μ.: ἀμμοῦχο ὑλικὸ μὲ λίγο ποσοστὸ ἀργίλου. Περιέχει θρύμματα ὀστέων καὶ κόκκους ἀσβεστικοῦ ὑλικοῦ ποὺ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν ὀστέων. Χρῶμα καστανό - καστανέρυθρο.

γ) Στρῶμα 2 πρὸς Δ τῆς 5ης πλάκας, κατώτερο μέρος, βάθος 0.71-0.81/0.88 μ.: ἀμμοῦχο ἕως ἀργιλοαμμοῦχο ὑλικὸ μὲ μικρὰ πυριτικά στοιχεῖα καὶ κόκκους ἀσβεστικούς. Χρῶμα καστανό.

δ) Στρώμα 2 πρὸς Α τῆς 5ης πλάκας, βάθος 0.69-0.81 μ.: ἀμμοῦχο κυρίως ὑλικὸ μὲ μικρὸ ποσοστὸ ἀργίλου. Περιέχει μικρὲς λατύπες καὶ ἀσβεστικὸ ἢ πυριτικὸ ὑλικό, καθὼς καὶ μικρόκοκκους ἀπὸ ἀσβεστικά συγκρίματα ἢ θρύμματα ὀστέων. Χρῶμα καστανέρυθρο.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς στὰ χῶματα ἀπὸ τῆ στρωματογραφία 16, δείχνουν ὅτι τὰ στρώματα 1α καὶ 2 ὅπου φέρεται ἡ 5η πλάκα ἔχουν σχεδὸν τὴν ἴδια σύσταση. Ἡ μεταξύ τους διάκριση ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ πρὸς Δ μέρος κυρίως τοῦ στρώματος 2 περιέχει, πιθανότατα τυχαίως, περισσότερο ὑλικὸ θρυμματισμένων ὀστέων. Ἡ διάσπρωση τῶν χωμάτων αὐτῶν εἶναι ταυτόχρονη καὶ σχετίζεται μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς 5ης πλάκας.

Στρωματογραφία 18

α) Ἀνώτερη στρώση ἐπιπέδου χρήσεως, βάθος 0.92/1.05-0.99/1.10 μ.: ἀργιλοαμμοῦχο ὑλικό. Περιέχει πολλὰ μικρολατύπες πυριτικῆς προέλευσης. Χρῶμα καστανοκίτρινο.

β) Κατώτερη στρώση ἐπιπέδου χρήσεως, βάθος 0.99/1.10-1.23 μ.: ἀργιλοαμμοῦχο ὑλικὸ ἕως ἀργιλικὸ μὲ μικροὺς κόκκους ἀπὸ ἀσβεστικά συγκρίματα, πιθανῶς ἀπὸ θρυμματισμὸ καὶ διάλυση ὀστέων. Χρῶμα καστανοκίτρινο.

Πιστοποιεῖται μὲ τίς παρατηρήσεις αὐτὲς, ὅτι πράγματι πρόκειται γιὰ δύο ἀλλεπάλληλες στρώσεις σκληρῶν χωμάτων παρόμοιας σύστασης γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Β. Ἡ μεταξύ τους διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ ἀνώτερη περιέχει πυριτικὸ ὑλικό, ἐνῶ ἡ κατώτερη ἀσβεστικά συγκρίματα γι' αὐτὸ καὶ ἔχουν διαφορετικὴ χροιά.

Στρωματογραφία 16 (μάρτυρας ἄσκαφων χωμάτων)

α) Στρώμα «κίτρινων» χωμάτων ποὺ καλύπτει τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου δ, βάθος 0.60/0.75-0.70/0.85 μ.: ἀργιλικὸ ὑλικὸ μὲ ἀσβεστικά συγκρίματα. Χρῶμα ἀνοιχτὸ καστανό.

β) Ὑπόστρωμα κατασκευῆς δαπέδου μεγάρου Β, βάθος 1.17/1.25-1.50 μ.: ἀργιλικὸ ἕως ἀμμοαργιλικὸ ὑλικό. Χρῶμα κιτρινοκάστανο.

Ἡ μικρὴ διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὴ σύσταση τῶν δύο αὐτῶν στρω-

μάτων εἶναι χαρακτηριστική καὶ ἀνευρίσκεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις μεταξὺ τοῦ χώματος ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐρειπίων τοῦ μεγάρου Β καὶ ἐκείνου ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ στρώσεων τοῦ δαπέδου του.

Στρωματογραφία 1ε

α) Στρώμα «κίτρινων» χωμάτων γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, ἀνώτερο μέρος, βάθος 1.37-1.68 μ.: ἀργιλοαμμοῦχο ὑλικὸ μὲ πυριτικές μικρο-λατύπες. Χρῶμα ἀνοιχτόφαιο.

β) Στρώμα «κίτρινων» χωμάτων γιὰ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, κατώτερο μέρος, βάθος 1.68-2.07 μ.: ἀμμοῦχο ἕως ἀργιλοαμμοῦχο ὑλικὸ μὲ ἀσβεστικά μικροσυγκρίματα (ἀπὸ διάλυση ὀστέων ἢ ἀπὸ ἀσβεστικὸ φλεβίδιο τοῦ ἐδάφους). Χρῶμα κιτρινοκάστανο.

Σημείωση

Τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β εἶχε μετρηθεῖ τὸ 1993 21 μ. (ΠΑΕ 1993, 73 κέ., εἰκ. 1-3). Ὡστόσο, ὅπως σημειώσαμε πιοπάνω (σ. 193) τὸ ἄκρο τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρίσκεται ἀμέσως βορειότερα καὶ τὰ λείψανα ποὺ ἐμφανίζονται στὸ σχέδιο ὡς ὁ νότιος τοῖχος, δηλ. τοῖχος τῆς πρόσοψης, ἀνήκουν σὲ κατασκευὴ ποὺ συνάπτεται μὲ τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀλλὰ εἶναι πιθανότατα ὁ κτιστὸς λάκκος ποὺ εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Ρωμαῖος «κατὰ τὴν πλησίον γωνία τοῦ μεγάρου» (βλ. σημ. 15). Ἡ κατάσταση τοῦ ἐρειπίου ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὴ θέση αὐτὴ μὲ τὴ νέα ἀνασκαφὴ εἶναι συγκεκριμένη, γιατί ἔχουν γίνεи διαταράξεις μετὰ ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφές τοῦ χώρου καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκληφθεῖ ἡ πιοπάνω κατασκευὴ ὡς ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτιρίου.

Τὸ ὑλικό, ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ ἐπίχωση ὅπου ἐδράζεται ὁ «κτιστὸς λάκκος» εἶναι συστατικὰ τῆς διαφορᾶς ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ μεγάρου Β. Καὶ ὅπως διαπιστώσαμε πιοπάνω (σ. 193) τοῦ νότιου τοίχου κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία σώζεται σαθρὸ τμήμα, ἀμέσως βορειότερα τοῦ «κτιστοῦ λάκκου». Στὴ δὲ νοτιοανατολικὴ γωνία ἀποδώσαμε τὸν κατώτερο πλακοειδὴ λίθο ποὺ σημειώνεται στὰ ΠΑΕ 1993, πίν. 51, ἀρ. 2. Ἡ εὐθεία γραμμὴ ποὺ

ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας, ἐκτεινόμενη πρὸς Α συναντᾷ τὴ σαθρὴ αὐτὴ λιθοσειρὰ τοῦ νότιου τοίχου καὶ τὴν κατώτερη πλάκα τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἴσο μῆκος γιὰ τοὺς δύο μακροὺς τοίχους. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν ἀναλογιῶν τοῦ μεγάρου Β, πού ἔκανε ὁ Jos de Waele (ΑΕ 1995, 88-90), πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού καταχωρίσθηκαν στὰ ΠΑΕ 1992 καὶ 1993, πρέπει τώρα νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Ὁ de Waele δέχεται ὅτι τὸ μέγαρο Β σχεδιάσθηκε μὲ μονάδα μέτρησης πόδα 0.30 μ. καὶ ὅτι οἱ δύο κύριοι χώροι του, τὸ πρόσθιο καὶ τὸ μεσαῖο δωμάτιο, ὑπολογίσθηκαν ἰσομήκεις, ἀλλὰ ἐκτελέσθηκαν ἐλαφρῶς ἄνιστοι. Πάντως, καὶ ἐφ' ὅσον τὸ θέμα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἔρευνα, πρέπει νὰ μείνει γιὰ τὴν ὥρα ἀνοιχτό, ἕως ὅτου γίνει μὲ ὄργανα ἢ τελικὴ, ἀκριβέστερη δυνατὴ, μέτρηση τοῦ κτιρίου, ὅταν μάλιστα ἀπομακρυνθεῖ καὶ τὸ πρόχειρο στέγαστρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 84-86)

Οί εργασίες που απομένει να γίνουν στο καθολικό τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος δὲν εἶναι λίγες: Συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, κυρίως στὰ δυτικά καὶ νότια τοῦ μνημείου, ἀποκατάσταση καὶ συμπλήρωση τοῦ κατεστραμμένου δαπέδου, καθαρισμός καὶ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νοτίου παρεκκλησίου καὶ τῶν σπαραγμάτων που βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή ἢ ἀποτείχισθηκαν ἀπὸ πεσμένους ὄγκους τοιχοποιίας, συντήρηση τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ νάρθηκος, κατασκευὴ στεγάστρου κ.ο.κ.¹ Λόγω οἰκονομικῶν δυσχερειῶν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν χρηματοδότησε τίς ἐργασίες τῆς Παντανάσσης τὸ 1995, ἐνῶ ἐλάχιστα χρήματα διέθεσε τὸ 1996. Εὐτυχῶς τὸ κενὸ αὐτὸ ἐκάλυψαν μερικῶς ἐπιχορηγήσεις τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἐπὶ ὑπουργίας τοῦ κ. Σταύρου Μπένου, καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου².

Προτεραιότητα δόθηκε στὴν ἄχαρη καὶ χρονοβόρο ἀλλὰ ἀναγκαία καὶ ἐπείγουσα συγκόλληση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου που εἶχαν θρυμματισθεῖ κατὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτηρίου, στὴν ἐπανατοποθέτησή τους καὶ στὴν συμπλήρωση τῶν κενῶν μὲ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, ὥστε νὰ περιορισθεῖ ἡ βλάβη που κάθε χρόνο καλύπτει τὸ ἐρείπιο, προξενώντας νέες ζημιές. Συγκολλήθηκαν

---

1. Γιά τίς ἐργασίες που ἔχουν γίνει μέχρι τώρα στὸ μνημεῖο βλ. AAA V.1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-64, καὶ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164· 1991, 169-177· 1992, 150-154· 1993, 111-116· 1994, 117-122.

2. Βασικὸς συνεργάτης μου ἦταν ἐφέτος, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ πτυχιούχοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαραλῆς, Ἰωάννης Κούρτης καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου.

ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη κ. Γιάννη Τσέβλικο οἱ σωζόμενες πλάκες τῆς Δ καὶ τῆς Ν στοᾶς, συμπληρώθηκε ἡ πλακόστρωση τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ τῆς Β στοᾶς ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1994, ὁλοκληρώθηκε ἡ πλακόστρωση τῆς Ν στοᾶς (πίν. 84) καὶ ἄρχισε ἡ ἴδια ἐργασία στὴ Δ στοᾶ³. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ θεμέλιο τοῦ νοτίου κίονος τῆς ἐνδιάμεσης κιονοστοιχίας τῆς στοᾶς αὐτῆς ἐνώνεται μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ μὲ τὸ πεζούλι στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς στοᾶς. Ἀπομένουν τώρα ἡ ὁλοκλήρωση τῆς πλακοστρώσεως τῆς Δ στοᾶς καὶ ἀνακατασκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν πλευρικῶν παρεκκλησίων.

Στὴν πρόθεση ἐγινε ἔρευνα τῶν θεμελίων τῆς ἀψίδας, ποὺ ἔχουν πάχος μικρότερο ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο τοῖχο. Ἡ σκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος 1.50 μ., χωρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ πέρασ τοῦ θεμελίου. Βρέθηκαν σὲ μικρὸ βάθος λείψανα ἀκανονίστου πλακοστρώσεως μὲ πήλινες πλάκες. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἦταν ἀσφαλῶς μεταγενέστερο, ἂν καὶ βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν κανονικὴν πλακόστρωση, ποὺ σώζεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς προθέσεως. Βρέθηκαν ἐπίσης πολὺ μικρὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Στὸν ἄξονα τῆς προθέσεως, σὲ ἀπόσταση 1-2.70 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ἀψίδας καὶ σὲ βάθος 1 μ., βρέθηκε σκελετὸς μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα, θαμμένος πρὸς τ' ἀνατολικά. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἀπομακρύνθηκε μεγάλος ὄγκος τοιχοποιίας, προερχόμενος ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας. Εἶναι κατασκευασμένος μὲ παράλληλα κάθετα τοῦβλα διαστάσεων 29X12.5X3.5/4 ἐκ. ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κέντρο, ὅπου τὰ τοῦβλα σχηματίζουν φαροκόκαλο (πίν. 85α).

Δυτικῶς τοῦ μνημείου προχώρησε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἔκταση μισοῦ στρέμματος ποὺ εἶχε ἀγορασθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1991, χωρὶς ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ προχωρεῖ ἀργά, διότι τὸ ἔδαφος εἶναι σκληρό, μὲ πολλὰς πέτρες. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀπόληξη τοῦ πηλίου ἀγωγοῦ, ποὺ ἔφερνε νερὸ στὴ φιάλη, δυτικῶς τοῦ νάρθηκα, καὶ εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ τὸ 1994⁴. Ὁ ἀγωγὸς ἀπολήγει σὲ μολύβδινο σωλὴνα διαμέτρου περ. 6 ἐκ. Βρέθηκε μία γωνία κορινθιάζοντος ὑστερορρωμαϊκοῦ κιονο-

3. Ἐσ σημειωθεῖ ὅτι ὁ βορειοδυτικὸς κίων τῆς νοτίας στοᾶς ἔχει ὕψος 2.17 μ. καὶ ὄχι 2.47 μ., ὅπως ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρεται στὰ ΠΑΕ 1994, 117.

4. ΠΑΕ 1994, 121, πίν. 63α.

κράνου με ἑλισσόμενο βλαστό πού στηρίζει ἑλικά, καί με καμπύλο ἄβακα πού κοσμεῖται με κανόνα ὠν⁵ (πίν. 85β). Ὅμοια θραύσματα εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1971 καὶ 1977⁶, καὶ προέρχονται ἀπὸ κιονόκρανα ἀνάλογα με αὐτὰ πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη χρήση στὴν Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτας⁷. Τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται θὰ ἔστεφαν τοὺς κίονες πού ἐβάσταζαν τὸν τροῦλλο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐνα τέτοιο ἀποκεκρουμένο κιονόκρανο, πού εἶχε βρεθεῖ σὲ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ἔχει ὕψος 65.5 ἐκ., κάτω διάμετρο 43 ἐκ. καὶ ἄνω διάμετρο 45 ἐκ.⁸ (πίν. 86).

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς πλάκες δαπέδου ρωμανικῆς τεχνοτροπίας ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ ναοῦ. Τέσσερα μαρμαρίνα τμήματα γείσου κοσμοῦνται στὴ μία πλευρὰ με κυμάτιο τοῦ γνωστοῦ ὡς *billettes* ἢ *Schindelfries* τύπου⁹. Τὸ μεγαλύτερο ἔχει ὕψος 11, μῆκος 61.5 καὶ πλάτος 17/27 ἐκ. (πίν. 85γ). Βρέθηκαν καὶ φέτος τμήματα μαρμαρίνων κιονίσκων τῶν πυλώνων, διαμέτρου 11 ἐκ., καὶ πῆλινα τετράγωνα ἀβάκια με μαστοειδῆ ἀπόφυση.

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἀνασκάφηκαν πολλοὶ λακκοειδεῖς τάφοι, τόσο στὴ Δ στοὰ ὅσο καὶ δυτικῶς τοῦ μνημείου. Πάνω σὲ ἓναν τάφο εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο ἀποτμήματα ἀρραβδῶτων κιονίσκων ἀπὸ πυλώνα, πάνω σὲ ἄλλον τμήμα μαρμαρίνου ἀναγλύφου, πιθανῶς θωρακίου. Στὸ ΒΔ γωνιαῖο διαμέρισμα ἔγινε ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου πεζούλι. Σὲ βάθος 0.60 μ. βρέθηκε κεραμίδα 0.29X0.30 μ., πού ἐκάλυπτε κρανίον, τὸ ὁποῖο ἀκουμποῦσε σὲ τοῦβλο. Ἄλλα ὅσα δὲν βρέθηκαν.

Ἡ συνεργάτις τῆς ἀνασκαφῆς κυρία Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου ἐξήτασε τὰ ὄστρακα πού ἀπέδωσε ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφή. Αὐτὰ πού προέρχονται ἀπὸ χοντρά ἀγγεῖα, πιθάρια ἢ κεραμίδια, εἶναι κατασκευασμένα με ἀκάθαρτο πηλὸ με

5. Ἐχει ὕψος 28.5 ἐκ., πλάτος 23 ἐκ. καὶ μῆκος 31 ἐκ.

6. AAA V, 1972, 96-97, εἰκ. 13. ΠΑΕ 1977, 151-152, πίν. 93γ.

7. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης, ABME Β', 1936, 96-98, εἰκ. 7-8.

8. Τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Θεοδώρας ἔχουν ὕψος 68 ἐκ. (Αὐτόθι 96).

9. Ἀνάλογα ἀνάγλυφα εἶχε ἀποδώσει ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1971. Βλ. AAA V.1, 1972, 96, εἰκ. 12.

ἔντονο κεραμιδὶ χρῶμα. Στὰ ἄλλα ἀγγεῖα ὁ πηλὸς εἶναι λεπτός, καθαρός, ἀνοικτόχρωμος, καὶ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὴ λάσπη τοῦ Ἀράχθου. Τὰ ἀδιακόσμητα ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ παριές ἢ βάσεις λαγηνιῶν ἢ κανατιῶν. Οἱ βάσεις τους παρουσιάζουν μιὰ χαρακτηριστικὴ πλαστικὴ προεξοχή. Ζωγραφικὴ διακόσμηση —μαύρη, καστανόμαυρη ἢ λαδοπράσινη— φέρουν ἐπιτραπέζια σκεύη, ὅπως λαγήνια, μὲ διακόσμηση στὸ ἐπάνω μέρος τῆς κοιλιᾶς, καὶ γαβάθες, διακοσμημένες μόνο στὸ ἐσωτερικό. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι συνήθως ἀλειμμένη μὲ διαφανὲς γυάλωμα. Μεγαλύτερα κλειστὰ ἀγγεῖα, ὅπως στάμνες καὶ μεγάλες λαγῆνες, κοσμοῦνται μὲ πυκνές, λεπτές καὶ ρηχές αὐλακιές γύρω στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ἀνάλογα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν πόλη τῆς Ἄρτας ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ χρονολογηθεῖ στὸν ὄψιμο 13ο ἢ τὸν πρόιμο 14ο αἰῶνα¹⁰.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

10. Α. ΒΑΒΓΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Βυζαντινὴ κεραμεικὴ στὴν Ἄρτα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΙΒ', 1984, 453-471.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 87-92)

Συνεχίστηκε ή ανασκαφή του Πρυτανείου της Δωδώνης από τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη καὶ τοὺς συνεργάτες του Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, ἀναπλ. καθηγήτρια, Α. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου, ἐπικ. καθηγήτρια καὶ Κ. Γραβάνη, λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹ (πίν. 87α-β). Ἡ ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, μὲ δαπάνη τοῦ ὁποῖου ἐπισκευάστηκε καὶ ὁ οἰκίσκος τῶν ανασκαφῶν.

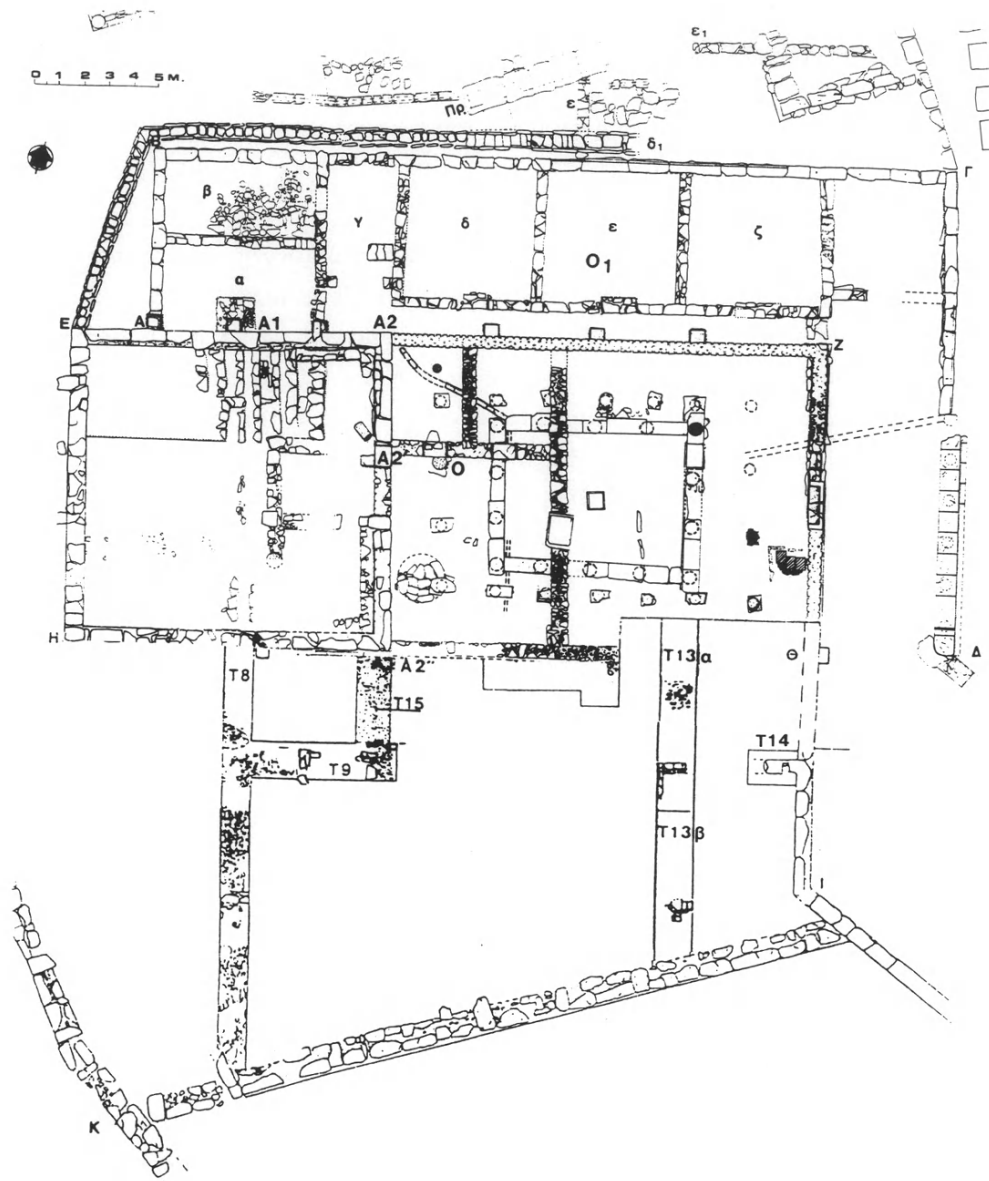
Ἡ ανασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέβλεψε στὰ ἑξῆς: α) Νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν παλαιότερα συμπεράσματα καὶ νὰ διευκρινιστοῦν ζητήματα ποὺ παρέμειναν ἀνοικτὰ ὡς πρὸς τὴ μορφή τοῦ Πρυτανείου Ο-Ο1 κατὰ τίς τρεῖς πρῶτες οἰκοδομικὲς του φάσεις καὶ ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ κτιρίου στὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης. β) Νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ χῶρος νότια τοῦ οἰκοδομήματος.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν οἱ παραπάνω στόχοι ὑπῆρξε ἀναγκαῖο: α) νὰ ἐλεγχοῦν τὰ ανασκαφικὰ δεδομένα προηγούμενων ἐρευνῶν², β) νὰ γίνουν διερευνητικὲς τομὲς σὲ καίρια σημεῖα τοῦ οἰκοδομήματος Ο-Ο1 καὶ τοῦ χώρου ποὺ

---

1. Στὴν ανασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ ἀρχιτέκτων Μ. Ἀράπογλου καὶ ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος. Ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: Γ. Βαβλιάκης, Β. Βαμβακοπούλου, Στ. Βασιλειάδης, Κ. Βαφειάδου, Κ. Δημητρίου, Ε. Ἰσαακίδου, Σ. Κατσαοῦνου, Κ. Λάζαρη, Φ. Λύρου, Δ. Μεγγίδης, Κ. Μιχαηλίδου, Εὐ. Ραπανάκη, Ε. Σφακιανάκη, Εὐ. Τσάλκου καὶ Α. Τσιάρα.

2. Γιὰ τίς ανασκαφὲς παλαιότερων περιόδων βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1972, 94-98· ΠΑΕ 1973, 87-98· ΠΑΕ 1974, 73-78· ΠΑΕ 1981, 67-71· ΠΑΕ 1982, 85-88· ΠΑΕ 1985, 39-44· ΠΑΕ 1987, 118-122· ΠΑΕ 1989, 176-184· ΠΑΕ 1990, 168-169· ΠΑΕ 1992, 155-159.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὰς τέσσαρες οἰκοδομικὰς φάσεις.

ἐκτείνεται πρὸς Νότο καὶ γ) νὰ μελετηθεῖ ἡ οἰκοδομικὴ ἐξέλιξη τοῦ Πρυτανείου σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα δημόσια κτίρια τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ εἰκόνα ποὺ διαμορφώνεται γιὰ τὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης, μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καθὼς καὶ τὶς νέες παρατηρήσεις ἐπὶ παλαιῶν ζητημάτων, εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς πυρῆνας τοῦ Πρυτανείου εἶναι τὸ κτίριο Ο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο αἵθουσες: μία περίστυλη στὰ ἀνατολικά, μὲ 4×5 κίονες σὲ συνεχὴ στυλοβάτη, καὶ μία τετράγωνη στὰ δυτικά (εἰκ. 1, πίν. 88α).

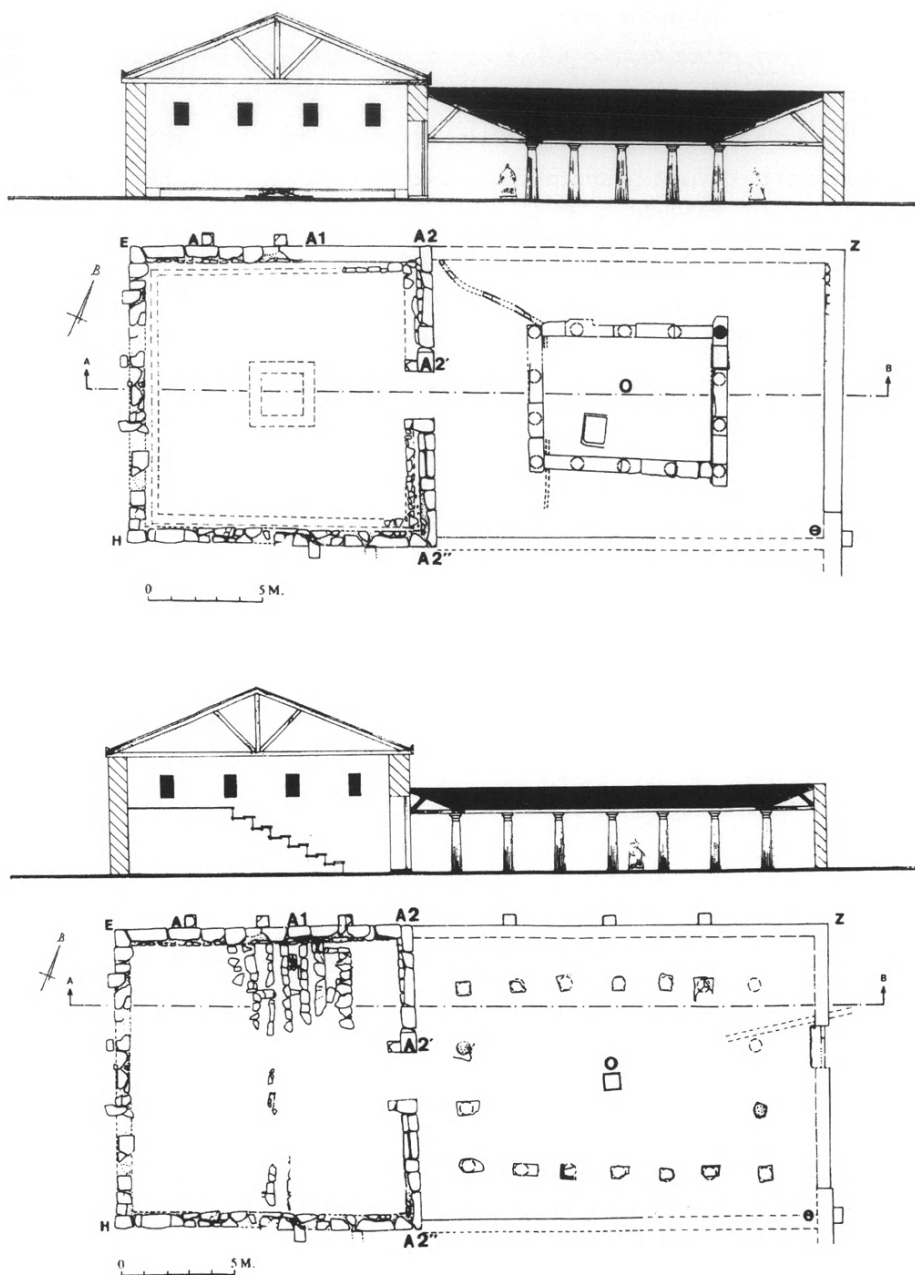
Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας προκύπτει ὅτι τὸ κτίριο Ο κατασκευάστηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., συγχρόνως μὲ τὸ γειτονικὸ Βουλευτήριο, στὴν περίοδο τῆς Συμμαχίας τῶν Ἑπειρωτῶν (340-234/33 π.Χ.). Ὅπως καὶ τὸ Βουλευτήριο ἐδράζεται στὸ φυσικὸ κοκκινωπὸ ἔδαφος (terra-rossa) ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ἀσβεστολίθου. Στὸ στρῶμα αὐτό, κάτω ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ Βουλευτηρίου³ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη πτέρυγα ΟΙ⁴ τοῦ Πρυτανείου, ἐντοπίστηκαν ἔχνη καλυβιῶν τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων (πίν. 89β).

Στὸ ἀνωτέρω στρῶμα, κάτω ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ Βουλευτηρίου, καθὼς καὶ στὴν Ἱερὰ ὁδὸ μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων, ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ἐξωτερικοῦ περιβόλου⁵ τοῦ Ἱεροῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ἀνοικοδόμησή τῶν παραπάνω δημόσιων κτιρίων, χρειάστηκε νὰ μετατεθεῖ δυτικότερα στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ νὰ τὰ συμπεριλάβει (εἰκ. 1). Ὁ νέος περίβολος τοῦ Ἱεροῦ ἐπεκτάθηκε στὴ συνέχεια βορειοδυτικὰ καὶ ἐνώθηκε μὲ τὸ ἀρχαιότερο κτίριο Μ, τὸ ὁποῖο μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐνσωματώθηκε στὸ οἰκοδομικὸ σύνολο Βουλευτηρίου - Πρυτανείου.

3. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1967, 39-43.

4. Σχετικὰ βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, Πρακτικὰ Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική, Μυτιλήνη 1994 (Ἀθῆναι 1997).

5. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1973, 89-90· τοῦ ἴδιου, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς (Ἰωάννινα 1995) 78-80.

Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ πιθανὴ ἀναπαράσταση τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ Πρυτανείου (α) καὶ τῆς τρίτης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ Πρυτανείου (β).

Ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, μήκους 13.50 μ., ὁ τοῖχος Α2-Α2, διατηρήθηκε καὶ ἐνσωματώθηκε στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ Πρυτανείου Ο ὡς μεσότοιχος, μεταξύ τῆς περιστυλῆς αἵθουσας καὶ τῆς τετράγωνης αἵθουσας στὰ δυτικά⁶ (εἰκ. 2). Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν δύο χώρων χρειάστηκε νὰ ἀποκοπεῖ στὸ μέσον, προκειμένου νὰ κατασκευαστεῖ εἴσοδος, πλάτους 2 μ.

Κατὰ τὴν πρώτη αὐτὴ οἰκοδομικὴ φάση (εἰκ. 2α), διαπιστώνεται ὅτι ἡ πρόσβαση στὸ Πρυτανεῖο γινόταν ἀπὸ βόρεια, ἀπὸ τὴν Ἱερὰ ὁδὸ, πιθανότατα πρὸς τὴν αἵθουσα τοῦ περυστυλίου, μέσω τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ πτεροῦ, ἐνδεχομένως μὲ δύο εἰσόδους κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ γειτονικὸ ἴσου μήκους στὴν πρόσοψη Βουλευτήριο⁷. Ἡ θέση τῶν εἰσόδων πρὸς τὴν περιστυλὴ αἵθουσα δὲν ἐντοπίστηκε, ἐξαιτίας τῆς κατεδάφισης τοῦ βόρειου τοίχου τῆς κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς κάτοψης καὶ τὴν κατεύθυνση τῶν ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν, ἐκτιμᾶται ὅτι οἱ στέγες τῶν στοῶν τῆς περιστυλῆς αἵθουσας εἶχαν κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἐνῶ ἡ στέγη τῆς τετράγωνης αἵθουσας πρέπει νὰ ἦταν ὑψηλότερη καὶ πιθανῶς τετράρριχτη.

Ὅπως ἀπεδείχθη κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή, ἡ τετράγωνη αἵθουσα πρὸς τὰ δυτικά δὲν λειτουργοῦσε ὡς αἵθουσα συνεδρίου⁸, ἀπὸ τὴν ἰδρύση τοῦ οἰκοδομήματος (κατὰ τὴν α' οἰκοδομικὴ φάση), ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποστηριχθεῖ ἀλλὰ διαμορφώθηκε σὲ αἵθουσα συνεδρίου μὲ λίθινα ἐδῶλια κατὰ τὴν γ' οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Πρυτανείου (πίν. 886). Ὁ διπλὸς ἀναβαθμὸς, ἐν εἵδει ἐξέδρας (πίν. 89α), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν περιστυλὴ αὐλή, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μὲ τίς παλαιότερες ἀνασκαφές, διαπιστώθηκε ὅτι συνεχίζεται ὁμοίως πρὸς τὰ βόρεια καὶ νότια· πιθανότατα περιέτρεχε τὸ δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὰ ἐδῶλια τοῦ συνεδρίου, τὰ ὅποια καὶ ἀποδεικνύονται μεταγενέστερα. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ

6. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1985, 42-43· ΠΑΕ 1989, 178.

7. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1981, 69-70, εἰκ. 2· ΠΑΕ 1985, 40.

8. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1989, 178· ΠΑΕ 1992, 157.

ἀναζητηθεῖ ἡ ἐστία, ὅπου ἔκαιγε τό «ἄσβεστον πῦρ»⁹, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ὕπαρξη τῶν δύο αὐτῶν ἀναβαθμῶν, γνωστῶν στό δωμάτιο τῆς ἐστίας καί ἀπό τό Πρυτανεῖο τῆς Λατοῦς¹⁰, οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρετοῦσαν τήν καλύτερη παρακολούθηση τῶν δρωμένων ἀπό τοὺς θεατές.

Ἀπό ἄποψη χωροταξίας, τό Πρυτανεῖο, μαζί μέ τό γειτονικό σύγχρονο Βουλευτήριον, ἀποκλίνουν ἀπό τό ἀνατολικό σκέλος τοῦ ἐγκάρσιου ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ πρὸς βόρεια καί νότια ἀντίστοιχα, περισσότερο τό Πρυτανεῖο. Ἡ διάταξη αὕτη εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴ δημιουργία προοπτικοῦ βάθους, τό ὁποῖο ἐπιτρέπει στὸν ἐπισκέπτη πού εἰσέρχεται ἀπὸ τὰ δυτικά, μέσω τοῦ σταδίου, ἐλεύθερη τὴ θέα τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας μέ τὴ μαντική φηγὴ¹¹. Συγχρόνως φανερῶνει ὅτι καί τὰ δύο οἰκοδομήματα κατασκευάστηκαν στὰ πλάισια ἐνιαίου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ στὰ χρόνια τῆς Συμμαχίας τῶν Ἡπειρωτῶν καί ἀξιοποιήθηκαν περαιτέρω, ἐπίσης μέ πολιτικὴ βούληση, στὰ χρόνια τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν.

Τὴν κοινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀντίληψη μαρτυρεῖ ἐξάλλου καί ἡ τοιχοποιία τῶν δύο κτιρίων πού φέρει κύφωση στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καί ἐνισχύεται κατὰ διαστήματα ἀπὸ λίθινες ἀντηρίδες, χαρακτηριστικὰ πού δὲν συναντῶνται στὰ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ.

Κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση βόρεια τοῦ κτιρίου Ο κατασκευάστηκε ἡ πτέρυγα Ο1 (πίν. 90α). Ἡ προσθήκη τῆς πτέρυγας Ο1 στό ἀρχικὸ Πρυτανεῖο ἀπέκοψε τὴν ἐπικοινωνία του μέ τὴν Ἱερὰ ὁδό, γι' αὐτὸ καί ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ κτιρίου μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ βόρεια στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς περιστυλῆς αἵθουσας. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος Ο-Ο1 κατασκευάστηκε κατὰ τὴν περίοδο αὕτη ἓνα στωικὸ οἰκοδόμημα μέ

9. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε στό κέντρο τῆς αἵθουσας σὲ βαθύτερα στρώματα πρὸς χάριν τῆς διατήρησης τῶν μεταγενέστερων ἐδωλίων. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἐστίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς μελλοντικῆς ἔρευνας.

10. P. DUCREY - O. PICARD, *Recherches à Latô, Le Prytanée*, BCH 96, 1972, 567-592. Γενικότερα βλ. ST. E. MILLER, *The Prytaneion. Its Function and Architectural Form* (London 1978) 78 κέ.

11. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1985, 43· ΠΑΕ 1989, 178.

ἰωνικοὺς κίονες στήν πρόσοψη καὶ κλειστά τὰ ἄκρα τῶν στενῶν πλευρῶν, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν στοῶν τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας¹². Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας, ἡ προσθήκη Ο1 κατασκευάστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς, τὸ 219 π.Χ.¹³. Οἱ τοῖχοι τῆς εἶναι θεμελιωμένοι πάνω στὸ κλασικὸ στρώμα, ποὺ ἀπαντᾷ πάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὅπου καὶ τὰ λείψανα προϊστορικῆς καλύβας¹⁴ (πίν. 896). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ χρῆση τοῦ οἰκοδομήματος ἔχνη ἀπὸ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφὴ δὲν διακρίθηκαν στὴ στρωματογραφία, ἐπειδὴ προφανῶς κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Πρυτανείου εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι ἡ προσθήκη τῆς πτέρυγας Ο1 στὰ βόρεια τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ Πρυτανείου Ο, καθὼς καὶ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς στὰ ἀνατολικά, πρέπει νὰ ἔγιναν στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου οἰκοδομικοῦ προγράμματος, στὴν πρώιμη περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάπτυξή του, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν οἱ αὐξημένες ἀνάγκες τῆς διευρυμένης αὐτῆς συμμαχίας, στὴν ὁποία μετεῖχαν ὅλα τὰ Ἑπειρωτικὰ φύλα¹⁵. Ἐπιπλέον ἡ προσθήκη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς στὰ ἀνατολικά τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἡ ἐπέκτασή της πρὸς τὰ ΝΑ προσδίδει σκηνικὴ ὑπόσταση στὸν ἀδιαμόρφωτο κατὰ τὴν πρώτη περίοδο χώρο νότια τοῦ Ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος τώρα μεταβάλλεται ὀπτικά πρὸς χάριν τῶν εἰσερχόμενων προσκυνητῶν ἀπὸ τὴν κοιλάδα (εἰκ. 1). Τὴν ἴδια σκηνογραφικὴ ἐντύπωση δίνει τὸ στωικὸ μέτωπο τοῦ Βουλευτηρίου στὸν εἰσερχόμενο ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη, γεγονὸς ποὺ μᾶς παρακινεῖ νὰ διερευνήσουμε ἂν ἡ μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν δύο αὐτῶν παρόδιων οἰκοδομημάτων, ἐπομένως καὶ τῶν ἀντίστοιχων εἰσόδων στὸ Ἱερό, εἶναι σύγχρονη. Ἐκτὸς τῶν

12. Τὴν ἰωνικὴ στοὰ ἔχει ἀνασκάψει ἐν μέρει καὶ ὁ Κ. Καραπάνος, C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) II, pl. I· βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1983, 78, 1987, 121, σημ. 5· 1989, 176.

13. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ὁ.π.

14. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

15. Σχετικὰ βλ. P. FRANKE, *Die antiken Muenzen von Epirus* (Wiesbaden 1961) 137 κέ., 176 κέ. P. CABANES, *L'Épire de la mort du Pyrrhos à la conquête romaine* (Paris 1976) 198 κέ. S. DAKARIS - K. GRAVANE, *Epiro, EAA Secondo Supplemento* 1971-1974, 474-475.

ἄλλων στοιχείων ἀσφαλῆ ἀπάντηση στοῦ παραπάνω ἐρώτημα μπορεῖ νὰ δώσει ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στοῦ Βουλευτήριου, ἡ ὁποία παρέμεινε ἡμιτελής, καθὼς καὶ στοῦ ἐπίμηκες, πιθανότατα στρωκί, οἰκοδόμημα ποὺ πλαισιώνει ἐσωτερικὰ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου, στὴν προέκταση τῆς ἰωνικῆς στοᾶς τοῦ Πρυτανείου.

Ἡ πτέρυγα Ο1, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, χρησίμευε ὡς καταγώγιο¹⁶ γιὰ τὴ διανυκτέρευση καὶ τὴ σίτιση τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἄλλων ἐπίσημων προσώπων. Τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσαν τὰ τρία τετράγωνα συνεχόμενα ἐννεάκλινα δωμάτια δ, ε καὶ ζ καὶ οἱ βοηθητικοὶ χώροι α καὶ β, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἰωνικὴ στοὰ μέσω τοῦ διαδρόμου γ. Γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τῶν ἀνδρῶν δ, ε καὶ ζ μὲ τὸ κυρίως Πρυτανεῖο Ο διαπιστώθηκε ὅτι γκρεμίστηκε ὁ βόρειος τοῖχος τῆς περιστυλῆς αἴθουσας καὶ ἡ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος στοῦ σημεῖο αὐτὸ στηρίχθηκε στὸν νότιο τοῖχο τῆς ἐπέκτασης Ο1 καὶ ὅχι σὲ ἐνδιάμεση κιονοστοιχία¹⁷. Στὴ στέγη αὐτὴ ἀποδίδεται ἡ σειρὰ τῶν κορινθιακῶν ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων μὲ τὶς δύο ἀντιθετικὲς σπεῖρες στὴ βάση καὶ ἐνσφράγιστοι κέραμοι¹⁸.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας προέκυψε ἐπίσης ὅτι στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Πρυτανείου καὶ ὅχι στὴν πρώτη¹⁹, ἀνήκει καὶ τὸ κυκλικὸ πλακόστρωτο δάπεδο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς περιστυλῆς αἴθουσας τοῦ κτιρίου Ο. Πάνω σὲ αὐτὸ πιθανότατα ἔβαινε κάποιο μικρὸ κυκλοτερές κτίσμα, τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως χρησίμευε γιὰ τὴν παρασκευὴ τροφῆς γιὰ τὴ σίτιση τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἄλλων ἐπωνύμων ποὺ διέμεναν στὴν πτέρυγα Ο1.

16. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1982, 85· ΠΑΕ 1985, 40.

17. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1985, 39-40· ΠΑΕ 1992, 158.

18. Γιὰ τὴν κεράμωση τῆς στέγης βλ. Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Διακοσμημένα μέτωπα ἡγεμόνων κεράμων ἀπὸ τὴ Δωδώνη. Τύπος «ἐλίχων», *Ἡπειρ.Χρον.* 29, 1988, 67-78· τῆς ΙΔΙΑΣ, Τὰ σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods (1991), Hesperia Suppl. XXVII*, 1994, σποραδικά.

19. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1992, 157.

Κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Πρυτανείου, τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓναν δημόσιο ξενώνα πιθανόν νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὸ κτίριο Μ, τὸ ὁποῖο ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς κατοικία ἱερέων καὶ ἄλλων τιμώμενων προσώπων τοῦ Ἱεροῦ²⁰, ὅπου βρέθηκαν ἐστία καὶ ὄστρακα ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης. Ἡ λειτουργία αὐτὴ πιθανότατα ἐρμηνεύει τὸν ἀποκλεισμό τοῦ κτιρίου Μ ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀπαντοῦν μόνο λατρευτικὰ οἰκοδομήματα, καθὼς καὶ τὴν ἔνταξή του ἀργότερα ἐντὸς τοῦ νεώτερου περιβόλου²¹, μαζί μὲ τὸ Βουλευτήριον καὶ τὸ ἀρχικὸ Πρυτανεῖο Ο, δημόσια κτίρια προορισμένα κατεξοχὴν γιὰ πολιτικὲς δραστηριότητες. Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ καταγωγίου Ο1 στὸ ἀρχικὸ Πρυτανεῖο, ἡ χρῆση τοῦ οἰκοδομήματος Μ ἀτόνησε. Μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐρμηνεύεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κτίριο Μ εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ δὲν ἀνοικοδομήθηκε στὸ Ἱερὸ μετὰ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφή τὸ 219 π.Χ., ἀλλὰ ἐγκαταλείφθηκε καταχωσμένο κάτω ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν γειτονικῶν Θεάτρου καὶ Βουλευτηρίου. Ὡς ἐκ τούτου καταδεικνύεται ἡ μεγάλη σημασία διενέργειας ἀνασκαφῆς στὴν «αἰτωλικὴ ἐπίχωση»²² τοῦ κτιρίου Μ, τὸ ὁποῖο, ἐκτὸς τοῦ ἀσφαλούς *terminus ante quem* ποὺ προσφέρει γιὰ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τοῦ Ἱεροῦ, συνδέεται ἄμεσα ὅχι μόνον μὲ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ Βουλευτηρίου ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξιν τοῦ Πρυτανείου.

Ὅπως ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ, τὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης, στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., διαθέτει ὅλους τοὺς χώρους ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ Πρυτανεῖα, ὅπως εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς μὲ τίς ἀνασκαφές²³. Ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ²⁴, ὁ ἀρχικὸς πυρήνας του, τοῦ τέλους

20. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς* (Ἰωάννινα 1995) 63-64. Πρβ. τοῦ ΙΔΙΟΥ, ΠΑΕ 1996, 80, ὅπου ἀρχικὰ τὸ κτίριο Μ, ἀναφέρεται ὡς Πρυτανεῖο.

21. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1966, 80.

22. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1973, 89. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 1975, Χρονικά, 216-217, εἰκ. 4.

23. ST. E. MILLER, *The Prytaneion*, ὁ.π. 4 κέ., 93 κέ. καὶ 132 κέ.

24. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1992, 158. Σχετικὴ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα, ST. E. MILLER ὁ.π. 28.

τοῦ 4ου μὲ ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ ἐλληνικοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ (Θουκ. 2.15.2), ποὺ στὴν ἀπλούστερη μορφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν εὐρύχωρο οἶκο μὲ τὴν ἐστία στὸ κέντρο καὶ μὲ τὴν περίστυλη αὐλὴ στὸν κεντρικὸ ἄξονα. Στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μὲ τὴν προσθήκη τῆς πτέρυγας O1, ὁ οἶκος, δηλαδὴ ἡ τετράγωνη αἴθουσα μὲ τὴν ἐστία, καὶ ἡ αὐλή, δηλ. ἡ ὀρθογώνια αἴθουσα μὲ τὸ περιστύλιο, συνδυάζονται καὶ μὲ καταγώγιο.

Τὸ Πρυτανεῖο καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 167 π.Χ.²⁵, ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα παχὺ στρώμα μελανωμένου χώματος ἀπὸ τὴ φωτιά ποὺ πυρπόλησε τὸ οἰκοδόμημα (πίν. 906), τὸ ὁποῖο εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴ στρωματογραφία τοῦ κυρίως Πρυτανείου O.

Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας, ἡ πτέρυγα O1 χρησιμοποιοῦντο καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. καὶ δὲν ἐγκαταλείφθηκε²⁶. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ μία νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση ποὺ μόλις διακρίνεται στὴ στρωματογραφία καὶ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο²⁷. Ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάση ἀφορᾷ πρόχειρες στεγαστικὲς ἀνάγκες τοῦ Ἱεροῦ καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ λειτουργία τοῦ Πρυτανείου, τὸ ὁποῖο ἀνοικοδομεῖται χωρὶς τὸ Καταγώγιο O1 μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν τὸ 148 π.Χ., πιθανότατα στὸν 1ο αἰ. π.Χ.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν περίστυλη αἴθουσα τοῦ κυρίως Πρυτανείου, πάνω ἀπὸ τίς πλούσιες ἐπιχώσεις τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς κατασκευάστηκε ἓνα νεώτερο, εὐρύτερο περιστύλιο (πίν. 91α) ἀπὸ 4×7 δωρικοὺς κίονες, πάνω σὲ μεμονωμένους βάσεις (εἰκ. 1). Οἱ βάσεις προέρχονται ἀπὸ διαλυμένα βάθρα τοῦ Ἱεροῦ ποὺ καταστράφηκαν τὸ 167 π.Χ.²⁸.

25. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1982, 85. Γενικὰ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. βλ. τοῦ ἴδιου, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Ἑπείρο, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984) (Πρέβεζα 1987) 12 καὶ σημ. 5 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

26. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1982, 85.

27. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ὁ.π.

28. Γιὰ τὸ νεώτερο περιστύλιο καὶ τὰ βάθρα: Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1987, 120 κέ. ΠΑΕ 1989, 178-179.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς νέου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, μὲ διέξοδο κάτω ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοὰ γιὰ τὴν ἐκροὴ τῶν ὑδάτων τῆς νέας περιστυλῆς αὐλῆς, χρειάστηκε νὰ ἀποκοπεῖ στὴ βορειοανατολική γωνία ὁ στυλοβάτης τοῦ ἀρχαιοτέρου περιστυλίου, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν ὁρατός, ἐπειδὴ τὸ στρώμα καταστροφῆς δὲν ἀπομακρύνθηκε σὲ αὐτὴ τὴν οἰκοδομικὴ φάση. Ἐξαιτίας τῆς ἀνύψωσης τοῦ δαπέδου, προστέθηκε ἓνα δεύτερο κατώφλι στὴν κύρια εἴσοδο ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοὰ καὶ ἓνα δεύτερο στὴν εἴσοδο ἀπὸ τὴν περιστυλὴ στὴν τετράγωνη αἴθουσα²⁹.

Ὅπως διαπιστώθηκε μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση καὶ ἡ λειτουργία τῆς τετράγωνης αἴθουσας τοῦ Πρυτανείου ἄλλαξε ριζικὰ στὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση (εἰκ. 26). Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς διαμορφώθηκε ἐπικλινῶς, ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλούσιες ἐπιχώσεις τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς, ὅπου κατασκευάστηκαν λίθινα ἐδῶλια³⁰. Ὁ συνεδριακὸς χαρακτήρας τῆς αἴθουσας μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν δύο ἐπίπεδων τμημάτων τῆς στὰ ἄκρα. Στὸ κατώτερο, ἀνατολικό, ἀναγνωρίζεται ὁ χῶρος τοῦ βήματος καὶ στὸ ἀνώτερο, δυτικό, ἓνας διάδρομος γιὰ τοὺς ὀρθίους.

Μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεώτερου περιστυλίου κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση δὲν ὑφίσταται πλέον ἡ λειτουργικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κυρίως Πρυτανείου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο1. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο συγκροτημάτων διακόπτεται μὲ τὴν ἐπανακατασκευὴ τοίχου στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς περιστυλῆς αἴθουσας. Ὁ τοίχος αὐτὸς ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα καὶ τὴ στέγαση τοῦ νεώτερου περιστυλίου, τὸ ὁποῖο, λόγῳ τῆς πρόχειρης κατασκευῆς του, ἔγινε πιὸ εὐρύχωρο ἀπὸ τὸ ἀρχικό, ὥστε οἱ κίονες νὰ εἶναι πιὸ κοντὰ στοὺς τοίχους τῆς περιστυλῆς αἴθουσας, πάνω στοὺς ὁποίους ἔπεφτε τὸ βάρος τῆς στέγης τῶν στοῶν. Γιὰ τὴν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς καταμαρτυρεῖ ἐπίσης ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ποὺ κατασκευάστηκε πάνω στὶς πλούσιες ἐπιχώσεις τῆς καταστροφῆς βορειοδυτικὰ τοῦ κτιρίου.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ Πρυτανείου τῆς Δωδώνης στὰ ἀρχικά του ὅρια δηλαδὴ στὸν ἀρχικό του πυρῆνα Ο, κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση, ὑποδηλώνει τὴν

29. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1992, 157 κέ.

30. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1989, 178· ΠΑΕ 1992, 115 κέ.

παρακμῇ τῶν θεσμῶν³¹ καὶ τὴν ὑποτυπώδη λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐξαιτίας τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Παράλληλα ἡ μετατροπὴ τῆς αἵθουσας μὲ τὴν ἐστία³² σὲ συνεδριακὸ χῶρο παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴ δυσλειτουργία τοῦ γειτονικοῦ Βουλευτηρίου καὶ τὴ μικρὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων στὸ νέο Κοινὸ τῶν Ἑπειρωτῶν, τὸ ὁποῖο ἀνασυστῆνεται μετὰ τὸ 148 π.Χ. ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Ρωμαίων.

Ἡ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης συνεχίζεται ἕως τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως φανερώνουν οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τοῦ Πρυτανείου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κτίριο Ὁ λειτούργησε ὡς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅταν ἡ μορφή του μεταβάλλεται ριζικά. Τότε κατασκευάστηκαν ἐδῶ ἰδιωτικὰ σπίτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώθηκαν λείψανα τοίχων καὶ ἐστιῶν. Σὲ καλὴ κατάστασις διατηρήθηκαν ἕνας ἐγκάρσιος τοῖχος (πίν. 916) στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πρώην πρίστυλης αὐλῆς³³, πάνω ἀπὸ τίς βάσεις τῶν κιόνων τοῦ νεώτερου περιστυλίου, καὶ ἄλλοι πλινθόκτιστοι πάνω στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (πίν. 92α) ἀλλὰ καὶ στίς ἐσωτερικὲς διαιρέσεις τοῦ ἀρχαίου κτιρίου, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν δωμάτια³⁴. Κατὰ τὴν οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάση κατασκευάζεται μία νέα εἴσοδος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Ἀντίθετα ἡ εἴσοδος στὴν πρώην αἶθουσα συνεδρίου κλείστηκε μὲ

31. Γιὰ τοὺς θεσμοὺς στὴν ἀρχαία Ἡπειρο: P. FRANKE, *Die antiken Münzen von Epirus* (Wiesbaden 1961) 30 κέ., 116 κέ. καὶ 134 κέ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *ΠΑΕ* 1965, 54, N. G. L. HAMMOND, *Epirus* ὅ.π. 537 κέ., 559 κέ.

32. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ βωμὸς τῆς Ἑστίας Βουλῆας. Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ σημασία τῆς Ἑστίας καὶ τὴ σύνδεσή της μὲ τὰ Πρυτανεῖα: ST. E. MILLER, *The Prytaneion* ὅ.π. 13 κέ., 34-35, 108 κέ. καὶ 134 μὲ ἀναφορὰς στὴν ἀρχαία Γραμματεία καὶ τίς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἑστίας στὴν ἀρχαία Ἡπειρο: ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΓΑΗ, *Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἡπειρον* (Ἰωάννινα 1979) 85-87.

33. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *ΠΑΕ* 1992, 157-158.

34. Αὐτόθι 157 κέ.

τοιχο καὶ ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν δύο χώρων γινόταν μὲ ἓνα κεκλιμένο ἐπίπεδο (ράμπα).

Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ³⁵, οἱ περιπέτειες τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ἐμφανεῖς στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ἀρχικοῦ Πρυτανείου Ο καὶ κυρίως στὸν θόρειο τοῦ ὁποίου οἱ δύο κατώτερες σειρὲς δόμων ἀντιστοιχοῦν στὸ ἐλληνιστικὸ κτίριο, οἱ δύο ἐνδιάμεσες ἀπὸ ὀρθογώνιες πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία στὴ φάση τοῦ νεώτερου περιστυλίου καὶ οἱ τέσσερις ἀνώτερες ἀνώμαλες στρώσεις ἀπὸ ἀπελέκητα λιθάρια καὶ πολλὴ ἀσβεστοκονία στὴν τελευταία φάση τῶν ιδιωτικῶν σπιτιῶν. Ἡ ιδιωτικὴ χρῆση τοῦ χώρου, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις συνεχίστηκε καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.³⁶

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα νότια τοῦ Πρυτανείου Ο (εἰκ. 1) ἤλθαν στὸ φῶς οἰκοδομικὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα μὲ βάση τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἀναλογοῦν στὶς τέσσερις γνωστὲς ἤδη οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Πρυτανείου³⁷.

Στὸ ὑψηλότερο στρώμα (61) ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἀπὸ διαλυμένους τοίχους (ἀργοὶ λίθοι καὶ ρωμαϊκοὶ πλίνθοι) καὶ πολλὰ κεραμίδια στέγης, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, θραύσματα ὑάλινων ἀγγείων, ἀγνύθες καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα³⁸.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὑποδεικνύουν ὅτι κατὰ τοὺς μεταχριστιανικοὺς χρόνους νότια τοῦ Πρυτανείου ὑπῆρχαν ιδιωτικὰ σπίτια, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς στὸ ἀντίστοιχο στρώμα ἐντὸς τοῦ Πρυτανείου Ο³⁹.

Ἀνάλογη στρωματογραφία μὲ αὐτὴ τοῦ Πρυτανείου Ο διαπιστώνεται καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου. Τὰ λείψανα πρόχειρων τοίχων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ βαθύτερο στρώμα 62 ἀντιστοιχοῦν στὴν τρίτη

35. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1985, 40 κέ.· ΠΑΕ 1989, 178 κέ.

36. Γιὰ τὴ χρονολόγηση ιδιαίτερα σημαντικὰ εἶναι νομίσματα τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰ.· Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1992, 158.

37. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1985, 40 κέ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ὁ.π.

38. Γιὰ ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς στὸ Πρυτανεῖο: Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1987, 121-122.

39. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1989, 178-179· ΠΑΕ 1992, 157-158.

οἰκοδομική φάση τοῦ Πρυτανείου (εἰκ. 26) καὶ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο ἕως τὴν πρώτην ρωμαιοκρατία, ὅταν ἡ τετράγωνη αἴθουσα τοῦ κτιρίου Ο μετατρέπεται σὲ αἴθουσα συνεδρίου καὶ κατασκευάζεται τὸ εὐρύτερο περιστύλιο στὰ ἀνατολικά.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ λείψανα τοίχων (πίν. 926) ποὺ ἀνήκουν στρωματογραφικὰ στὴ δεύτερη οἰκοδομική φάση τοῦ Πρυτανείου (γ) (τέλη 3ου αἰ. π.Χ. ἕως τὸ 167 π.Χ.), ὅταν βόρεια τοῦ οἰκοδομήματος προσετέθη ἡ πτέρυγα Ο1. Ἡ μορφή τῶν τοίχων αὐτῶν, ἡ φορά τους καὶ οἱ ἀποστάσεις τους ἀπὸ τὸ κυρίως Πρυτανεῖο στηρίζουν τὴν ὑπόθεση ὅτι νότια τοῦ Πρυτανείου (Ο) εἶχε ἀνεγερθεῖ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἓνα συγκρότημα ἀντίστοιχο πρὸς τὴν πτέρυγα Ο1, τὸ ὁποῖο ὀνομάζουμε συμβατικά «πτέρυγα Ο2».

Ἐπιπλέον διαπιστώνεται ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ αὐτῶν τῶν προσκτισμάτων, ἡ μορφή καὶ τὰ ὅρια τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὴ, χρειάστηκε νὰ ἀποκοπῇ τὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, ποὺ πιθανότατα ἔβαινε παράλληλα πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Πρυτανείου.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε στὸ βαθύτερο στρώμα 3, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν πρώτη οἰκοδομική φάση τοῦ Πρυτανείου Ο (τέλη 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.). Ὡστόσο ἡ ἀποκάλυψη ὀρθογώνιου δόμου, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς γ, ὑποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν σύγχρονων κατασκευῶν στὸν χώρον. Ὁ δόμος αὐτὸς θρίσκεται στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ τμήματος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου ποὺ διατηρήθηκε ἐνσωματωμένος στὸ Πρυτανεῖο Ο (τοιῖχος Α2-Α2'). Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ βαθύτερα στρώματα νὰ διαφωτίσει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου στὰ ΝΔ τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας νότια τοῦ Πρυτανείου, ἡ ὁποία θὰ ἀποκαλύψει τὴ συνολικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος σὲ κάθε οἰκοδομική φάση, παράλληλα μὲ τὴ διερεύνηση ἐπιμέρους ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἀνοικτὰ σχετικὰ μὲ τὸ κυρίως οἰκοδόμημα Ο-Ο1.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 93-99)

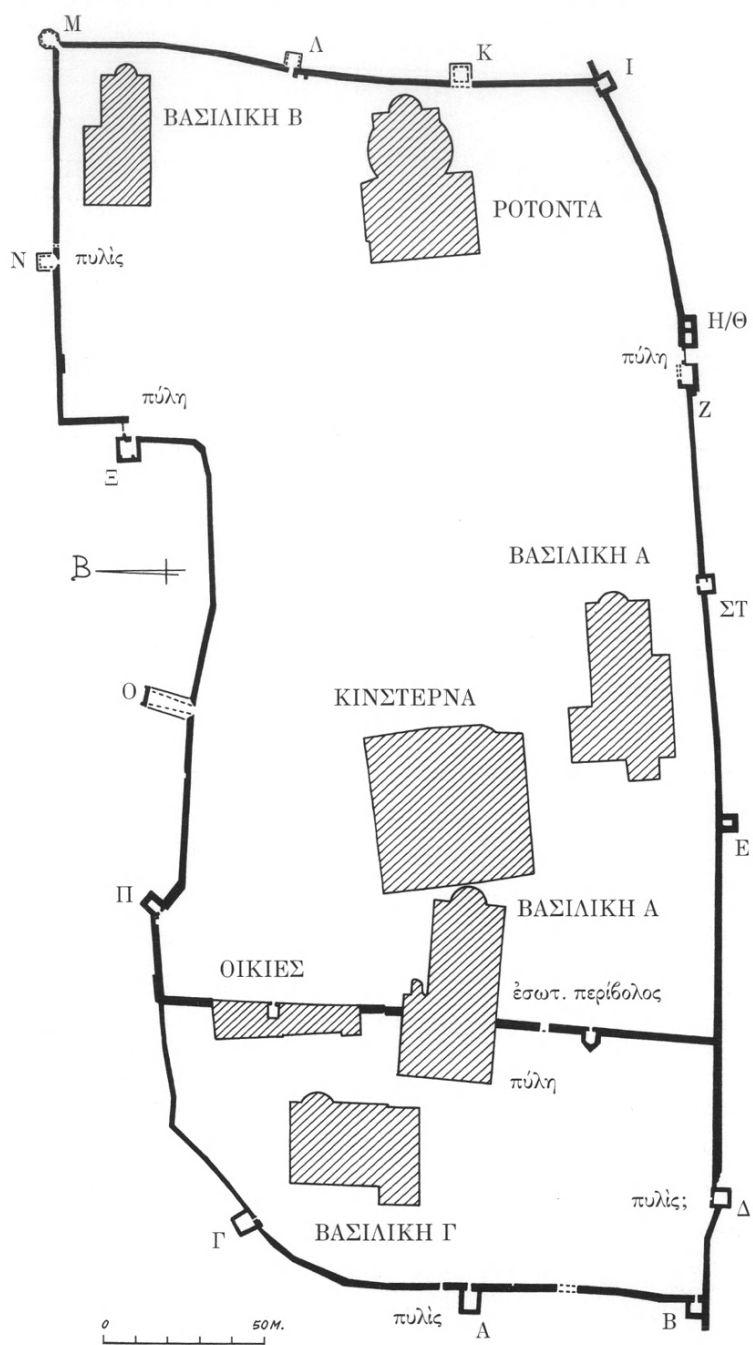
Στόχος τῶν ἐργασιῶν, πού πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸ 1996 στὴ Χριστιανικὴ Ἀμφίπολη ἦταν ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος καλυπτόταν ἀπὸ σωρούς κρημνισμάτων, μπάζων παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ πυκνὴ βλάστηση θάμνων. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου, μήκους 135 μ. μὲ τρεῖς τετράπλευρους πύργους Α, Β καὶ Γ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὰ ἔτη 1988 καὶ 1989¹. Ἡ ἀποκάλυψη τῶν ὑπολοίπων πλευρῶν ἄρχισε τὸ 1993 καὶ ὁλοκληρώθηκε φέτος (εἰκ. 1). Τὶς ἐργασίες παρακολούθησε ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Ἀννα Γιαλούρη καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Δαμιανὸς Κομάτας· ἐπικεφαλῆς συνεργείου τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας ὁ ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν Στέλιος Παπαδόπουλος.

Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Πύργο Β, μὲ κατεύθυνση πρὸς Ἀνατολὰς καὶ κατέληξαν στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ συγκεκριμένα στὸν Πύργο Γ. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων ἔγινε μὲ μηχανικὰ μέσα καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τειχῶν μὲ ἐργατικὰ χέρια. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ περισυνελέγη μεγάλος ἀριθμὸς μαρμαρίνων καὶ πωρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν, ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν, πού εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὶς ἐπισκευές τῶν τειχῶν.

Ἡ περίμετρος τοῦ περιβόλου εἶναι 1105 μ., τὸ πλάτος τῶν τειχῶν κυμαίνεται ἀπὸ 1.65 μ. ἕως 2.75 μ., τὸ ἐλάχιστο σωζόμενο ὕψος εἶναι 0.50 μ. καὶ τὸ μέγιστο 1.50 μ. περίπου. Ἡ τοιχοποιία τοῦ περιβόλου δὲν εἶναι ἐνιαία δηλώνοντας ἐπεμβάσεις καὶ ἐπισκευές διαφόρων περιόδων.

---

1. ΠΑΕ 1988, 135-142 καὶ 1989, 216-221.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως.

Νότια πλευρὰ

Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου, μήκους 372 μ., ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως, στὸ ὁποῖο προστέθηκαν οἱ λοιπὲς τρεῖς πλευρὲς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Στὴν πλευρὰ αὕτῃ ἀποκαλύφθηκαν πέντε τετράπλευροι πύργοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας εἶναι διπλός, καὶ μία πύλη.

Στὴν τοιχοποιία τῆς νοτίας πλευρᾶς κυριαρχοῦν οἱ λαξευμένοι πωρόλιθοι, κτισμένοι στὶς ἐξωτερικὲς παρειὲς μὲ λιθορριπὴ στὸν πυρήνα. Ἐκτὸς τῶν πωρίνων λαξευμένων ὀγκολίθων χρησιμοποιοῦνται καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πώρινα ἢ μαρμάρινα, ὅπως σπόνδυλοι κιόνων, κομμάτια ἐπιστυλίων καὶ γείσων δωρικῶν ναῶν, βάσεις καὶ κιονόκρανα, ἐνεπίγραφα ἢ μὴ θάθρα, τεμάχια ἐπιτυμβίων στηλῶν, κομμάτια ἀναγλύφων καὶ ὀλογλύφων γλυπτῶν. Τὰ κομμάτια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένα κτήρια ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως π.χ. τὸ Γυμνάσιο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς ἀκέραιους μαρμαρίνους λουτήρες τοῦ ποῦ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Μεταξὺ τῶν σπολίων παρεμβάλλονται λίθοι μεσαίου ἢ μικροῦ μεγέθους καὶ μικροὶ πεπλατυσμένοι λίθοι ἢ πλίνθοι ὡς μόλια. Κατὰ τόπους ἢ χρῆση τῶν πλίνθων εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἡ ἀνάμειξή τους μὲ λίθους δίδει τὴν εἰκόνα ἀμιγυῶς λιθοπλινθοδομῆς. Ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐνίοτε οἱ ἄρμοι καλύπτονται μὲ ρόδινο κουρασάνι, τὸ ὁποῖο περιέχει χοντρὸ τρίμμα κεραμιδιοῦ.

1. Μεταπύργιο Β-Δ

Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ Δυσμᾶς μεταπύργιο, μήκους 27 μ. Ἐμφανῶς διακρίνονται δύο τμήματα· ἓνα δυτικὸ, μήκ. 10.20 μ. καὶ πλ. 2 μ., πρὸς τὸν γωνιακὸ πύργο Β, κτισμένο μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους· σπόλια σὲ μία ὁρατὴ στρώση καὶ ἓνα ἀνατολικὸ τμῆμα, πλ. 1.70 μ., πρὸς τὸν πύργο Δ, κτισμένο μὲ μικρότερους λαξευμένους πωρόλιθους ἀτάκτως τοποθετημένους, μικροὺς λίθους καὶ πλινθία, τὸ ὁποῖο εἶναι μεταγενέστερη ἀντικατάσταση καταστροφείσης συνέχειας τοῦ προηγουμένου τείχους. Γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ τείχους δὲν βρίσκεται στὴν ἴδια περασσιὰ μὲ

τὸ προηγούμενο· γι' αὐτὸ καὶ συνδέεται μὲ τὸν πύργο Δ ὅχι στὴ ΝΔ γωνία του, ἀλλὰ κατὰ 1.80 μ. ἀπὸ αὐτὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ του. Στὸ σημεῖο ραφῆς εἶναι ἐντοιχισμένο μαρμάρينو τραπεζοφόρο (πίν. 93α).

2. Πύργος Δ

Τετράπλευρος πύργος ἐξωτ. διαστ. 6.80 X 6.30 μ. καὶ ἐσωτ. 4.50 X 4.15 μ. μὲ μία εἴσοδο στὴ θόρεια, ἐσωτερικὴ πλευρὰ. Εἶναι κτισμένος μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους.

3. Μεταπύργιο Δ-Ε (μήκους 109.25 μ.)

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύργο Δ ἐμφανίζεται πυλὶδα (;) πλ. 1.15 μ. (πίν. 93α). Σὲ ἀπόσταση 10.15 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Δ διακρίνεται ὅπῃ μὲ μαρμαρινὴ κοίτη ἀπορορῆς τῶν ὑδάτων ποὺ συγκεντρώνονταν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους (πίν. 93β). Τὸ ὕψος τῆς ἀποχέτευσης ὀρίζει τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, δηλ. κάτω ἀπὸ αὐτήν. Τὸ ἐξωτερικὸ μισὸ τοῦ τείχους εἶναι κτισμένο μὲ λαξευμένους ὀγκόλιθους ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ μὲ λιθορριπὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Σὲ ἀπόσταση 37.30 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Δ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ περιβάλλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ἔδενε μὲ τὸν μεταγενέστερο ἐσωτερικὸ περιβάλλό της². Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ τεῖχος εἶναι πολὺ κατεστραμμένο καὶ διακρίνονται ἀνάμεσα στοὺς λαξευμένους πωρόλιθους καὶ πώρινοι σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων. Ἀνατολικά τοῦ δεσίματος ἡ τοιχοποιία παρουσιάζεται ἀμιγῆς ἰσόδομη μὲ χρῆση λαξευμένων ὀγκολίθων στὴ σειρὰ ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται κατὰ τὸ πάχος τοῦ τείχους ὀρθοστάτες (πίν. 94α). Ἀνάμεσα στὰ σπόλια διακρίνονται κομμάτι μαρμάρινου γείσου μὲ σταγόνες καὶ κομμάτι μαρμάρινου θριγκοῦ μὲ τρίγλυφο καὶ μετόπη.

4. Πύργος Ε

Ἀνεσκαμμένος ἀπὸ παλιά. Ἐξωτ. διαστ. 5.30 X 5.60 μ. καὶ ἐσωτ. διαστ.

---

2. ΠΑΕ 1991, 218.

3.70 X 2.60 μ. Δὲν διακρίνεται ἄνοιγμα εἰσόδου. Μοιάζει ὡς μεταγενέστερη προσθήκη στὸ τεῖχος.

5. Μεταπύργιο διάστημα E-ΣΤ (μήκους 69.70 μ.)

Στὴν τοιχοποιία χρησιμοποιοῦνται λαξευμένοι πωρόλιθοι μεσαίου μεγέθους σὲ κανονικὲς στρώσεις, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους συχνὰ τοποθετοῦνται καθέτως μικροὶ πεπλατυσμένοι λίθοι ὡς μόλια, μαρμάρινοι σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων, βάσεις κιόνων, θωμὸς ἀκέραιος, τεμάχιο μαρμάρου μὲ τὴν ἐπιγραφή ΑΓΓΤΟΚΡΑΤΟΡΙ (πίν. 946, 95α). Πλησίον τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ πύργου ΣΤ βρέθηκαν πεσμένοι δύο ἀκέραιοι μαρμάρινοι λουτῆρες ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό μετὰ τὴν καταστροφή του. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα πρὸς τὸν πύργο ΣΤ χρησιμοποιοῦνται ἄφθονα πλινθία μὲ κουρασάνι ὡς συνδετικὸ κονίαμα.

6. Πύργος ΣΤ

Τετράπλευρος πύργος διαστ. ἔξωτ. 6.30 X 6.10 μ., ἔσωτ. 4.35 X 4 μ. μὲ εἴσοδο, πλ. 1 μ., στὴ βόρεια πλευρά. Εἶναι κτισμένος μὲ μικροὺς λίθους καὶ πολλὰς πλινθούς. Στὴ ΝΔ γωνία ἐντοιχισμένη ἡ ἐπιγραφή (πίν. 956).

ΔΕΥΚΙΟΣ ΑΙΦΙΚΙΟΣ
ΚΑΙ ΠΩΛΑ ΑΕΛΟΥΙΑ
ΔΙΗ ΓΥΨΙΣΤΩΙ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ.

7. Μεταπύργιο ΣΤ-Z (μήκους 54.90 μ.)

Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ εἶναι λιθολογημένη. Διακρίνονται ὁμως τοποθετημένοι στὴ σειρά σπόνδυλοι κορμῶν δωρικῶν κιόνων ἀπὸ πωρόλιθο χρησιμοποιημένοι ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό (πίν. 96α). Παρόμοιοι σπόνδυλοι ὁμοίως τοποθετημένοι χρησιμοποιήθηκαν στὸ κατώτερο τμήμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ θήματος τῆς βασιλικῆς Α. Πλησιάζοντας τὸν πύργο Z αὐξάνεται στὴν τοιχοποιία ἡ χρῆση πλινθων. Σὲ ἀπόσταση 10 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Z παρατηρεῖται καὶ ἀμιγῆς πλινθοδομή μὲ ὁλόκληρες καὶ σπασμένες πλινθούς, πλευρᾶς 29-48 ἑκατ. καὶ

πάχ. 3.5-4 ἑκατ., μὲ ἄρμους σκληροῦ κορασανίου πάχ. 2-4 ἑκατ. σὲ μὴ προ-
σεγμένες κατασκευαστικὰ στρώσεις (πίν. 966).

8. Πύργος Z

Τετράπλευρος πύργος διαστ. ἔξωτ. 9.85X6.80 μ. καὶ ἔσωτ. 6.20X3.80 μ. Προστατεύει ἀπὸ Δ τὴ νότια πύλη τῆς Ἀμφιπόλεως. Ἡ κατασκευασμένη μὲ ἀκατέργαστους καὶ ἡμικατεργασμένους λίθους μικροῦ μεγέθους ὄψη τοῦ πύργου σώζεται μόνον στὸ κατώτερο τμήμα. Ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ νέα ὄψη, πλ. 1.15 μ., κτισμένη ἐν ἔσοχῇ μὲ ἀκέραιες καὶ σπασμένες πλίνθους-σπόλια διαφόρων μεγεθῶν, πάχ. 3-5 ἑκατ., καὶ στενοὺς ἄρμους συνδετικοῦ κονιάματος. Ἀνάμεσα στὴν πλινθοδομὴ παρεμβάλλονται γιὰ λόγους συνοχῆς λίθινοι ὀρθοστάτες (πίν. 97α). Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ πύργου μέσα στὴν τοιχοποιία βρέθηκε κάθετος ἀγωγὸς κυκλικῆς διατομῆς, διαμ. 38 ἑκατ., μὲ τοιχώματα ἐπιχρισμένα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα πρὸς παροχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ πύργου.

9. Νότια πύλη (πλ. 4.20 μ.)

Ὡς κατώφλι εἰσόδου χρησιμοποιεῖται σταθμὸς θυρώματος. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο κεκλιμένη ράμπα καὶ πάνω σὲ αὐτὴ βρέθηκαν πεσμένοι πλίνθοι τῆς ἀνωδομῆς. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς πύλης βρέθηκε εἰκονίδιο ἀπὸ ἑλεφαντοστὸ τοῦ 5ου αἰ. ἀπεικονίζον τὸ θαῦμα τῆς ἰάσεως τοῦ τυφλοῦ (πίν. 97γ). Στὴν πύλη θὰ ἦταν στημένη τετράπλευρη στήλη μὲ συμφυὴ βαθμιδωτὴ βάση, ὕψ. 0.83 μ. καὶ πλάτους πλευρῶν 30.7/47 ἑκατ., πού βρέθηκε πεσμένη μπροστὰ στὸ μεταπύργιο ΣΤ-Z καὶ κοντὰ στὸν πύργο Z. Στὶς δύο πλάγιες ὀψεις φέρει ἐγγάρακτο σταυρὸ μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ στὴν ἐμπρόσθια ὄψη ἐγγάρακτὴ ὀκτάστιχὴ ἐπιγραφή (πίν. 976).

+ X(ριστ)ὲ ὁ Θ(εὸς)

ἡμῶν

σῶσον

καὶ ἀνά

στησον

καὶ τὴν
 πόλιν
 ταύτην.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται σὲ διάσωση ἀπὸ κάποια καταστροφὴ καὶ ἀνασύστασιν τῆς Ἀμφιπόλεως³. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν λιμό, πὺ ἀποδεκάτισε τὶς πόλεις τοῦ Βυζαντίου στὰ 542. Ἔργο τῆς ἰδίας ἐποχῆς νομίζω ὅτι εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως.

10. Διπλὸς πύργος H καὶ Θ

Ἀνατολικά τῆς πύλης καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτή, διαστ. ἔξωτ. 6.50 X 9.60 μ.

11. Μεταπύργιο Θ-I (μήκους 74 μ.)

Σώζεται σὲ χαμηλὸ ὕψος 0.50 μ. περίπου. Ἀνάμεσα στοὺς λαξευμένους πωρόλιθους χρησιμοποιοῦνται λίθινα μόλια. Στὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν σπόδυλοι κορμῶν δωρικῶν κιόνων ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἡμιτελεῖς μαρμαρίνοι σπόνδυλοι, οἱ ὅποιοι ἦσαν χρησιμοποιημένοι στὸ τεῖχος ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό. Πλησίον τοῦ γωνιακοῦ πύργου I τὸ τεῖχος εἶναι ἰδιαίτερα κατεστραμμένο καὶ διακρίνεται μόνον ἡ λιθορριπὴ τοῦ πυρήνα τῆς τοιχοποιίας του.

12. Γωνιακὸς πύργος I

Πρόκειται γιὰ τὸν τελευταῖο πύργο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου. Τετράπλευρος, διαστ. ἔξωτ. 5.95 X 5.60 μ. καὶ ἐσωτ. 4.50 X 3.85 μ. Εἶναι

3. Ἐπιγραφὰς πρὸς σωτηρίαν πόλεων δὲν εἶναι ἄγνωστες· βλ. παραδείγματα μὲ ἀφορμὴ ἀνάλογη ἐπιγραφὴ πὺ βρέθηκε στὴν πύλη Νεαπόλεως τῶν Φιλίππων εἰς P. LEMERLE, *Philipptes et la Macédoine Orientale* (Παρίσι 1945) 90-91 καὶ D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH Suppl. VII, 1983, ἀριθ. 223, 189-191.

κτισμένοι με ἡμικατεργασμένους λίθους διαφόρων μεγεθῶν καὶ σπόλια. Εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη στὸ τεῖχος.

Τὸ τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως συνεχίζεται καὶ πέραν τοῦ πύργου I πρὸς Α με πλ. 1.70-1.90 μ., ὅπως συνεχίζεται καὶ πέραν τοῦ πύργου Β πρὸς Δ, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ, ὅπως εἰπώθηκε, μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τῆς Ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως.

Ἀνατολική πλευρά

Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι ὁμοιογενῆς καὶ συνίσταται ἀπὸ μικροῦ μεγέθους κομμένους μαλακοὺς λίθους σὲ στρώσεις στὶς παρειές καὶ λιθορριπὴ στὸν πυρήνα (πίν. 12-13). Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀσβεστοκονίαμα.

1. Μεταπύργιο I-K (μήκους 44 μ.)

Ἡ ἐξωτερικὴ παρεια τοῦ τείχους εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένη ἀπὸ τὴ λιθορραγή. Στὸ κατώτερο τμήμα διακρίνονται στρώσεις μαλακῶν λίθων μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους.

2. Πύργος K

Τετράπλευρος, διαστ. ἐξωτ. 6.80X5.90 μ. Παρουσιάζει τὴν ἴδια τοιχοδομία.

3. Μεταπύργιο K-Λ (μήκους 48.50 μ.)

Καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ τὸ τεῖχος παρουσιάζεται ἰδιαίτερα κατεστραμμένο ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα τμήματα τοῦ πυρήνα του. Ἰδια τοιχοδομία.

4. Πύργος Λ

Τετράπλευρος, διαστ. ἐξωτ. 5.25 X 4.90 μ. Ἰδια τοιχοδομία· στὶς γωνίες τοῦ πύργου προστίθενται λαξευμένοι παρόλιθοι μεγάλου μεγέθους. Ἐξωτερικὰ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ πύργου ἐντοπίστηκαν λείψανα κτηρίων.

5. Μεταπύργιο Λ-Μ (μήκους 72.70 μ.)

Σώζεται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ πλησίον τοῦ πύργου Μ φθάνει μέχρις ὕψους 1.40 μ. Ἰδία τοιχοδομία τῶν μεσαίων/μικρῶν μαλακῶν λίθων σὲ στρώσεις. Διακρίνεται ἡ εὐθυνηρία· κάτω ἀπὸ αὐτὴ ἡ θεμελίωση ἀποτελεῖται ἀπὸ σκληροὺς ἀκατέργαστους λίθους μικροῦ μεγέθους συνδεδεμένους μὲ ἀσβεστοκονίαμα.

6. Γωνιακὸς πύργος Μ

Ὁκταγωνικὸς μὲ πλευρὲς 3.10, 2.70, 2.50 (τρεῖς συνεχόμενες πλευρὲς), 2.80 καὶ 2.25 μ. Παρουσιάζει προβολὴ πρὸς τὰ ΒΑ. Οἱ δύο πλευρὲς, ποὺ ἄπτονται τοῦ τείχους εἶναι ἰσχυρότερα κατασκευασμένες μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους· οἱ λοιπὲς πλευρὲς μὲ μικροὺς κατεργασμένους λίθους εἶναι μεταγενέστερες (;).

Βόρεια πλευρὰ

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου, μήκους 421 μ., ἀκολουθώντας τὴ φυσικὴ διαμόρφωση καὶ τὶς κλίσεις τοῦ ἐδάφους δὲν εἶναι εὐθύγραμμη, ὅπως οἱ λοιπές. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τετράπλευροι πύργοι, ἓνας πρόβολος καὶ μία πύλη. Στὴ βόρεια πλευρὰ συναντῶνται οἱ δύο προηγούμενες τοιχοποιεῖς ἀλλὰ κυριαρχεῖ ἡ λιθοδομὴ ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους μικροῦ ἕως μεσαίου μεγέθους. Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται τὸ κουρασάνι, ἡ ποιότητά του ὅμως δὲν εἶναι καλὴ διότι ἐμφανίζεται σαθρό. Ἀνάμεσα στὴ λιθοδομὴ παρεμβάλλονται καὶ τμήματα ἀμιγοῦς πλινθοδομῆς καλῆς ποιότητος. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ τοιχοδομία στὴ βόρεια πλευρὰ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες εἶναι προχειρότερη.

1. Μεταπύργιο Μ-Ν (μήκους 68 μ.)

Ἡ ἐξωτερικὴ παρειά, κτισμένη μὲ μικροὺς κατεργασμένους λίθους, εἶναι κατεστραμμένη, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ σώζεται σὲ ἀρκετὸ ὕψος. Σὲ ἀπόσταση 1.72 μ. ἀπὸ τὸ πύργο Ν ἀνοίγεται πυλὶδα, πλ. 1.60 μ. (εἰκ. 1), ποὺ ὡδεγοῦσε σὲ δρόμο, ὁ ὁποῖος διερχόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ

αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Β. Ὡς κατώφλι χρησιμοποιεῖται κομμάτι μαρμάρινου τριταίνωτου ἐπιστυλίου. Ἡ πυλίδα ἐντοιχίστηκε κάποια ἐποχή, πιθανόν γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Στὸ σημεῖο τῆς πυλίδας τὸ τεῖχος ἔχει πλάτος 2 μ.

2. Πύργος Ν

Τετράπλευρος, διαστ. ἑξωτ. 5.25 X 5.10 μ. Κτισμένος μὲ λαξευμένους πωρόλιθους. Οἱ παρειές τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν εἶναι πολὺ κατεστραμμένες.

3. Μεταπύργιο Ν-Ξ καὶ βόρεια πύλη

Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι κτισμένη μὲ μικροὺς λίθους, μικρὰ διαθέσιμα σπόλια καὶ πλησίον τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ μεταπυργίου, πρὸ τῆς βορείας πύλης, διακρίνεται τμῆμα καλῆς πλινθοδομῆς μὲ ἀκέραιες παλαιοχριστιανικὲς πλίνθους, πλευρᾶς 33/34 ἑκατ. καὶ πᾶχ. 3 ἑκατ., σὲ κανονικὲς πέντε στρώσεις, μὲ ἄρμους 6-8 ἑκατ., καὶ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 99α). Στὴν πλινθοδομὴ ἐδράζονται μεγάλοι λαξευμένοι πωρόλιθοι. Σὲ ἀπόσταση 50 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Ν τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς Ν μέχρι 23 μ., ὅπου διακόπτεται καὶ μετατίθεται πρὸς Δ κατὰ 4.15 μ. σχηματίζοντας τὴ βόρεια πύλη τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Τμῆμα τοῦ μαρμάρινου κατωφλίου τῆς πύλης ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση του.

4. Πύργος Ξ

Τετράπλευρος, διαστ. ἑξωτ. 8.30 X 8.30 μ. καὶ ἑσωτ. 6.40 X 6.05 μ. Ὅριζει τὴν πύλη ἀπὸ τὰ δυτικά. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἐντοπίστηκαν κτιστοὶ πεσσοί, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν πιθανότατα σὲ παλαιότερη διαμόρφωση τῆς πύλης.

5. Μεταπύργιο Ξ-Ο

Σὲ ἀπόσταση 17.20 μ. νοτίως τοῦ πύργου Ξ τὸ τεῖχος κάμπτεται μὲ καμπύλη γωνία πρὸς Δυσμὰς γιὰ νὰ καταλήξει στὸν πρόβολο Ο. Συνολικὸ μῆκος μεταπυργίου 83 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ εἶναι κτισμένη μὲ μικροὺς λίθους σὲ στρώσεις καὶ κατὰ τόπους μεγάλα σπόλια ποὺ εἰσχωροῦν στὴν τοιχοποιία.

6. Ἐπιμήκης πρόβολος Ο

Κτισμένος με ἀκατέργαστους λίθους μικροῦ μεγέθους, προβολῆς 14.70 μ. καὶ πλ. 6.60 μ., με δύο κτιστὲς ἀντηρίδες στὶς ἄκρες τῆς στενῆς βόρειας πλευρᾶς. Στὸ μέσον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς διακρίνεται κτιστὸ με πλίνθους τόξο καὶ γεμάτο με λιθοδομὴ τύμπανο. Ἡ κατασκευή, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους, ἴσως σχετίζεται με τὴν ὑπερκείμενη μεγάλη ὑπαίθρια δεξαμενὴ, πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς Α καὶ τῆς ὁποίας ὁ πυθμένας παρουσιάζει ἐμφανὴ κλίση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Ὅπῃ ἀποχέτευσης, ἀπὸ τὴν ὁποία στράγγιζαν τὰ νερά τῆς δεξαμενῆς, βρέθηκε στὸν πυθμένα τῆς βόρειας πλευρᾶς⁴.

7. Μεταπύργιο Ο-Π (μήκους 96.40 μ.)

Κατεστραμμένη ἢ κτισμένη με μικροὺς κατεργασμένους λίθους ἐξωτερικὴ παρειά.

8. Πύργος Π

Τετράπλευρος, διαστ. ἐξωτ. 6.70X5.70 μ. καὶ ἐσωτ. 3.95X2.30 μ. Προβολὴ ΒΑ. Οἱ δύο πλευρές του εἶναι κτισμένες με λαξευμένους μεγάλους πωρόλιθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους τοποθετοῦνται καθέτως πλινθία. Ἡ τρίτη πλευρὰ εἶναι κτισμένη με μικροὺς λίθους σὲ στρώσεις (πίν. 996).

9. Μεταπύργιο Π-Γ (μήκους 73.20)

Ἀτακτὴ τοικοποιία με λίθους καὶ πλινθία (σπασμένοι πλίνθοι καὶ κέραμοι) ἕως τὴν ἀντηρίδα, πλ. 8 μ., πού σχηματίζεται σὲ ἀπόσταση 19 μ. ἀπὸ τὸν πύργο Π καὶ στὸ σημεῖο ὅπου ἀπολήγει ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Σὲ ἀπόσταση 23.60 μ. ἀπὸ τὴν ἀντηρίδα τὸ τεῖχος σχηματίζει ἀμβλεία καμπύλη γωνία, κάμπτεται πρὸς ΝΔ καὶ ἀπολήγει σὲ

---

4. ΠΑΕ 1992, 169 καὶ 172.

ἀπόσταση 34 μ. στὸν δυτικὸ πύργο Β. Τὰ δύο τμήματα τοῦ μεταπυργίου διαστήματος, ἐκατέρωθεν τῆς ἀντηρίδας, δὲν εἶναι εὐθύγραμμα ἀλλὰ ἐλαφρῶς κοῖλα.

Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν ὀρισμένα γενικὰ συμπεράσματα:

α. Ἡ δυτική, βόρεια καὶ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως προσκολλήθηκαν στὴν προϋπάρχουσα νότια πλευρά, ἡ ὁποία εἶναι ἀρχαιότερη καὶ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου (τῆς ἀκρόπολης) τῆς Ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως. Δηλαδή, ὁ ὀχυρωμένος χώρος ποὺ ὀνομάζουμε Χριστιανική Ἀμφίπολη καταλαμβάνει ἓνα τμήμα τῆς ἀκρόπολης τῆς Ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως⁵.

β. Ἡ ἵδρυση τοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης τῆς Ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως, μέρος τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκε ὡς νότια πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, χρονολογεῖται στοὺς κλασικοὺς χρόνους. Τὸ τμήμα αὐτὸ ὑπέστη ἐπιδιορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ ἀνακτήσεις σὲ διάφορες ἐποχές. Μία ἐπέμβαση ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ χρῆση σπολίων μεγάλων διαστάσεων καὶ ἐπιγραφῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ σημαίνει ὅτι ἀκολούθησε κάποια καταστροφὴ τῆς πόλεως. Μία δεύτερη περίοδος, ποὺ μπορεῖ μὲ κάποια βεβαιότητα νὰ χαρακτηρισθεῖ παλαιοχριστιανική, ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν ἄτακτη χρῆση σπολίων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται πλίνθοι καὶ πλινθία ὡς μόλια. Στὴν περίοδο αὕτῃ ἢ σὲ κάποια ὑποπερίοδό της ἀνήκει καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς ἀμιγροῦς πλινθοδομῆς, καθὼς καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνάμικτης λιθοδομῆς μὲ πλινθία.

γ. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως παρουσιάζει ὁμοιογένεια στὴν κατασκευή: χρησιμοποιοῦνται στρώσεις τετραγωνισμένων μαλακῶν λίθων μικροῦ μεγέθους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο λατομεῖο. Ἡ κατασκευὴ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι συστηματικὸ ἔργο μιᾶς περιόδου. Ἡ ἀπουσία ἀρχαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν - σπολίων σημαίνει ὅτι αὐτὰ εἶχαν ἤδη χρησιμοποιηθεῖ καὶ δὲν ἦσαν διαθέσιμα.

5. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ἀμφίπολις (Ἀθήνα 1993) 52-53. Τὸ ἴδιο περίπου φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὰ Ἀθήνηρα· τὸ βυζαντινὸ Πολύστυλον περιορίστηκε στὸν χώρο τῆς ἀκρόπολης τῶν κλασικῶν χρόνων.

δ. Ἐντοπίστηκαν δύο ἀντωπὲς κεντρικὲς πύλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ νότια ἀνήκει στὸν ἀρχαῖο περίβολο τῆς ἀκροπόλεως καὶ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Ἐντοπίστηκαν ἐπίσης τρία ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα ἴσως ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες πυλίδες: μία δυτικὴ, βορείως τοῦ πύργου Α⁶, δεύτερη βόρεια, ἀνατολικά τοῦ πύργου Ν, τρίτη (;) νότια, ἀνατολικά τοῦ πύργου Δ. Πύλη βεβαιωμένη ἐπίσης φέρει καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, βορείως τοῦ πεντάπλευρου πύργου.

ε. Συνεπῶς ἡ βασικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία ποὺ διέσχισε τὴν Χριστιανικὴ Ἀμφιπολὴ εἶχε κατεύθυνση Β-Ν, καὶ συνέδεε τὶς δύο κεντρικὲς πύλες, ὅπου θὰ κατέληγαν ὁδοὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, ὅπως αὕτη ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ Γυμνάσιο καὶ παρέμεινε σὲ χρῆση στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Γυμνασίου.

Δεύτερη ὁδὸς μέσα στὴν παλαιοχριστιανικὴ πόλη εἶναι αὕτη ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πύλη, ἐκτεινόταν πρὸς Α, διερχόταν ἀνάμεσα στὴν κινστέρνα καὶ τὴ βασιλικὴ Δ, ἡ ὁποία γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἔχει τὴν εἴσοδό της στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ αἰθρίου, καὶ συνέχιζε πρὸς τὴ νότια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς Ροτόνας.

Τρίτη ὁδὸς δευτερεύουσα εἶναι αὕτη ποὺ συνδέεται μὲ τὴ βόρεια πυλίδα καὶ ἡ ὁποία διερχόταν ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Β.

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὁλοκληρώνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἔρευνάς της⁷, ποὺ ἦταν ἡ ἔνταξη τῶν μεμονωμένων παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς σὲ ἓνα οἰκιστικὸ καὶ πολεοδομικὸ σύνολο.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

6. ΠΑΕ 1988, 141, εἰκ. 1, πίν. 95β.

7. ΠΑΕ 1988, 136.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ (ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ)

(Πίν. 100-103)

Συνεχίστηκε από την υπογράφουσα και τη μόνιμη συνεργάτιδά της αρχαιολόγο της Η' Έφορείας Αρχαιοτήτων Δήμητρα Μαλαμίδου ή ανασκαφική έρευνα στον έλληνικό τομέα VI του προϊστορικού οικισμού Φιλίππων (θέση Ντικιλί Τάς)*.

Στόχος της ανασκαφικής περιόδου 1996 ήταν ή ολοκλήρωση της έρευνας στην οίκία 3, τὰ όρια της οποίας είχαν έντοπισθεϊ δυτικά της οίκίας 4 (πίν. 100) από προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους και τμήμα της επίχωσης στο έσωτερικό της είχε ανασκαφεϊ κατά τὸ 1967 από τὸν Δ. Θεοχάρη.

Πρόκειται για δρομικό κτίσμα με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, παράλληλο με την οίκία 4 (πίν. 101α). Τὸ μήκος της οίκίας 3 φθάνει τὰ 9 μέτρα, ενώ τὸ πλάτος της δὲν ξεπερνά τὰ 5 μέτρα, εἶναι δηλαδή κάπως μικρότερη από την οίκία 4. Λίγα εἶναι τὰ σωζόμενα στη θέση τους τμήματα τῶν έξωτερικῶν τοίχων, τὰ όποια έντοπίζονται στη θόρεια και δυτική πλευρά του κτιρίου (πίν. 101β). Ἡ αρχιτεκτονική μορφή του κτίσματος αὐτοῦ φαίνεται ότι εἶναι διαφορετική από αὐτήν της οίκίας 4, έφόσον δὲν διαπιστώθηκε ύπαρξη τοίχων έσωτερικῶν χώρων.

Στὸ έσωτερικό της οίκίας 3 αποκαλύφθηκε μία μόνο έστία - ίπνός, στὸ μέσον σχεδὸν της θόρειας πλευρᾶς σ' έπαφή με τὸν τοίχο (πίν. 102α).

---

* Στην ανασκαφή πήραν μέρος οί αρχαιολόγοι Α. Μαυρίδου, Ν. Τζέλη, Μ. Καϊάφα, Μ. Ψαρρού και οί φοιτήτριες Μ. Παϊπέτη και Β. Fayas.

Στη συντήρηση τῶν αρχιτεκτονικῶν λειψάνων και τῶν εύρημάτων έργασθηκαν οί συντηρητές Π. Τζενετάκης, Δ. Σιαμπανόπουλος και Κ. Μαλέα. Οί αποτυπώσεις της ανασκαφῆς έγιναν από τὸν αρχιτέκτονα Χ. Ρωμανίδη και την σχεδιάστρια Α. Κωνσταντάρα.

Δυστυχῶς ἡ ἄσχημη κατάσταση διατήρησής του καὶ ἡ διατάραξή του ἀπὸ λάκκο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τμήματα τοῦ δαπέδου καὶ τῆς ὑποδομῆς της, καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ θόλου της.

Ὁ ὅγκος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκίας 3 καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους καὶ τὴ στέγη εἶναι ἀρκετὰ μεγάλος, ἡ κατάσταση διατήρησής του ὥστόσο εἶναι πολὺ κακὴ, πιθανότατα λόγῳ τῆς ἔντονης καύσης ποὺ προκάλεσε τὴν ὑαλοποίηση τοῦ ἀχυροπηλοῦ καὶ τὸν κατέστησε εὐθρυπτο. Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὁποίων σώζεται σχετικὰ καλὰ ἡ μορφή, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα ὀροφῆς μὲ πολλὰς ἀλλεπάλληλες στρώσεις πηλοῦ διαφόρων χρωμάτων, πάχους 1 ὡς 1.5 ἐκ. (μπορέσαμε νὰ ἀπομονώσουμε τουλάχιστον 14 στρώσεις) (πίν. 1026). Συνολικὰ τὸ πάχος τοῦ θραύσματος αὐτοῦ ὑπερβαίνει τὰ 25 ἐκ. Φαίνεται νὰ ἔχει καταπέσει ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς οἰκίας 3, σὲ σημεῖο ὅπου ὑπῆρχαν ἀγγεῖα (διακρίνονται μία τετραποδικὴ χύτρα καὶ τμήμα πιθόσχημου ἀγγείου).

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἐπίμηκες τμήμα ἐδράνου (;) ἀπὸ ἀχυροπηλὸ πεσμένου πάνω σὲ ὅγκους διαλυμένων τοίχων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν τμήματα ἀδιάγνωστης κατασκευῆς ἀπὸ στρώσεις πηλοῦ καὶ βοτσάλων καθὼς καὶ θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ ἀχυροπηλὸ (πίν. 103α).

Ἰδιαίτερα μᾶς προβληματίσε τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν μέσα στὸ πάχος τῶν διαλυμένων τοίχων, ἀρκετὰ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ δάπεδο (πίν. 1036). Αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν τοποθετημένα εἴτε σὲ πατάρια ἐντὸς τοῦ κτίσματος εἴτε στὴν ὀροφὴ τοῦ κτίσματος, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐπίπεδη, περίπτωση ποὺ δὲν ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ θραῦσμα ὀροφῆς μὲ τίς πολλὰς ὀριζόντιες ἐπάλληλες στρώσεις πηλοῦ ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸ ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ βρέθηκαν ἀνεστραμμένα καὶ λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐξαιτίας τῆς βίαιης πτώσης τῶν δομικῶν στοιχείων τῆς οἰκίας 3.

Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ στὴ ΒΑ γωνία τῆς οἰκίας, ὅπου ἐντοπίζονται πολλὰ θραύσματα πεσμένων τοίχων, καθὼς καὶ ἀρκετὰ τμήματα ἀγγείων μὲ ἐμφανὴ ἵχνη ἔντονης καύσης. Ἡ διερεύνηση τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ διαδικασία στερέωσης τῶν τοίχων ἐπὶ τόπου ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴ μορφή ὑπόλευκης στρώσης πολὺ εὐθρυπτου πηλοχώματος, στὴν ἔκταση ποὺ αὐτὸ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, ἐντοπίσθηκαν λίγα σχετικὰ μικροαντικείμενα (περίαπτο, τριπτήρας) καὶ ἀρκετὰ ὅστὰ μεγάλων ζώων ἀσβεστοποιημένα ἀπὸ τὴν ἔντονη καύση. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ δαπέδου προκύπτει καὶ γιὰ τὴν οἰκία 3 χρονολόγηση στὸ τέλος τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς περιόδου (Χαλκολιθικὴ φάση), ὅπως καὶ τῆς οἰκίας 4.

Ἀρκετὰ μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν λάκκων ποὺ ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς οἰκίας 3. Ἐντοπίσθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν λάκκοι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκίας, ἐνῶ ἡ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τῆς ἔχουν διακοπεῖ ἀπὸ ἄλλους 4 ἢ 5 λάκκους. Ὅλοι οἱ λάκκοι περιεῖχαν στάχτη μὲ κάρβουνα καὶ μεγάλες ποσότητες ἀπανθρακωμένων καρπῶν καὶ σπόρων. Μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης ἔχουν συγκεντρωθεῖ πλούσια δείγματα σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων, ἐνῶ τὰ δείγματα ἄνθρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτοὺς θὰ μᾶς δώσουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἔχουμε μιὰ ἀξιόπιστη σειρὰ ραδιοχρονολογήσεων γιὰ τὴ φάση στὴν ὁποία ἀνήκουν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρῶτες ραδιοχρονολογήσεις ποὺ ἔχουμε ἀπὸ ἀνάλογους λάκκους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὸ στρώμα καταστροφῆς τῶν νεολιθικῶν οἰκιῶν 1, 2, 3 καὶ 4, τοὺς ἐντάσσουν στὶς πρῶτες φάσεις τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς οἰκίας 3 προχώρησαν καὶ οἱ ἐργασίες συντήρησης στὴν οἰκία 4, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ οἱ λοιπές, στεγάζεται μὲ προσωρινὸ στέγαστρο. Οἱ στερεώσεις πραγματοποιήθηκαν στὸν χώρο Α τῆς οἰκίας 4 (δάπεδο, πλάγιοι τοῖχοι, ἱπνός, πῆλινες λεκάνες) ἀπὸ τὸν συντηρητὴ τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Παναγιώτῃ Τζενετάκη, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ χημικοῦ Ν. Μπελογιάννη ἀπὸ τὸ Κέντρο Λίθου.

Ἡ ΙΗ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἐτοιμάζει μελέτη κατασκευῆς μονίμου στεγάστρου στὶς οἰκίες 3 καὶ 4 μὲ προοπτικὴ ἐπέκτασής του καὶ στὶς οἰκίες 1 καὶ 2, ἔτσι ὥστε νὰ διασωθοῦν τὰ σημαντικὰ αὐτὰ παραδείγματα νεολιθικῶν οἰκιῶν καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν σὲ ἐπισκέψιμα μνημεῖα.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 104-114)

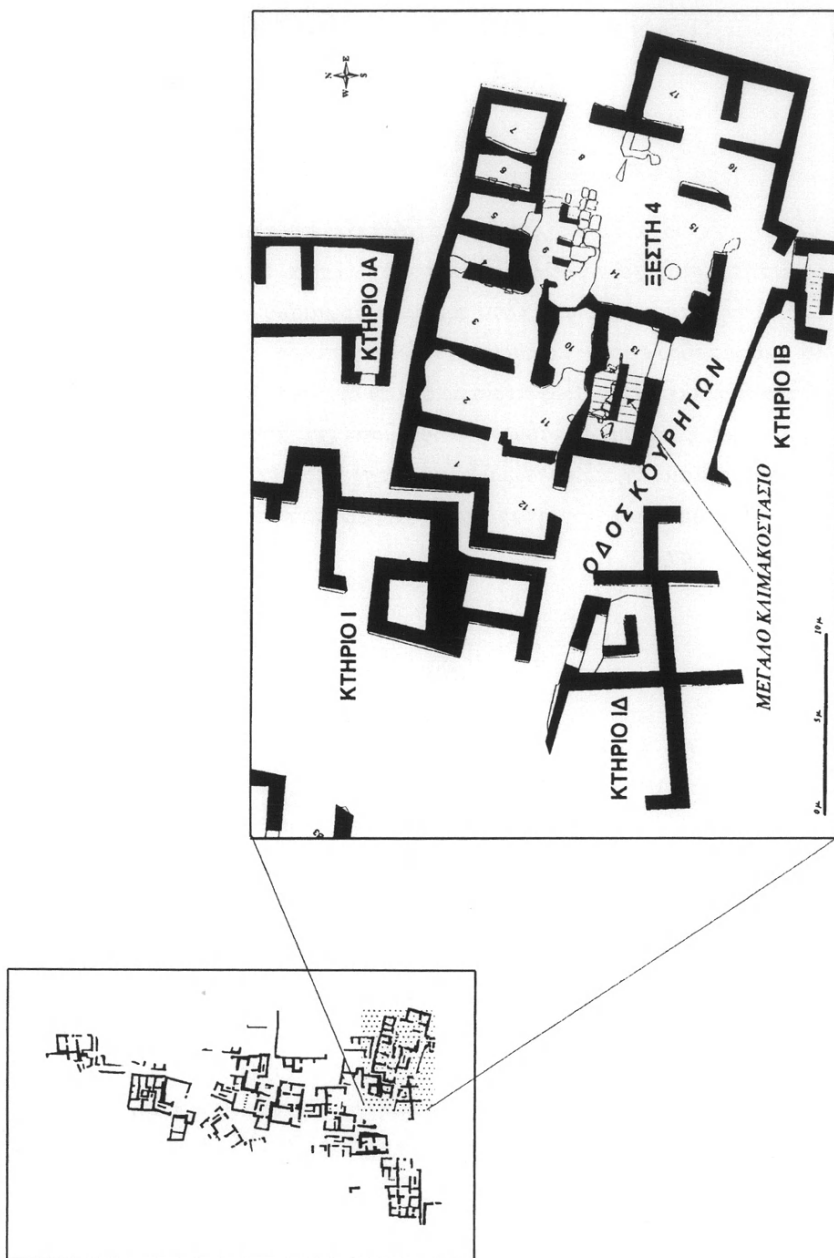
Ἡ βλάβη τῆς ὑδραυλικῆς καὶ ἀποχετευτικῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ ξενώνα καὶ ἡ βραδύτητα στὴ χορήγηση τῶν πιστώσεων γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της δὲν ἐπέτρεψε τὴν παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ ἀρχαιολόγων κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1996 καὶ ἐπέβαλε τὸν περιορισμὸ τῶν σχετικῶν μὲ αὐτοὺς ἐργασιῶν¹. Ἔτσι, οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες περιορίστηκαν σὲ χώρους, ὅπου ἐκ τῶν πραγμάτων μόνο μικρὸς ἀριθμὸς ἀτόμων μποροῦσαν νὰ ἀπασχοληθοῦν, ἥτοι στὸ Μέγα Κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4² καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Πλατείας Κενοταφίου³. Ἀντιθέτως ἀξιόλογη ἦταν κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδο ἡ πρόοδος στὸν τομέα τῆς συντήρησης.

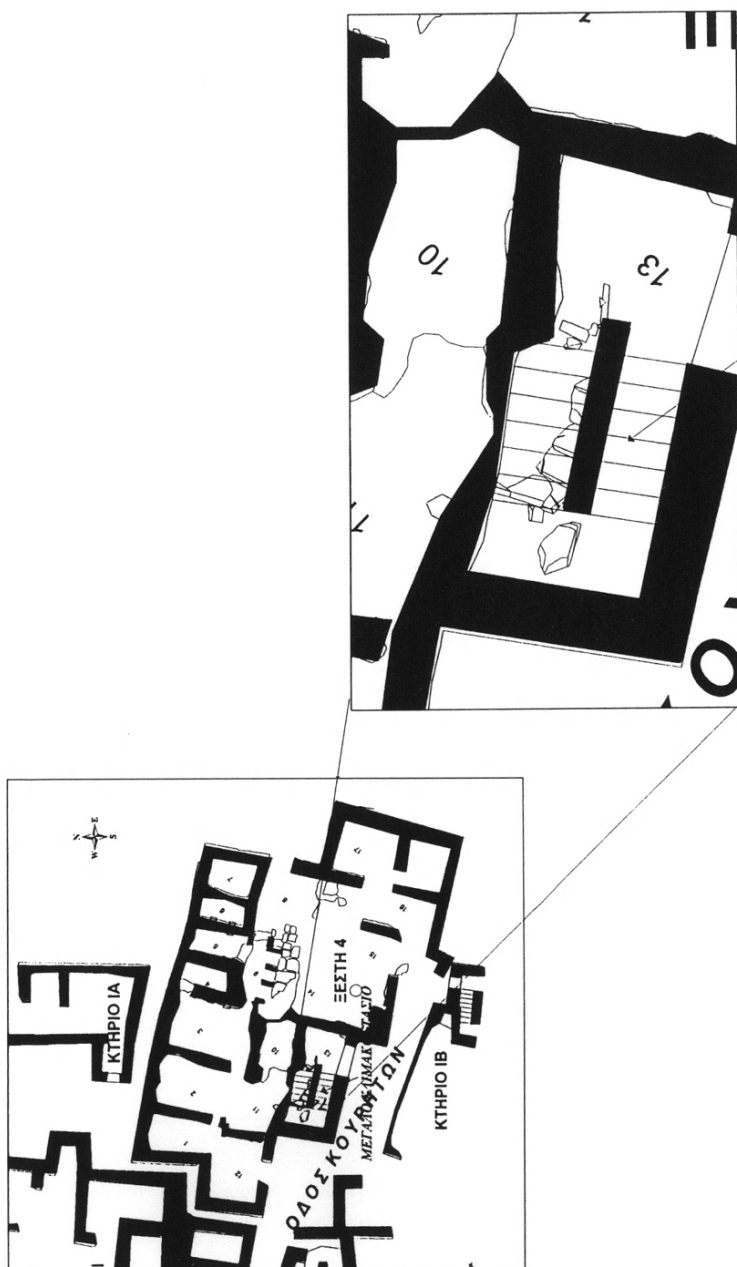
1. Κατὰ τὸ 1996 στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν ἢ ἐμελέτησαν ὕλικο οἱ: α) Διδάκτορες Ἀρχαιολογίας Ἀναστ. Δεβετζῆ, Μαρ. Μαρθάρη, Ἄννα Μιχαηλίδου, Χρ. Μπουλώτης, Παν. Σωτηρακοπούλου. β) Πτυχιούχοι Ἀρχαιολογίας Ἀναστ. Ἀγγελοπούλου, Ἀναστ. Ἀκριβάκη, Εὐάγγ. Γεωργάκη, Θεοφ. Μαυρίδης, Μαρ. Μπελογιάννη, Βασ. Μπίρταχα, Αἰκ. Μπίττα, Εἰρ. Νικολακοπούλου. γ) Ἀρχαιοζωολόγος Δήμ. Μυλωνᾶ. δ) Ἀρχιτέκτων-Ἀρχαιολόγος Δρ. Ἀναστ. Σαλῆ. ε) Σχεδιαστὲς Ὀλγα Ἀπέργη, Ἀνδρ. Κοντονῆς. ς') Συντηρητὲς τοιχογραφιῶν τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ὙΠΠΟ Ἀπόστ. Βούλγαρης, Σοφία Βούλγαρη, Ἀριστ. Γέροντας, Παν. Δρίτσας, Σοφ. Μίνου, Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Ἑλένη Μιχαηλίδου. ζ) Συμβασιοῦχοι συντηρητὲς τοιχογραφιῶν: Φ. Ἀνδριώτης, Ἐλευθ. Βρεττάκη, Στυλ. Δημοπούλου, Τζαμουράνη, Σοφ. Φλούδα. η) Ἡμερομίσθιοι συντηρητὲς τοιχογραφιῶν Π. Ἀγγελίδης, Εὐάγγ. Καλαμπούκη. θ) Ἡμερομίσθιοι συντηρητὲς κεραμικῶν Λουκ. Ἀλεφραγκῆς, Παν. Βλάχος, Βασ. Δημητρόπουλος, Δ. Κρητικᾶκη, Β. Κουτσομιτοπούλου, Δαν. Κρητικᾶκη, Δημ. Τσιτομενέας.

2. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 172-74. 1994, 163. 1995, 130-32.

3. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 176-77. 1994, 159.

Εἰκ. 1. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ξεστή 4.

Εἰκ. 2. Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἑσπτή 4, τὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιον.

Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

Ξεστὴ 4

Οἱ ἐργασίες ἐδῶ πραγματοποιήθηκαν σὲ δύο περιόδους. Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο -15 Ἰουλίου - 6 Αὐγούστου- συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸν ἀνατολικὸ μυχὸ τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου (εἰκ. 1-2)⁴. Ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση πάχους μισοῦ μέτρου περίπου ὥς τὸ δάπεδο τοῦ πλατύσκαλου στὸν πρῶτο ὑπὲρ τὸ ἰσόγειο ὄροφο ἀποτελούμενο ἀπὸ μεγάλες σχιστολιθικὲς πλάκες (πίν. 104α). Ὁλόκληρο τὸ πλατύσκαλο εἶχε ὑποστῇ καθίζηση, ἡ ὁποία ἦταν μεγαλύτερη κατὰ τὸ βόρειο τμήμα του, καθὼς μαρτυρεῖ ἡ ἔντονη πρὸς τὰ ἐκεῖ κλίση του. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀφαιρεθεῖσα ἐπίχωση ἀνασύρθηκαν μεγάλες ὁμάδες τοιχογραφημένων κονιαμάτων πού κοσμοῦσαν τοὺς τοίχους τοῦ πλατύσκαλου στὸν πρῶτο ὄροφο. Ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ καλύτερα σωζόμενα τμήματα τῶν κονιαμάτων αὐτῶν σαφῶς ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀνήκουν στὴ μεγάλη σύνθεση τῆς πομπῆς ἀνδρῶν πού ἀνέρχονται στὸ κλιμακοστάσιο⁵. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς μορφὲς παριστάνονται νὰ κρατοῦν διάφορα ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων ἡ διάγνωση δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ γίνῃ μὲ ἀσφάλεια (πίν. 104β). Στίς παρυφῆς τοῦ ἀποκαλυφθέντος δαπέδου τοῦ πλατύσκαλου διακρίνονται τὰ ἀνώτερα τμήματα τοιχογραφιῶν πού κοσμοῦσαν τὸν προθάλαμο τοῦ ἰσογείου (πίν. 105α).

Κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς⁶, ἡ ὁποία ἐκάλυψε τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα Αὐγούστου ἕως τὰ μέσα Σεπτεμβρίου, ἡ ἐργασία συνεχίστηκε στὸ βόρειο πτερὸ τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Τὸ 1995 ἀφαιρέθηκαν οἱ

4. Ὑπεύθυνη τοῦ σκάμματος κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Ἀν. Ἀγγελοπούλου, καὶ συντηρητὴς ὁ Ἀπόστολος Βούλγαρης.

5. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα 1992), 176. ΠΑΕ 1993, 172-74. 1994, 163. 1995, 130-32.

6. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὴν ἐποπτεία τοῦ σκάμματος εἶχαν οἱ Χρ. Μπουλῶτης (20 Αὐγούστου - 2 Σεπτεμβρίου) καὶ Βασιλικὴ Μπίρταχα (3-12 Σεπτεμβρίου) ἐπικουρούμενοι ἀπὸ τοὺς Ἐπ. Μαυρίδη, Αἰκ. Μίχτα καὶ Ἡλ. Ντούμα. Ἡ συλλογὴ τῶν τοιχογραφιῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Ἀρ. Γέροντα βοηθούμενο ἀπὸ τοὺς Π. Ἀγγελίδη, Φ. Ἀνδριώτη, Δ. Τσιτομενέα, Β. Κουτσομιτοπούλου καὶ Δ. Κρητικάκη.

βαθμίδες πού ὀδηγοῦσαν στοῦ ἀνατολικό πλατύσκαλο τοῦ δευτέρου ὁρόφου⁷. Ὑποῖτο ἤλθε στοῦ φῶς τὸ πτερό πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ δυτικὸ πλατύσκαλο στοῦ ἀνατολικό τοῦ πρώτου ὁρόφου (πίν. 105β, 106α). Καὶ στοῦ τμήμα αὐτό, μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ἀνασύρθηκαν ἄφθονα καὶ εὐμεγέθη τμήματα κονιαμάτων ἀπὸ τὴν ἴδια σύνθεση τῆς πομπῆς (πίν. 106β, 107α).

Πλατεία Κενοταφίου

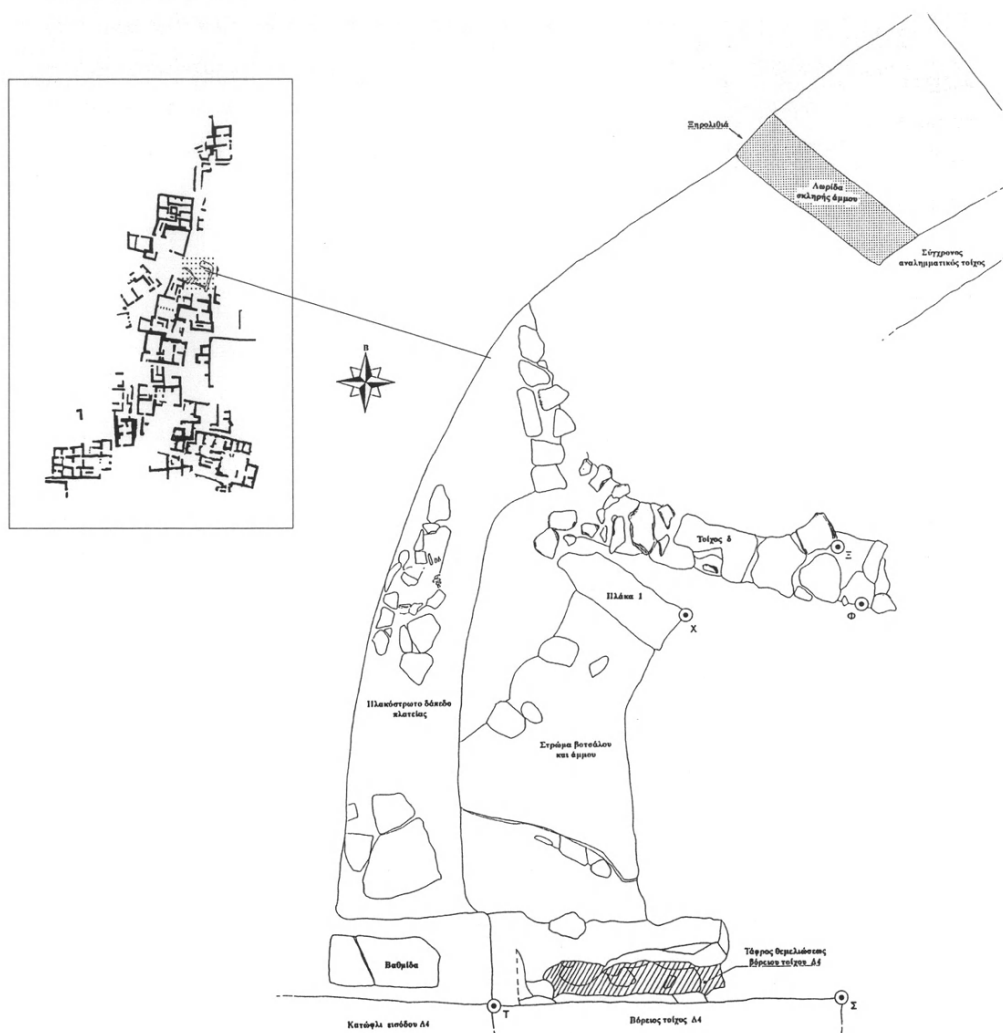
Περιορισμένη ὑπῆρξε ἡ ἐργασία στὴν περιοχὴ τοῦ πεσσοῦ 17⁸, ὅπου ἔγινε προσπάθεια νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἔκταση τοῦ κλειστοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ στρώματος (εἰκ. 3). Ἡ ἔρευνα προχώρησε ἕως τῆς βόρειας εἰσοδοῦ τοῦ Συγκροτήματος Δ πρὸς Δυσμὰς καὶ διεκόπη προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ἐναλλακτικὴ διαδρομὴ γιὰ τὴν κίνησιν τῶν ἐπισκεπτῶν, οἱ ὅποιοι διέρχονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Συγκροτήματος Δ (πίν. 107β) καὶ βορείως αὐτῆς σωρὸ ἀπὸ ἄμμοχαλικο θαλάσσης πού εἶχε ἤδη ἐντοπισθεῖ κατὰ τὸ 1994 (πίν. 108α)⁹. Ἐχοντας κυρτὴ τὴν ἄνω ἐπιφάνειά του τὸ στρώμα αὐτὸ προδίδει τὸν τεχνητὸ σχηματισμὸ του ἐν εἵδει σωροῦ πού ἐκάλυψε τὰ σχετικῶς ἐκτεταμένα λείψανα πυρᾶς (πίν. 108β). Στὴν εἰκόνα τοῦ πίν. 109α διακρίνονται: ἀριστερὰ ἡ θεμελίωση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Συγκροτήματος Δ, στοῦ κέντρο ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν πρωτοκυκλαδικῶν κατασκευῶν καὶ στρωματογραφικὴ τομὴ τῶν ἐπιχώσεων τοὺς ἐπιστεφόμενῃ ἀπὸ τὸν σωρὸ ἄμμοχαλικῶν θαλάσσης καὶ δεξιὰ ἡφαιστειακὸς μύδρος πού βρίσκεται ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ ὑπόγειο λαξευτὸ θάλαμο¹⁰. Ἐπάνω στὸν σωρὸ τοῦ ἄμμοχαλικοῦ βρέθηκε μικρὸ μαρμάρينو σχηματικὸ εἰδῶλιο τρωαδικοῦ τύπου (πίν. 109β). Ἡ περιοχὴ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον σχετιζόμενη προφανῶς μὲ τελετουργίες πού ἀνάγονται στὴν

7. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1995, 132.

8. Ἐπικεφαλῆς τοῦ σκάμματος ἦταν ἡ δρ. Π. Σωτηρακοπούλου, ἐπικουρούμενη ἀπὸ τοὺς Εἰρ. Νικολακοπούλου, Νικ. Σιγάλα. Τὴ σχεδίασιν τῶν ἀνασκαφικῶν φάσεων ἔκανε ὁ Πρίαμος Ντούμας.

9. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1994, 164-65.

10. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1985, 172-74 εἰκ. 3.

Εἰκ. 3. Πλατεία Κενοταφίου (περιοχὴ πεσσῶ 17), βόρεια τοῦ Συγκροτήματος Δ.

Πρωτοκυκλαδική περίοδο¹¹. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς περιοχῆς καὶ ἐνδεχομένως τῇ διαλεύκανση τοῦ εἴδους τῶν τελετουργιῶν ἢ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας στὴν περιοχή αὐτὴ κρίνεται ἀπολύτως ἀπαραίτητη. Γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἐργασία στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ὁ μέγας ἡφαιστειακὸς μύδρος ποὺ παρεμπόδιζε τὴν ἐξερεύνηση τοῦ ὑποκειμένου λαξευτοῦ θαλάμου μετακινήθηκε λίγο βορειότερα (πίν. 110, 111, 112α).

Συντήρηση

Ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν γιὰ τὴν ξέniση ἀρχαιολόγων μεγάλο θάρος δόθηκε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1996 στὸν τομέα τῆς συντήρησης. Μετὰ τὴ δημιουργία εἰδικῆς ἀποθήκης γιὰ τὶς ἀσυντήρητες τοιχογραφίες¹² ἀπελευθερώθηκε σημαντικὸς χῶρος, ἀναγκαῖος γιὰ τὴ διεύρυνση τῶν ἐργασιῶν στὸ ἐργαστήριο. Μὲ τὴν κατασκευὴ καὶ τοποθέτηση εἰδικῶν πάγκων δημιουργήθηκαν θέσεις ἐργασίας γιὰ τουλάχιστον 25 συντηρητές¹³. Ὑποῖτι, χάρις στὴν πλαισίωση τῶν μονίμων συντηρητῶν ἀπὸ ἐπτὰ ἐποχικοὺς νέους ποὺ προσέλαβε ἡ Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ ὙΠΠΟ σημειώθηκε σημαντικὴ πρόοδος στὸν καθαρισμό, τὴ στερέωση καὶ τὴν ἀναζήτηση συνανηκόντων θραυσμάτων ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ δονακῶνος ποὺ κοσμοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς Ξεστῆς 4 (πίν. 112β, 113α)¹⁴. Ἡ καλύτερη ὁργάνωση τῶν ἐργαστηρίων κατέστησε δυνατὴ τὴν παρακολούθηση τῆς συντήρησης τοιχογραφιῶν ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ σπουδαστῶν.

11. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 161-63, πίν. 182α-187α. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1985, 175.

12. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1995, 134 πίν. 716.

13. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1995, πίν. 706-71α.

14. Τὸ συνεργεῖο συντήρησης τοιχογραφιῶν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1996 ἐσπελέχωσαν κυρίως οἱ μόνιμοι συντηρητῆς τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἀπόστ. Βούλγαρης, Σοφία Βούλγαρη, Ἀριστ. Γέροντας, Παν. Δρίτσας, Σοφ. Μίνου, Ἰάκ. Μιχαηλίδης καὶ Ἑλένη Μιχαηλίδου. Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Διευθυντὴ Συντήρησης τοῦ ὙΠΠΟ Ν. Μίνω γιὰ τὴν κατανόηση.

Διαχείριση χώρου

Λόγω τοῦ περιορισμένου τῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας δὲν ὑπῆρχε συνεχῆς ἀπασχόληση τῶν ἐργατῶν στὰ σκάμματα. Ἀκολουθώντας πάγια τακτικὴ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις προχωρήσαμε στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ στεγάστρου. Ἀνακυκλώνοντας τὶς ἀκατέργαστες πέτρες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ δημιουργήσαμε πρόχειρο ὑπαίθριο θεατρικὸ χῶρο (πίν. 1136), ὅπου οἱ ξεναγοὶ πραγματοποιοῦν τὶς εἰσαγωγικὲς διαλέξεις τοὺς προτοῦ εἰσέλθουν στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Μὲ εἰδικὴ πίστωση ποὺ ἐνέκρινε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὁ ἐπισκεφθεὶς ἰδιωτικὰ τὴν ἀνασκαφὴ Γενικὸς Γραμματέας τοῦ ΥΠΠΟ κ. Γ. Θωμᾶς ἀντικαταστάθηκε ὁ φράκτης ἀπὸ ὀξειδωμένο συρματόπλεγμα στὴν εἴσοδο τοῦ στεγασμένου τμήματος μὲ ξύλινα κιγκλιδώματα (πίν. 114α-β) καθιστώντας εὐπρεπέστερη τὴν ὅλη εἰκόνα τοῦ χώρου¹⁵.

Ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία εὐρημάτων

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο-ἰχθυολόγο κ. Δήμητρα Μυλωνᾶ συνεχίστηκε ἡ μελέτη καὶ ταξινομήση τοῦ ἰχθυολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴν Οἰκία Γυναικῶν καὶ τὴν Ξεστή 3. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναγνωρίστηκαν μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκογένειας μὲ πολυπληθέστερη ἐκεῖνη τῶν σπαριδῶν. Σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς κ. Μυλωνᾶ τὰ περισσότερα ἀνήκουν σὲ μικρόσωμα εἴδη ἢ σὲ ἄτομα μικροῦ μεγέθους καὶ σχεδὸν ὅλα προέρχονται ἀπὸ ψάρια τῆς παράκτιας ζώνης, ἐνῶ εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀπουσία πελαγίων εἰδῶν, ὅπως αὐτὰ ποὺ εἰκονίζονται στὶς τοιχογραφίες τῶν ψαράδων (κορύφαινες καὶ σκόμβροι). Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι στὴν Ξεστή 3 ἔχουν βρεθεῖ καὶ λίγα ὅσα μεγάλων σχετικὰ ψαριῶν. Μιὰν ἰδέα τοῦ τρόπου κατανάλωσης τῶν ψαριῶν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκομίσει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πλειονότητά τοὺς τὰ ὅσα εἶναι καμένα, ἐλάχιστα φέρουν ἵχνη κοπῆς, ἐνῶ πολλὰ (σπόνδυλοι κυρίως) εἶναι μασημένα. Σὲ μερικὰ ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἵχνη ἀπὸ δόντια τρωκτικῶν.

15. Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν κ. Γ. Θωμᾶ γιὰ τὴν ἄμεση ἐκδήλωση τοῦ ἐνδιαφέροντός του.

Διαχείριση εὐρημάτων καὶ ἀρχείου

Ἀπὸ τὴν δρᾶ Ἀρχαιολογίας κ. Τάνια Δεβετζή, ἡ ὁποία ἔχει καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ὅλης διαχείρισης τοῦ ἀρχείου, καταγράφηκαν καὶ ταξινομήθηκαν στὴν εἰδική γι' αὐτὰ ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τὰ λίθινα εὐρήματα καὶ τὰ μικροαντικείμενα. Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ἐπίσης φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν φωτογράφο κ. Ἰωάννη Σαρακίνη λίθινα, κεραμικὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία συντήρησης. Ἔτσι, τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς ἀνασκαφῆς πλουτίστηκε μὲ 1212 νέα ἀσπρόμαυρα ἀρνητικά. Ἀπὸ τοὺς σχεδιαστὲς Ἀνδρέα Κοντονῆ καὶ Ὀλγα Ἀπέργη ἐκπονήθηκαν συνολικὰ 158 σχέδια κεραμικῶν εὐρημάτων, λίθινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων, ὁστῶν ζώων, ἀποτυπωμάτων καλαθιῶν κλπ., τὰ ὁποῖα καταχωρήθηκαν στὸ εἰδικὸ ἀρχεῖο σχεδίων.

Ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Δίον Πιερίας ἀνελήφθη ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἑρευνας καὶ Τεχνολογίας χρηματοδοτούμενο ἀπὸ τὸ Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης Ἑρευνας Τεχνολογίας (ΕΠΕΤ II). Σκοπὸς τοῦ προγράμματος, πού χάριν εὐκολίας ἀποκλήθηκε «Ἀρχαιοεργαλεῖο» («Archaeotool»), ἦταν ὁ πιλοτικὸς σχεδιασμὸς ἑνὸς ἐργαλείου καὶ γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ καταγραφή, ἀρχειοθέτηση, διασύνδεση καὶ γενικῶς διαχείριση τῶν ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν. Στὸ πρόγραμμα ἐπίσης συμμετεῖχαν τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο καὶ οἱ ἐταιρεῖες ATC, INTRACOM καὶ ANALYSIS. Ἡ συνεργασία ἀνελήφθη μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ δύο μεγάλες ἀνασκαφές —Δίου καὶ Ἀκρωτηρίου— καλύπτουν εὐρύτατο φάσμα τόσο ἀπὸ πλευρᾶς χρονικῶν περιόδων ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ποικιλίας εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων. Ἐπιστημονικὸς ὑπεύθυνος γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ ἔργου, ἡ ὑλοποίηση τοῦ ὁποίου ἄρχισε τὸ 1995, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου ἦταν ἡ διδάκτωρ ἀρχαιολογίας κ. Ἀντίκλεια Μουνδρέα-Ἀγραφιώτη.

Κατὰ τὸ 1996 συντελέστηκαν: 1. Καταγραφή τῶν ἀναγκῶν κάθε ἀνασκαφῆς προκειμένου ἢ συγκεντρωμένη μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ἐργασίας ἀρχαιολογικὴ πληροφορία νὰ μεταφερθεῖ σὲ ἠλεκτρονικὰ μέσα καταγραφῆς καὶ ἀρχειοθέτησης. 2. Συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ παρόμοιες ἐφαρμογές στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν. 3. Σχεδιασμὸς τῆς γενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ συστήματος καὶ γιὰ τὶς δύο ἐπὶ μέρους ἐφαρμογές (Ἀκρωτηρίου καὶ Δίου).

Γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς ἐφαρμογῆς Ἀκρωτηρίου ἔγιναν ἐπίσης: α) ἀνάλυση τῶν διαφόρων κατηγοριῶν θεματικῶν πληροφοριῶν. β) σχεδιασμὸς τῶν φύλλων καταγραφῆς πληροφοριῶν ἡμερολογίου καὶ γ) σχεδιασμὸς τῶν δελτίων καταγραφῆς εὐρημάτων καὶ φωτογραφιῶν.

Κατὰ τὴ φάση αὕτῃ τοῦ προγράμματος προσδιορίστηκαν οἱ «ἀπαιτήσεις τῶν χρηστῶν» μὲ βάση τὴν ὑφιστάμενη ὀργάνωση τῶν ἀρχείων καὶ τῶν ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπιδίδωξί μας εἶναι ἡ ἐνδεχόμενη ἐφαρμογὴ νέου τεκμηριωτικοῦ συστήματος ὅχι μόνο νὰ μὴ διακόψει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση ἀλλὰ τοῦναντίον νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ συνέχειά της καὶ νὰ προσφέρει νέες δυνατότητες, ὅπως εὐκόλη ἐκτύπωση ἐπιμέρους ἀρχείων καὶ ἀναφορῶν, ἀπλοποίηση καὶ βελτίωση ἐπαναλαμβανομένων διαδικασιῶν καταλογογράφησης καὶ ἀρχειοθέτησης, διαχείρισης τῶν πληροφοριῶν μὲ ποσοτικές καὶ στατιστικές ἀναλύσεις, γραφικὲς κατανομὲς κλπ. Στόχος ἐπίσης τοῦ προγράμματος εἶναι νὰ καλυφθοῦν οἱ νέες ἀνάγκες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σημαντικὴ ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ αὔξηση τῆς παραγόμενης ἀρχαιολογικῆς πληροφορίας τόσο μὲ τὴ μορφή κειμένου (ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς καὶ ἐργαστηρίων συντήρησης, κατάλογοι εὐρημάτων), ὅσο καὶ μὲ τὴ μορφή εἰκόνων (ἀποτυπώσεις ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν, σκαριφήματα, σχέδια εὐρημάτων, φωτογραφίες, βιντεοσκοπήσεις κλπ.).

Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ προγράμματος ἔγινε συστηματικὴ καταγραφὴ ὅλων τῶν ἀρχείων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου, ὥστε νὰ ἐκτιμηθοῦν ἡ ἔκταση καὶ τὰ εἶδη τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου. Ἔτσι, ἀπογράφηκαν:

- 56 τόμοι ἡμερολογίων ἀνασκαφῆς.
- Κατάλογος λιθίνων εὐρημάτων (1.957 ἐγγραφές).
- Κατάλογος ὀψιανῶν (975 ἐγγραφές γιὰ περίπου 4.000 τεμάχια).
- Κατάλογος ὀστεολογικοῦ ὕλικου (7.000 ἐγγραφές).
- Κατάλογος μαλακολογικοῦ ὕλικου (2449 ἐγγραφές).
- Γενικὸς κατάλογος λοιπῶν εὐρημάτων (κεραμικῆς, μεταλλίνων, ποικίλων μικροαντικειμένων κλπ. μὲ 7.023 ἐγγραφές).
- Σχέδια ἀρχιτεκτονικὰ καὶ τοπογραφικὰ 135.
- Σχέδια εὐρημάτων 600.
- Ἀρνητικὰ μαυρόασπρων φωτογραφιῶν 22.864.
- Ἐγχρωμες διαφάνειες 764.

Τὸ νέο σύστημα πρέπει νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀρχειοθέτηση, διαχείριση καὶ

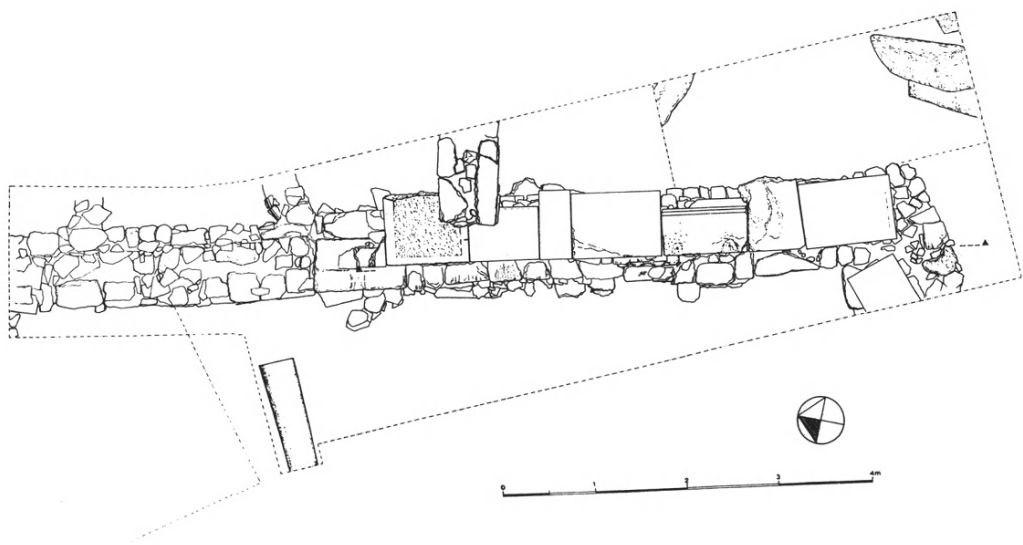
ἀλληλοσύνδεση διαφορετικῶν εἰδῶν πληροφοριῶν σὲ μορφή κειμένου καὶ εἰκόνων καὶ πληροφοριῶν διανυσματικοῦ τύπου, νὰ ἐξασφαλίζει τὴν προστασία καὶ τὴ μακροβιότητα τῶν δεδομένων καὶ νὰ εἶναι φιλικὸ στὸν χρήστη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κατὰ τὸν σχεδιασμὸ δόθηκε ἔμφαση στὴ λειτουργία τοῦ κειμένου τοῦ ἡμερολογίου καὶ τοῦ ἡμερήσιου σχεδίου ὡς τῶν βασικῶν στοιχείων ἀναφορᾶς καὶ ἀλληλοσύνδεσης γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἐπιμέρους εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, ποὺ ἀποκαλύπτονται, καταγράφονται καὶ ἀποτυπώνονται σχεδιαστικά καὶ φωτογραφικά κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασία. Γιὰ τὴν ἡλεκτρονικὴ καταγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ ἡμερολογίου κάθε ἀνασκαφικοῦ τομέα ἦταν ἀπαραίτητὴ ἡ ἐξασφάλιση ὁμοιογένειας στὸν τρόπο τεκμηρίωσης. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ σχεδιάστηκε εἰδικὸ δελτίο ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἐλάχιστὴ ἀνασκαφικὴ ἐνότητα ἡμερήσιας ἐργασίας καὶ ἀποφασίστηκε ὁ ὁμοιογενὴς τρόπος σύνταξης τῶν ἡμερήσιων σχεδίων. Τὰ ὑπόβαθρα τῶν σχεδίων αὐτῶν εἶναι ἀποσπάσματα τοῦ γενικοῦ τοπογραφικοῦ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ διαθέτουν τὰ γεωγραφικά σημεῖα ἀναφορᾶς τοῦ κανάβου. Στὰ ὑπόβαθρα αὐτὰ καταγράφονται μὲ ἀπόλυτες συντεταγμένες καὶ ἀπόλυτα ὑψόμετρα ὅλα τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ οἱ κατασκευεὺς σύμφωνα μὲ τὸ Γεωγραφικὸ Σύστημα Πληροφοριῶν (GIS).

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 115-116)

Κατὰ τὸ 1996 ἐρευνήθηκε στὴν πόλη τῆς Νάξου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Β. Λαμπρινουδάκη σὲ συνεργασία μὲ τὸν δρᾶ Ἀ. Βλαχόπουλο καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα Ε. Λαμπρινοῦ τὸ νότιο ἥμισυ τῆς ἰδιοκτησίας Ἰσπανόπουλου, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση οἰκοδόμησης καὶ κατεδάφιση ὑφιστάμενου ἐκεῖ ἐρειπωμένου οἰκίσκου (εἰκ. 1). Τὸ βόρειο μέρος τοῦ οἰκοπέδου (τότε ἰδιοκτησίας Βασιλάκη) εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὸ 1980 (βλ. ΠΑΕ, 262). Ὁ χῶρος βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Γρόττας, περὶ τὰ 15 μ. δυτικὰ τῆς πλατείας Μητρόπολης.

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ οἰκόπεδο Βασιλάκη - Ἰσπανόπουλου.

Κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς - βυζαντινῆς ἐπίχωσης καὶ τῶν μεσαιωνικῶν ταφῶν ποὺ ἀπαντοῦν στὴ Γρόττα καὶ τὰ Ἀπλώματα ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 10 μ. ἡ συνέχεια πρὸς τὰ ΝΔ ἰσχυροῦ τοίχου, τοῦ ὁποῖου τμῆμα εἶχε φανεῖ καὶ τὸ 1980 (πίν. 115). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐδραζόταν ἐπάνω σὲ ἰσχυρὴ ἐλληνιστικὴ καὶ πρώιμη ρωμαϊκὴ ἐπίχωση μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ποὺ περιεῖχε καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ στὸ νότιο ἄκρο του στρεφόταν πρὸς τὰ δυτικὰ. Ἀπετελεῖτο ἀπὸ θεμέλιο μὲ γνευσίους καὶ γρανίτες καὶ εὐθυνηρία ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐλληνιστικῶν ἀναθηματικῶν ἢ ταφικῶν μνημείων (γνωστῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ) σὲ δεύτερη χρῆση (πίν. 116α). Τὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν τὴν ἐρμηνεία του ὡς ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὶς ἐπιχώσεις ποὺ ἀπλώθηκαν πρὸς τὴν ἀκτὴ (ὕψος εὐθυνηρίας ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας +2.78 μ.) ὅταν τὸν 2ο πιθανῶς μ.Χ. αἰ. ὁ οἰκισμὸς κατέλαβε καὶ τὸν χώρο τῆς παλαιᾶς ἀγορᾶς. Ἀπὸ τὴν ὑπὸ τὸν τοῖχο ἐπίχωση προέρχεται ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει ἔκδικο, δη. πληρεξούσιο πόλεως (τῆς Ρώμης;) σὲ οἰκονομικὰς διεκδικήσεις (πίν. 116β).

Κάτω ἀπὸ τὴν παχιά ἐλληνιστικὴ - ρωμαϊκὴ ἐπίχωση ἐρευνήθηκε καθαρὸς πρωτογεωμετρικὸς ὀρίζων στὸ ἐπίπεδο περίπου τῆς θάλασσας.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΕΩΜΠΟΥΡΓΟ ΤΗΝΟΥ (1995-1996)

(Πίν. 117-120)

Στὰ πλαίσια τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὸν Ν.Μ. Κοντολέοντα στὸ Εὐμπουργο τῆς Τήνου¹ διεξήχθη ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα καθαρισμὸς καὶ μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τειχῶν προκειμένου νὰ διευκρινισθοῦν τὰ χρονολογικὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ τείχους καὶ τῆς ἐκεῖ ἀνευρεθείσης κεραμεικῆς. Στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔλαβαν μέρος οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς Νίκη Σακκά, Γιώργος Παπασάββας καὶ Ἄννα Λέκκα, καθὼς καὶ μερικοὶ προπτυχιακοὶ φοιτητὲς. Ἡ καταγραφὴ τῶν παλαιῶν εὐρημάτων προχώρησε μὲ τὴ βοήθεια φοιτητῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια Εὐρυδίκη Λέκα, ἐνῶ τὴν ἡλεκτρονικὴ καταγραφὴ ἔκανε ἡ Μαρία Κουτσουμποῦ μὲ τὸ πρόγραμμα Filemaker Pro, τὸ ὁποῖο προσαρμόσε στὰ ὑπάρχοντα δεδομένα ἡ Εἰρήνη Γρατσιά².

Ἀπὸ τὰ τμήματα τοῦ ὁχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ ποὺ ἐκτεινόταν σὲ διαδοχικὰ ἄνδρα στὶς ΝΔ καὶ Δ ὑπώρειες τοῦ ἀπόκρημνου βράχου τοῦ Εὐμπουργοῦ ὁ Ν. Κοντολέων ἐντόπισε καὶ ἐρεῦνησε ἀνασκαφικὰ δύο μεγάλα τμήματα ποὺ ὀνόμασε ἀντίστοιχα «τεῖχος Α»³ καὶ «τεῖχος Β»⁴

---

1. Γιὰ τὶς παλαιὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ Εὐμπουργο τῆς Τήνου γενικῶς: Ν.Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ΠΑΕ 1949, 121-134. ΠΑΕ 1950, 264-8. ΠΑΕ 1952, 533-546. ΠΑΕ 1953, 258-267. ΠΑΕ 1955, 259-263. ΠΑΕ 1958, 220-227.

2. Ἡ καταγραφὴ τοῦ ὕλικου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν στηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ τὸ ΥΠΠΟ, ἐνῶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Αἰγαίου καὶ τὴ Νομαρχία Κυκλάδων.

3. ΠΑΕ 1958, 221, εἰκ. 1.

4. ΠΑΕ 1949, 122 σημ. 1. ΠΑΕ 1950, 266 εἰκ. 3-4. ΠΑΕ 1953, 258.

ἀναγνωρίζοντάς τα ὅμως ὡς τμήματα ἑνὸς ἐνιαίου ἀρχαίου τείχους μέσου πλάτους 2.50 μ. πού εἶχε ἐπιδιορθωθεῖ ἐσωτερικά κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Τὸ τμήμα πού εἶχε χαρακτηριθεῖ ὡς «τεῖχος Α» ἐκτείνεται σὲ δύο συνεχόμενα ἄνδхра ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα διέρχεται ἓνας δρόμος μέσου πλάτους 2 μ. (εἰκ. 1-2). Στὸ τμήμα τοῦ τείχους πού βρισκόταν στὸ ὑψηλότερο ἄνδρo στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου ἢ τοιχοδομία ἔχει μεγαλιθική, κυκλώπεια μορφή μὲ ἀδρομερῶς ἐργασμένους ὀγκολίθους (πίν. 117α-β), ἐνῶ στὸ ἄλλο τμήμα του πού βρίσκεται στὸ χαμηλότερο ἄνδρo ἢ τοιχοδομία εἶναι ἀπλῶς πολυγωνική (πίν. 117α). Ἡ ἐντυπωσιακὴ διαφορὰ στὴν τοιχοδομία τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῶν δύο συνεχόμενων τμημάτων τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θεωρήθηκε ὅτι πιθανότατα ὑποδηλώνει διαφορετικὲς φάσεις τοῦ τείχους ἢ ἐνδεχομένως δύο ὀχυρωματικοὺς περιβόλους, ἓναν παλαιότερο καὶ ἓναν νεώτερο⁵. Ἡ εἰκασία αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού σύμφωνα μὲ τὴν ἐνδειξὴ πού σημειώνεται στὰ κιβώτια φύλαξης προέρχεται ἀπὸ τὸ «τεῖχος Α». Πρόκειται γιὰ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς, ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει κυρίως ἀρχαῖα καὶ κλασσικά ὄστρακα, ἀρκετὰ μυκηναῖα ἀλλὰ καὶ πολλὰ Σκοτεινῶν Χρόνων (πίν. 118β), χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνωστὸ τὸ ἀκριβὲς σημεῖο εὑρεσης. Δεδομένης τῆς σπανιότητος τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς ἀπὸ στρωματογραφημένες ἀνασκαφὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τεῖχη θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ στρωματογραφία τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς στὸ τμήμα τοῦ τείχους πού βρισκόταν στὸ χαμηλότερο ἄνδρo, τὸ ὁποῖο καὶ χαρακτηρίσθηκε πρὸς διάκριση «τεῖχος ΑΑ», ἐνῶ ὁ παλαιὸς ὅρος «τεῖχος Α» διατηρήθηκε γιὰ τὸ τμήμα τοῦ τείχους στὸ ὑπερκείμενο ἄνδρo (πίν. 117α).

Προηγήθηκε τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἀπὸ τὸν τοπογράφo Ν. Ζαννῆ, ἐνῶ τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ἐπιμελήθηκε σχεδιαστικὰ ὁ Θ. Κοῦρος, ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε ἡλεκτρονικά καὶ τὸν κἀνναβο (εἰκ. 1-3). Οἱ ὑπάρχοντες τοῖχοι ἀριθμήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν στὸ τοπογραφικὸ μὲ στόχο τὴ συστηματικὴ μελέτη τῆς πορείας καὶ τῶν φάσεων τοῦ τείχους. Γιὰ τοῦτο

5. Βλ. P. THEMELIS, *Frühgriechische Grabbauten* (Mainz 1976), 5-6, ὁ ὁποῖος πρῶτος σχολίασε τὴ μεγάλη διαφορὰ τῆς τοιχοδομίας τῶν δύο τμημάτων ὡς ἐνδεχομένως χρονολογικὴ διαφορὰ.

ἀποτυπώθηκε τοπογραφικά καὶ σχεδιαστικά καὶ τὸ τρίτο ὑπερκείμενο ἄνδρo, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὰ ΒΔ, πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ξυνάρα καὶ ἀκριβῶς στὶς ρίζες τῶν ἀπότομων βράχων τοῦ Ξώμπουργου (εἰκ. 1). Στὸ φρύδι τοῦ ἀνδρoου αὐτοῦ ἐντοπίσθηκε ἡ ὕπαρξή ἀδρομερῶς εἰργασμένων ὀγκολίθων πού διαπλέκονται μὲ τοὺς φυσικοὺς βράχους δημιουργώντας μία ἰσχυρὴ φυσικὴ ὀχύρωση, ἡ ὁποία χαρακτηρίσθηκε ὡς «τεῖχος ΑΚ» καὶ ἀποτυπώθηκε σχεδιαστικά (εἰκ. 2). Καθὼς τὸ ἀπόκρημνο αὐτὸ ἄνδρo εἶναι ἀνοικτὸ στοὺς πολὺ ἰσχυροὺς βόρειους ἀνέμους τὸ «τεῖχος ΑΚ» ἔχει ὑποστῇ μεγάλες φθορὲς καὶ ἐλάχιστοι μόνον ἀπὸ τοὺς φερτοὺς ὀγκολίθους παραμένουν στὴ θέση τους. Οἱ περισσότεροι ἔχουν κυλήσει στὰ πολὺ χαμηλότερα ἄνδρo ἀφήνοντας μεγάλα κενὰ ἢ καὶ μόνον τοὺς φυσικοὺς βράχους ὄρθιους στὸ ἄκρο τοῦ ἀνδρoου. Γιὰ τοῦτο ἡ συνάφειά του μὲ τὸ «τεῖχος Α» στὸ χαμηλότερο ἄνδρo παρουσιάζει κενό (πίν. 1176), ἐνῶ πολλοὶ ὀγκολίθοι αὐτοῦ τοῦ τύπου βρίσκονται στοὺς γειτονικοὺς ἄγρους στὰ χαμηλότερα ἄνδρo, ὅπου προφανῶς κύλησαν μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων. Λεπίδες ὀφianoῦ καὶ λίγα πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα πού περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδρoου τοῦ «τείχους ΑΚ» ἐφιστοῦν τὴν προσοχὴ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ χρονολόγησή του, ὅπως καὶ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ «τεῖχος Α» στὸ χαμηλότερο ἄνδρo, ὅπου ἐπιφανειακὰ φαίνεται ὅτι κυριαρχεῖ ἡ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ.

Τὸ «τεῖχος Α» δὲν ἀνασκάφηκε, ἀλλὰ ἀποψιλώθηκε γιὰ νὰ σχεδιασθεῖ (πίν. 1176). Ἡ ἀποψίλωση ἔγινε κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς σὲ μία μικρὴ ζώνη πλάτους 2 μ., στὴν ὁποία ὅμως δὲν βρέθηκε κεραμεικὴ. Ἡ ἀπουσία ὀστράκων σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἂν καὶ ἐντυπωσιακὴ, δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ μεγάλη κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ πού παράλληλα δοκιμάζεται ἰσχυρὰ καὶ ἀπὸ τοὺς βορείους ἀνέμους. Ὁστρακα διαφόρων ἐποχῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μυκηναϊκὰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀνδρoων πού βρίσκονται χαμηλότερα. Τὸ «τεῖχος Α» εἶναι κτισμένο μὲ ἀδρομερῶς ἐπεξεργασμένους ὀγκολίθους ἀπὸ ντόπιο γρανίτη χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, ἀλλὰ μὲ τὴ χρῆση σφηνῶν ἀπὸ μικρότερους λίθους, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο. Φυσικὰ πολλοὶ δόμοι του ἔχουν κυλήσει ἀφήνοντας μικρὰ ἢ μεγάλα χαίοντα κενὰ καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του φέρει ξερολιθιὲς σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Οἱ ὀγκολίθοι πού χρησιμοποιοῦνται ὡς δόμοι τοῦ «τείχους Α» στηρίζονται κατευθεῖαν ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο πού ἔχει ὑποστῇ ἐπεξεργασία ὁμαλοποίησης εἰδικὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους. Τὸ «τεῖχος Α» σώζεται σὲ μῆκος 22 μ. καὶ τὸ

Εἰκ. 1. Εώμουργο Τήνου 1995. Τοπογραφική ἀποτύπωση τῆς περιογῆς τεχνῶν (Α, ΑΑ καὶ ΑΚ).

ὕψος του σὲ ὁρισμένα σημεῖα φθάνει τὰ 2.80 μ. Τὸ μέσο πλάτος του εἶναι 2.5 μ. καὶ ἐσωτερικὰ φέρει σὲ ὁρισμένα σημεῖα νεώτερες ἐπιδιορθώσεις (πίν. 118α).

Ἡ πορεία τοῦ «τείχους Α» ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἐρωτήματα τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ τοῦτο ἀποτυπώθηκαν ὅλοι οἱ ἀδρομερῶς ἐπεξεργασμένοι ὀγκολίθοι πού θρίσκονται σκόρπιοι σὲ μία μικρὴ καὶ καμπύλη πορεία πρὸς Ἀνατολὰς, οἱ ὅποιοι ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν στὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ «τείχους Α» (εἰκ. 2). Τὸ σκεπτικὸ ἦταν ὅτι ἀντίθετα μὲ τὴν ἀναμενόμενη διασπορὰ ὀγκολίθων - δόμων στὰ χαμηλότερα ἄνθηρα ἢ παρουσία τους στὰ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ χώρου στὰ ΝΑ ἐδικαιολογεῖτο μόνον ἐὰν ὑπῆρχε καὶ ἐκεῖ κτίσμα. Γιὰ τοῦτο ἡ ὑπαρξὴ στὸ ΝΑ φρύδι τοῦ ἀνδῆρου τοῦ «τείχους Α» πολλῶν εἰργασμένων ὀγκολίθων θεωρήθηκε ὅτι ἐνδεχομένως νὰ ὀφειλόταν στὴν πιθανὴ πορεία τοῦ τείχους πρὸς τὰ ΝΑ. Τὸ «τεῖχος Α» στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἔκλεινε ἓνα χωρὸ πολὺ μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνον πού περιέβαλλε τὸ ἀρχαϊκὸ «τεῖχος ΑΑΓ». Ἡ ὑπόθεσις αὐτή, ὥστόσο, δὲν ἐρευνηθῆκε πρὸς τὸ παρὸν πέραν τῆς ἀπλῆς ἀποτύπωσης μερικῶν ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες ὀγκολίθους γιὰτὶ ἡ πυκνὴ βλάστησις ἐμπόδιζε τὴν πλήρη ἀποτύπωσιν. Ἀποτυπώθηκε ὅμως τὸ λατομεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται οἱ ὀγκολίθοι ἀπὸ γρανίτη πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς δόμοι τοῦ «τείχους Α» (εἰκ. 2). Τὸ λατομεῖο ἐντοπίσθηκε σὲ μεγάλη ἔκτασις ἐντὸς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ἀνδῆρου, ὅπου τὸ «τεῖχος Α», καὶ συνεχιζόταν καὶ στὸ ὑπερκείμενο ἄνθηρο, ὅπου τὸ «τεῖχος ΑΚ», ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἔχνη σφηνῶν στοὺς φυσικοὺς βράχους.

Κύριος στόχος τῆς ἔρευνας κατὰ τὸ 1995 ἦταν τὰ χρονολογικὰ προβλήματα πού θέτει ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ «τείχους ΑΑ», τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ «τείχους Α», ἂν καὶ παρουσιάζει μικρὴ παρέκκλιση στὴν κατεύθυνσή του (πίν. 117α, εἰκ. 1-2). Ἀρχικὰ καθαρίσθηκε ὅλο τὸ παλαιὸ σκάμμα στὴν περιοχὴ τοῦ «τείχους ΑΑ» (πίν. 117α), τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ ἀγροῦ κ. Φραγκίσκος Δελλατόλλας ὡς ἀπάνεμο χωρὸ γιὰ τὴ φύλαξιν τῶν ἀγελάδων του. Στὴ συνέχεια ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὸν καθαρισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ «τείχους ΑΑ», ὅπου ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε ἐντοπίσει τοῖχο «λοξῶς συναπτόμενον πρὸς τὸ τεῖχος»⁶. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ τοῖχος

6. ΠΑΕ 1958, 222.

Εἰκ. 2. Εὐμπουργο Τῆνου 1996. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς περιοχῆς τοῦ «τείχους Α» καὶ τοῦ «τείχους ΑΑ».

Εἰκ. 3. Εἰώμπουργο Τήνου 1996. Σχεδιαστική ἀποτύπωση τῆς περιοχῆς τοῦ «τείχους ΑΑ».

T. XIV (εἰκ. 3) ποὺ εἶχε μέσο πλάτος 1.30 μ. ἀκολουθοῦσε τὴν πορεία τοῦ φυσικοῦ βράχου (πίν. 119α) καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς δρόμου ἢ περιβόλου. Τὸ κτίσιμό του ἦταν ἐπιμελημένο μὲ δόμους μεσαίου μεγέθους ἀπὸ ντόπιο ἀσβεστόλιθο, ἀλλὰ σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σωζόταν ἀκόμη σὲ ὀρισμένα σημεῖα μία στρώση ἀπὸ πλάκες σχιστολίθου. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ἦταν ἀνάμεικτη ἀφοῦ ὁ χώρος ἦταν ἤδη ἀνεσκαμμένος ἕως τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου T.XIV.

Κατὰ τὸ 1996 ὁ καθαρισμὸς προχώρησε βαθύτερα στὸ ἄσκαφτο τρίγωνο μεταξὺ τοῦ τοίχου T.XIV καὶ τοῦ «τείχους AA» μὲ στόχο τὴν ἀνεύρεση στοιχείων χρονολόγησής καὶ τῶν δύο. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν τελευταία στρώση θεμελίωσης τοῦ «τείχους AA» σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὸ B9 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἄνω δόμου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς λάκκοι (Π1, Π2, Π3) ποὺ ἦταν λαξευμένοι στὸν φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τους ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸ «τεῖχος AA» (πίν. 119α). Οἱ λάκκοι ἦταν καλυμμένοι μὲ μικροὺς λογάδες λίθους καὶ ἀμέσως χαμηλότερα ἦταν γεμάτοι μὲ κάρβουνα, ὅσπτα, βότσαλα καὶ κεραμεικὴ κυρίως τῆς ΥΓ περιόδου. Ὁ χώρος ἦταν ἰσχυρὰ διαταραγμένος ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴ διάνοιξη τῆς θεμελίωσης τοῦ «τείχους AA». Σὲ ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λάκκους (Π1), ὁ ὁποῖος ἦταν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένος ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ τείχους βρέθηκε σχιστολιθικὸ πῶμα, προφανῶς τεφροδόχου ἀγγείου καὶ ἕνα σιδερένιο μαχαίρι σὲ κομμάτια, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὸ τμῆμα τοῦ λάκκου ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ἀπὸ τὰ ἔχνη καύσεως καὶ τὴν κεραμεικὴ ἦταν φανερὸ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ λάκκους καύσεως μιᾶς ταφικῆς συστάδας τῆς Γεωμετρικῆς περιόδου, οἱ ὁποῖοι ἔδιναν καὶ τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ «τείχους AA». Ἡ τάφος θεμελίωσης τοῦ τείχους εἶχε διανοιγεῖ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀγνοώντας τοὺς τάφους ποὺ ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ, τοὺς ὁποῖους καὶ κατέστρεψε μερικῶς ἢ ὀλικῶς. Τὸ τεῖχος, ὅπως φαίνεται στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖά του, πατοῦσε ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τοὺς λογάδες λίθους ποὺ κάλυπταν ἐνδεχομένως ἐν εἴδει τύμβου τοὺς τάφους. Συνεπῶς τὸ «τεῖχος AA» πρέπει νὰ χτίστηκε μετὰ τὸ 700 π.Χ., ὅπως εἶχε συμπεράνει ὁ Κοντολέων χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ταφικῶν πυρῶν χαμηλότερα⁷.

7. ΠΑΕ 1958, 222 «τὸ τεῖχος ἐκτίσθη οὐχὶ ἐνωρίτερον τοῦ 7ου αἰ., πιθανῶς δὲ καὶ ἀργότερον».

Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή εἶχε κυρίως ἐπικεντρωθεῖ στήν ἐξωτερική παρειά τοῦ τείχους, ὅπου ὑπῆρχαν διάφοροι συναπτόμενοι τοῖχοι (T.I, T.II, T.III, T.IV) πού εἶχαν θεωρηθεῖ ὅτι πιθανότατα ἀνῆκαν σέ πύργο μιᾶς πύλης τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ. 3). Στήν ἴδια πλευρά ὑπῆρχαν καί δύο τοῖχοι μεταγενέστεροι (T.IV καί VII) πού ἀκουμποῦσαν κάθετα στό τεῖχος. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή εἶχε ἐπίσης ἐντοπίσει ἴχνη ἀπό «τοιχάρια τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς» πού θεωρήθηκαν ὅτι ἀνῆκαν σέ οἰκισμό καί προφανῶς γιά τόν λόγο αὐτόν μία ὀρθογώνια κατασκευή ἀπό σχιστόλιθο εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐστία⁸. Ὁ καθαρισμός τοῦ 1996 ὥστόσο ἐδειξε ὅτι ἡ κατασκευή αὕτη ἦταν μικρός, κιβωτιόσχημος τάφος ἐσωτ. διαστάσεων 0.30 μ. X 0.60 μ., ἤδη καθαρισμένος (εἰκ. 1196). Μετά τόν καθαρισμό καί τήν ἀποτύπωση τῶν τοίχων πού βρίσκονταν στήν ἐξωτερική παρειά τοῦ «τείχους AA» (εἰκ. 3) καί μετά τήν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ἀνάμεσα στοὺς τοίχους T.VI καί T.VII φάνηκαν νά διαγράφονται στό ἔδαφος σέ βάθος 1.10 μ. ἀπό τὸ B6 τὰ χεῖλη δύο κυκλικῶν λάκκων καύσεως (Π4 καί Π5) πού συνδέονταν μεταξύ τους μέ μικρὴ αὐλάκα μήκους 0.35 μ. καί πλάτους 0.20 μ. καί ἦταν λαξευμένοι στό φυσικὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος (πίν. 120α).

Ὁ λάκκος Π.5 πρέπει νά καλυπτόταν ἀρχικά μέ λογάδες λίθους, ὅπως καί οἱ ἄλλοι λάκκοι καύσεως πού ἐντοπίσθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους, ἀλλὰ ὁ χῶρος εἶχε ὑποστῇ πολλὰ διαταραχὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καί γιὰ τοῦτο ἴχνη τους μόνον ἐντοπίσθηκαν. Ἀμέσως χαμηλότερα ὁ λάκκος ἦταν καλυμμένος μέ ὑποκίτρινο πηλόχωμα, ἴχνη τοῦ ὁποίου ἐντοπίσθηκαν κυρίως στήν περιφέρεια τοῦ χείλους. Ὁ λάκκος εἶναι ἓνα ὄρυγμα κωνικοῦ σχήματος, λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους εἶναι 0.70 μ. καί ὁ πυθμὲνας του βρέθηκε σέ βάθος 1.52 μ. ἀπὸ τὸ B6. Περιεῖχε πυρὲς σέ ἐπάλληλες στρώσεις μέ διαλυμένα κάρβουνα, μικρὲς πέτρες, βότσαλα, ὅστὰ καί γεωμετρικὰ ὄστρακα.

Ὁ λάκκος Π.4 βρισκόταν παρὰ τὸ ΝΔ ἄκρο τοῦ T. VII, ὁ ὁποῖος μάλιστα κάλυπτε ἓνα μέρος τοῦ λάκκου (πίν. 120α-β). Πρόκειται γιὰ ἐπίσης κωνικὸ ὄρυγμα καί ὁ πυθμὲνας του βρέθηκε σέ βάθος 1.61 μ. ἀπὸ τὸ B6. Στήν περιφέρεια τοῦ χείλους πού εἶχε ἄνοιγμα 1.00 μ. σχηματίζονται δύο κοι-

8. ΠΑΕ 1955, 259, πίν. 996.

λόττητες, μία στο δυτικό τμήμα της (0.35 μ. X 0.25 μ. X 0.29 μ.) καὶ μία στο βόρειο (0.29 μ. X 0.22 μ. X 0.19 μ.). Καὶ αὐτὸς ὁ λάκκος πρέπει νὰ καλυπτόταν ἀρχικὰ μὲ ὑποκίτρινο πηλόχωμα, πάχους τουλάχιστον 0.06 μ., ἔχνη τοῦ ὁποίου σώζονταν διάσπαρτα σὲ ἀρκετὰ σημεία. Ὁ λάκκος περιεῖχε ἐπίσης ἐπάλληλες στρώσεις καύσεως μὲ διαλυμένα κάρβουνα, βότσαλα, τμήματα ὀστέων, πολλὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα, τέσσερα πηλῖνα ἀμφικωνικὰ σφονδύλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἀκέραια, καθὼς καὶ τμήματα σιδηροῦ μαχαριδίου. Πάνω ἀπὸ τὸ πηλόχωμα ποὺ ἔκλεινε τὴν πυρὰ ὑπῆρχαν ριχτοὶ λογάδες λίθοι ποὺ σώζονταν μόνον στοὺς σημείο τοῦ λάκκου ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο T. VII καὶ ἀνασκάφηκαν μὲ μεγάλη δεξιολογία ἀπὸ τὸν Γιάννη Μαραμπότο (πίν. 1206).

Ἀκριβῶς δυτικὰ τῶν λάκκων ἐντοπίσθηκε λάξευμα τοῦ φυσικοῦ βράχου πλάτους 0.80 μ. καὶ μήκους 6.80 μ. ποὺ εἶχε πορεία ἀκριβῶς παράλληλη πρὸς τὸν T. XIV καὶ ἀποτελοῦσε τὴ βάση τῆς θεμελίωσης τοῖχου (T. XII), ὁ ὁποῖος σχηματίζει γωνία στοὺς νότιο τμήμα του καὶ συνεχίζει (T. XI) προχωρώντας κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος AA γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν τοῖχο T. XIV. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν μέχρι στιγμῆς σχήματος Π περίβολο τῶν λάκκων καύσεως ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ὑπερκείμενου «τείχους AA». Ἀπὸ τὸν περίβολο αὐτὸν ἡ ἀνωδομή εἶχε διατηρηθεῖ μόνον στὸν τοῖχο T. XIV διότι ἡ συνεχὴς χρῆση τοῦ χώρου στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους κατέληξε στὴ σχεδὸν πλήρη καταστροφὴ τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ περιβόλου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πυρῶν ποὺ περιέκλειε ὁ περίβολος εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστος, ἂν καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς διαγράφονται καθαρὰ στοὺς ἑδάφος μόλις ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίχωση τῶν 0.10 μ. ποὺ ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν.

NOTA ΚΟΥΡΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 121-122)

Στήν ἀρχαία Ἀμφίπολη συνεχίστηκαν οἱ σωστικές ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ Γυμνασίου —μέ τήν ἐποπτεία τῆς ΙΗ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας καί τή συνεχή καθοδήγηση τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠΠΟ, παράλληλα μέ τήν ἀρχιτεκτονική μελέτη τοῦ δημόσιου αὐτοῦ συγκροτήματος καί μέ τήν προετοιμασία δημοσίευσης τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν κτιρίων, τῶν ὁποίων ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη.

Τὸ ἔργο ἐπιχορηγήθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία. Στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν πώρινων δόμων τῆς Παλαίστρας, στὸν ἀνατολικὸ καί νότιο τοῖχο, στὴ μεγάλη αἴθουσα λουτροῦ, στὸν ναῖσκο καί στὸ ἐφηβεῖο. Ἐπίσης καθαρίσθηκε καί καλύφθηκε ἡ μνημειακὴ ἀνατολικὴ κλίμακα μέ κινητὰ μονωτικὰ ὕλικά γιὰ προστασία ἀπὸ τὸν παγετὸ καί συνεχίστηκαν οἱ ἐπιχώσεις μέ ἄμμο τῶν θεμελίων τοῦ κτιρίου τῶν δεξαμενῶν, τοῦ κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ καί τῶν κτιστῶν ἀγωγῶν τοῦ Ξυστοῦ. Τέλος κατασκευάστηκαν δύο λυόμενα στέγαστρα γιὰ τήν προστασία τῶν δεξαμενῶν καί τοῦ στυλοβάτη τοῦ Ξυστοῦ, πὺν παρὰ τίς σωστικές ἐπεμβάσεις παρουσιάζουν ἔντονες φθορὲς ἀπὸ τήν ἀρχαιότητα.

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως προχώρησε ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καί τῶν γλυπτῶν, παράλληλα μέ τήν καταγραφή ὅλων τῶν ἀποτμημάτων βάσεων καί βάθρων καί τὸν συσχετισμὸ μέ ὅσες παραμένουν στὴ θέση εὕρεσής τους,

καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς, τῶν σφραγισμένων ἀμφορέων, τῶν νομισμάτων καὶ μικροαντικειμένων. Ἐπίσης συνεχίστηκε ἡ σχεδίαση καὶ φωτογράφηση εὐρημάτων καὶ ἡ τακτοποίηση τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου.

Μὲ τίς παραπάνω ἐργασίες προχώρησε σημαντικὰ ἡ συντήρηση τοῦ δομικοῦ ὕλικου καὶ ἡ μελέτη τῶν κτιρίων καὶ τῶν εὐρημάτων γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ 1ου τόμου τοῦ Γυμνασίου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἐφηβαρχικοῦ Νόμου, πὺν βρίσκειται σὲ τελικὸ στάδιο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Συνεχίσθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1996 ἀπὸ συνεργεῖο ὑπὸ τὸν ζωγράφου-συντηρητὴ κ. Πέτρο Καράγιαννη ἡ ἀποκάλυψη καὶ συντήρηση τῶν τοιχο-γραφιῶν τοῦ ὄψιμου 11ου αἰ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀϊ Μιχαήλη στὴν Ἀνω Κορακιάνα Κερκύρας, τὴν ὁποία χρηματοδοτεῖ ἐξ ὀλοκλήρου τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου¹.

Στὴν ἀψίδα συμπληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸ τεταρτοσφαίριο καὶ τῶν ὀρθίων μετωπικῶν ἱεραρχῶν στὸν ἡμικύλινδρο, τῶν ὁποίων ἀποκαλύφθηκε τὸ πολὺ ἐφθαρμένο κάτω τμήμα. Ἀναδείχθηκε ἔτσι ὁ διάκοσμος τῆς ἀψίδας² (πίν. 123α).

Συμπληρώθηκε ἡ στερέωση καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ μυστακοφόρου ἀγίου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μεταξὺ τῆς ἀψίδας καὶ τῆς κόγχης τῆς προθέσεως³ (πίν. 123β). Τὸ ὄνομά του διαβάζεται *Ο [ΑΓΙΟΣ ΔΑ]ΜΙΑΝΟΣ*. Φορεῖ χιτῶνα καὶ μανδύα ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν δεξιὸ ὤμο, καὶ κρατεῖ μὲ τὰ δύο χέρια ὄρθιο νάρθηκα, διακοσμημένο μὲ ἐλίσσόμενο βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμιανθέμια. Ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος νέος ἅγιος τῆς κόγχης τῆς προθέσεως, ποὺ τοῦ μοιάζει φυσιογνωμικά, εἶναι ντυμένος κι αὐτὸς μὲ κατάκοσμο

1. Γιὰ τὸν ναό, τὸν γραπτό του διάκοσμο καὶ τὶς προηγηθεῖσες ἐργασίες βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, *Κερκ.Χρον.* XV, 1970, 155, 172, 174, ΑΔ 31, 1976, Β' 2, 233-234 καὶ ΠΑΕ 1984, 107-108· 1985, 216· 1986, 233· 1987, 267-268· 1993, 151-153. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ στὴν Η' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν πολύ-πλευρη βοήθειά τους.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1984, 107-108, πίν. 94-96α· 1987, 267, πίν. 188-189· 1993, 151, πίν. 85α.

3. ΠΑΕ 1984, 108, πίν. 96β.

μανδύα καὶ φαίνεται ἐπίσης νὰ κρατεῖ νάρθηκα, εἶναι πιθανότατα ὁ ἅγιος Κοσμάς⁴. Ἱερατικοὶ ἅγιοι εἰκονίζονται στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ὅπως ἡ Παναγία Χαλκέων⁵.

Νοτίως τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1993 τὸ κάτω τμήμα διακόνου, στηθαῖος ἅγιος ντυμένος μανδύα στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, καὶ στρατιωτικὸς ἅγιος σὲ προτομὴ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου⁶. Διαπιστώθηκε ὅτι δεξιὰ τοῦ ἁγίου τῆς κόγχης σώζεται ἡ ἐπιγραφὴ ...ΡΟΔΡΟΜΟ, ποὺ συμπληρώνεται [Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟ[C], ἐνῶ ὁ στρατιωτικὸς ἅγιος συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ ΘΕ[Ο]ΔΩΡΟ[C]. Οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι ἔχαιραν μεγάλης τιμῆς καὶ μερικές φορές τοποθετοῦνται σὲ θέση πιὸ περίοπτη καὶ ἀπὸ τῶν ἱεραρχῶν· στὸν Ὅσιο Λουκά λ.χ. στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ παριστάνεται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων, ἐνῶ στὴν Παναγία Χαλκέων ἕνας ὀξυγένης στρατιωτικὸς ἅγιος εἶναι ζωγραφισμένος στὴν κόγχη τῆς προθέσεως⁷. Χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ποδῆα ποὺ εἶναι ζωγραφισμένη κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ⁸ ἀποκαλύφθηκε πλέγμα ρόμβων ποὺ περικλείουν κύκλους.

Συνεχίσθηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωση τῶν λειψάνων τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ποὺ καλύπτονται ἀπὸ κονιάματα καὶ πολὺ σκληρὰ ἄλατα καὶ εἶχαν σφυροκοπηθεῖ πρὶν ἐπιχρισθοῦν⁹. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου σώζονται οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸν συνηθισμένο ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. τύπο: Ὅρθιοι, κατὰ μέτωπον, κρατώντας μεγάλο σταυρὸ ποὺ ὑψώνεται ἀνάμεσά τους. Τὰ ἐνδύματα τῶν δύο ἁγίων εἶναι κατὰ-

4. ΠΑΕ 1984, 108· 1986, 233, πίν. 97· 1993, 151.

5. Στὴν Παναγία Χαλκέων οἱ ἅγιοι Ἰωάννης, Κύρος, Ἑρμόλαος καὶ Θαλέλαιος εἶναι ζωγραφισμένοι στὴν κατώτερη ζώνη τῆς ἀψίδας. Βλ. I. PAPADOPOULOS, *Die Wandmalereien der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki* (Βιέννη 1966) σ. 34-35, σχ. 3.

6. ΠΑΕ 1993, 151-153.

7. E. DIEZ - O. DEMUS, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni* (Cambridge, Mass. 1931) εἰκ. 31. K. PAPADOPOULOS, ἔ.α. 36.

8. ΠΑΕ 1993, 152, πίν. 856.

9. ΠΑΕ 1986, 233· ΠΑΕ 1993, 153.

κοσμα. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος κρατεῖ σκῆπτρο· ὁ λῶρος του κοσμεῖται μὲ ἀνθεμωτὸ βλαστό. Ἡ ἁγία Ἑλένη ἔχει φόρεμα μὲ πολὺ πλατιῆς χειρίδες πού κρέμονται.

Στὸν κυρίως ναὸ καθαιρέθηκαν τὰ κονιάματα τοῦ βορείου τοίχου —μέχρις ἀποστάσεως 4.38 μ. δυτικῶς τοῦ πολὺ μεταγενεστέρου τέμπλου καὶ ὕψους 2.70 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἐπίσης μεταγενέστερο δάπεδο— καὶ ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, πολὺ ἐφθαρμένα καὶ σφυροκοπημένα. Μέχρις ἀποστάσεως 2.36 μ. ἀπὸ τὸ τέμπλο σώζονται ἐλάχιστα λείψανα ὀρθίων μορφῶν ἀπὸ μεταγενέστερο στρώμα, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται χαμηλὰ τὸ ἄρχικό.

Δυτικότερα ὁ τοῖχος κοσμεῖται μὲ ὀρθίους μετωπικούς ἁγίους καί, σὲ μία δεύτερη ζώνη, ἁγίους σὲ προτομή. Στὴν κάτω ζώνη διακρίνονται, ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, δύο ἐπίσκοποι πού κρατοῦν κλειστὸ διάλιθο εὐαγγέλιο καὶ δύο μορφές ντυμένες χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὁ πρῶτος δεξιὰ ἐπίσκοπος εἶναι ζωγραφισμένος 20 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τίς ἄλλες τρεῖς μορφές· τὸ ὠμοφόριό του κοσμεῖται στὸ ἄκρο μὲ φολίδες καὶ τρεῖς ταινίες, ὅπως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴν ἀψίδα. Τὸ δάπεδο εἶναι πράσινο, ὁ κάμπος ἔχει χρῶμα ὠχρας. Στὴν ἀνώτερη ζώνη σώζονται δύο ἅγιοι τῶν ὁποίων τὰ κεφάλια ἔχουν καταστραφεῖ. Ὁ ἀριστερὸς ὑψώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστὰ στὸ στήθος. Φορεῖ λευκὸ χιτῶνα μὲ τραχηλιὰ χρώματος ὠχρας, καὶ κόκκινο μανδύα· κοσμοῦνται μὲ ρόμβους, πού περιέχουν κύκλους στὴν τραχηλιὰ καὶ σταυροὺς στὸν μανδύα. Μπροστὰ στὸ στήθος κρέμεται λῶρος χρώματος ὠχρας, διακοσμημένος μὲ μαργαριτοποίκιλτα ὀρθογώνια διάχωρα. Ἡ μορφή δεξιὰ φορεῖ γαλάζιο χιτῶνα, τραχηλιὰ χρώματος ὠχρας, καὶ μανδύα καστανέρυθρο· κοσμοῦνται μὲ πλέγματα ρόμβων πού περιέχουν κάθετες γραμμὲς στὴν τραχηλιὰ καὶ κύκλους στὸν μανδύα. Ὁ κάμπος εἶναι χρώματος ὠχρας κάτω, μὲ κυματιστὴ παρυφή, καὶ βαθυκύανος ἐπάνω. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνάγονται, ὅπως καὶ ὁ διακόσμος τοῦ ἱεροῦ, στὴ δεύτερη πενηνταετία τοῦ 11ου αἰ. Συνηγοροῦν γι' αὐτό, ἐκτὸς τοῦ ἀναλόγου διακόσμου τῶν ἐνδυμάτων τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν, ἡ ὅμοια διαίρεση τοῦ κάμπου, μὲ κυματοειδῆ διαμόρφωση τοῦ ὁρίου μεταξὺ τῶν ζωνῶν.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 124-143)

Στὴ Μινώα* Ἀμοργοῦ, μὲ δαπάνες τοῦ Ἰδρύματος Δεκόζη Βούρου, τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἰπουργείου Αἰγαίου πραγματοποιήθηκαν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς προγραμματισμένες ἐργασίες¹: α) στερέωσης, συντήρησης, β) ἀρχιτεκτονικῆς - σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τῶν ἀνεσκαμμένων κτισμάτων, γ) συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ δ) συντήρησης, σχεδίασης, φωτογράφησης, καταγραφῆς καὶ ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

Χῶρος ἀνασκαφῆς· Ἔργασίες στερέωσης καὶ συντήρησης

Στὴν ἀκρόπολη, στὸ Ἱερό² (κτίσμα Κ) (πίν. 124α-β), σὲ συνεργασία μὲ τὴν ὑπογράφουσα καὶ τὸν πτυχιούχο Ἀρχαιολογίας Γ. Ι. Γαβαλᾶ, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς καταστρεπτικῆς μικροχλωρίδας, στερεώθηκαν οἱ λίθοι σὲ ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου καὶ στοὺς χώρους Κ 1 («οἶκος» μὲ θρανίο),

---

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται σὲ ὅλους τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων τῆς Μινώας, ἰδιαιτέρως στὸν Εὐάγγελο Μ. Θεολογίτη γιὰ τὴν πολύμορφη βοήθειά του, στὴν Μαρία Ε. Θεολογίτη καὶ στὸν Κ. Ν. Νομικό. Σὲ ὅλους ἐκφράζονται ἐγκάρδιες εὐχαριστίες. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν φιλότατο καὶ φιλόστορο Πρόεδρο τοῦ Ἰδρύματος Δεκόζη Βούρου κ. Τίμο Χριστοδούλου.

1. Καὶ ἐφέτος οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Ἀ. Παπαϊωάννου, μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σίμου Γιαννακοῦ.

2. ΠΑΕ 1985, 182 κέ. Βλ. ἐπίσης L. MARANGOU, *Minoa nell'età Geometrica*, στὸ *Atti del Seminario internazionale di studi su LE CICLADI ED IL MONDO EGEO* (Ρώμη 1992, ἐκδ. 1996) 197 κέ. μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

K/A 1, K/A 2, K/A 3, K/A 4, σύμφωνα με τις οδηγίες του Ν. Μπελογιάννη, Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Γιὰ τὴ στερέωση τῶν πλευρικῶν τοίχων, νότιου καὶ δυτικοῦ, τοῦ «οἴκου», τοῦ K 1, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς διδάκτορος Εὐγ. Γιαννουῦλη, ἔγινε συστηματικός καθαρισμός στὸν χώρο ἐκτὸς τοῦ K 1, στὴ ΒΔ γωνία, ὅπου τὸ 1986³ εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ «θρανίο» λαξευμένο στὸν ριζιμιὸ βράχο, καθὼς καὶ στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ νότιου⁴ τοίχου. Ἀποκαλύφθηκαν ἡ πρὸς Δ συνέχεια τοῦ «θρανίου» (μῆκ. 1 μ.), ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Ν τοίχου τοῦ K 1 καὶ ἐπιβεβαιώθηκαν παλαιότερες παρατηρήσεις⁵ γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τεσσάρων ἀκόμη πλακῶν ἀπὸ σχιστόλιθο ΝΔ τοῦ «οἴκου» (πίν. 125α). Τὸ σχῆμα καὶ ἡ θέση τῶν πλακῶν σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ «βράχο - δάπεδο» ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνήκουν σὲ πλακώστρωτο, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ δυνατότητα νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη στέγη τοῦ «οἴκου». Μεταξὺ τῶν λιγοστῶν κινητῶν εὕρημάτων ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ στρωματογραφικοῦ μάρτυρα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ K 1, κυρίως μικρότατα θραύσματα ἄβαφων καὶ γραπτῶν ἀγγείων γεωμετρικῶν χρόνων, συγκαταλέγεται καὶ ἀκέραιος χάλκινος δακτύλιος⁶, πιθανῶς σφηκωτήρας κόμης (πίν. 125γ) εἰδολογικὰ συγγενὴς μὲ τὰ μεταλλικὰ ἀναθήματα⁷ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἱερό.

Πρὸς προστασίαν ἀπὸ τὶς συνεχεῖς κατολισθήσεις τῆς Β παρειᾶς τοῦ ἀνασκαφικοῦ στρωματογραφικοῦ μάρτυρα⁸, ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, Ν ἀπὸ τὸ σπηλαιῶδες ὄρυγμα, κατασκευάστηκε βαθυμειδωτὸς ξηρότοιχος (πίν. 125β).

3. ΠΑΕ 1986, 217-218.

4. Ὁ καθαρισμός ἔγινε στὸν ἀνασκαφικὸ μάρτυρα τοῦ 1986: ΠΑΕ 1986, 218.

5. Ὁ.π. 218.

6. Ἀριθμ. εὐρ.: Μ96/Μχ 201. Διάμ. ἑξῶτ. 0.024 μ., μέγ. ἑσωτ. διάμ. 0.019 μ., μέγ. πᾶχ. 0.027 μ. Βρέθηκε στὴν τομὴ K/N2, στὴ στρώση 2, καὶ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ K1, τὸν «οἶκο», στὸν ὁποῖον βρέθηκε καὶ τὸ ΜΑ85/Μχ 7: ΠΑΕ 1985, 191.

7. ΠΑΕ 1985, 191 σημ. 35. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη. Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ (Ἀθήνα 1996), 155 ἀριθμ. κατ. 243 μὲ βιβλιογραφία.

8. Ἔργον 1991, 97, εἰκ. 146 καὶ ΠΑΕ 1991, 286, πίν. 178.

Ἀπὸ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν στὴν Κάτω πόλη ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ στερέωση τῶν λειψάνων κονιάματος στοὺς τοίχους καὶ στὸ δάπεδο τοῦ Ρωμαϊκοῦ κτίσματος⁹, ἐπάνω ἀπὸ τὸν «ἀποθέτη τέφρας» τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων, ἡ στερέωση καὶ τὸ «στεφάνωμα» τοῦ βοτσαλωτοῦ δαπέδου στὸν χώρο τοῦ «Σαραπείου»¹⁰ (πίν. 126α), ἡ στερέωση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κτίσματος Δ1¹¹ (πίν. 126β) καθὼς καὶ ἡ συγκόλληση τῶν λίθων στὴν ἀνατολική παραστάδα τῆς μνημειακῆς πύλης (πίν. 128β).

Προστατευτικοὶ ξηρότοιχοι κατασκευάστηκαν στὸν ἐσωτερικὸν χώρο τοῦ κτίσματος Δ1 γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἐτοιμόρρου ἀνατολικοῦ τοίχου καθὼς καὶ στὸν στρωματογραφικὸ μάρτυρα στὰ τετρ. ΝΔ/3-5.

Τὸ λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο φρέαρ, δυτικὰ ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ, μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου Χρ. Μητσοπούλου¹², τὴ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση, ἐπιχρίστηκε μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ μονωτικὸ ἐπιφανείας¹³. Ἡ στερέωση τῶν εὐθρυπτῶν τοιχωμάτων καὶ τοῦ πυθμένος τοῦ εὐμεγέθους φρέατος ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ τοὺς θερινοὺς μῆνες, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἔλλειψη νεροῦ εἶναι βασανιστικὴ καὶ ἡ μεταφορὰ του πολυδάπανη.

9. ΠΑΕ 1984, 360, πίν. 192β. ΠΑΕ 1985, 179, πίν. 88α-β. ΠΑΕ 1986, 219, πίν. 88β καὶ ΠΑΕ 1988, πίν. 114β.

10. ΠΑΕ 1989, 285 καὶ 1995, 226 σημ. 4. Γιὰ τὰ ὕλικά πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ στερέωση καὶ τὸ «στεφάνωμα» τοῦ ψηφιδωτοῦ βλ. τὴν ἀπὸ 18.11.1996 ὑπηρεσιακὴ ἔκθεση τοῦ Ν. Μπελογιάννη, «Έργασίες Συντήρησης στὴν Μινῶα Ἀμοργοῦ».

11. ΠΑΕ 1981, 313 κέ., πίν. 212. ΠΑΕ 1982, 283 κέ., πίν. 188α καὶ ΠΑΕ 1986, 223.

12. Τὸ φρέαρ βρίσκεται στὰ τετρ. Δ 1-Δ 3 καὶ Ε 1-Ε 3, πίν. 7:7. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου πραγματοποιήθηκαν τὸ 1992 καθαρισμοὶ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Γ. Γαβαλά. Οἱ ἐργασίες ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ φρέατος συνεχίστηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1993, 1994 καὶ 1996 μὲ τὴν Χρ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ἡ ὁποία ἐτοιμάζει τὴν δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν πολυάριθμων εὐρημάτων.

13. Γιὰ τὰ ὕλικά πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴ στεγανοποίηση τοῦ πυθμένος καὶ τῶν τοιχωμάτων βλ. τὴν ἔκθεση τοῦ Ν. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ, ὅ.π. σημ. 10.

Ἀρχιτεκτονική ἀποτύπωση

Ἐφέτος συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Β. Ἐλευθερίου, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν πεσμένων οἰκοδομικῶν μελῶν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 1).

Ἡ ἀρχιτέκτων Στ. Κόκκορη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σχεδίαση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὁλοκλήρωσε τὴν ἀποτύπωση τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου¹⁴ (εἰκ. 2), καθὼς καὶ τὰ ἀποκαλυφθέντα τὸ 1995¹⁵ οἰκοδομικὰ λείψανα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 3α-β): παράλληλα ἄρχισε τὴ λεπτομερὴ ἀποτύπωση τοῦ χώρου μὲ τὸ φρέαρ, δυτικὰ ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ (εἰκ. 4) καθὼς καὶ τοῦ «ἀποθέτη τέφρας» κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα στὸ ΝΔ/3¹⁶ (εἰκ. 5).

Στὸν χῶρο ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (εἰκ. 6) συνέχισε¹⁷ τὴ λεπτομερὴ σχεδίαση τῶν λαξευμάτων στὸν φυσικὸ βράχο ἢ ἀρχιτέκτων Γιούλη Ἀναστασιάδη.

Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν κατὰ τίς ἐφετινὲς ἔρευνες στὴ μνημειακὴ πύλη, στὴ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο κλίμακα (εἰκ. 7), στὸν παρόδιο ἀγωγὸ καὶ στὸν νοτιοανατολικὸ τοῖχο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (εἰκ. 8) συμπλήρωσε ὁ ἀρχιτέκτων Γ. Ἀντωνίου.

Τέλος, ὁ Ἰ. Διαμαντόπουλος σχεδίασε εὐμεγέθη μαρμαρίνη πλάκα¹⁸ (εἰκ. 9), τὴν ὁποία ὁ ἀρχιτέκτων Μαν. Κορρές, κατὰ τὴν ἐφετινὴ ὀλιγόωρη ἐπίσκεψή του, ἀναγνώρισε ὅτι ἀνήκει σὲ βωμό.

Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα

Διενεργήθηκε στὴ μνημειακὴ πύλη (πίν. 128α-β, 129α-β, 130α-β, 131α), στὸν παρόδιο ἀγωγό (πίν. 130β, 131α-β, 132α, 133α-β), στὸν ταφικὸ

14. ΠΑΕ 1987, 258 κέ., πίν. 178β, ΠΑΕ 1988, 173-174, Εἰκ. 5, ΠΑΕ 1989, 275. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη ἐντοιχισμένης ἐνσφράγισης κεράμου (πίν. 127α).

15. ΠΑΕ 1995, 226, σημ. 2 πίν. 102α.

16. Βλ. παραπ. σημ. 11.

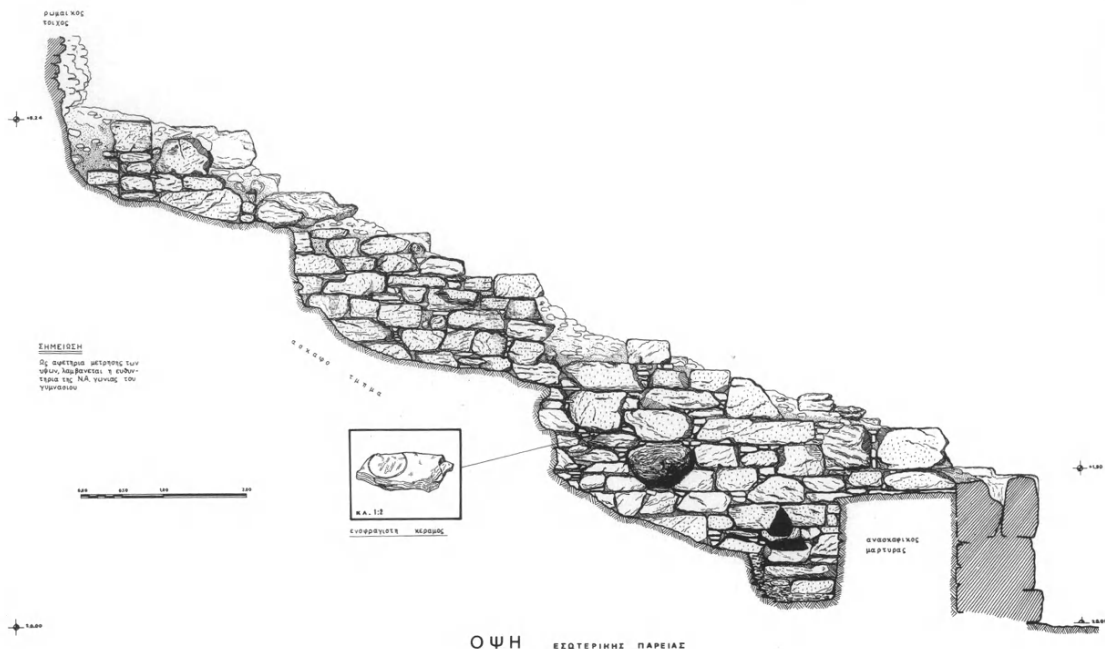
17. Πρβ. ΠΑΕ 1995, 234.

18. Ἡ πλάκα (πίν. 127β) βρίσκεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ στὸ τετρ. ΝΔ/5, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τέφρας καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸν ναό.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου μετὰ ταῖς περσμένα οἰκοδομικά μέλη (σχ. Β. Ἐλευθερίου).

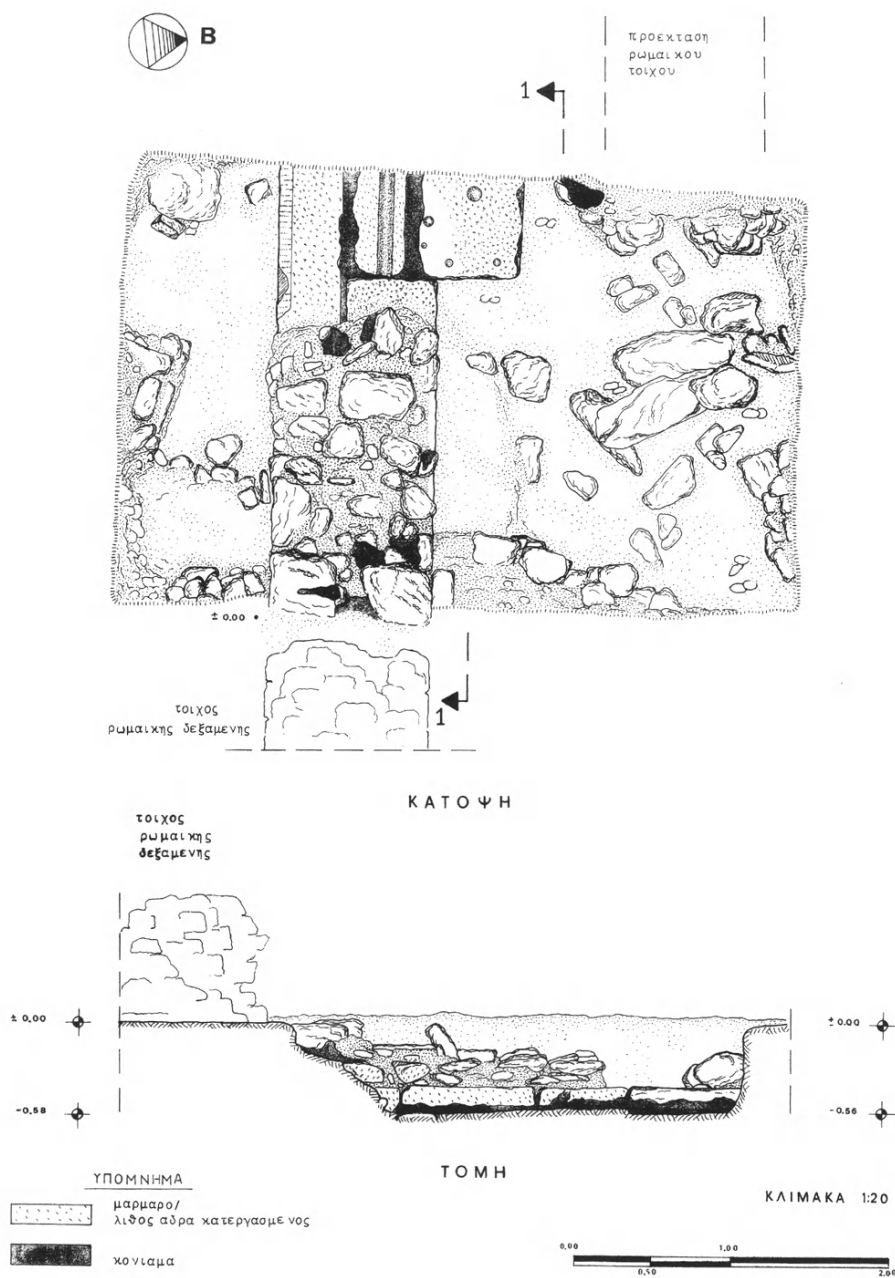

Εἰκ. 2. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου (σχ. Στ. Κόκκορη).

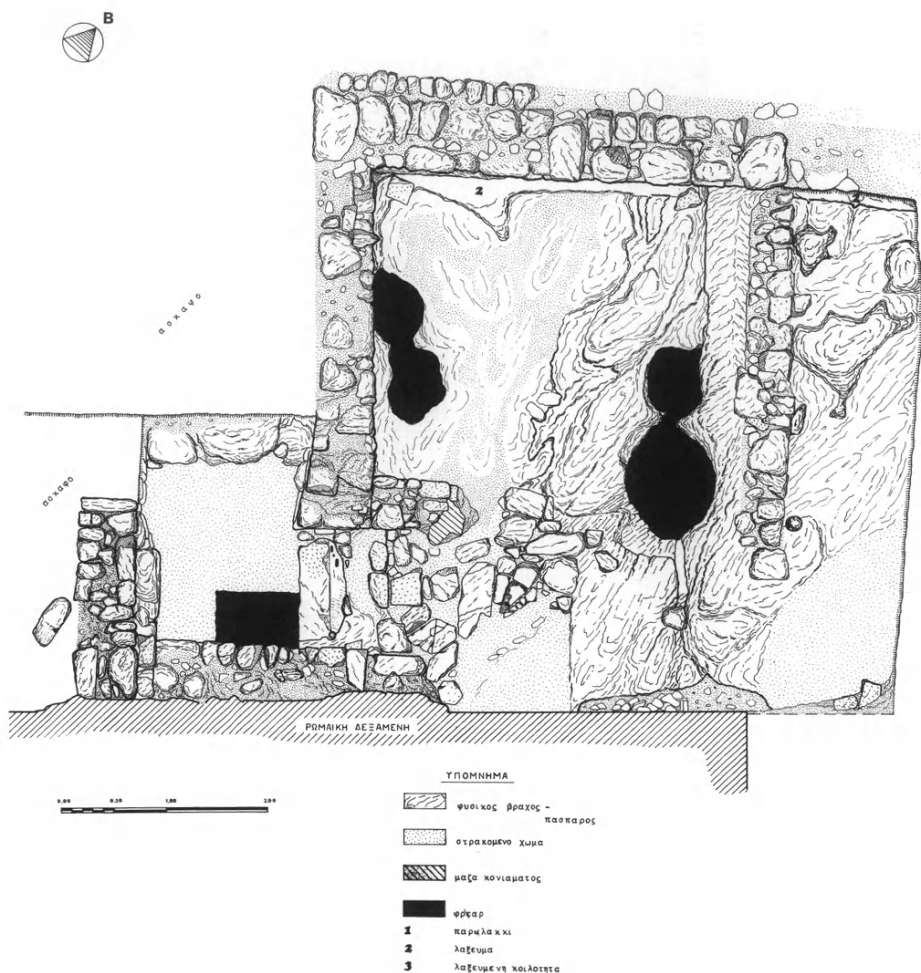
περίβολο (πίν. 1316, 137α-6, 138α, 140α-6, 141α) καὶ στὸν χώρo δυτικὰ τῆς ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς (πίν. 1416, εἰκ. 4), μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Βασ. Παππᾶ, Δρ. Φιλ., Δ. Κοκκῶνη, Γ. Γαβαλᾶ, Χριστ. Μητσοπούλου, Λ. Κουτουσάκη, ὙΕ. Γιαννικαπάνη, Βασ. Δημητρίου, τῶν τελειοφοίτων Λ. Μπουρνιᾶ καὶ Τσαμ. Χατζηνικόλα, καὶ μὲ τὴν βοήθεια τῶν φοιτητῶν Ἀ. Πανάτση, G. Schaaf, Θ. Τουμπουλίδη, Δ. Κανδύλη, Β. Σκουλᾶ, Ν. Σκάγκου καὶ Γ. Σταθακόπουλου.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πρὸς Β τῆς πύλης ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξιν κλίμακος¹⁹ λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχo (πίν. 128α-6, 129α καὶ εἰκ. 7) καθὼς

19. ΠΑΕ 1995, 230 σημ. 12. Στὸ τετρ. Β2, πιν. 6:7, ἀποκαλύφθηκαν ἑξι ἀναβαθμοί, λαξευμένοι στὸν «πάσπαρο»: ὁ νοτιότερος χαρακτηρίστηκε ὡς α καὶ βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας τῆς μνημειακῆς πύλης. Μῆκ. τῶν βαθμίδων: α': 1.60 μ., β': 1.78 μ., γ': 1.98 μ., δ': 2.30 μ., ε': 2.49 μ. καὶ στ': 2.80 μ.

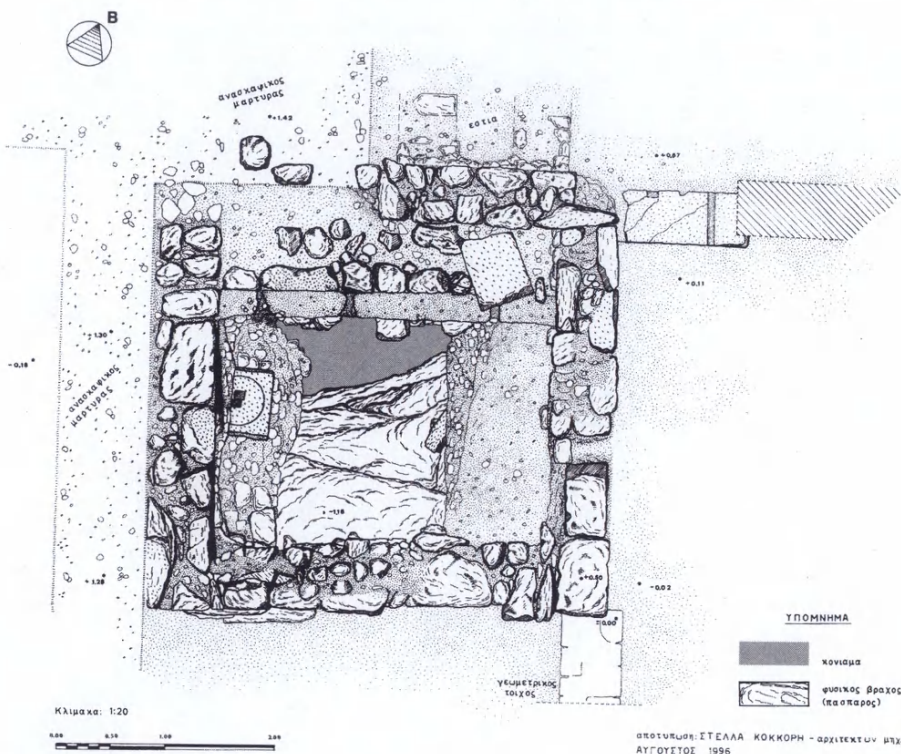
Είκ. 3α-β. Οικοδομικά λείψανα στον έσωτερικό χώρο του Γυμνασίου (σχ. Στ. Κόκκορη).

Εἰκ. 4. Κάτοψη τοῦ χώρου μετ' τὸ φρέαρ, δυτικά ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ (σχ. Στ. Κόκκορη).

καὶ τὶς παρατηρήσεις²⁰ πού διατυπώσαμε τὸ 1994 γιὰ τὴν ἀλληλουχία τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων καὶ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Καὶ ἐδῶ τὰ παλαιότερα εὐρήματα ἀνάγονται στοὺς Ὑπο-Πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, ἐνῶ τὰ νεώτερα στὸν 3ο-4ο μ.Χ. αἰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα,

20. ΠΑΕ 1994, 238 καὶ 1995, 230.

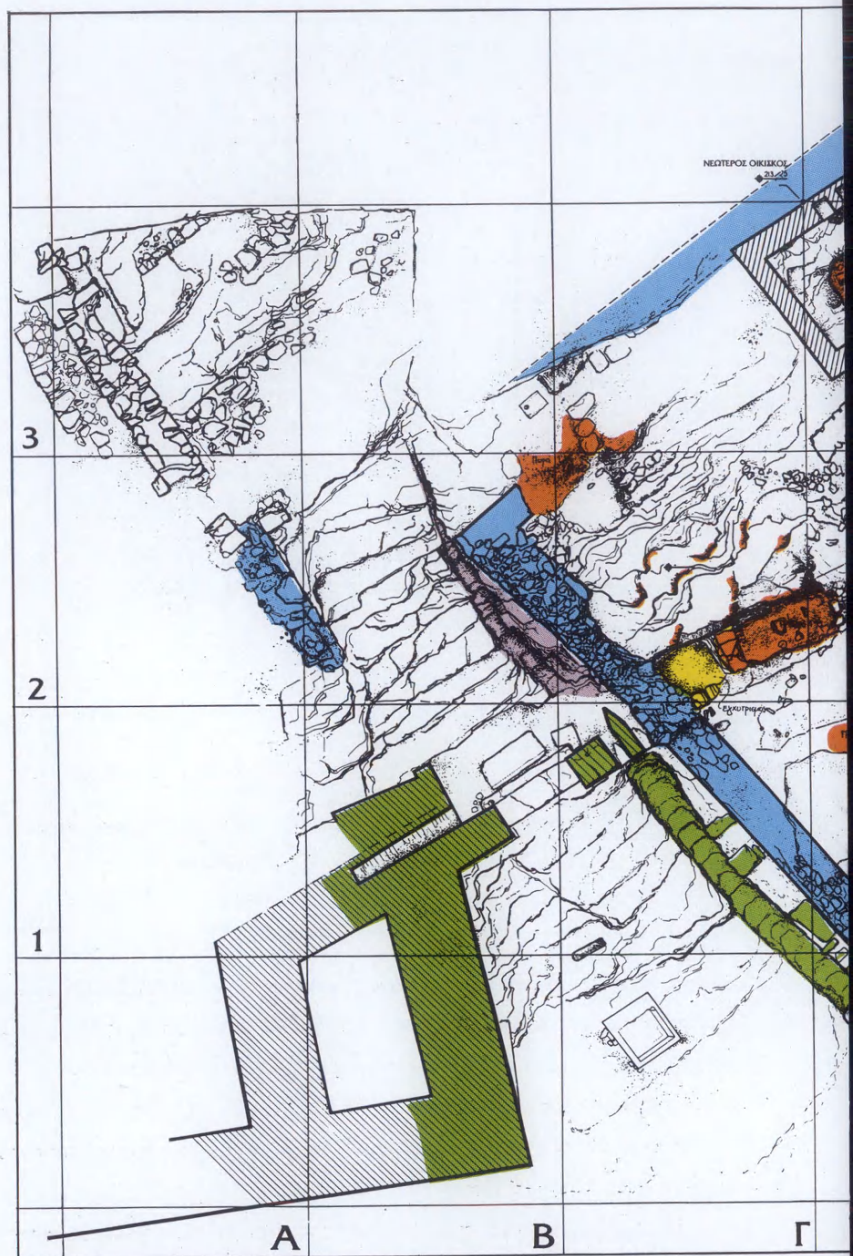
Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ «ἀποθήκη τέφρας» κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα στὸ ΝΔ/3 (σχ. Στ. Κόκκορη).

—κεραμική, γυάλινα καὶ νομίσματα—, τὰ πενιχρὰ σωζόμενα οἰκοδομικὰ λείψανα ἐπιτρέπουν τὴ διάγνωση τοῦ ἐπιπέδου τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς κατοίκησης καθὼς καὶ τοῦ στρώματος ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου.

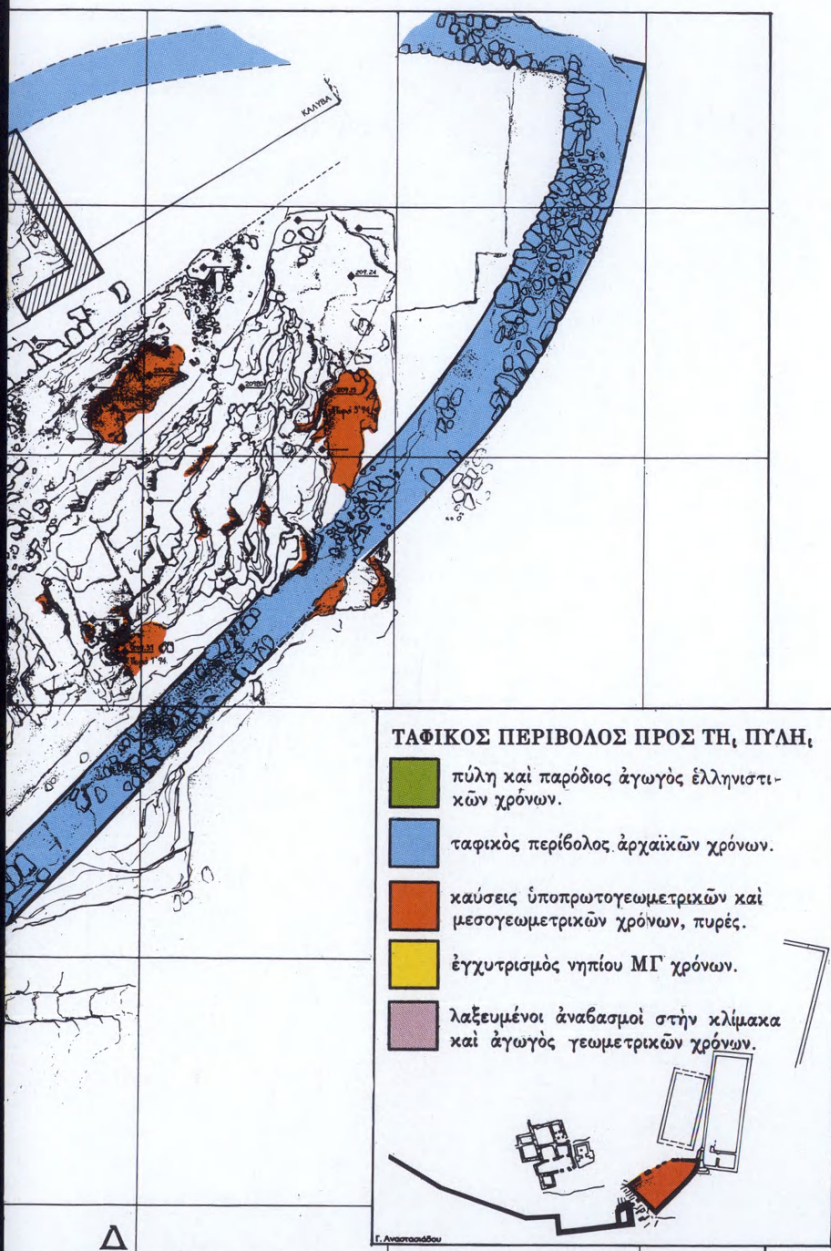
Χαρακτηριστικὸ τῆς τοιχοδομίας κατὰ τὴν ὕστερη Ρωμαϊοκρατία εἶναι ἡ εὐρεία χρῆση οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὰ παρακείμενα παλαιότερα κτίσματα, κυρίως ἀπὸ τὸν ναό (πίν. 1296).

Πληροφορίες γιὰ τὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς Γεωμετρικοὺς καὶ Ἀρχαίκοις χρόνους παρέχουν τὰ λείψανα στὶς ὑποκείμενες στρώσεις, κυρίως ὅσα βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο. Ἔτσι, ἡ ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ «πλατύσκαλου» καὶ τῶν λαξευμένων ἀναβαθμῶν τοῦ

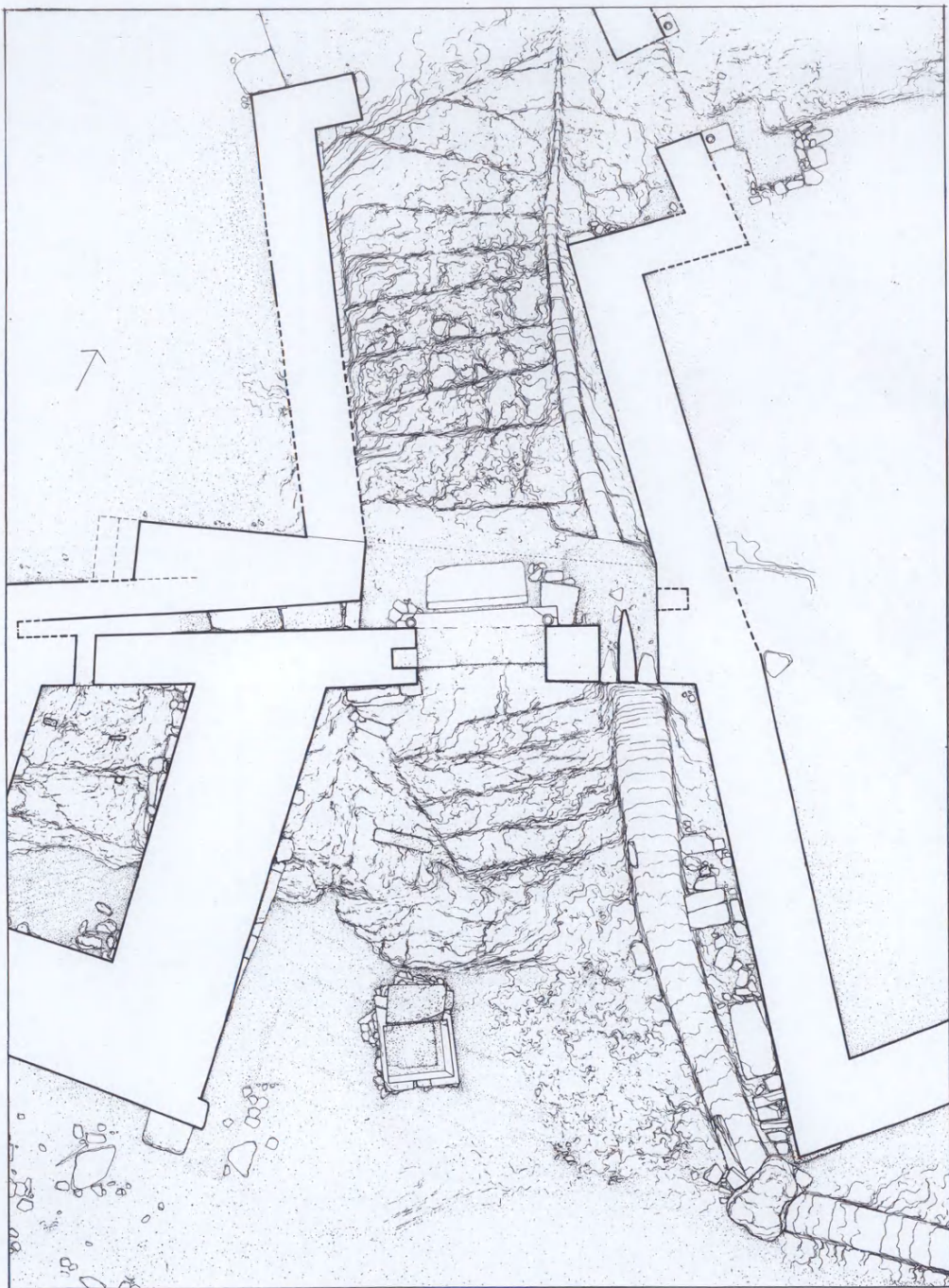

Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου καὶ τῶν λαξευμάτων στὸν φυσικὸ βράχο
(ἐγγχρ. σχ. Παν. Ἀναστασιάδης).

Εἰκ. 7. Ἡ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο κλίμαξ (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

δρόμου²¹ (πίν. 128α, εἰκ. 7), ὁ ὁποῖος συμβατικά ὀνομάστηκε «ὁδὸς Μ 1»), καθὼς καὶ ἡ λάξευση τοῦ παρόδιου ἀγωγοῦ²² στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δρόμου (πίν. 129α, εἰκ. 7-8), σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, χρονολογοῦνται στὴ Γεωμετρικὴ περίοδο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς λάξευσης τοῦ φυσικοῦ βράχου στοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους δὲν στηρίζεται μόνον στὰ νέα στοιχεῖα, ὅπως τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν παρακείμενο ταφικὸ περίβολο²³ ἀλλὰ καὶ σὲ συσχετισμοὺς πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ συνεξέταση τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων κυρίως ἀπὸ τὸν χώρο ΝΔ τοῦ Ναοῦ, ὅπως ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου μὲ τὴ θυσία θεμελίων²⁴, ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τέφρας²⁵, κλπ. Ἡ ἀκριβὴς ὅμως χρονολόγηση τοῦ πλευρικοῦ τοίχου μὲ φορὰ Β πρὸς Ν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ Μ 1 (πίν. 130α, εἰκ. 6-8), δὲν εἶναι δυνατὴ, πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Οἱ ἐνδείξεις πού παρέχουν τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως ἡ κεραμικὴ γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, καὶ ἡ τοιχοποιία, δὲν ἐξαρκοῦν γιὰ τὸν ἀκριβὴ καθορισμὸ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς τοῦ δυτικοῦ παρόδιου τοίχου τοῦ βαθυιδιωτοῦ δρόμου Μ 1.

Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῆς μαρμάρινης πύλης²⁶ στὴ ΒΑ ἀπόληξη τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς (πίν. 130β, εἰκ. 7-8), ὅχι μόνον πλούτισε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ μορφή τῆς πόλεως, ἀλλὰ ἄλλαξε ριζικὰ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Στὴν πύλη σώζονται οἱ λιθόκτιστες παραστάδες²⁷, τὸ μονόλιθο κατώφλι (πίν. 131α) καὶ οἱ στροφεῖς²⁸ τῆς βαριᾶς δίφυλλης θύρας (πλ. 1.70 μ.) καθὼς καὶ διπλὸς λιθόκτιστος ἀγωγός (πίν. 128α, 131α, εἰκ. 7). Στὸν δυτικὸ

21. Πρ6. σημ. 17.

22. Βλ. παρακάτω.

23. ΠΑΕ 1993, 204 κέ., ΠΑΕ 1994, 238 καὶ ΠΑΕ 1995, 232-234.

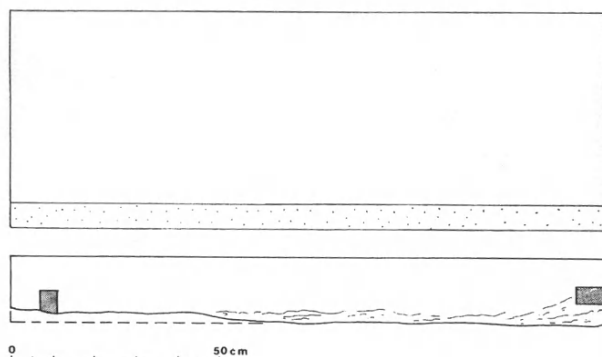
24. ΠΑΕ 1985, 180 σημ. 12, πίν. 89-91.

25. Βλ. παραπ. σημ. 11.

26. Ἔργον 1996, 84-88, εἰκ. 72-74.

27. Διαστ.: 0.74×0.75 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 0.35-0.39 μ.

28. Διάμ. στροφένων θύρας: δυτικός: 0.12 μ., ἀνατολικός: 0.13-0.14 μ.

Εἰκ. 9. Μαρμάρινη πλάκα, πιθανῶς ἀπὸ βωμό (σχ. Ι. Διαμαντόπουλου).

σταθμό²⁹ τῆς πύλης σώζεται ἡ λιθοκτιστὴ «θήκη»³⁰ (πίν. 1306), γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ μοχλοῦ ἀσφαλείας, τῆς «ἀμπάρας»³¹ ποὺ ἔκλεινε τὴ θύρα.

Νότια ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς πύλης ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς βαθμίδες λαξευμένες στὸν βράχο, ἡ πρὸς Νότον συνέχεια τοῦ λαξευμένου παρόδιου ἀγωγοῦ³² (πίν. 132α-6), καθὼς καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου³³ (πίν. 1316, 133α, εἰκ. 6-8). Ἐδῶ, χάρις στὴν μεγάλου πάχους

29. Γιὰ τὸν ὄρο σταθμὸς θύρας βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, 2 (1959-1960), 41-42, σημ. 1, 106 καὶ 187. Τ. ΣΑΛΗ, *Τὸ Μυκηναϊκὸ Μέγαρο μὲ βάση τίς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β* (διδ. Διατρ., Ἀθήνα 1990) 83 88 σημ. 240· τῆς ἰδίας, *Λεξικὸ Μυκηναϊκῶν Τεχνικῶν ὄρων* (Ἀθήνα 1996), 279, λ. σταθμὸς, μὲ βιβλιογραφία.

30. Πρβ. ΠΑΕ 1991, πίν. 187α. Γιὰ τὸν ὄρο θήκη βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 331 σημ. 1 καὶ 352.

31. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 19 σημ. 4 καὶ 130 σημ. 1-2.

32. Στὸ τετρ. Γ 1, πιν. 6:7, τὰ νεώτερα χρονολογήσιμα εὐρήματα ἀπὸ τὴ στρώση μέγ. πάχους 0.30-0.35 μ. ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ «πασπάρου», ὅπως ἡ ἐρυθροβαφῆς κεραμικὴ καὶ λύχνος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαῖο «γέμισμα» τῶν ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων. Τὰ παλαιότερα, μελαμβοφῆς κεραμικὴ, λύχνοι, πινάκια μὲ ἀκκιδωτὴ διακόσμηση, ἓνα χάλκινο νόμισμα (M96/XN1) ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ γυάλινα θραύσματα (M96/Γ110), παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου καὶ στὴ μέση ἑλληνιστικὴ περίοδο.

33. Βλ. παρακάτω.

«ἐπίχωση» πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν μισογκρεμισμένο χωραφότοιχο, οἱ κατώτερες στρώσεις παρέμειναν σχεδὸν ἀνέπαφες ἀπὸ νεώτερες ἐπεμβάσεις καὶ ἡ ἀλληλουχία τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων εἶναι εὐδιάκριτη. Τὰ νεώτερα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λαξευτοῦ ἀγωγοῦ χρονολογοῦνται στὸν ὄψιμο 1ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὰ παλαιότερα, ἀνάγονται στοὺς ὕστερους κλασικούς ἢ πρώιμους Ἑλληνιστικούς χρόνους· ἐξαίρεση ἀποτελοῦν μερικὰ ὄστρακα γραπτῶν Γεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ μία χάλκινη πόρπη³⁴ (πίν. 1346), τὰ ὁποῖα προφανῶς ἔχουν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸν παρακείμενο ταφικὸ περίβολο.

Μολονότι ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων χρήσης τοῦ ἐκτὸς τῆς πύλης λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀγωγοῦ δὲν εἶναι δυνατός, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀσφαλὴ χρονολογικὴ ἔνταξη τῆς κατασκευῆς τῆς μνημειακῆς πύλης καὶ τοῦ διπλοῦ λιθόκτιστου ἀγωγοῦ, δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς θύρας (εἰκ. 7), σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς στρωματογραφίας καὶ τῆς χρονολογήσιμης κεραμικῆς, οἱ χρόνοι λειτουργίας του τοποθετοῦνται στοὺς Ἑλληνιστικούς χρόνους³⁵, κατὰ προσέγγισιν μετὰ τοῦ ὄψιμου 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου καὶ τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. ἢ τοῦ πρώιμου 1ου μ.Χ. αἰ., ὁπότε καὶ διεκόπη ὀριστικὰ ἡ λειτουργία του.

Ἡ διαπλάτυνση (μέγ. πλάτ. 0.50 μ.) καὶ ἡ βάθυνση (μέγ. βάθ. 0.51 μ.) τοῦ ἀγωγοῦ ΝΑ ἀπὸ τὴν πύλη, σύμφωνα μὲ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς μνημειακῆς πύλης καὶ τοῦ διπλοῦ λιθόκτιστου ἀγωγοῦ. Στοὺς ἴδιους χρόνους φαίνεται ὅτι ἀνάγεται καὶ ἡ κάλυψή του μὲ πλάκες, κυρίως πασπαρόπλακες, ὅπως μαρτυροῦν μία κατὰ χώραν σωζόμενη καλυπτῆρια πλάκα (πίν. 1326, 1316, 133α), καὶ τὰ θραύσματα τῶν ἐν μέρει ἀποσαθρωμένων σχιστολίθων, πού βρέθηκαν πεσμένα μέσα στὸν ἀγωγό, ἀνάγονται στοὺς ὕστερους κλασικούς ἢ πρώιμους Ἑλληνιστικούς χρόνους. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἐκτὸς τῆς πύλης πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ τὴ φορὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ἕως τὴ ΝΔ του γωνία (πίν. 133α). Στὴ νοτιοανατολικὴ του ἀπόληξη, στὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἀγωγὸς διασταυρῶνεται μὲ παλαιότερο λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο μὲ

34. Βρέθηκε στὴν πρώτη στρώση στὸ τετρ. Ε 6, πιν. 5:7.

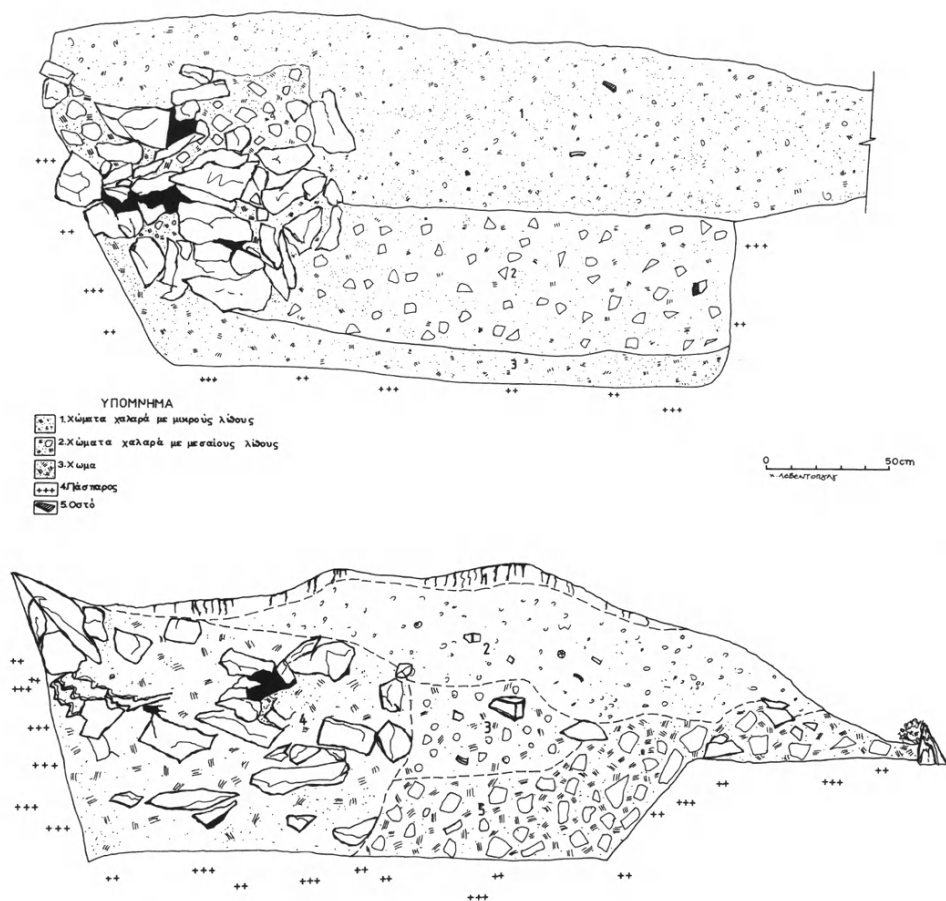
35. Στοὺς χρόνους λειτουργίας τοῦ ἀγωγοῦ προφανῶς ἀνάγονται τὰ θραύσματα μελαμβάφῶν ἀγγείων καὶ μεγαρικός σκύφος ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, εἶναι κτιστὸς καὶ σώζει πλακόστρωτο δάπεδο³⁶ (πίν. 1336).

Μολονότι δὲν ἀνευρέθη ὁ χώρος ἀπορροῆς τῶν ὑδάτων τοῦ ἀγωγοῦ, ἀπὸ τὶς μικρὰς ἐκτάσεως διερευνητικὲς τομὲς νότια ἀπὸ τὸν κτιστὸ ἀγωγὸ προέκυψαν σημαντικὰ στοιχεῖα: διεπιστώθη ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιστοῦ καὶ πλακοστρωμένου ἀγωγοῦ ὑπῆρχε παλαιότερο λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, καθὼς καὶ βαθὺ λακκοειδὲς ὄρυγμα (πίν. 134α), τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν δὲν ἀποκαλύφθηκαν. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν ἀδιατάρακτων στρώσεων τοῦ ἐξισωτικοῦ γεμίσματος λίθων καὶ χωμάτων μὲ πολυάριθμα χρονολογήσιμα εὐρήματα, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν στρωματογραφικὸ ἔλεγχο στὶς παρειὲς τῶν τομῶν (πίν. 134α, εἰκ. 10α-β), προέκυψαν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς λάξευσης τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τοῦ λακκοειδοῦς ὀρύγματος στὸν φυσικὸ βράχο, τὴ χρῆση καθὼς καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ. Τὰ στρωματογραφημένα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἡ κεραμικὴ (πίν. 135α-ε, 136α-δ, εἰκ. 11α-β), ἔδειξαν ὅτι ὁ ὑδατόλακκος, «ἀνοικτὴ» ὀμβροδεξαμενὴ, λαξεύτηκε στὴ Γεωμετρικὴ περίοδο καὶ ἦταν ἐν χρήσει στοὺς ἀρχαίους χρόνους.

Ἡ νέα διαμόρφωσις τοῦ χώρου στοὺς ὕστερους κλασικοὺς ἢ πρώιμους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς μνημειακῆς μαρμάρινης πύλης, τοῦ διπλοῦ λιθόκτιστου ἀγωγοῦ στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα, ἐπέβαλε τὴ διαπλάτυνσι καὶ τὴ θάψυνσι τοῦ ἐκτὸς τῆς πύλης λαξευμένου παρόδιου ἀγωγοῦ καθὼς καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ροῆς καὶ ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, ἢ παλαιὰ ἀνοικτὴ ὑδατοδεξαμενὴ καταργήθηκε, μὲ ἐξισωτικὸ γέμισμα, «μπάζωμα», ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατασκευάστηκε ὁ κτιστὸς πλακόστρωτος ἀγωγός (πίν. 1336).

36. Ὁ κτιστὸς, πλακόστρωτος ἀγωγὸς ἀπεκαλύφθη μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυσιν τοῦ μισογχεμισμένου χωραφότοιχου ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο μετὰ τῶν ἀγρῶν Κ. Νομικοῦ καὶ Ἰ. Κωδαίου. Ὁ χωραφότοιχος (πίν. 134α) ἦταν κτισμένος μὲ ἀρχαίους κατεργασμένους λίθους ἐπάνω στὸν ἀγωγὸ τὸν ὁποῖο εἶχε ἐν πολλοῖς καταστρέψει. Κατὰ τὴ διάλυσή του περισυνελέγησαν ἀρκετὰ θραύσματα γλυπτῶν (πίν. 134δ) καὶ οἰκοδομικὰ μέλη (πίν. 134γ).

Εἰκ. 10α. «Ὑδατόλακκος»: στρωματογραφικὴ ἀπόδοση τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ λαξευμένου ἀγωγοῦ (τετρ. Z5-Z6, πιν: 5:7). β. «Ὑδατόλακκος»: στρωματογραφικὴ ἀπόδοση τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα, νότια ἀπὸ τὸν κτιστὸ πλακόστρωτο ἀγωγό (τετρ. Z5-Z6, πιν: 5:7) (σχ. Χρ. Λεβεντοπούλου).

Ἀπὸ τὰ ἔως τώρα δεδομένα, στὸν παρόδιο ἀγωγὸ διαπιστώνονται δύο οἰκοδομικὲς φάσεις: ἡ πρώτη, ἡ παλαιότερη, στὸ Β τμήμα του, στὸν χῶρο ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ μονόλιθο κατώφλι τῆς θύρας³⁷ (πίν. 129α), φαίνεται ὅτι

37. Ἡ πρὸς Β τῆς πύλης ἀφετηρία τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 128β) δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ.

σχετίζεται μετ' τὴν ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς Ὑπο-Πρωτογεωμετρικούς-Μεσο-Γεωμετρικούς χρόνους, καὶ εἶναι σύγχρονη μετ' τὴν λάξευση τῶν ἀναβαθμῶν τῆς «ὁδοῦ Μ 1», πρὶν ἀπὸ τὴν μνημειακὴν διαμόρφωση τῆς πύλης μετ' τὸν διπλὸ λιθόκτιστο ἀγωγό.

Ἡ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση ἀσφαλῶς συνδέεται μετ' τὴν νέα διαμόρφωση τοῦ χώρου, μετ' τὴν προσθήκη τῆς μνημειακῆς πύλης στὴ ΒΑ ἀπόληξιν τῆς ἀναλημματικῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται πρὸς Δ καὶ περικλείει τὸ ἄνδρo τοῦ ναοῦ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 8).

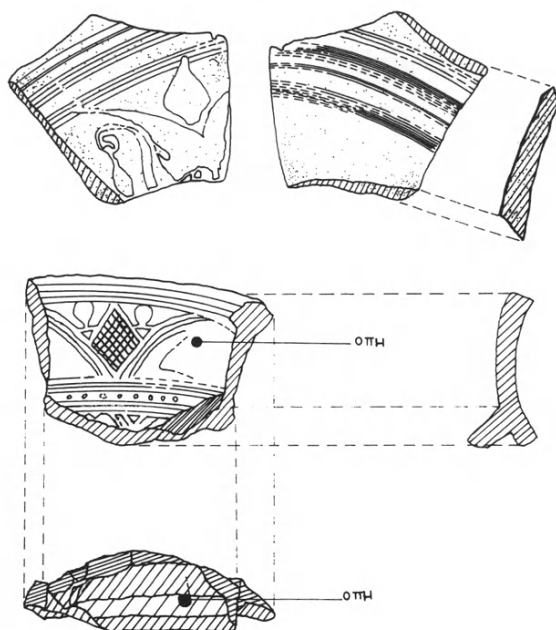
Νέα, πολυσήμαντα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὅρια τοῦ πρὸς τῇ πύλῃ ταφικοῦ περιβόλου καθὼς καὶ γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς πόλεως προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων, δυτικοῦ (πίν. 132β, 131β καὶ 137α-β) καὶ νότιου (πίν. 133α, 137β, 138α, εἰκ. 6-8). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς πύλης (πίν. 128α, 132α καὶ 137α) καὶ τοῦ λαξευμένου παρόδιου ἀγωγοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τοῦ ὁποίου ἐρεῖδεται (πίν. 131β καὶ 132β). Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν τῶν ἀρχαίων πεσμένων λίθων ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερον χωραφότοιχον (πίν. 138α), ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου πρέπει νὰ ἦταν ὑψηλός, προφανῶς πρὸς προστασίαν τοῦ «ἱεροῦ τῶν κεκμηκότων»³⁸.

Ἡ κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, σύμφωνα μετ' τὴν μαρτυρίαν τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν στρώση τῶν πεσμένων λίθων, ἐρυθροβαφῆς κεραμικῇ καὶ ἓνα γυάλινον θραῦσμα, πιθανῶς ἀνάγεται στὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Δυσχερὲς ὅμως, πρὸς τὸ παρόν, εἶναι ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς ἀνίδρυσης ἢ τῆς ἀνακατασκευῆς του.

Στὸ βόρειον τμήμα τοῦ χώρου τῶν ταφῶν³⁹, κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερον χωραφότοιχον διεσώθησαν λείψανα μιᾶς ἀκόμη πυρᾶς ἀπὸ τὴν καύση γυναικός, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ διασωθέντα κτερίσματα, κυρίως ἀπὸ τὸν μεταλλικὸ σφηκωτήρα (πίν. 138β, 139α). Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ὄστρακα (πίν. 139β) ποὺ βρέθηκαν στὴν πυρὰ συγκολλήθηκε οἰνοχόη τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 136ε, εἰκ. 12).

38. Ἐνδεχομένως ὁ ὑψηλὸς τοῖχος ἀπέβλεπε στὴν προστασία τοῦ χώρου τῶν ταφῶν καὶ ἀπὸ τὰ νερά τοῦ ἀγωγοῦ.

39. Τετρ. Β3-Γ3, πιν. 6:7.

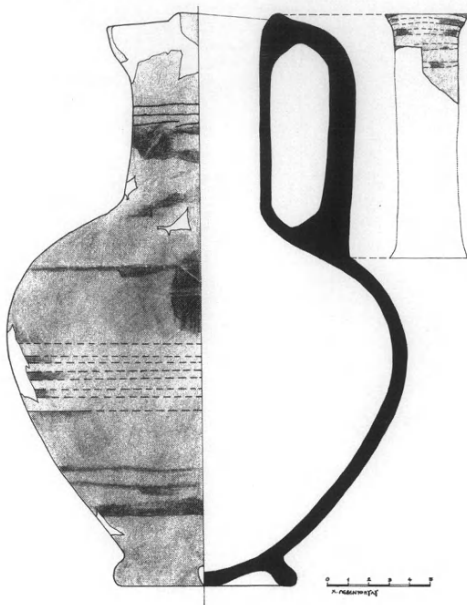

Εἰκ. 11α-β. Γραπτὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τοῦ ὑδατόλακκου
(σχ. Χρ. Λεβεντοπούλου).

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν βορείων ὁρίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου εἶναι ἡ ἀποκάλυψη, κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο, μαρμάρινης βάσης μὲ ἔγγλυφο κυκλικὸ βαθούλωμα (πίν. 1386, εἰκ. 13), προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ βάση ἦταν παραστάδα καὶ τὸ ἔγγλυφο βαθούλωμα στροφέας τῆς θύρας⁴⁰, θὰ ἐλεγχθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Β τμήμα τοῦ τετραγώνου.

Ὁ τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου στὸ νότιο (πίν. 138α, εἰκ. 6) καὶ νοτιοανατολικὸ τμήμα (πίν. 1406) ἀκολουθεῖ τὴν ἀνισοῦψή κλίση τοῦ ἀναγλύφου τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο

40. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πυλίδα πρόσβασης ἢ γιὰ «ἄβατον» (πρβ. CL. BERARD, *Eretria* III (1970), 56 σημ. 1 καὶ 59 κέ.).

Εἰκ. 12. Γραπτὴ οἰνοχόη Μεσογεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν πυρὰ 1996-1 (καύση γυναικὸς) (σχ. Χρ. Λεβεντοπούλου).

χωραφότοιχο (πίν. 140α), τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα του ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου⁴¹ (ὀχυρωματικοῦ;) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐν μέρει ἐρείδεται ὁ δυτικὸς τοῖχος καὶ τὸ ἀποχωρητήριό τοῦ Γυμνασίου (πίν. 140β, 141α). Στὰ διαταραγμένα ἀπὸ τὶς συνεχεῖς μετασκευές τοῦ ὑψηλοῦ νεώτερου χωραφότοιχου, βρέθηκαν διάσπαρτα πολλὰ θραύσματα ἀγγείων τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 142α-ε, εἰκ. 14), προφανῶς ἀπὸ τὶς καύσεις στὶς φυσικὲς καὶ λαξευμένες κοιλότητες τοῦ βράχου τοῦ παρακειμένου ταφικοῦ χώρου.

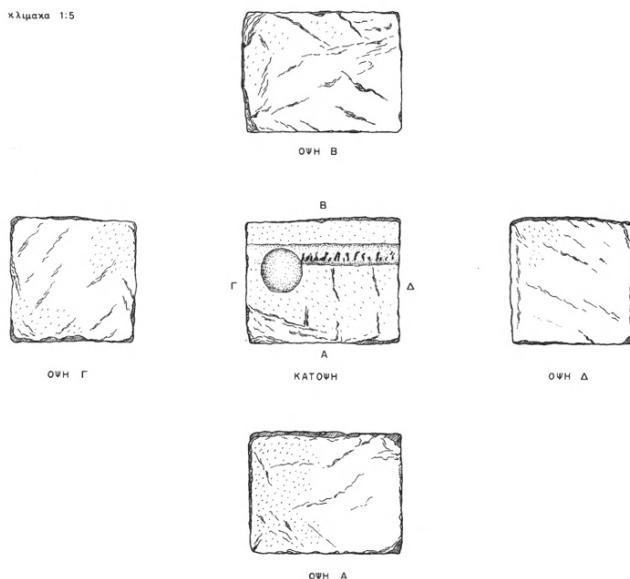
Γιὰ τὴν πλήρη ἀποσαφήνιση τῆς μορφῆς⁴² καὶ τῶν βορειοανατολικῶν

41. Τμήμα τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου εἶχε ἀποκαλυφθῆ τὸ 1987 στὴν τομὴ Γ/δ 1: βλ. ΠΑΕ 1987, 260-262, πίν. 184.

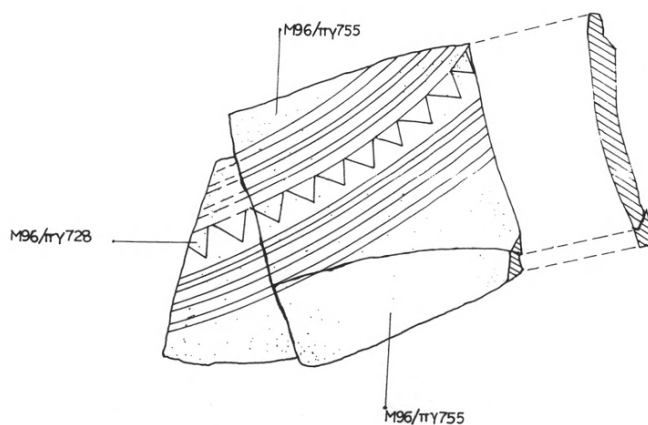
42. Τὸ προτεινόμενο τριγωνικὸ σχῆμα τοῦ περιβόλου στὴ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση (εἰκ. 6), στηρίζεται στὴν ἀποκάλυψη τῶν τριῶν γωνιῶν καὶ σὲ τυπολογικὲς συγκρίσεις συγγενῶν ταφικῶν περιβόλων: πρβ. CL. BERARD, ὅ.π. 56 κέ. μὲ βιβλιογραφία.

κλίμακα 1:5

Εἰκ. 13. Μαρμάρινη βάση σὲ δεύτερη χρήση ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο, πιθανῶς παραστάδα θύρας (σχ. Στ. Κόκκορη).

Εἰκ. 14. Γραπτὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (τομές Γ/δ2 καὶ Γ/δ3, τετρ. Ζ3, πιν 6:7) (σχ. Χρ. Λεβεντοπούλου).

ὀρίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου εἶναι ἀναγκαία ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀνατολικά καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν νεώτερο οἰκίσκο⁴³ (εἰκ. 6), ὅπου, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, κάτω ἀπὸ τὶς νεώτερες ξερολιθιές, σώζονται καὶ ἀρχαῖα οἰκοδομικά λείψανα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι, στὸν κατωφερὲς χῶρο νότια ἀπὸ τὸν οἰκίσκο καὶ τὴν καλύβα, δὲν βρέθηκαν κτιριακὰ κατάλοιπα. Ἄλλωστε, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους δὲν εἶχε διατηρηθεῖ ἐπίχωση, ἐκτὸς ἀπὸ λιγοστὰ σημεῖα, ὅπως στὶς φυσικὲς ἐγκοπές καὶ στὶς λαξευμένες κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἐὰν ἡ παντελὴς ἀπουσία οἰκοδομικῶν λειψάνων δὲν ὀφείλεται σὲ λιθαγωγία καὶ στὴ συνεχὴ καλλιέργεια⁴⁴ τοῦ χωραφιοῦ, εἶναι θεμιτὴ ἡ ὑπόθεση, ὅτι ὁ χῶρος τῶν προγονικῶν ταφῶν, ὁ ἐπιφανέστατος τόπος⁴⁵ τῆς πόλεως, παρέμενε ὅπως θὰ ἦταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα, καλυμμένος μὲ χῶμα, ἔρμα τυμβόχωστον, τύμβος προστατευμένος μὲ ὑψηλὸ τοῖχο.

Νέες σημαντικὲς πληροφορίες προέκυψαν καὶ κατὰ τὴ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν στὸ χῶρο δυτικὰ ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ (πίν. 141β, εἰκ. 4), ὅπου ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικά λείψανα τοῦ ὑδρευτικοῦ συστήματος τῆς πόλεως, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν τοιχοδομία καὶ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἀγγεῖα, στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς καὶ ἀρχαίκοις χρόνους (πίν. 143α-γ).

Συντήρηση, σχεδίαση, φωτογράφιση, καταγραφή καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκαν ὁ

43. Ὁ νεώτερος οἰκίσκος, τὸ «σταυλὶ» κτίστηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1950 μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό, μὲ «μορφοδουλεμένες πέτρες», ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ τὴν παρακείμενη μνημειακὴ πύλη.

44. Ἐπειδὴ ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἄροση, γι' αὐτὸ ἕως καὶ τὸ 1982 «τό (ἔ)σπερναν μὲ δικέλι».

45. Πρβ. τὴν ἐπιγραφή τοῦ Γυμνασίου τῆς Μινώας: IG XII 7, 235, 23. Ἐνδειξὴ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ χώρου τῶν ταφῶν κατὰ τοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ περιβόλου ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζονται τὸ ἀποχωρητήριο καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Γυμνασίου (πίν. 140β).

καθαρισμός, ἡ συντήρηση καὶ ἡ συγκόλληση ὀρισμένων παλαιῶν⁴⁶ καὶ πολλῶν νέων εὐρημάτων, πήλινων⁴⁷ καὶ μεταλλικῶν⁴⁸, ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Σ. Κορώση βοηθούμενο ἀπὸ τὴν σπουδάστρια Μ. Γεωργίου.

Ἡ φωτογράφιση τῶν χρονολογήσιμων εὐρημάτων τοῦ 1996 καθὼς καὶ ἄλλων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ὀφείλεται στὴν Ε. Μπαρδάνη. Γιὰ τὴ σχεδίαση ἀγγείων ἐργάστηκαν οἱ Στ. Δασκαλάκης, Ἰ. Διαμαντόπουλος καὶ Χρ. Λεβεντοπούλου.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

---

46. Συντηρήθηκαν πολλὰ θραύσματα ἀπὸ τὴν τομὴ TE (1987) καὶ ὅλα τὰ γραπτὰ ὄστρακα Γεωμετρικῶν χρόνων πού εἶχαν περισυλλεγεῖ ἀπὸ τὸ 1981 στὸν χώρο τῶν καύσεων· ὀρισμένα συνανήκοντα συγκολλήθηκαν μὲ νεώτερα εὐρήματα.

47. Ὅλα τὰ χρονολογήσιμα ἀντικείμενα πού βρέθηκαν τὸ 1996 στὸν χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ (πίν. 143α-γ), ἡ γραπτὴ μεσογεωμετρικὴ οἶνοχόη ἀπὸ τὴν πυρὰ 1996/1 (πίν. 136ε), ὄστρακα (πίν. 142α-ε), θραύσματα εἰδωλίων, μεγαρικοὶ σκύφοι, χρηστικά σκεύη καὶ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, κ.ἄ.

48. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ταφικὰ κτερίσματα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων συντηρήθηκαν καὶ δώδεκα νομίσματα.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΤΗΣ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 144-150)

Οί εργασίες τῆς συντήρησης στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὸ 1996 εἶχαν διάρκεια τεσσάρων ἐβδομάδων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνανασκαφέα Π. Μεταξᾶ-Muhly συμμετεῖχε καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Γ. Παπασάββας, ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς ἀνασκαφῆς Ν. Ζαρίφης καὶ ὁ συντηρητὴς μνημείων Κ. Νικάκης. Ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης Ν. Δασκαλάκης ἦταν ὑπεύθυνος τοῦ ὀλιγάριθμου συνεργείου τῶν ὀκτὼ ἐργατῶν. Οἰκονομικὸς φορέας τοῦ ἔργου τῆς συντήρησης ἦταν καὶ τὸ 1996 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης.

Μὲ ἐπιτυχία ὁλοκληρώθηκε ἡ στερέωση τῶν τοίχων τοῦ ὑπομινωικοῦ - πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L στὸν δυτικὸ τομέα καὶ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ μεσομινωικοῦ κτιρίου U (πίν. 146-147, ὀρθογ. Η-Θ50 καὶ Λ-M49), ποὺ ἄρχισε τὸ 1995. Ἐπιμέρους ἐργασίες συντήρησης ἔγιναν παράλληλα καὶ σὲ τοίχους ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ μικροζημιές στὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα, ἐνῶ ὅλες οἱ βαθιές τομές ἐπιχωματώθηκαν καὶ οἱ εὐπαθεῖς ἐπιφάνειες δαπέδων ἐπικαλύφθηκαν μὲ ἄμμο. Μεγάλης κλίμακας ἐργασίες ὑποστηλώσεων ἔγιναν στὸ νότιο τμήμα τῆς πρωτογεωμετρικῆς φάσης τοῦ βωμοῦ (πίν. 146-147, ὀρθογ. Κ50) καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἐλληνιστικοῦ-ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D (πίν. 146-147, ὀρθογ. Λ48/49), μὲ τὴ χρονολογία διαδικασίας τῆς ἀφαίρεσης μέρους τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων, στίς ὁποῖες ἐδράζονται οἱ τοῖχοι τῶν ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, καὶ τὴν ἀντιστήριξη τῆς ὑπολειπόμενης ἐπίχωσης μὲ κτιστὰ τοιχία. Τέλος στὸν νότιο τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ὁ τοῖχος τοῦ κτιρίου S ποὺ ἐκτείνεται στοὺς διαδρόμους Θ-H52/53 (πίν. 146-147) διαλύθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του, γιατί ἦταν ἑτοιμος νὰ καταρρεύσει. Ἡ ἀνασυγκρότησή του δὲν ἦταν φέτος ἐφικτή, γιατί ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ στερέωση τῶν παλαιότερων τοίχων ποὺ ἀποκα-

λύφθηκαν μὲ τὴ διάλυση τοῦ νεωτέρου καὶ γιατί ὁ προγραμματισμένος χρόνος τῶν πέντε ἐβδομάδων γιὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1996 μειώθηκε σὲ τέσσερεις, καθὼς τὸ Ἰδρυμα Ψύχα δὲν ἀνταποκρίθηκε στὸ αἶτημα γιὰ χρηματοδότηση.

Τὸ ἔργο τῆς συντήρησης συνδυάστηκε μὲ μικρές, καίριας σημασίας τομές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο ἦταν ἤδη προγραμματισμένες γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων, σχετικῶν μὲ τὰ δύο μεγάλα κτίρια U καὶ V τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1). Τρεῖς ἐπὶ πλέον ἀπρόβλεπτες τομές ἔγιναν στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς διάλυσης τοῦ ἐτοιμόρροπου τοίχου τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S στὰ ὀρθογώνια H-Θ52/53 (πίν. 146-147). Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ αὐτὲς τὶς τομές ξεπέρασαν τὶς προσδοκίες μας, καθὼς ἔδωσαν πολýτιμες πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν κάτοψη τῶν παλαιοανακτορικῶν κτιρίων U καὶ V καὶ τὴν κτιριολογικὴ ἐξάρτησή τοῦ νεώτερου ἀπὸ τὸ παλαιότερο.

Κατάλοιπα τοῦ κτιρίου V εἶχαν ἐντοπισθεῖ στὸ βόρειο, τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἱεροῦ, σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο τοῦ δαπέδου τῶν δωματίων τοῦ καλύτερα σωζόμενου κτιρίου U ποὺ διαδέχθηκε τὸ V (εἰκ. 1). Στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ εἶχαν βρεθεῖ τμήματα ἐνὸς ἐπιβλητικοῦ πλακοστρώτου, ἐπιστρωμένου στὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ ἐπικαλυμμένου ἀπὸ τὰ δάπεδα κονιάματος τοῦ κτιρίου U. Τοῖχοι ἢ ἐνδείξεις τοίχων δὲν βρέθηκαν σὲ αὐτὲς τὶς δύο περιοχὲς καὶ μόνον οἱ δύο ἀσβεστολιθικὲς βάσεις κιόνων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1993 *in situ* σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίων 19 τοῦ κτιρίου U¹, δείχνουν ὅτι τὸ πλακόστρωτο ἀνῆκε σὲ στεγασμένα διαμερίσματα τοῦ κτιρίου V. Φέτος, χάρις στὶς ἐργασίες ὑποστήλωσης τοῦ νότιου τμήματος τῆς πρωτογεωμετρικῆς φάσης τοῦ βωμοῦ, φάνηκε καθαρὰ ἡ σύνδεση τοῦ βόρειου μὲ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ πλακοστρώτου, καθὼς ἀνάμεσά τους ἀποκαλύφθηκαν νέα τμήματά του (εἰκ. 2, πίν. 144α-β). Ἔτσι ἡ ἀπόδοση τοῦ βόρειου καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος στὸ ἴδιο κτίριο δὲν στηρίζεται πιά μόνον σὲ στρωματογραφικὰ κριτήρια.

Στὸν νότιο τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ὅπου ἡ κλίση τῆς πλαγιᾶς εἶναι πολὺ ἀπότομη, διασώθηκαν κάποια τμήματα τῶν θεμέλιων δόμων τοῦ

1. ΠΑΕ 1993, 213 εἰκ. 3 πίν. 130γ.

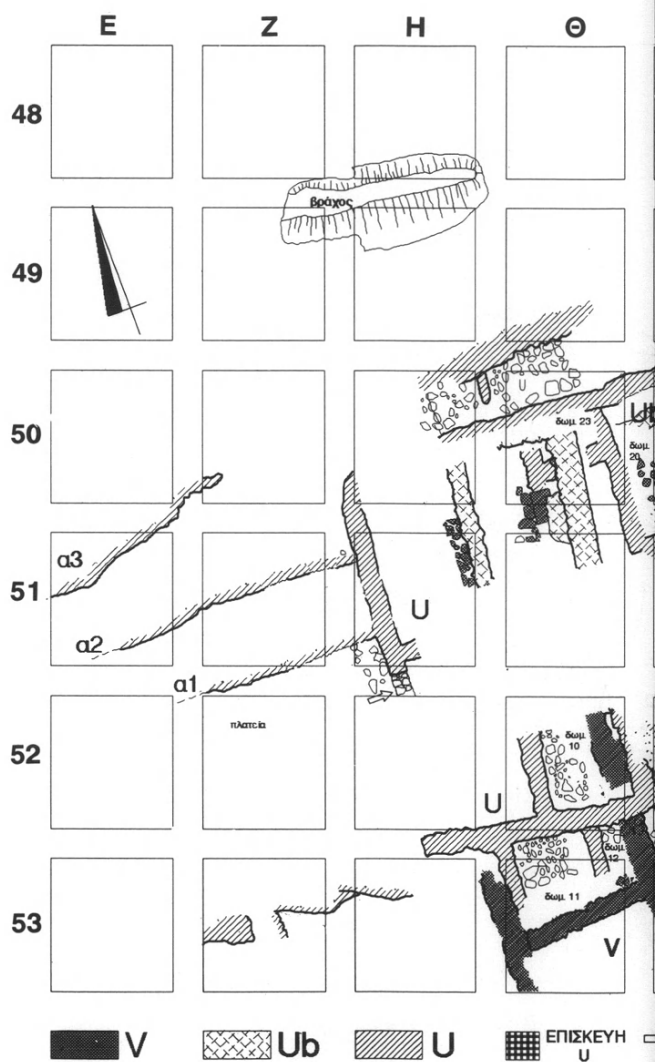
κτιρίου V, καθὼς ἐδράζονται στὸ σκληρὸ σὰν τσιμέντο ἔδαφος. Ὡστόσο μόνο γιὰ τὸ ἐπίμηκες τμήμα τοῦ καλοκτισμένου πλατιοῦ τοίχου μὲ τὸ συνεχόμενο στὰ δυτικά του καλὰ διατηρημένο πλακόστρωτο (πίν. 146-147, ὀρθογ. K53 καὶ I53-52), ὑποψιαζόμασταν τὴ λειτουργία². Πρόσφατα, τμήμα ἐνὸς τοίχου (=ΛΜ491) σημαντικοῦ πλάτους καὶ ὁμοίας τοιχοδομίας βγήκε μέσα ἀπὸ λιθοσωρὸ στὸν διάδρομο Λ/Μ49³. Καθὼς ἡ ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου U βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο ΛΜ491 καὶ ἡ ἐφαπτόμενη ὄψη τῆς δὲν ἔχει κανονικὴ τοιχοδομία, ὁ ΛΜ491 πρέπει νὰ ἀνῆκε σὲ κτίριο προγενέστερο τῆς βορειοανατολικῆς πτέρυγας τοῦ U. Φέτος ἡ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἐλληνιστικοῦ - ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D (πίν. 146-147, ὀρθογ. Λ49), ἡ ὁποία ἐπικάθεται στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κτιρίου U, ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ τοίχου στὸ κτίριο V, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρη ἡ βορειοανατολικὴ γωνία σώζεται σὲ ὕψος 1.70 μ. (εἰκ. 3, πίν. 145α, 148α). Καθὼς ἡ γωνία εὐθυγραμμίζεται πλήρως μὲ τὸν ὅρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 1 καὶ 3)⁴ —ἀν καὶ στὴν πραγματικότητα ἡ γωνία τοῦ κτιρίου U ἐπικαλυπτομένη ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικούς-ρωμαϊκοὺς τοίχους δὲν εἶναι ὁρατὴ— εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ παλαιοανακτορικὸ κτίριο U φώλιασε στὸ προγενέστερό του κτίριο V. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ἀπὸ τὰ πρόσφατα δεδομένα εἶναι, ὅτι οἱ ἐξωτερικὲς πλευρὲς —βόρεια καὶ ἀνατολική— τῶν δύο κτιρίων συμπίπτουν πλήρως.

Μία τόσο μεγάλῃ ἀντιστοιχία στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ τῶν κτιρίων U καὶ V δὲν διαπιστώθηκε στὸν νότιο τομέα (πίν. 4), ἐκτὸς ἀπὸ μία περίπτωση: ὁ πλατὺς τοῖχος τοῦ V στὰ ὀρθογώνια I-K52/53 (εἰκ. 1) καλύπτεται ἀπὸ τοίχους τοῦ U, ἐνῶ τὸ συνεχόμενο μὲ τὸν τοῖχο πλακόστρωτο ἐπικαλύφθηκε μὲ ἐπίχριστο δάπεδο τοῦ κτιρίου U, ποὺ ἀπλώθηκε πάνω ἀπὸ στρῶμα

2. ΠΑΕ 1988, 247-249 εἰκ. 2 πίν. 168-169 καὶ 170α.

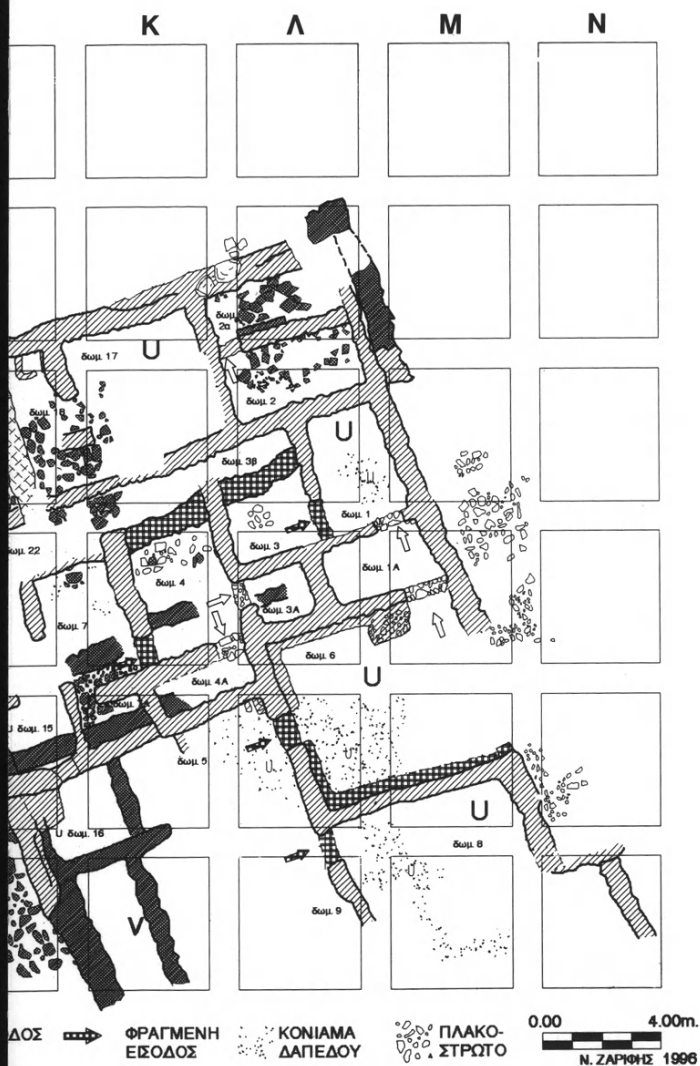
3. ΠΑΕ 1995, 251-253 εἰκ. 6 πίν. 115α· 116α· 117α.

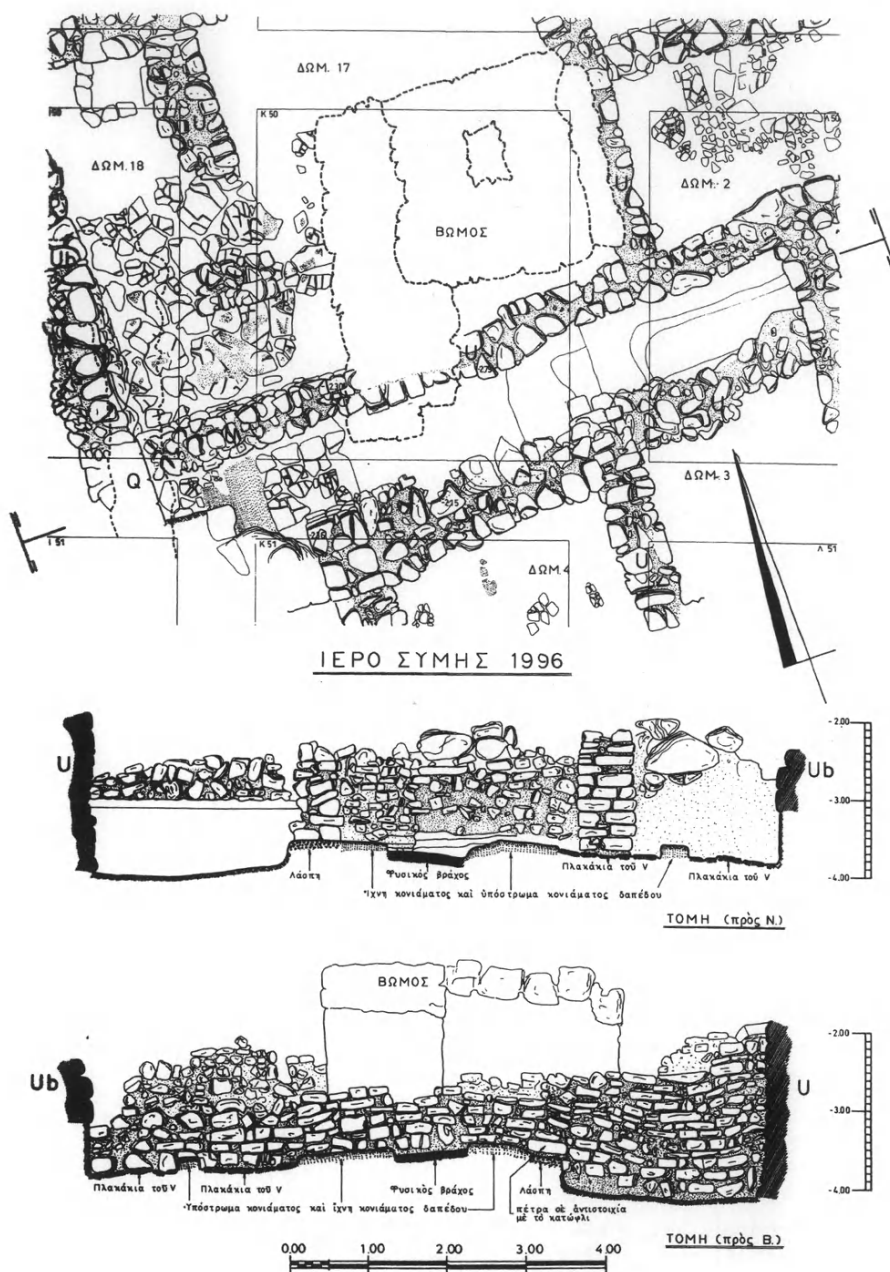
4. Ἡ εὐθυγράμμιση δὲν εἶναι ἐμφανὴς στὴν ἀτόπη, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόκλισης ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς Νότο τοῦ ὁρίου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U, ποὺ δέχθηκε μεγάλῃ πίεση στὸ ἀντίστοιχο τοῦ δωματίου 2α τμήμα κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπὸ γκρεμισμένους βραχολίθους, οἱ ὁποῖοι κατρακύλησαν ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπόκρημνη πλαγιά τοῦ ἱεροῦ. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ βλ. ΠΑΕ 1993, 226 σημ. 22 μὲ ἀναφορὰ καὶ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

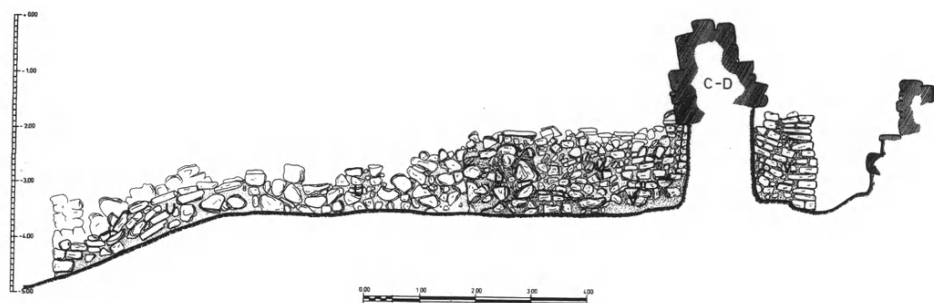
Εἰκ. 1. Κάτοψη τῶν παλαιονακτορικῶν κτιρίων Ub, U καὶ V.

Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ τομές ἐνδεικτικὲς τῆς σχέσης τῶν κτιρίων U καὶ V στὸν βορειοκεντρικὸ τομέα.

Εἰκ. 3. Ἐξωτερικὴ ὄψη ἀν. τοίχων κτιρίων U καὶ V σὲ σχέση μετὰ τὸ κτίριο C-D καὶ ἡ ἀντηρίδα τοῦ U.

πεσμένων λιθοπλίνθων. Ὡστόσο, καθὼς οἱ ὑπερκείμενοι τοῖχοι τοῦ κτιρίου U ἀνήκουν σὲ δύο δωμάτια του καὶ δὲν εἶναι πλήρως εὐθυγραμμισμένοι (εἰκ. 1) καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση παλαιότερων μισογκρεμισμένων τοίχων γιὰ τὴ θεμελίωση νέων κτιρίων ἀποτελεῖ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν περισσότερων οἰκοδομικῶν προγραμμάτων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ἡ ἰδιαίτερη σημασία αὐτῆς τῆς ἀντιστοιχίας δὲν εἶχε κατανοηθεῖ ἔως τώρα. Χάρη στὴ διατήρηση μικρότατου τμήματος ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρυφὴ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ V κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 12 τοῦ U (εἰκ. 1, διάδρομος I/Θ53 καὶ εἰκ. 4 Τομὴ Α'Α), ὁ χώρος τοῦ πλακοστρώτου μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ τώρα. Τὸ μέγεθός του (πλ. 3.40 μ.Χ. ὁρατοῦ σωζόμε. μήκ. 11 μ.) καὶ ἡ ἰδιαίτερα φροντισμένη τοιχοδομία τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῶν τοίχων ποὺ πλαισιώνουν τὸ πλακόστρωτο, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων μετὰ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτιρίου V. Τὸ μικρότατο τμήμα ἐγκάρσιου τοίχου ποὺ μόλις προεξέχει τῆς βορειοανατολικῆς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ δωματίου 10 τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 1, ὀρθογ. Θ52) δίνει τὸ βόρειο ὄριο τῆς κύριας εἰσόδου καὶ ὁρίζει πιθανότατα τὴν πρόσβαση στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ κτιρίου V.

Ἐχοντας ταυτίσει τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτιρίου V, τεκμηριώνεται τώρα ἡ σύνδεσή του καὶ μετὰ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς τοίχους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1993 στὴν περισσότερο κατεστραμμένη νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ⁵. Εἶναι πιθανόν

5. ΠΑΕ 1993, 228 πίν. 134-135, 1416.

ἡ νοτιοδυτικὴ πτέρυγα τοῦ V νὰ καταλάμβανε μικρὴ ἔκταση, λόγω τῆς παρουσίας ἑνὸς τεράστιου βραχώδους ἐξάρματος (πίν. 146-147, ὀρθογ. H53), ποὺ ἴσως ἐμπόδισε τὴν ἀνάπτυξή της πρὸς τὰ δυτικά. Ὡπωσδήποτε δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἔκτασής της πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Ἡ ἀποξύλωση τῶν ἐτοιμόρροπων τμημάτων τοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου S στὶς τομὲς I53 καὶ Θ52 ἀποκάλυψε τοὺς ἀνατολικοὺς τοίχους τῶν δωματίων 10 καὶ 12 τοῦ κτιρίου U. Ἀρκεῖ μιὰ ματιὰ στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 1 (πίν. 1456) γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι οἱ οἰκοδόμοι τοῦ κτιρίου U ἔκτισαν μιὰ μικρότερη καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακὴ πρόσβαση (πλ. 1.70 μ.), ἀπὸ ὅσο ἦταν ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ προγενέστερου κτιρίου V στὴν ἴδια θέση.

Παρόλο ὅτι ἡ ἔκταση καὶ τὸ βασικὸ σχέδιο τῶν κτιρίων U καὶ V εἶναι πολὺ ὅμοια, ἡ μορφή καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν ἐσωτερικῶν τους χώρων παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορές. Αὐτὸ εἶναι προφανὲς ἀπὸ τὴ θέση τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τοῦ V στὸ νότιο τμήμα τοῦ U (εἰκ. 1) καὶ συνάγεται γιὰ τὸ βόρειο ἐπίσης τμήμα, ὅπου οἱ παλαιότεροι τοῖχοι ξυλώθηκαν συθέμελα γιὰ νὰ καταμνηθεῖ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ U σὲ μικρὰ δωμάτια. Μὲ τὴ διάλυση τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου V προέκυψε ἄφθονο δομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ καλοπελεκημένους λιθοπλίνθους, ποὺ χρησιμοποίησαν κατὰ κόρον οἱ οἰκοδόμοι τοῦ U. Ἀρκεῖ ἡ σύγκριση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου V (πίν. 148α) μὲ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2-2α τοῦ U (πίν. 148α) γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ παλαιοῦ ὕλικου.

Ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ ὀφείτη ὡς δομικοῦ ὕλικου στοὺς τοίχους τοῦ U ἔχει ἐπισημανθεῖ κατ' ἐπανάληψιν⁶. Εἶναι λογικὸ αὐτὸ τὸ ὕλικὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ V —τὸ μόνον ἐκτεταμένο προγενέστερο τοῦ U κτίριο ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ ἱερό— ἀλλὰ ἀπόδειξη γι' αὐτὴ τὴν ἀπόδοση δὲν ὑπῆρχε ἕως τώρα. Μόλις φέτος βρέθηκε ἓνα τμήμα ἀσβεστολιθικῆς βάσης, ἐντοιχισμένο στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2/2α τοῦ κτιρίου U (διάδρ. K/Λ49, πίν. 1486), τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ βάση (ὕπολογιζομένης διαμ. 0.31 μ.), πανομοιότυπη μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τίς δύο βάσεις ποὺ

6. Βλ. ΠΑΕ 1989, 298 σημ. 8 γιὰ παλαιότερες ἀναφορές. Πρόσθεσε ΠΑΕ 1991, 327 καὶ 1993, 221 σημ. 15.

ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1993 ἐνσωματωμένες στὸ πλακόστρωτο τοῦ κτιρίου V⁷. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ἐπικυρώνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως βάσεις παραστάδων σχήματος L, πεσσίσκοι, κύβοι καὶ θραύσματα ἀγωγῶν ἀπὸ καλὰ λειασμένο ὀφείτῃ ἀνῆκαν στὸ κτίριο V.

Πολλὲς ἐνδείξεις, σχετικὲς μὲ τὸν σύνθετο χαρακτήρα τοῦ κτιρίου V, ἐπισημάνθηκαν σὲ ἄρθρο ποὺ ἀφοροῦσε τῇ δημοσίευσή ἱερογλυφικῆς πινακίδας ἀπὸ τὸ ἱερό⁸. Μὲ τίς ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1996 ὅχι μόνον ἐπαληθεύθηκαν παλαιότερες ὑποθέσεις, ἀλλὰ καὶ ξεκαθάρισε ἡ εἰκόνα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ δύο τόσο σημαντικὰ παλαιοανακτορικὰ κτίρια U καὶ V. Τὸ U, ἂν καὶ ἐντυπωσιάζει μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης ποὺ καλύπτει, ἔχει τοιχοδομία ἐνὸς ἀνομοιογενοῦς ρυθμοῦ δόμησης ποὺ δὲν ἐπαναλαμβάνεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ κτίρια τῆς μακρόχρονης ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ τὰ δύο χαρακτηριστικὰ του —ἀρχιτεκτονικὰ καὶ δομικὰ— ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ προγενέστερο κτίριο V, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ U δανείσθηκε τὴν ἔκταση καὶ τὸ βασικὸ σχῆμα τῆς κάτοψης, ἀλλὰ δὲν ἀπέκτησε τὴν ἐπιβλητικὴ ἐμφάνισή τοῦ παλαιότερου κτιρίου, λόγω τῶν εὐτελέστερων ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ τῆς κατάταμής του σὲ μικροὺς ἐσωτερικοὺς χώρους.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν κτιρίων U καὶ V ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι προβληματική, παρόλως τίς ἐνδείξεις ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1996. Τὸ μόνον ἀσφαλὲς χρονολογικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς εἶναι ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ κτιρίου U ἐπέρχεται στὴ διάρκεια τοῦ MM IIB καμαραικοῦ ρυθμοῦ. Αὕτῃ ἡ χρονολόγησις βασίζεται στίς ἐνδείξεις ποὺ ἔδωσε ἡ ἔρευνα τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου⁹, τῆς ὁποίας τὸ ἀνατολικὸ τμήμα δὲν καθάρισθηκε ποτὲ οὔτε ἐπαναχρησιμοποιήθηκε. Πράγματι ἡ ἀφαίρεσις τῆς ὑψηλῆς ἐπίχωσης γιὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ νότιου τμήματος τῆς πρωτογεωμετρικῆς φάσης τοῦ βωμοῦ (πίν. 146-147, ὀρθογ. K50) ἔδειξε ὅτι οἱ βόρειοι τοῖχοι τῶν δωματίων 4 καὶ 3 δὲν ἀνῆκαν στὸ ἀρχικὸ κτίριο U. Προστέθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ του ὡς ἀντερείσματικοι τοῖχοι, ὅπως δείχνει ἡ ἀνώμαλη βόρεια

7. ΠΑΕ 1993, 249 εἰκ. 3, πίν. 130γ.

8. A. LEBESSI - P. MUHLY - J. P. OLIVIER, An Inscription in the Hieroglyphic Script from the Syme Sanctuary, Crete (SY Hf 01), *Kadmos* 71, 1995, 63-77.

9. Βλ. ΠΑΕ 1993, 215-216, πίν. 131α-β καὶ 133β.

ὄψη τους (πίν. 144α-β), γιὰ νὰ συγκρατηθοῦν τὰ ἐρείπια τῆς ἐγκαταλειμμένης βορειοανατολικῆς πτέρυγας του (εἰκ. 2 Τομὴ πρὸς Ν). Τὴν ἴδια δομικὴ λειτουργία (=ἀντερείσματικὴ) ἔχει πιθανότατα καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου 7, ποὺ ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ. Ἀντίθετα ὁ ἀρχικὸς διαχωριστικὸς τοῖχος ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 1 καὶ 2, ποὺ ἄντεξε τὴν καταστροφή, ἐπισκευάζεται καὶ ἡ συμβολὴ του μὲ τὸν κάθετο ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο ἐνισχύεται μὲ πρόσθετη ἀντηρίδα (εἰκ. 1)¹⁰. Αὐτὰ τὰ νέα δεδομένα σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς πολλὲς φραγμένες εἰσόδους τῶν ἀρχικῶν δωματίων τοῦ U, ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους, τεκμηριώνουν τὴ μερικὴ ἀνακατάληψη αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, τῆς ὁποίας ἡ χρονικὴ διάρκεια μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ μόνο μετὰ ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς¹¹.

Στὸ βόρειο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου U δὲν βρέθηκε κεραμεικὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ ἐντοπισμένα σὲ αὐτοὺς τοὺς χώρους ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τοῦ V, καθὼς τὰ ἐπίχριστα δάπεδα τοῦ νεώτερου κτιρίου ἐπιστρώθηκαν εἴτε ἐπάνω στὰ πλακόστρωτα τοῦ παλαιότερου εἴτε στὸ σκληρὸ σὰν τσιμέντο φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 144α, 149α εἰκ. 2). Ἡ μόνη σφραγισμένη ἀπόθεση ἀπὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ συνδέεται μὲ τὸ κτίριο V ἐντοπίσθηκε νότια, στὴν περιοχὴ τῆς κύριας εἰσόδου του (εἰκ. 1, ὀρθογ. I-Θ52, πίν. 145β)¹², ἀλλὰ ἔδωσε δύο ἕως τρία ὄστρακα ἀπὸ χρηστικά, χοντρά ἀγγεῖα ἀπρόσφορα γιὰ χρονολόγησι. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1993 στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα καὶ οἱ τομὲς στὰ δωμάτια 10 καὶ 12 ποὺ ἔγιναν φέτος (πίν. 145β) ἔδωσαν πάρα πολλὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν προέρχονται ἀπὸ σφραγισμένες ἀποθέσεις, καθὼς δὲν ἔχουν σωθεῖ δάπεδα μέσα στὰ δωμάτια τοῦ V. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς τομὲς ἀνήκουν σὲ χρηστικά ἀγγεῖα χωρὶς κόσμηση, ποὺ δύσκολα χρονολογοῦνται. Ὡστόσο ἴσως δώσουν τὸν ζητούμενο *terminum post quem* γιὰ

10. Βλ. ΠΑΕ 1995, 251.

11. Τὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν ἐπάνω στὸ ἐπίχριστο δάπεδο τοῦ μισοκατεστραμμένου δωματίου 5 καὶ σφραγίσθηκαν ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς τῆς περιόδου τῆς ἀνακατάληψης (ΠΑΕ 1973, 194 πίν. 195β καὶ 197δ), ἴσως ὀρίζουν τὸ τέλος τῆς στῆ μετάβαση τῆς παλαιοανατολικῆς πρὸς τὴ νεοανατολικὴ περίοδο.

12. Βλ. ππ. σελ. 309.

τὸ κτίσιμο τοῦ κτιρίου U προσδιορίζοντας ἔτσι καὶ τὸ εὐρὺ χρονολογικὸ πλαίσιο τῆς δόμησης καὶ τῆς χρήσης τοῦ V.

Ἐπισημαίνεται ἓνα ἀκόμη συμπέρασμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐργασίες συντήρησης στὸν νότιο τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Ἐχοντας ταυτίσει τοὺς τοίχους τοῦ V σὲ αὐτὸ τὸν τομέα (εἰκ. 1), τὰ δύο ἐγκάρσιες πρὸς τοὺς τοίχους του φορᾶς καὶ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀντερεισματικά τοιχία ποὺ βρέθηκαν τὸ 1993 (πίν. 146-147 ὀρθογ. Θ53) ἐκτιμῶνται τώρα ὡς κατάλοιπα μιᾶς βαθμιδωτῆς πρόσβασης στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ, προγενέστερης τοῦ κτιρίου V (εἰκ. 4) καὶ ἴσως σύγχρονης τοῦ κτιρίου στὸ ὀρθογώνιο Z51, τοῦ ὁποῖου μικρὰ τμήματα ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1992 καὶ 1993¹³.

Παρόλο ὅτι οἱ λίγες δοκιμαστικές τομές ποὺ ἔγιναν φέτος ἀφοροῦσαν προβλήματα τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ καὶ προτεραιότητα εἶχε τὸ ἔργο τῆς συντήρησης τῶν μνημείων του, ἡ πλειονότητα τῶν κινήτων εὐρημάτων ἀνήκει σὲ πολὺ μεταγενέστερες περιόδους καὶ φέρνει στὸν νοῦ τὸν ἐφιάλτη ἀπὸ τὰ πάμπολλα ἀναθήματα τῶν «παλαιῶν, καλῶν» ἀνασκαφικῶν περιόδων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Ἡ προεργασία τῆς ἀφαίρεσης ἐπιχώσεων, γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ τοιχία ὑποστήριξης ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν θεμελίων τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἑλληνιστικοῦ-ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D (πίν. 146-147, ὀρθογ. Λ48-49) δὲν ἀποκάλυψε μόνο τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου V¹⁴, ἀλλὰ ἔδωσε καὶ γύρω στὰ 100 περίπου ἀντικείμενα, ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὸ διαταραγμένο στρῶμα λατρείας τῆς 1ης χιλιετίας. Αὐτὸ τὸ στρῶμα ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο C-D καὶ ἀνατολικά τοῦ βωμοῦ σὲ μεγάλη ἀκτίνα ἐξάπλωσης πρὸς τὰ νότια καὶ μικρότερη πρὸς τὸν βορρά. Τὰ ἀναθήματα βρέθηκαν σὲ θύλακες τοῦ ἐδάφους ποὺ ἔχει ὑποστῇ ἰσχυρότατη καθίζηση, συμπαρασύροντας τὰ θεμέλια τοῦ κτιρίου C-D (πίν. 149β, 150α), καὶ ἐπιφέροντας τὴν ἀνάμειξη νομισμάτων κρητικῶν πόλεων τοῦ 1ου π.Χ. ἕως τοῦ 1ου μ.Χ. μὲ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδες καὶ ἀπὸ πήλινα εἰδώλια τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἕως καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἀναθήματα τὰ περισσότερα εἶναι σιδερένια βέλη. Ὁκτὼ ὀρειχάλκινα εἰδώλια ταύρων συμπληρῶνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν 580 παρα-

13. ΠΑΕ 1992, 230 πίν. 1016, 103στ καὶ 1993, 224 πίν. 1386, 139α.

14. Βλ. ππ. σελ. 305.

δειγμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναθημάτων, ποὺ δημοσιεύθηκε σὲ τόμο τῆς σειρᾶς γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁵. Τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμὸ ἀνθρώπινης μορφῆς ἀπὸ ὀρειχάλκινο εἰδώλιο τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀνεβάζει τὸν ἀριθμὸ καὶ αὐτῆς κατηγορίας ἀναθημάτων στὰ 41. Ἀπὸ τίς ἄλλες κατηγορίες ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν δύο ἀντικείμενα, καθὼς τὸ ἓνα εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τίς δυνατότητες τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας τὸν 7ο αἰ. νὰ ἀφομοιώνει δημιουργικὰ ἐξωκρητικὸς ἐρεθισμὸς καὶ τὸ ἄλλο διαφωτίζει μία ὄψη τῆς πολυσύνθετης λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ χάλκινο χυτὸ πλακίδιο ἵπποσκευῆς σὲ σχῆμα «ταλάντου» κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο λιοντάρι σὲ κατατομὴ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ μὲ πουλὶ ὁμοίας φορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ ράχη του (ἀρ. Μ.Η. χαλκ. 5502, διαστ. 9.2 X 6.7 ἐκ. πίν. 1506) ταυτίζεται μὲ ψάλιον. Δηλαδή μὲ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πλαῖνὰ ἐξαρτήματα τοῦ χαλινοῦ ποὺ τὰ διαπερνᾷ ἐγκάρσια ὁ ἄξονάς του (=στόμιον), ὅπως δείχνει ἡ μεγάλη στρογγυλὴ ὀπὴ στὸ στέρνο τοῦ λιονταριοῦ. Τὰ δύο σωζόμενα ἀπὸ τὰ τέσσερα καρφιά στὶς ἰσάριθμες κεραῖες τοῦ πλακιδίου προϋποθέτουν τὴν προσήλωσή του σὲ δέρμα τριγωνικοῦ σχήματος, ποὺ θὰ συνδεόταν μὲ τοὺς ἱμάντες τοῦ περιστομίου, τοῦ κεκρυφάλου καὶ τῆς κορυφαίας¹⁶, κατὰ τὸ ἀνάλογο ἀσσυριακῶν προτύπων γνωστῶν ἀπὸ ἀνακτορικὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς τοῦ Assurnasirapli II (883-859) ἢ τοῦ Sanherib (704-681)¹⁷.

Ἄν τὰ πρότυπα τοῦ ψαλίου ἀπὸ τὴ Σύμη, ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύνδεσή του μὲ τοὺς ἱμάντες, ἐντοπίζονται στὴν Ἀνατολή, τὸ σχῆμα του καὶ τὸ εἰκονιστικὸ θέμα εἶναι κρητικῆς ἐπίνοιας καὶ κρητικοῦ βέβαια ἐργαστηρίου ἦταν ὁ χαλινός, καθὼς παράλληλά του δὲν ὑπάρχουν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἢ τὴν Κύπρο. Γι' αὐτὸ ἴσως ὁ ὅρος παραγναθίδιον εἶναι προτιμότερος γιὰ τὸ κρητικὸ πλακίδιο ἀπὸ τὴ δόκιμη γιὰ τὸν ἐλληνικὸ τύπο ὀνομασία ψάλιον. Ἡ ἀπόκλισή του ἀπὸ τὰ ὀρθογώνιου σχήματος ἀνατολικά παράλληλα, μὲ τὴν κοίλανση τῶν τεσσά-

15. W. SCHÜRMANN, *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II. Die Tierstatuetten aus Metall* (Athen 1996) 236-232 πίν. 63-64.

16. Γιὰ τὴ σχετικὴ ὁρολογία βλ. Π. ΦΑΚΛΑΡΗ, Ἴπποσκευὲς ἀπὸ τὴ Βεργίνα, *ΑΔ* 41, 1986 (ἐκδ. 1991) 1-58, σελ. 1-30.

17. Βλ. J. A. H. POTRATZ, *Die Pferdetrensen des alten Orient* στὴ σειρὰ *Analecta Orientalia* 41, Roma 1966, 102 εἰκ. 45α καὶ πίν.-εἰκ. 43· 105-110.

ρων παρυφῶν, δίνει μιὰ φόρμα οἰκεία στοὺς κρητικούς μεταλλοτεχνίτες τῆς 1ης χιλιετίας, παρόλο ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ τῆς ἀξία θὰ εἶχε ξεχασθεῖ καὶ πολὺ περισσότερο ἡ συμβολικὴ, ποὺ τυχὸν εἶχε στὸν αἰγαιακὸ χῶρο τῆς 2ης χιλιετίας. Οὐτε ἡ τεχνικὴ τοῦ περίτμητου ἀναγλύφου, ποὺ χαρακτηρίζει τὰ θηριόμορφα παραγναθίδια τῆς τέχνης τοῦ Λουριστάν καὶ τὰ παρόμοιά τους λίγα ἑλληνικὰ παραδείγματα¹⁸, υἱοθετεῖται στὸ κρητικὸ παράδειγμα οὔτε καὶ τὸ λιοντάρι μὲ τὸ πουλὶ ποὺ τὸ κοσμοῦν ἀπαντῶνται στὸ θεματολόγιο τῶν ἀνατολικῶν παραγναθιδίων¹⁹. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ κρητικὸς μεταλλοτεχνίτης μπορεῖ νὰ εἶχε δεχθεῖ κάποιους ἐρεθισμοὺς τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, ἀλλὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τοὺς μεταπλάσσει στὸ τοπικὸ εἰκαστικὸ ἰδίωμα. Καὶ αὐτὴ ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωση ἐξωκρητικῶν προτύπων θὰ ἦταν ἐφικτὴ σὲ ἀκμαία περίοδο τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, ἡ ὁποία μὲ βάση τὸν ρυθμὸ τῶν μορφῶν τοῦ κρητικοῦ παραγναθιδίου ὀρίζεται γύρω ἀπὸ τὸ 700.

Τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα ἐνὸς κοίλου ἀσημένιου λιονταριοῦ μὲ ἐπίθετη ἐπιχρυσωμένη χαίτη (ἀρ. Μ.Η. χρ. 1673, σωζ. μήκος 3.8 ἐκ., πίν. 150γ) ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο ἀξιόλογο ἀντικείμενο, ποὺ ἔδωσαν οἱ στερεωτικὲς ἐργασίες τοῦ 1996. Ἄν καὶ λείπουν τὰ ἄμεσα τυπολογικὰ καὶ χρονολογικὰ παράλληλα εἶναι προφανὴς ἡ ἀφομοίωση στοιχείων τοῦ ἀσσυριακοῦ τύπου λιονταριοῦ μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ σὲ αὐτὸ τὸ κρητικὸ ἔργο, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. χρειάζεται διεξοδικὴ τεκμηρίωση.

Ἡ συμπλήρωσή του μὲ τὸ σῶμα καὶ τὸ ἰσχίον σὲ ὀριζόντια θέση καὶ μὲ τὰ πίσω πόδια λυγισμένα κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν μπροστινῶν εἶναι πιὸ πιθανή²⁰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασή του ὡς ἡμιτόμου. Καὶ στὶς δύο πάντως περιπτώσεις ἡ κάτω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ σωζόμενου τμήματος προϋποθέτει κάποιον εἶδος φορέα/βάσης ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικό μὲ τρεῖς προεξέχοντες τένοντες στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του, οἱ ὁποῖοι θὰ σφηνώνονταν στὶς τρεῖς ἄνισες διαμέτρου ὁπές τῆς

18. Γιά τὰ ἀνατολικά πρότυπα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. H. DONDER, *Zaumzeug in Griechenland und Cypern* στὴ σειρὰ *PBF XVI*, Band 3 (München 1980) 28-34 ἀρ. 33-38.

19. Βλ. POTRATZ, ὅπ. 124-135 καὶ 180-181.

20. Πρβ. τὸ πῆλινο λιοντάρι μὲ τὴ λεκάνη ἀνάμεσα στὰ μπροστινὰ πόδια ἀπὸ τὸ Ἀφρατί: LEVI, *ASAtene* 10-12, 1927-28, 239, 240 εἰκ. 281.

κάτω ἐπιφάνειας τοῦ λιονταριοῦ (πίν. 150δ). Οἱ κατασκευαστικὲς ἐνδείξεις σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μοτίβο τῶν συνεπτυγμένων ἄκρων ποδιῶν καὶ τὸ μέγεθος τοῦ λιονταριοῦ, ποὺ συμπληρωμένο θὰ ξεπερνοῦσε τὸ μῆκος τῶν 7 ἐκ., δίνουν πολ-
λὲς πιθανότητες γιὰ τὴν ταύτισή του καὶ τοῦ φορέα του μὲ ἀπόληξη σκή-
πτρου, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ζωομορφικῶν ἀπολήξεων τίς ὁποῖες ἔχουν τὰ
σκήπτρα θεϊκῶν μορφῶν σὲ παραστάσεις ἀγγείων τοῦ 6ου αἰώνα²¹.

Ἄν τὸ πολύτιμο *in corpore* κρητικὸ σκήπτρο συνεξετασθεῖ μὲ δεδομένα
τοῦ ἱεροῦ ὅπου εἶχε ἀνατεθεῖ, εἶναι πιθανότερο νὰ ἀνακλᾶται σὲ αὐτὸ κάποιο
εἶδος ἐξουσίας τοῦ θνητοῦ ἀναθέτη του, παρὰ τοῦ ζεύγους Ἑρμῆ-Ἀφροδίτης
ποὺ τιμοῦσε τὸ ἀνάθημα. Ἡ χάλκινη ἀπόληξη τοῦ μετανακτορικοῦ σκήπτρου,
ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, μὲ τὸ πολυσήμαντο θρησκευτικὸ σύμβολο
τῶν διπλῶν κεράτων²² δείχνει ἴσως ὅτι καὶ τὸ λιοντάρι - σύμβολο ἡγεμονικῆς
ἐξουσίας τοῦ σκήπτρου τῆς 1ης χιλιετίας ἐκάλυπτε σὲ θρησκευτικὸ καὶ κοσμι-
κὸ ἐπίπεδο τὴν ἐξουσιαστικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀναθέτη. Ἴσως ἐνὸς *Κόσμου* κά-
ποιος κρητικῆς πόλης²³, ποὺ θὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐποπτεία τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν
7ο αἰ. Πόσο ἀσαφὲς εἶναι ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὶς πολιτικὸν καὶ
θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ἐξουσιαστικῆς ἀρμοδιότητες κατὰ τὴν πρῶμην 1η χι-
λιετία στὴν Κρήτη δείχνει πιθανότατα ἡ χάλκινη ἀπόληξη ἐνὸς τρίτου σκήπ-
τρου τῆς ὑστερογεωμετρικῆς - πρῶμης ἀνατολίζουσας περιόδου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς
Σύμης²⁴, στὸ ὁποῖο κάποια εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀνακαλοῦν τὸ κηρύκειο -
σύμβολο τοῦ Ἑρμῆ, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος διαμορφώνεται τὸν ὕστερο 7ο αἰώνα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

21. Βλ. ἐνδεικτικὰ Η. MOMMSEN, *Der Affector. Forschungen zur antiken Keramik. II Reihe* (Mainz/Rhein 1975) 66 σημ. 356. Τὴν παραπομπὴ ὀφείλω στὸν Γιώργο Δεσπίνη.

22. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1984, 449 πίν. 224α. Ν. KOUROU, *Sceptres and Maces before, during and immediately after the 11th Century, Proceedings of the International Symposium in the 11th Century B.C., Nicosia 1994*, 205 σημ. 21.

23. Σκήπτρο μὲ διαφορετικοῦ τύπου ἀπόληξη κρατᾶ καὶ ἡ σεβάσμια ἀνδρική μορφή
στὴν ἐπιτύμβια στήλη Β9 ἀπὸ τὸν Πριινιά, ποὺ ταυτίστηκε μὲ *Κόσμον*, χάρη στὸ θεματο-
λόγιο τοῦ συνόλου τῶν στηλῶν ἀπὸ τὴν ἴδια θέση: Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Οἱ στήλες τοῦ Πριινιά*
(Ἀθήνα 1976) 57-58 (χρονολόγησις) 84-86 (εἰκονογραφία) 95-97 (ἐρμηνεία).

24. Βλ. *ΠΑΕ* 1974, 225-226 πίν. 168γ.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 151-159)

Το 1996 μετά από διακοπή ενός χρόνου επανελήφθησαν οι εργασίες συντηρήσεως τών εικόνων του Μουσείου Καστοριάς. Βάσει του προγράμματος που καταρτίστηκε έγινε συντήρηση ξύλου, στερέωση ζωγραφικής, αφαίρεση αιθάλης, αλλοιωμένων βερνικιών στις παρακάτω δέκα εικόνες μεγάλων κατά τὸ πλεῖστον διαστάσεων:

1. Ἅγιος Νικόλαος ὁ θερμὸς προστάτης (109 X 70 ἐκ.), τελευταῖο τέταρτο 14ου αἰ. (πίν. 151α-β).

2. Ἀριστερὸ φύλλο βημοθύρου μετὸν ἀρχάγγελο Γαβριήλ (114 X 35 ἐκ.), 15ος αἰ. (πίν. 152α-β).

3. Βημόθυρα μετὸν Εὐαγγελισμό (118 X 36 τὸ φύλλο), 15ος αἰ. (πίν. 153α-β).

4. Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα, περιβαλλόμενη ἀπὸ προφήτες (112 X 69 ἐκ.), 16ος-17ος αἰ. (πίν. 154α-β).

5. Βημόθυρα μετὸν Εὐαγγελισμό (131 X 39 ἐκ. τὸ φύλλο), δεῦτερο μισὸ 16ου αἰ. (πίν. 155α-β).

6. Χριστὸς ἔνθρονος ὁ φοβερὸς κριτὴς (155 X 96 ἐκ.), ἀρχὲς 17ου αἰ.

7. Χριστὸς ἔνθρονος (97 X 55 ἐκ.), ἀρχὲς 17ου αἰ. (πίν. 156-157).

8. Συναξὴ ἀρχαγγέλων (92 X 56 ἐκ.), 17ος αἰ. (πίν. 158α-β).

9. Ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος (99 X 62 ἐκ.), ἔτος 1684 (πίν. 159α-β).

10. Κοίμησις Θεοτόκου (57 X 45 ἐκ.), 17ος αἰ. (πίν. 151α-β).

Στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου (πίν. 151α-β) μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιζωγραφήσεων στὸ πρόσωπο διαπιστώθηκε παλαιότερο στρώμα ζωγραφικῆς, δυνάμενο νὰ ἀναχθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. Ὁ προσωπογραφικὸς τύπος τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ καὶ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ συνδέονται ἄμεσα μετὰ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες τῆς περιόδου αὐτῆς ναῶν τῆς Καστοριάς.

Τὸ φύλλο τοῦ βημοθύρου (πίν. 152α-β) μετὸν ἀρχάγγελο Γαβριήλ ἀνήκει

σὲ βημόθυρο τοῦ 15ου αἰ. Ἡ ραδινὴ μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου μὲ τὴν εὐγενικὴν στάση συνεχίζει στὸν 15ο αἰῶνα εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ καλλιτεχνικοὺς τρόπους τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα.

Στὰ δύο φύλλα τοῦ βημοθύρου (πίν. 153α-β) ἀπεικονίζονται τὰ δύο κύρια πρόσωπα ποὺ συνθέτουν τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ ἡ Παναγία. Ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη στὸν Εὐαγγελισμό τοῦ βημοθύρου ὁ ἀνώνυμος καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ ἓνα λιτὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα μὲ στάσεις καὶ χειρονομίες ἥρεμες καὶ διακριτικὲς καὶ πρόσωπα γαλήνια, ποὺ διακατέχονται ἀπὸ τὸ μυστήριο τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως.

Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη ὁ ἀριστοκρατικὸς τύπος τῶν μορφῶν, ἡ τεχνικὴ ἀποδόσεως, καλλιγραφικοῦ χαρακτήρα καὶ ἐξαιρετικῆς δεξιοτεχνίας, ὁδηγοῦν στὴ ζωγραφικὴ ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 15ου αἰῶνα.

Τὰ βημόθυρα μὲ τὸν Εὐαγγελισμό (ἀρ. 13-14) εἶναι ἔργο ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου στὸ τέλος τοῦ 16ου μὲ ἀρχὲς 17ου αἰ., στὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε καὶ ἄλλα βημόθυρα τοῦ Μουσείου Καστοριάς.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (πίν. 156α-β) ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων (155 X 96 ἐκ.), μαζί μὲ ἄλλες δύο εἰκόνες τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης καὶ τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου, συναντᾷ στὸ τέμπλο τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας. Πρόκειται γιὰ εἰκόνα ἐνὸς ἀνωνύμου κρητικοῦ καλλιτέχνη τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., στὸν ὁποῖο ὀφείλονται καὶ οἱ ἄλλες δύο εἰκόνες τοῦ τέμπλου, καὶ ἡ ὁποία ἔχει εἰσαχθεῖ στὴν Καστοριὰ προφανῶς ἀπὸ τὰ βενετοκρατούμενα νησιά τοῦ Ἰονίου ἢ ἀπὸ τὴ Βενετία.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἔνθρονου (πίν. 157α-β) ἀνήκει μαζί μὲ ἄλλες εἰκόνες τοῦ Μουσείου Καστοριάς σὲ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου ἐνὸς ναοῦ τῆς πόλεως τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα.

Τοπικὰ ἐργαστήρια τοῦ 17ου αἰῶνα ἀντιπροσωπεύουν ἡ εἰκόνα τῆς Σύναξης τῶν ἀρχαγγέλων (πίν. 158α-β), τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου (πίν. 159α-β). Μάλιστα ἡ τελευταία μὲ βάση ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸ 1684.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΥΛΙΚΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 160-161)

Οι εργασίες συντήρησης και προκαταρκτικής μελέτης του υλικού των Ἀνασκαφῶν Ζάκρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1996, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος. Καὶ γιὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, τὸ ἔργο ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ «Institute for Aegean Prehistory» τῆς Νέας Ὑόρκης (INSTAP), στὰ Διοικητικὰ Συμβούλια τῶν ὁποίων ὀφείλονται θερμὲς εὐχαριστίες. Στὶς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος, ἐκτὸς τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑ. Γεροντάκου, Μ. Πλάτωνος καὶ Κ. Χριστοφῆ, οἱ φοιτήτριες τῆς ἀρχαιολογίας (Πανεπιστημίου Κρήτης) Ε. Βαρουχάκη, Ἀ. Βασιλάκη, Ἀ. Γκαζῆ, Ἀ. Νικολακάκου, Ε. Πρέβα, Ἀ. Σημανδηράκη, Ἀ. Σπηλιωτοπούλου, Σ. Τρούλλη καὶ Ἀ. Φραντζεσκάκης, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Νακάσης καὶ ὁ συντηρητὴς Κ. Νικάκης. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ὑπῆρξαν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

α) Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμεικῆς ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1963 καὶ 1970

Στὸ Ἡράκλειο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς, σχεδίασης καὶ φωτογράφησης κεραμεικῶν ὁμάδων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1963 καὶ 1970. Οἱ 24 ὁμάδες τοῦ 1963 προέρχονται ἀπὸ τὰ κτίρια τοῦ ΝΔ λόφου (ἢ «Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου»), πὺν πρόκειται νὰ παρουσιασθοῦν στοὺς τόμους II καὶ III τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφῶν. Προέρχονταν, πῖο συγκεκριμένα, ἀπὸ τὰ κτίρια Ζ (δωμάτιο Α), Δ (δωμάτια Η καὶ Ξ), Β (δωμάτιο Φ) καὶ τὸ Κτίριο ΒΑ τῆς Οἰκίας Α (δωμάτιο Λ). Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κομμάτια, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν θραύσματα ἀγγείων

οἰκιακῆς χρήσης, ξεχωρίζουν τμήμα κωνικοῦ ρυτοῦ τῆς ΥΜ Ια περιόδου με διακόσμηση πού μιμεῖται κροκαλοπαγή λίθο (Κτίριο ΒΑ τῆς Οἰκίας Α) καὶ 41 συνανήκοντα κομμάτια λεκανίδας τοῦ τύπου με τὶς γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις (δωμάτιο Ξ Κτιρίου Δ).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασαν οἱ δύο ὁμάδες τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1970: προέρχονται ἀπὸ ἓνα μεγάλο οἰκοδόμημα πού ἐρευνήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολική Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα ὡς τμήμα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου. Ἡ παρουσία σ' αὐτὲς πολλῶν σχεδὸν ἄθικτων ἢ ἀκέραιων ἀγγείων βεβαιώνει ὅτι ἀνῆκαν σ' ἓνα «στρῶμα καταστροφῆς», τοῦ ὁποῖου ἡ χρονολόγηση θὰ δώσει ἓνα *terminus post quem* γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ νέου ἀνακτόρου. Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα πού ἀπαντῶνται ὑποβάλλουν μία μάλλον προχωρημένη χρονολόγηση γιὰ τὴν τελικὴ καταστροφή τοῦ κτιρίου (καὶ κατὰ συνέπεια καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ἀνακτόρου), πού θὰ μπορούσε νὰ ἀντιστοιχεῖ με τὴν ὥριμη ΥΜ Ια (σὲ κνωσιακοὺς ὄρους). Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ὁμοιογένεια τῶν εὐρημάτων, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δείχνουν μαζικὴ παραγωγή κεραμεικῆς, πού ἀσφαλῶς θὰ ξεπερνοῦσε τὶς ἀνάγκες μιᾶς καθαρὰ οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα πού διασώθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει δύο ἀμφορεῖς με ἑλλειψοειδὲς στόμιο, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔφερε διακόσμηση καλαμοειδοῦς φυτοῦ (πίν. 160α), ἀκόσμητες φιάλες καὶ λεκανίδες, ἡμισφαιρικοὺς κυάθους, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔφερε τὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς βλαστόσπειρας σὲ κόκκινο χρῶμα, πολλὰ κυλινδρικά καὶ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ μία σχεδὸν ἀκέραια λεκάνη τοῦ τύπου με τὶς γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις.

6) Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμεικῆς

Στὴ Ζάκρο συνεχίσθηκε, ἐπίσης, ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμεικῶν ὁμάδων τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς (1980-90), πού ἔχουν παραμείνει στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἀνασκαφικοῦ Οἰκίσκου. Καταλογοποιήθηκαν 22 ὁμάδες, πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ Νότιου καὶ ΝΑ Περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ καὶ τὸ «Σπίτι τῆς Ράμπας» (βόρεια τῆς «ὁδοῦ Λιμένος»). Οἱ ὁμάδες τοῦ ΝΑ Περιβόλου χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀρκετῶν ὀστράκων, κυρίως ἀπὸ ἀμφορεῖς καὶ πρόχους, ἐνῶ

ἐκεῖνες τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς διακρίνονται ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν παλαιοανακτορικῶν ὀστράκων ποὺ φέρουν διακόσμηση στὸ «light on dark» στὺλ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

γ) Συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1984. Συγκολλήθηκαν πάνω ἀπὸ 40 ἀγγεῖα διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ «στρώμα καταστροφῆς» τοῦ Κτιρίου Δα τοῦ ΝΔ λόφου. Μερικὰ κομμάτια αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ κλειστοῦ συνόλου φέρουν διακόσμηση σπειρῶν ἢ φυτικῶν θεμάτων στὸ «dark on light» στὺλ καὶ χρονολογοῦν τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, στὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι6 περιόδου. Δύο μεγάλοι πίθοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας εἶχε 12 λαβὲς σὲ κατακόρυφες σειρὲς στὸ σῶμα, μαρτυροῦν συστηματικὴ ἀποθήκευση βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς, πού, ὅμως, δὲν φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ τὶς ἀνάγκες μιᾶς οἰκιακῆς κατανάλωσης. Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα εἶναι χύτρες (πίν. 161α), λεκάνες καὶ δίσκοι, μία γεφυρόστομη στάμνος διακοσμημένη μὲ καλαμοειδῆ (πίν. 160β), κύαθοι καὶ κύπελλα, ἀλλὰ καὶ τὸ κατώτερο ἥμισυ ἑνὸς ἀκόσμητου ρυτοῦ ἐλλειψοειδοῦς σχήματος.

δ) Ἀποτύπωση καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες στὴ Ζάκρο

Συνεχίσθηκαν καὶ ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐντελῶς ἐπείγουσες ἐργασίες στερέωσης τῶν τοίχων καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ Κτιρίου Β τοῦ ΝΔ λόφου. Καθαρίσθηκαν καὶ ἀρμολογήθηκαν οἱ τοῖχοι τῶν θεμελίων δωματίων Φ, Χ, Ψ καὶ Ω, στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 161β). Ἐγίνε ἔτσι δυνατό νὰ ἐντοπισθοῦν τὰ ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας τῶν δωματίων: δύο ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν φραγμένα μὲ οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἀσφαλῶς σὲ μία δευτερὴ φάση κατοίκησης τοῦ κτιρίου.

Τέλος, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Νακάσης ξεκίνησε τὴ λεπτομερὴ ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος ποὺ ἐρευνήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου (βλ. παραπάνω).

ε) Σχεδίαση - ἰχνογράφηση τῶν εὐρημάτων

Ὁλοκληρώθηκε τὸ μελάνωμα τῶν σχεδίων τοῦ πρώτου τόμου τῆς δημοσίευσης Ζάκρου («Ζάκρος Ι»). Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ὅλου ἔργου τῶν σχεδίων ἀνέλαβε ὁ ζωγράφος Κ. Ἡλιάκης, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐμπειρία στὸ πεδίο τῆς ἀπόδοσης ἢ ἀποκατάστασης ἀρχαίων εἰκονιστικῶν ἔργων εἶναι ἀνεκτίμητη.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Κατὰ τὸ 1996 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία οἱ τόμοι ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω λεπτομερῶς, ἐνῶ ὁλοκληρώνεται ἡ ἐκτύπωση ἄλλων. Τὸ Συμβούλιο συνεπὲς πρὸς τὴν πολιτικὴ αὐξήσεως τῶν δημοσιεύσεων ἐξέδωσε κατὰ τὴν τελευταία τριετία 27 νέους τόμους μονογραφιῶν, 14 τόμους περιοδικῶν καὶ 5 τόμους ἀνατυπώσεων. Κατὰ τὸ διάστημα 1988-1997 ἐξέδωσε 62 νέους τόμους μονογραφιῶν, 44 τόμους περιοδικῶν καὶ 14 τόμους ἀνατυπώσεων. Ἀναβίωσε ἀκόμη ἡ σειρά «Τόποι καὶ Μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος» μὲ πρώτη ἔκδοσις τὸν «Ὁδηγὸ τοῦ Μαραθῶνος», ὁ ὁποῖος κυκλοφορεῖται σὲ τρεῖς γλῶσσες (ἐλληνικά, ἀγγλικά, γερμανικά) καὶ ἀκολουθοῦν νέοι διεξοδικοὶ ὁδηγοὶ τόπων καὶ μουσείων ποὺ ἀποτελοῦν πλήρως ἐπιστημονικὰ κείμενα. Πέραν τῶν στοιχείων γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφονται, παρέχουν τὴ βάση γιὰ βαθύτερη μελέτη σημαντικῶν θεμάτων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ 1996

1. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1993 (τόμ. 148).
2. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1994 (τόμ. 149).
3. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1995 (τόμ. 42).
4. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς κατὰ τὸ 1994 (τόμ. 133).
5. Ὁ Μέντωρ, τόμος 9 (τεύχη 37-40), 1996.
6. Β. Χ. Πετράκου (ἐκδ.), *Οἱ ἐλληνικὲς ἀναστηλώσεις* (BAE ἀρ. 154).
7. Basil Petrakos, *Marathon, Archaeological Guide* (BAE ἀρ. 155).
8. Ἀλκμήνης Σταυρίδου, *Τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Τεγέας: Περιγραφικὸς κατάλογος* (BAE ἀρ. 156).

9. Θεοδοσίας Στεφανίδου Τιβερίου, *Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης* (BAE ἀρ. 157).

10. Ἑλένας Walter Καρύδη, *Τὸ ἐλληνικὸ σπίτι. Ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια* (BAE ἀρ. 158).

11. Wolfgang Schürmann, *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou: II. Die Tierstatuetten aus Metall* (BAE ἀρ. 159).

12. Massimo Vitti, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της ὡς τὸν Γαλέριο* (BAE ἀρ. 160).

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

- Βασιλείου Χ. Πετράκου, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ.*
- Κλαίρης Παλυβοῦ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν ὑστεροκυκλαδικὴ ἀρχιτεκτονική.*
- Ἑπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου.
- Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, *Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (ἐλλην., ἀγγλ., γαλλ., γερμ.).
- Τάσου Τανούλα, *Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν Μεσαίωνα.*
- Γ. Ρεθεμιωτάκη, *Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεο-ανακτορικὴ ἕως τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο.*

ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ

- Βασιλείου Χ. Πετράκου, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος: 1. Σύννοψη τῶν ἀνασκαφῶν (1813-1997). 2. Οἱ ἐπιγραφές τοῦ δήμου.*
- Βασιλείου Χ. Πετράκου, *Ὁ Μαραθὼν* (σέ γερμανικὴ μετάφραση).
- Ντόρας Βασιλικοῦ, *Μυκηναῖκοι σφραγιδόλοιοι.*
- Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ νεολιθικὴ Ἀττική.*
- Κωνσταντίνας Κόκκου Βυριδῆ, *Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας.*
- Klaus-Valtin von Eickstedt, *Τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς.*

Κατὰ τὸ 1996 ἡ Ἑταιρεία χορήγησε δωρεὰν σὲ νομικὰ καὶ φυσικὰ πρόσωπα, καὶ ἰδίως στὶς βιβλιοθηκὲς τῶν Ἐφορειῶν Κλασικῶν καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους καθὼς καὶ σὲ ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων δημοσιεύματα ἀξίας 13.081.040 δραχμῶν. Κατὰ τὸ 1995 εἶχε χορηγήσει δημοσιεύματα ἀξίας 20.441.420 δραχμῶν.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ)

Κατὰ τὸ 1996 συνεχίστηκε στὸ «Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ)» ἡ ἔρευνα τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς τῆς α' περιόδου (1837-1860), πού εἶχε διακοπεῖ τὸ 1994 γιὰ τὴν ἀποδελτίωση τοῦ ἔργου τοῦ Πιττάκη, «*L'ancienne Athènes*», Athènes 1835. Ἐπίσης, προετοιμάζεται ἡ παρουσίαση τῆς ὕλης τοῦ ἔργου τοῦ A. Conze, «*Die attischen Grabreliefs*» (1893-1922). Παράλληλα, πλουτίστηκαν καὶ ἀρχεῖα βοηθητικά τοῦ ΑΡΜΑ, ὅπως εἶναι τὸ ἀρχεῖο μὲ τίς ἀντιστοιχίες μεταξὺ ἐπιγραφικῶν δημοσιεύσεων, καὶ τὰ ἀρχεῖα στὰ ὁποῖα καταγράφονται τοπογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν παλαιὰ Ἀθήνα, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Ἀττική.

Ἡ ἔρευνα τῆς ΕΑ ἐκτάθηκε ἀπὸ τὸν ἀρ. 1326 τῆς ΕΑ τοῦ 1853 ἕως τὸν ἀρ. 3121 τῆς ΕΑ τοῦ 1856. Ἔως τώρα ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὴν ΕΑ 85 ἀττικὲς ἐπιγραφές πού δὲν ἔχουν καταχωρισθεῖ στὰ συντάγματα τῶν ἐπιγραφῶν (μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶχε δημοσιεύσει ὁ Κ.Σ. Πιττάκης παλαιότερα στὸ βιβλίο του «*L'ancienne Athènes*»). Ὅρισμένες ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες στὶς IG φέρονται ὡς ἀνέκδοτες βρίσκονται δημοσιευμένες στὴν ΕΑ· γνωρίζουμε λοιπὸν τώρα τὸν τόπο εὕρεσής τους (π.χ. οἱ: IG I³ 404 fr. d, IG I³ 1030, IG I² 12847). Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ΕΑ προκύπτουν στοιχεῖα πού βοηθοῦν στὴ διευκρίνηση σημείων τοῦ βιβλίου τοῦ Πιττάκη «*L'ancienne Athènes*». Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα προστίθενται στὸν ὑπὸ ἔκδοση τόμο τοῦ ΑΡΜΑ, πού ἀφορᾷ τὸ βιβλίο τοῦ Πιττάκη.

Ἰδιαίτερα σημαντικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες πού παρέχει ὁ Πιττάκης στὴν ΕΑ καὶ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῶν μνημείων, τίς ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες κ.ἄ. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι πολὺτιμες γιὰ τὴ γνώση τῆς κατάστασης τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ

περίοδο, τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία Γενικός Ὑπουργός τῶν Ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ Πιττάκης.

Κατὰ τὴν προετοιμασία τῆς παρουσίας τῆς ὕλης τοῦ ἔργου τοῦ Α. Conze ἐλέγχθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν ταυτίσεις καὶ πληροφορίες γιὰ νεώτερες συγκολλήσεις στὰ μνημεῖα καὶ γιὰ τὸν τόπο καὶ τὴν ἱστορία φύλαξής τους. Σημαντικὲς εἶναι οἱ ταυτίσεις μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ καταλόγου τῆς Γενικῆς Ὑπουργείας τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τοῦ Εὐρετηρίου Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ ὁποίου οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση τῶν μνημείων εἶναι διαφωτιστικὲς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία Conze-IG, συντάσσονται ἀντιστοιχίες μὲ σειρὰ ἄλλων ἔργων, σχετικῶν μὲ τὰ ἀττικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα. Ἐλέγχθηκε ἐπισταμένως ὁ τόπος εὑρεσης τῶν ἐπιτυμβίων, τὸν ὁποῖο παρέχει ὁ Conze, ὥστε νὰ εἶναι ἀπόλυτα σαφὲς στὴ δημοσίευση ἂν ἡ πληροφορία εἶναι πρωτογενὴς ἢ ὄχι καὶ ἀναζητήθηκαν τοπογραφικὲς ἐνδείξεις πού πιθανῶς προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύνδεση μνημείων μὲ πρόσωπα (περὶ τὰ 200: ἀνασκαφεῖς, συλλέκτες, κάτοχοι, παλαιοπῶλες κλπ.), τόσο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού περιλαμβάνει ἤδη τὸ *APMA*, ὅσο καὶ μὲ περιορισμένη βιβλιογραφικὴ ἔρευνα.

Ἐξετάστηκαν τὰ τοπογραφικὰ ζητήματα πού θέτουν οἱ ὀνομασίες τῶν Ἀθηνῶν: Οἰκία Καψῆ - ξενώνας «Τρίκορφα», οἰκίαι Παπούδωφ, Γάσπαρη, Μπουρνιᾶ, Finlay, Καλλιφρονᾶ, Ὀδυσσοπούλου, Δημνίου, ἐνδείξεις «Ἀγ. Τριάδα» - «Δίπυλον», «Κολυττός», Scaglia-Σκαγιάνη, Βασιλικὰ ἱπποστάσια. Πειραιῶς: Ἀλαί, Περιβόλια, Κῆποι, Κουμούση, Πηγάδα, Καραβᾶς, «Πολυάνδριον», κῆπος Βώκου, κῆπος Κοντοσταύλου, κῆπος Μελετόπουλου, ὁδονύμια, νεκροταφεῖα, ἀνασκαφὲς κλπ. Λαυρεωτικῆς: Κερατέα - Γκοῦρι Μπάρδι, Ἀγ. Ἀντώνιος, Ρουτσέρι, Παναγία «Amacheris», ἔκταση μεταλλείων, σχέση ἐγκαταστάσεων τῶν δύο ἐταιρειῶν τῶν μεταλλείων κλπ. Σαλαμίνας: Ἀγ. Ἀνδρέας, «Μέγα χωρίον», Παναγία Ζώνη.

Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ)

Ἡ ἐργασία στὸ Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ) συνεχίστηκε μὲ τὴ σύνταξη τῆς βιβλιογραφίας, μάλιστα τῶν τελευταίων ἐτῶν, τῶν μετὰ τὸ 1940 δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν, τῶν ὁποίων ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖ τὸ ἔως τώρα ἔργο. Σὲ αὐτὲς τίς ἐπιγραφὰς περιλαμβάνονται καὶ ἀρκετὲς πού εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα ἀλλὰ δὲν εἶχαν περιληφθεῖ στὸ σύνταγμα τοῦ Kirchner.

Βιβλιοθήκη

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας πλουτίστηκε κατὰ τὸ 1996 μὲ 2087 νέους τόμους, πὺν προέρχονται ἀπὸ ἀγορές (591), ἀνταλλαγές (534) καὶ δωρεές (962). Βιβλιοδετήθηκαν ἐπίσης 729 τόμοι.

Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ ὄγδοη χρονιά. Ὁ καθηγητὴς κ. Γεώργιος Λάββας δίδαξε ἀρχιτεκτονικὴ μὲ θέμα: «Ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κληρονομιά», ἡ καθηγήτρια κ. Μαρίνα Λαμπράκη Πλάκα γλυπτικὴ μὲ θέμα: «Ἡ τέχνη τῆς γλυπτικῆς. Ἡ μορφικὴ τῆς γλώσσα», καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Χρύσανθος Χρήστου ζωγραφικὴ μὲ θέμα: «Ἡ τέχνη τοῦ 17ου αἰῶνα. Τὸ Μπαρόκ».

Δεύτερη συνεδρία τῶν ἐταίρων

Στὶς 27 Ἰανουαρίου 1996 ἔγινε ἡ δευτέρη συνεδρία τῶν ἐταίρων μὲ θέμα: «Οἱ ἐλληνικὲς ἀναστηλώσεις». Οἱ σημαντικὲς ὁμιλίες τῶν εἰδικῶν πὺν ἔλαβαν μέρος στὴ συνεδρία τυπώθηκαν στὸ τεῦχος 37 (Ἀπριλίου) τοῦ *Μέντορος* (σελίδες 186). Πλὴν τῶν ὁμιλιῶν παρατίθεται ἐκλογὴ συντόμων κειμένων περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἐλληνικῶν κλασικῶν μνημείων (Α.Ρ. Ραγκαβῆ, Κ. Πιττάκη, Λ. Καυταντζόγλου, Ἀθ. Ρουσσοπούλου, Ἀ. Ὀρλάνδου, Σ. Καρούζου, Η. Thompson, Κ. Μπίρη, Ἰω. Παπαδημητρίου, Π. Καραντινοῦ, Ν. Κοντολέοντος, Μ. Stettler). Στὸ παράρτημα ἀναπτύσσεται «Τὸ ζήτημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας», καὶ τέλος, δημοσιεύεται μετάφραση τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας.

Διαλέξεις

- Στὶς 15 Φεβρουαρίου 1996 διάλεξε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης κ. Wolf - Dietrich Niemeier, *Μινωίτες - Μυκηναῖοι - Χετταῖοι: Νέες ἀνασκαφές στὴ Μίλητο*.

- Στις 29 Νοεμβρίου 1996 διάλεξε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου East Anglia, Norwich τῆς Ἀγγλίας, κ. Richard Hodges, *Butrint: A Microcosm of Mediterranean History* (ἀπὸ κοινουῦ μὲ τὴν British School at Athens).

Ὑποτροφίες

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια ἡ Ἑταιρεία ἔδωσε ὑποτροφία σὲ Κύπριο ἀρχαιολόγο γιὰ ἔλευση καὶ παραμονή στὴν Ἑλλάδα μὲ σκοπὸ ἔρευνα καὶ μελέτη.

Ξενώνας

Στὸν ξενώνα «Ντίτας Μαντζώρου» καὶ κατὰ τὸ 1996 φιλοξενήθηκαν Ἕλληνες ἔφοροι καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι.

Ἐπιχορήγηση ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποσὰ ποὺ δαπάνησε ἡ Ἑταιρεία μὲ σκοπὸ τὴν πραγματοποίηση τοῦ κύριου ἔργου της, δηλ. τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ ἐκδοτικοῦ, κατέβαλε ἐπίσης καὶ σημαντικὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἔργων ποὺ συντάσσονται ἐκτὸς Ἑταιρείας, ἰδρυμάτων καὶ προσώπων ποὺ προετοιμάζουν δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ὡς ἑξῆς:

1. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν Κυρίων Ἑλληνικῶν ὀνομάτων» ("A Lexicon of Greek Personal Names") (Ὁξφόρδη).
2. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» ("Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae") (*LIMC*, Basel).
3. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» (*LIMC*), Τμῆμα Ἑλλάδος.
4. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
5. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν.
6. Γιὰ τὴ μεταγραφὴ τῆς ἀλληλογραφίας Klentze-Ross.

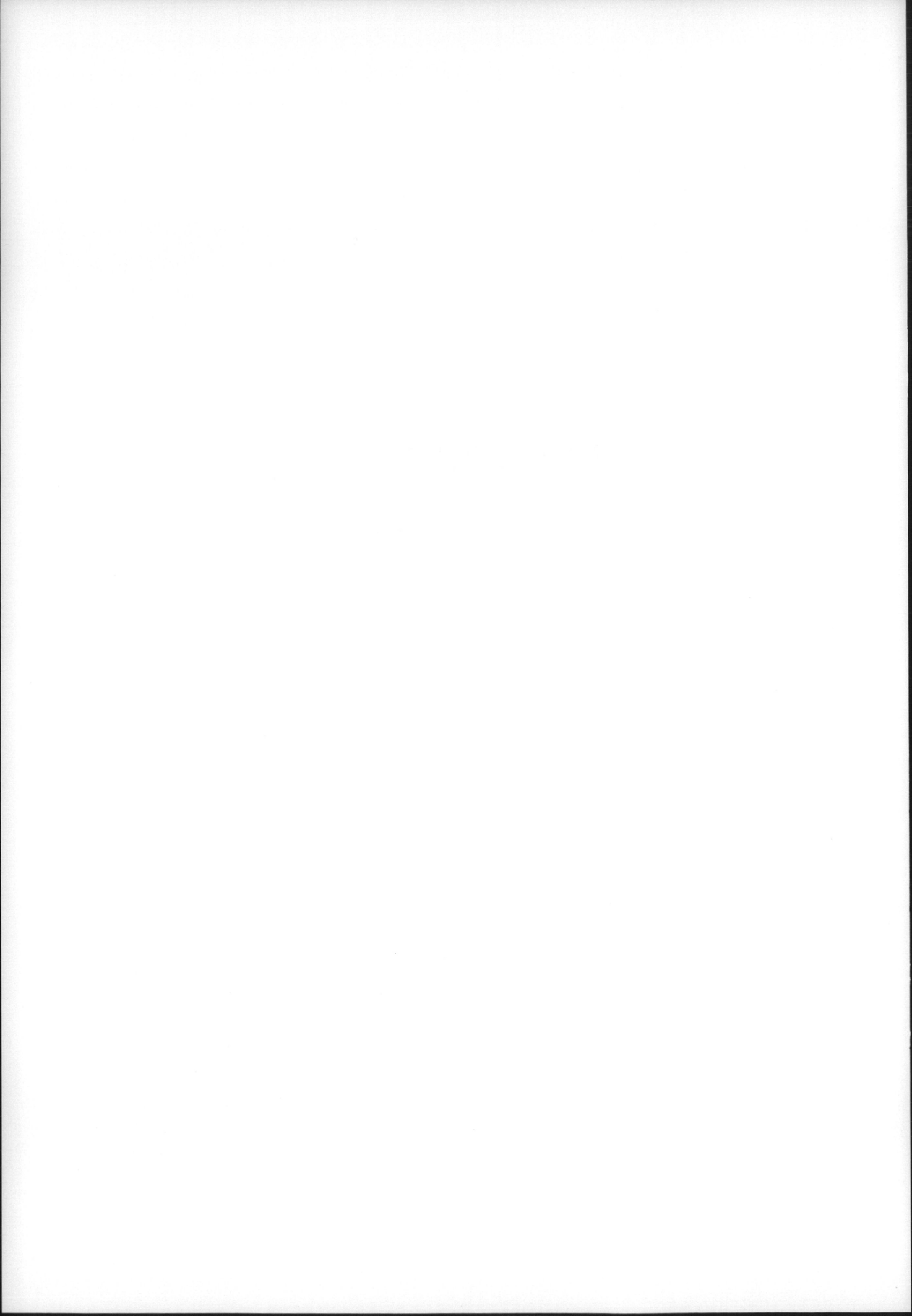

Ἀρχεῖο

Τοῦ πολύτιμου ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας ἔγινε χρήση ἀπὸ πολλοὺς μελετητές. Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση φωτογραφιῶν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ρώμης τοῦ 1911, οἱ ὁποῖες διασώζουν ἀπόψεις τόπων τῆς Ἑλλάδος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος. Ἀρχισε ἐπίσης ἡ συστηματικὴ καταγραφὴ τῶν σχεδίων καὶ ἡ συντήρησή τους.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 11 Μαΐου
1996 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 38, Ἰούνιος 1996, 193-207.

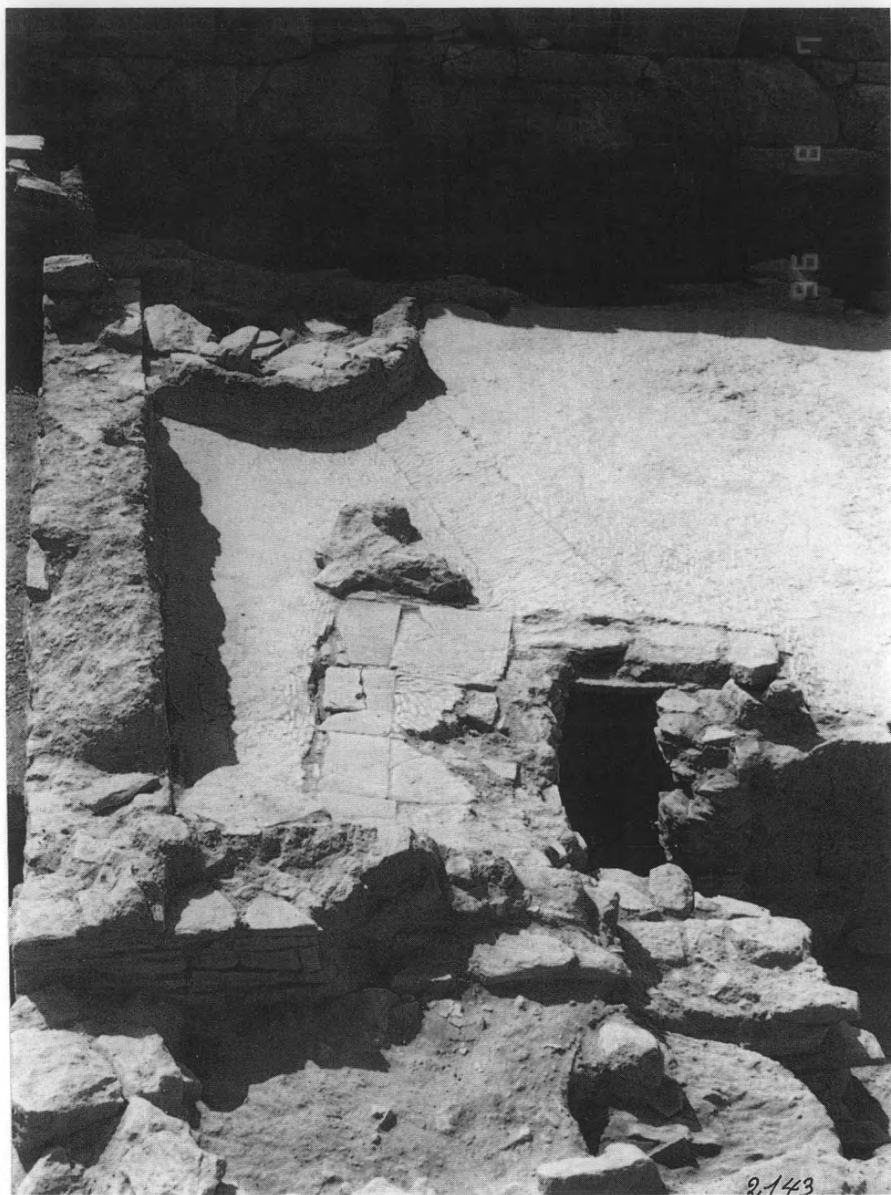

ΠΙΝΑΚΕΣ

Γενική άποψη του πυλωρίου.

Πυλῶριο· ἐστία καὶ ὑπόγειος ἀγωγός.

Ἡ ἀὐλή τοῦ πυλωρίου.

Ἀρχὴ κλίμακος γιὰ τὸν ὄροφο τοῦ πυλωρίου.

Συνέδριο· ἀριστερά τὸ ἀνάλημμα τῶν πρὸς Δυσμᾶς κτισμάτων.

Τὸ κτίριο τοῦ συνεδρίου δεξιὰ· ἀριστερὰ ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἐπάνω, στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας, ἡ πύλη.

Τὰ δωμάτια τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου.

Τὸ νότιο ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου.

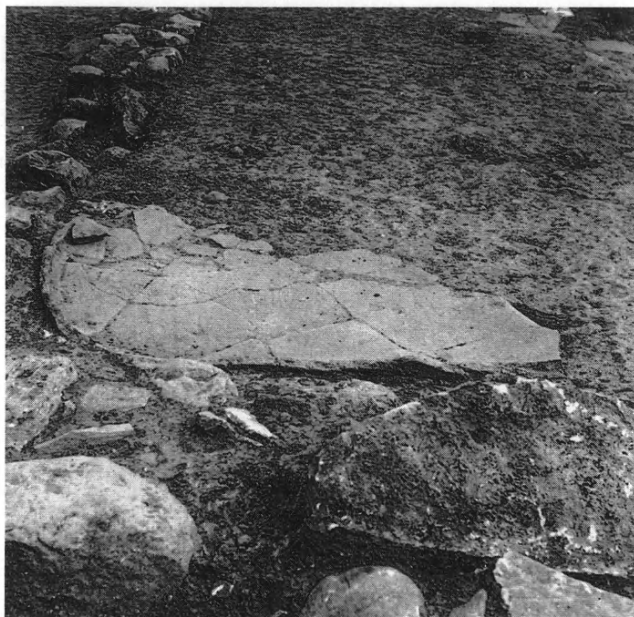

α. 'Ο T34 από Ν. β. 'Η άψίδα του T34 από Β.

α. Ἡ ὁδὸς καὶ ἡ οἰκία Α'-Δ', ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Ἡ ἀρχαίκη οἰκία Α'-Δ' ἀπὸ δυτικά.

α. Ὁ πήλινος λουτήρας στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου Γ. Λήψη ἀπὸ Ν. β. Ὁ T38 (δεξιὰ) καὶ T39 (ἀριστερά), ἀπὸ Β. Σὲ πρῶτο πλάνο διακρίνεται ἡ λεκάνη.

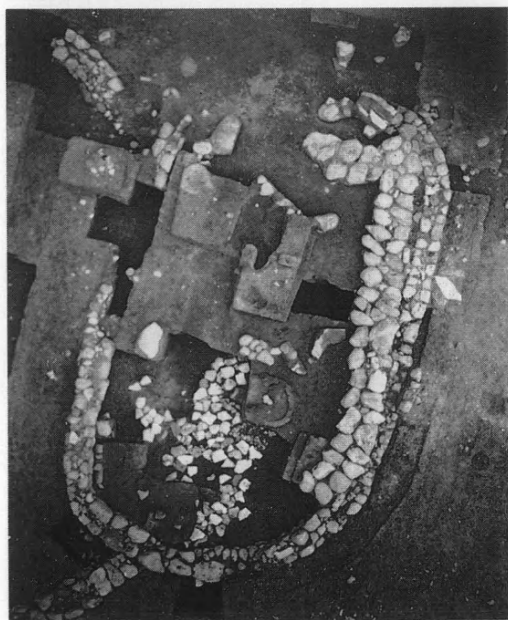

α. Μελανόμορφο πῶμα ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς ἀρχαίᾳς οἰκίας. β. Ἀρχαίᾳ λεκάνη. γ. Σχολικὰ κτίρια I καὶ IV. Τομέας ἐργαστηρίων ἀπὸ Δ. Φωτογραφία 1985, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάχωση τῶν ἀρχαίων. Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ σύγχρονο ρέμα.

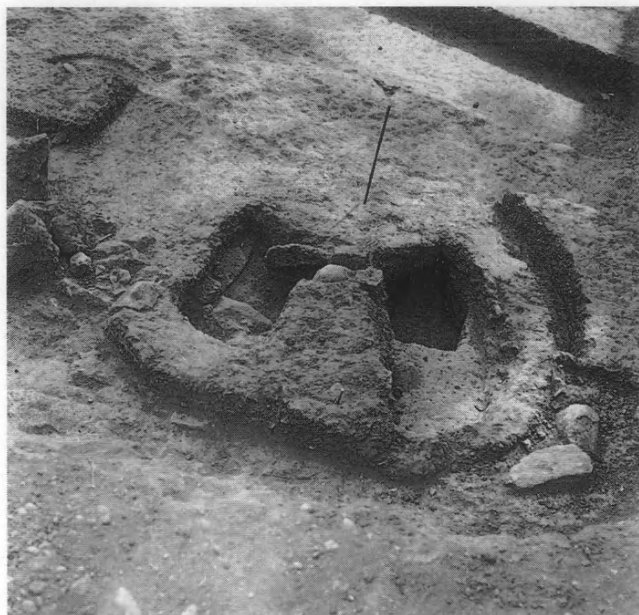
α. Σχολικό κτίριο IV από Δ. Σε πρώτο πλάνο ο T14, ο κλίβανος α, τὸ Κτίριο Α καὶ ὁ T18, στὸ μέσον τὸ Κτίριο Β-Γ καὶ ὁ T24, στὸ βάθος τὸ Κτίριο Ε. Φωτογραφία 1985, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάχωση τῶν ἀρχαίων. β. Ὑποψη τοῦ Κτιρίου Α ἀπὸ ψηλά.

α. Μεταλλευτικοί κλίβανοι στο έσωτερικό του Κτιρίου Α. Λήψη από ΒΔ. β. Κτίριο Β-Γ από ψηλά. Διακρίνεται επίσης ο Τ24 του Κτιρίου Δ.

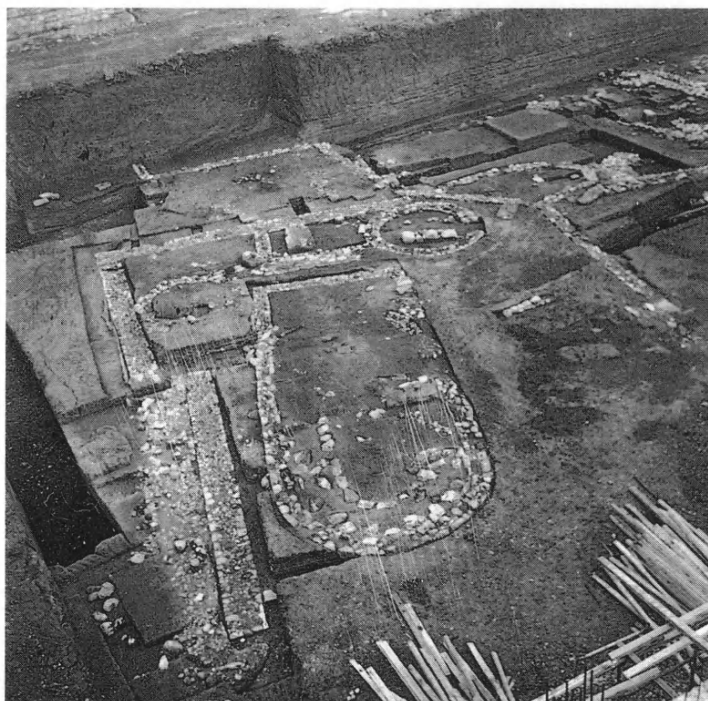

α. Κτίριο Β-Γ από Β. β. Κλίβανος β στο εσωτερικό του Κτιρίου Β-Γ. Στο βάθος, πίσω από το ξύλινο κασάκι ο ὄρθιος λίθος τῆς ταφικῆς (;) κατασκευῆς VIII. Λήψη ἀπὸ Ν.

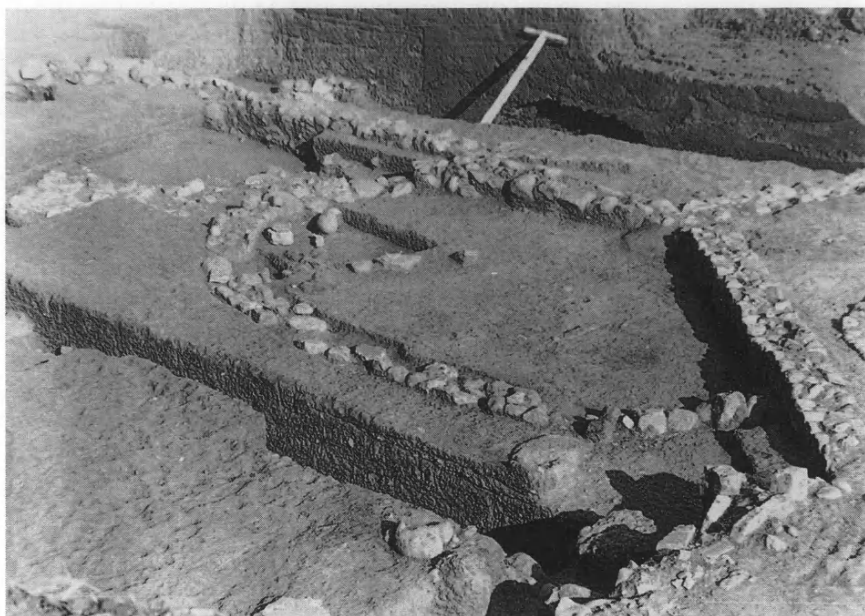

α. Κλίβανος α ΝΔ τοῦ Κτιρίου Α. Λήψη ἀπὸ Δ. β. Σχολικὸ Κτίριο Ι ἀπὸ Δ. Διακρίνονται τὰ Κτίρια Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ καὶ ὁ ὀρθογώνιος περίβολος. Σὲ πρῶτο πλάνο ὁ Τ19 καὶ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο (Κτίριο Δ;). Πάνω ἀριστερὰ τὸ Σχολικὸ Κτίριο ΙΙ-ΙΙ', ὑπὸ κατασκευήν. Φωτογραφία 1985, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάχωση τῶν ἀρχαίων.

α. Σχολικό Κτίριο Ι από Β. Διακρίνονται τὰ Κτίρια Θ, Η, Ζ, ΣΤ καὶ Ε καὶ ὁ ὀρθογώνιος περίβολος. Φωτογραφία 1985, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάχωση τῶν ἀρχαίων. β. Κτίριο Ε ἀπὸ ψηλά. Διακρίνονται ὁ Τ26-1 καὶ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο δυτικὰ τοῦ Ε.

α. Κτίριο Ε, περίβολοι Τ26-1 (δεξιά), Τ21, Τ19 (βάθος). Λήψη από ΝΑ. β. Νότιος χώρος Σχολικοῦ Κτιρίου Ι. Διακρίνονται οί Τ23, Τ26-1, 2, 3, 4, Τ27, Τ21, Τ19, Τ64-65 καὶ τὰ Κτίρια Ε καὶ ΣΤ. Λήψη ἀπὸ Β.

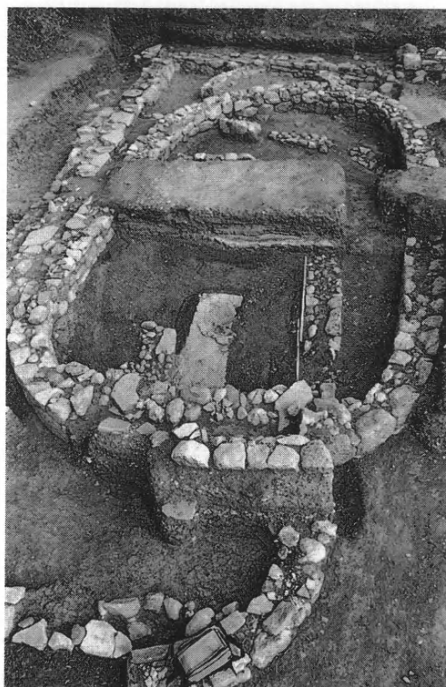

α. ᾽Αποψη τῶν Κτιρίων Ι-ΙΑ ἀπὸ Ν (φωτ. 1997). β. ᾽Αποψη τῶν Κτιρίων Ι-ΙΑ ἀπὸ Δ-ΒΔ. Σὲ πρῶτο πλάνο διακρίνεται ἡ μνημειακὴ εἴσοδος τοῦ Τ23 (φωτ. 1997).

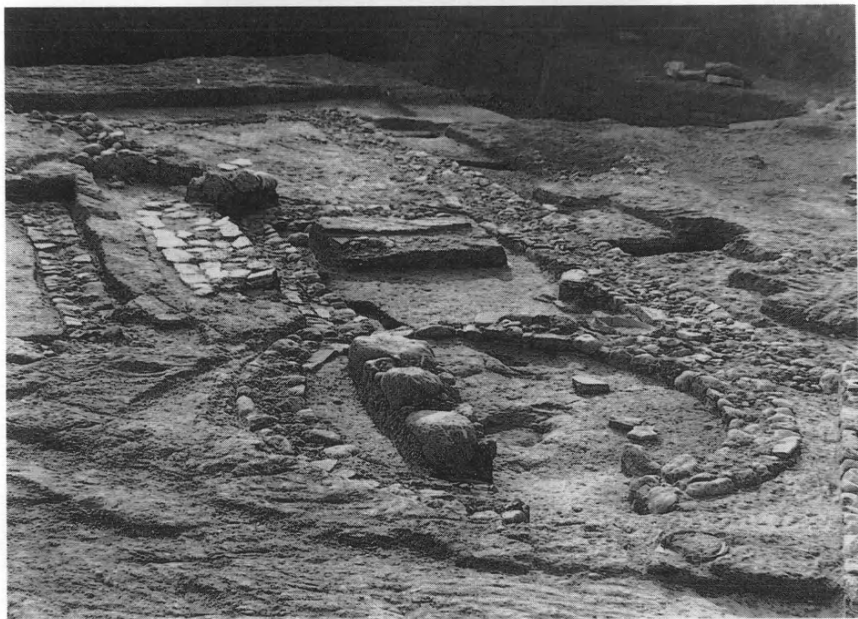
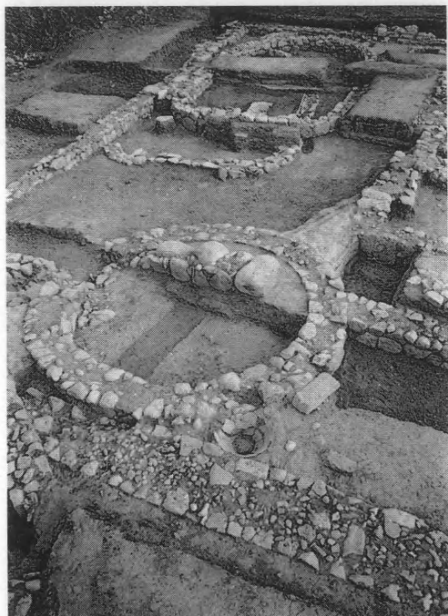

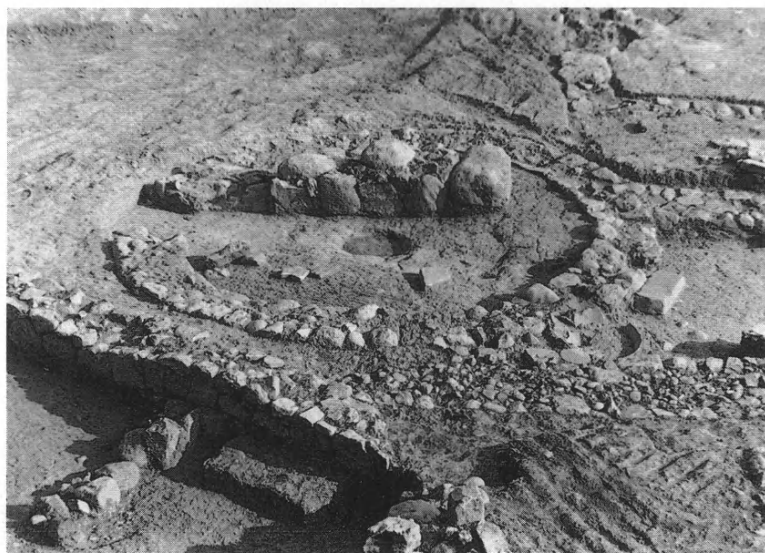
α. Τὸ ἀνατ. σκέλος τοῦ ὀρθογώνιου περιόλου (T32) καὶ τὸ Κτίριο Η. Λήψη ἀπὸ Ν. 6. Τὸ ἀνατ. σκέλος τοῦ ὀρθογώνιου περιόλου (T32) καὶ τὸ ἀνατ. μισὸ τοῦ Κτιρίου Θ. Στὸ βάθος τὸ Κτίριο Η.

α. Κτίριο ΙΑ από Ν. β. Ἡ ἀψίδα καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ Κτιρίου ΙΑ ἀπὸ Α
(φωτ. 1996).

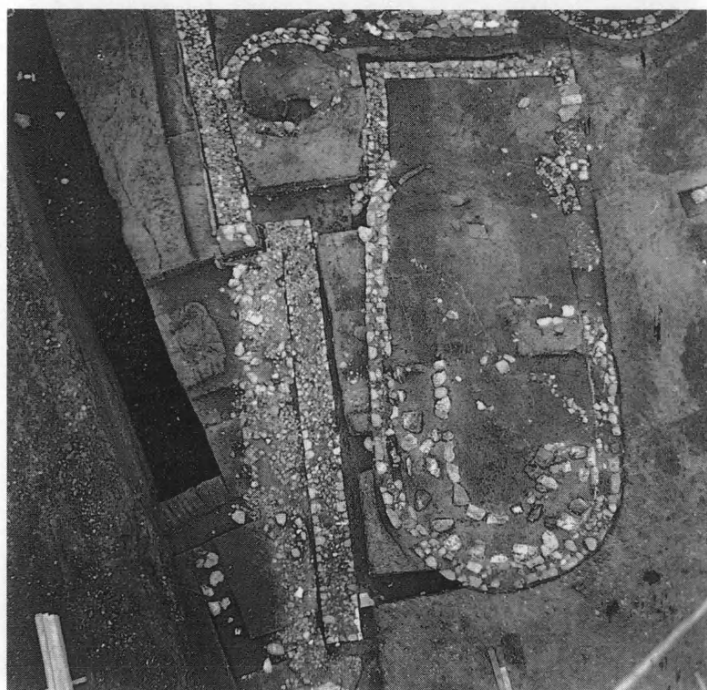

α. Κυκλικό κτίριο ΣΤ και δυτικό τμήμα του χώρου Ζ. Στὸ βάθος τὰ Κτίρια Ι καὶ ΙΑ (φωτ. 1997). β. Κτίρια ΣΤ, Ζ καὶ περίβολος Τ27 ἀπὸ Δ.

α. Κτίριο Ζ από Α. Στο μέσον τὸ Κτίριο ΣΤ, στὸ βάθος τὸ Κτίριο Ε (φωτ. 1997).

β. Κτίριο ΣΤ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου Ζ ἀπὸ Β. Σὲ πρῶτο πλάνο ὁ λοξὸς περίβολος Τ26-1.

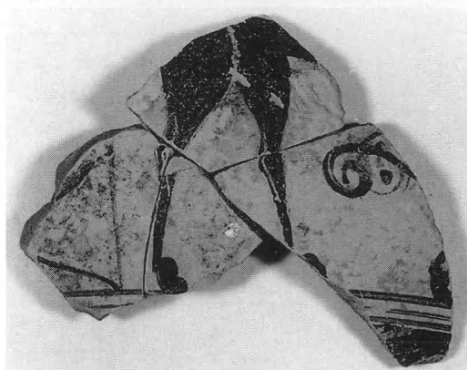
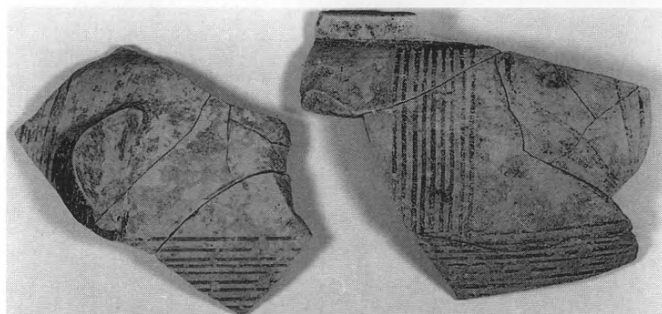
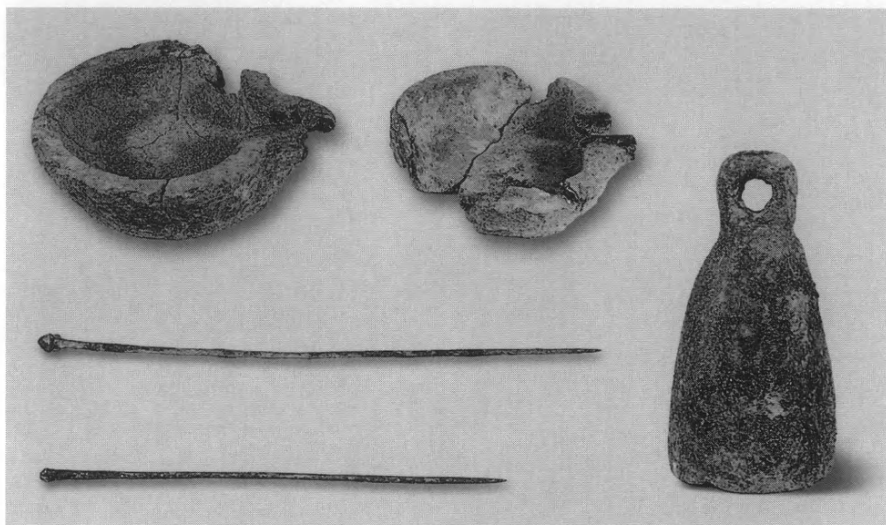

α. Ὁ κεντρικός λάκκος-ἐστία (Λ2) τοῦ Κτιρίου ΣΤ, ἀπὸ Α. 6. Κτίρια Η, Θ καὶ περίβολος Τ32 ἀπὸ ψηλά.

α. Κτίριο Θ. Ὑποψη τῶν χώρων 1 καὶ 2 ἀπὸ ΝΔ (φωτ. 1997). β. Τὸ Κτίριο Θ ἀπὸ Β.
Ἀριστερὰ ὁ Τ32 καὶ στὸ βάθος ἀριστερὰ τὸ Κτίριο Η (φωτ. 1997).

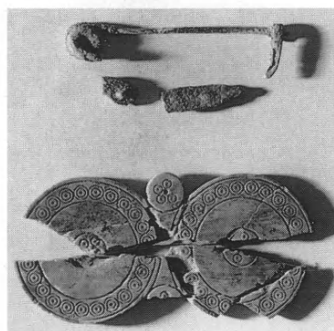
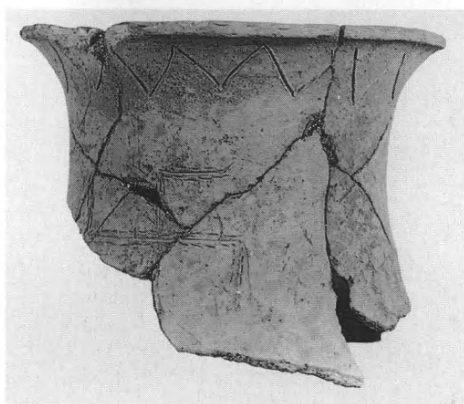

α-ε. Κτίριο Θ: α. Λύχνοι από τὸν χώρο 2. β. Χάλκινες περόνες ἀπὸ τὸν χώρο 2. γ. Χάλκινο περίπλοτο ἀπὸ τὸ θρανίο. δ-ε. Θραύσματα κρατήρων.

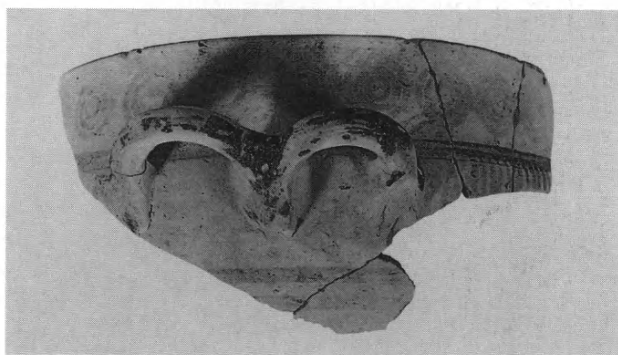

α-β. Κτίριο Θ: α. Χείλος από ευβοϊκό σκύφο - κρατήρα με παράσταση πτηνῶν. β. Μολύβδινα διπλωμένα αλιευτικά βαρίδια από τὸν χώρο 2. γ. Σκυφίδια ἀπὸ τὸν τύμβο Ι.

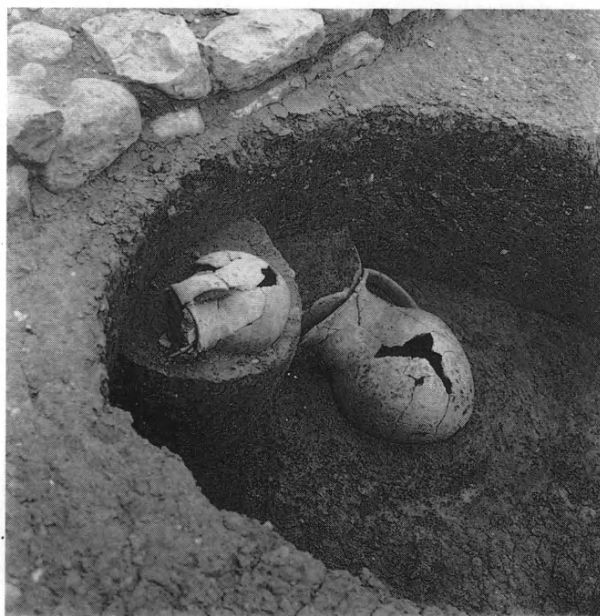
α-γ. Τάφος IV: α. Ὁ τάφος ἀπὸ Δ. β. Τὸ στόμιο τοῦ ταφικοῦ πίθου τοῦ τάφου.
γ. Ὀκτώσχημη πόρπη.

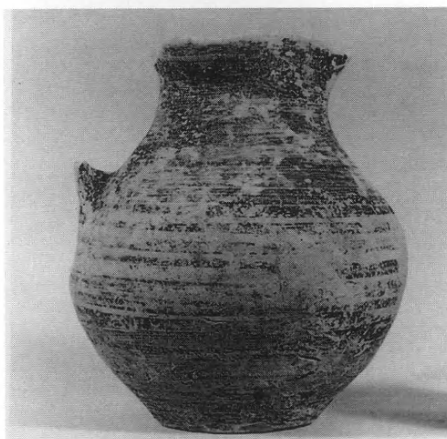
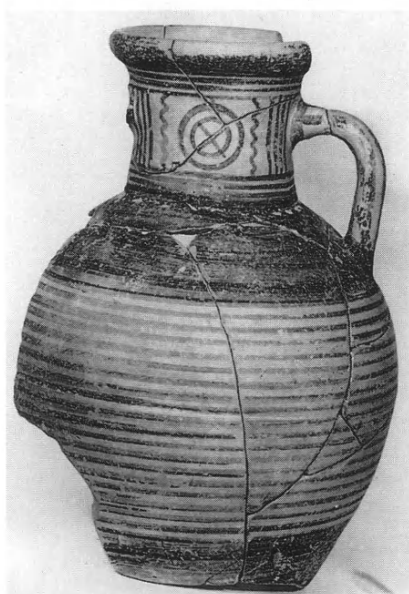
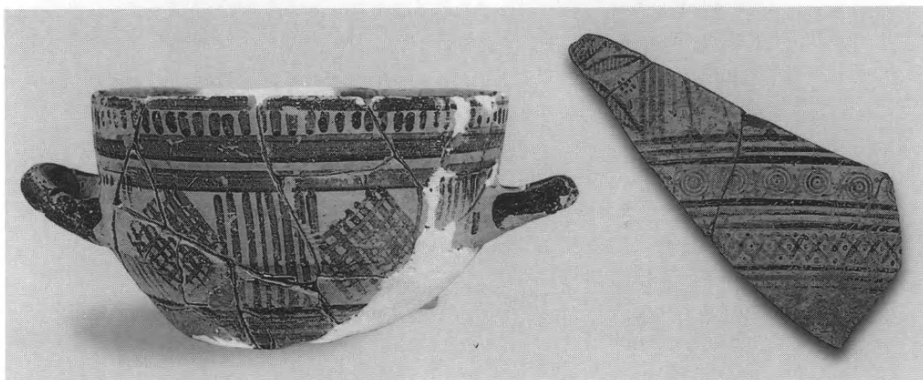
α-β. Τάφος IV: α. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος. β. Κάνθαρος καὶ δύο κύπελλα ἀπὸ τὸν τάφο. γ. Σκύφος - κρατήρας μὲ διακόσμηση ὁμόκεντρων κύκλων στὸ χεῖλος ἀπὸ τὸν τύμβο X5.

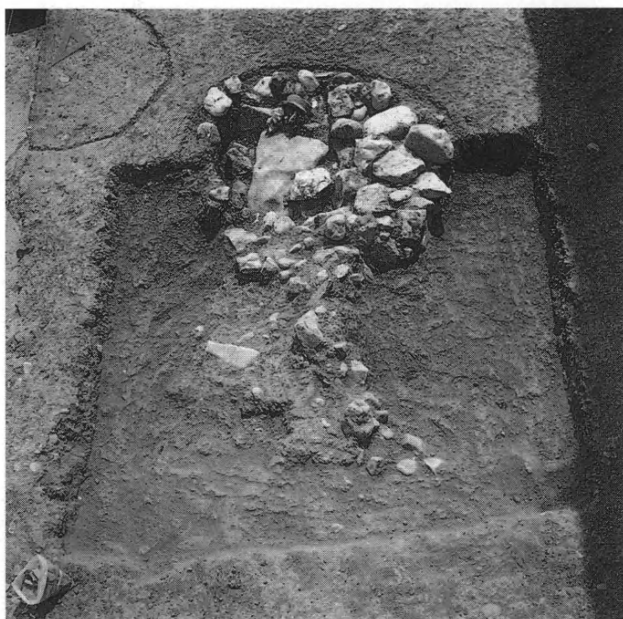
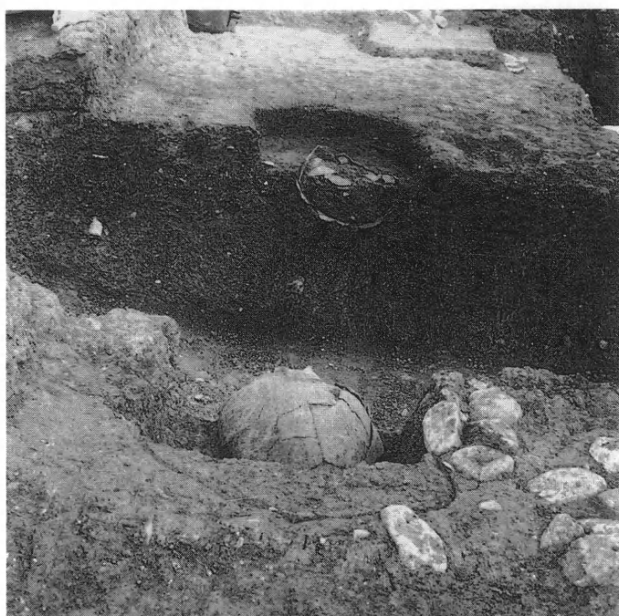
α. Σκελετός τάφου ΧΙα, από Ν. β. Τάφοι ΧΙΙ και ΧΙΙΙ από ΝΔ.

α. Τάφος XIII από Δ. Ἀνάμεσα στους λίθους διακρίνεται τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο. β. Λάχκος XX με τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα XX6, XXγ, ἀπὸ Β.

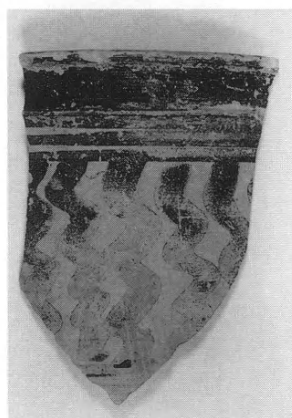
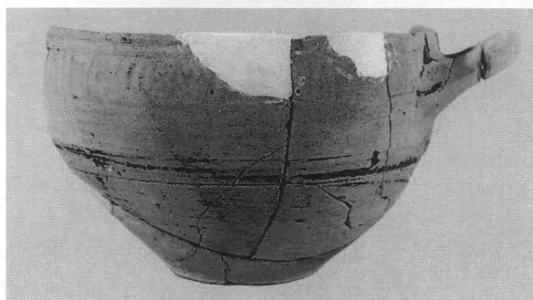

α. Εύβοϊκός σκύφος - κρατήρας με δικτυωτούς ρόμβους από τόν τάφο XIII. β. Γραπτός κρατήρας από τόν Λάκκο XVI. γ. Γραπτός ἀμφορέας από τόν τάφο XII. δ-ε. Μόνωτο κύπελλο καί οἰνοχόη από τόν Λάκκο XIX.

α. Τάφοι XXI-XXII από Ν. 6. Σωρός λίθων που κάλυπτε τὸν Λάκκο XXVI, ἀπὸ Β.

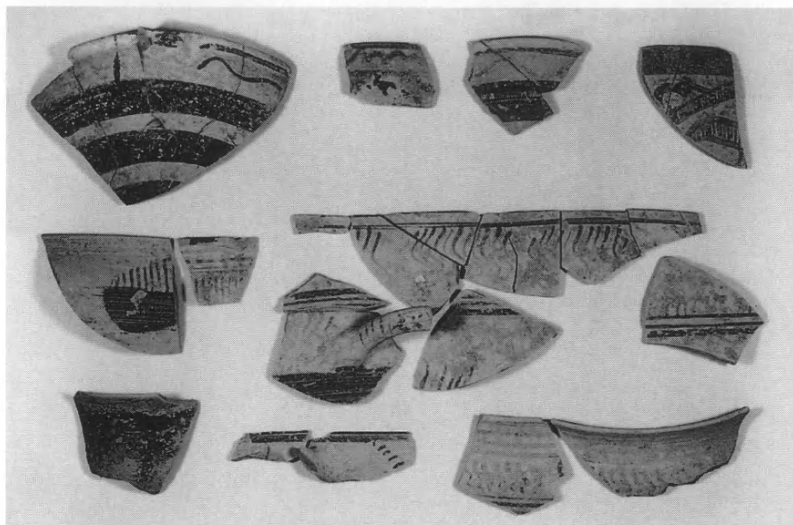

α-β. Χύτρες από τὸν Λάκκο XXVI. γ. Κοτύλη τύπου Ἀετοῦ 666 ἀπὸ τὸν Λάκκο XXVI. δ-ε. Γραπτὴ πρόχους καὶ λαμὸς ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Κατασκευὴ XXXIV.

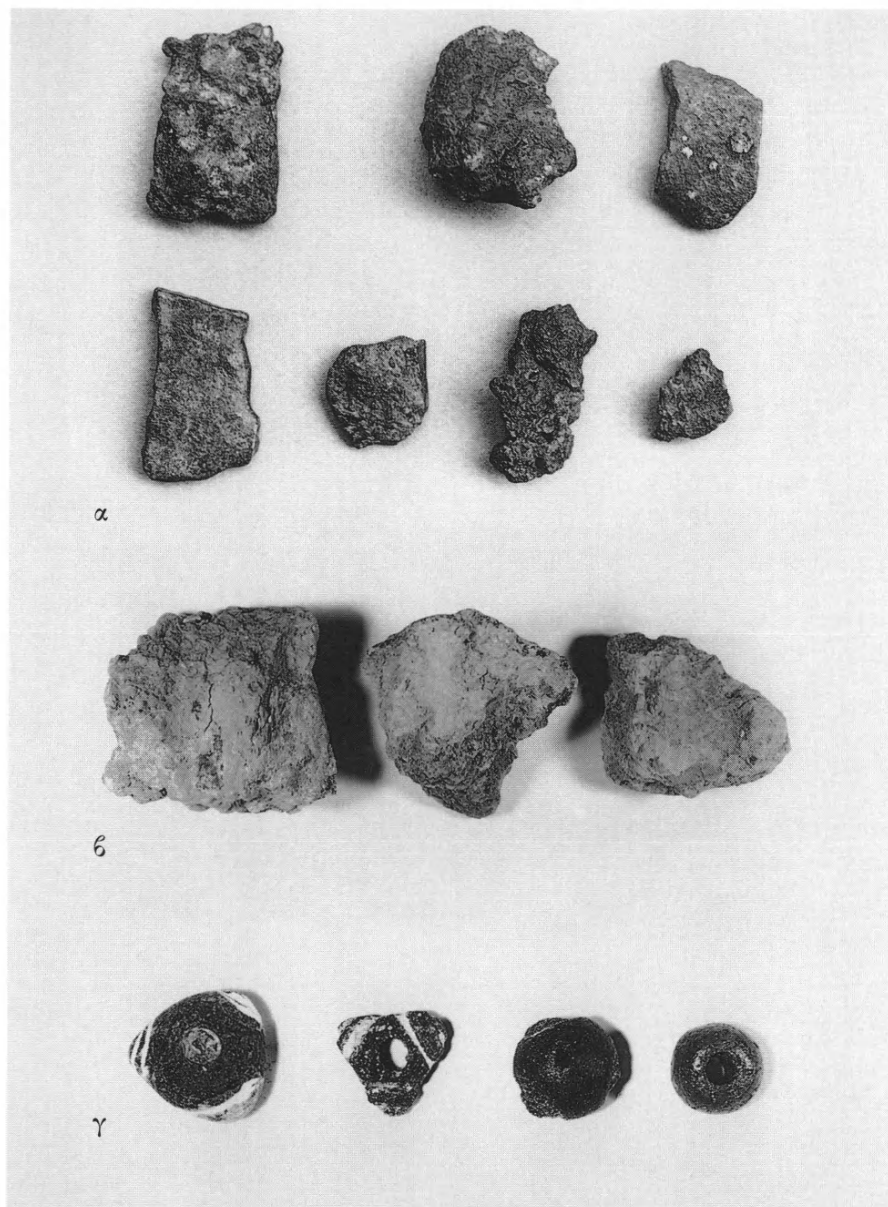

α. Τάφος XXXII από Ν. β. Κατασκευή XXXIV κατά την ανασκαφή, από Α.

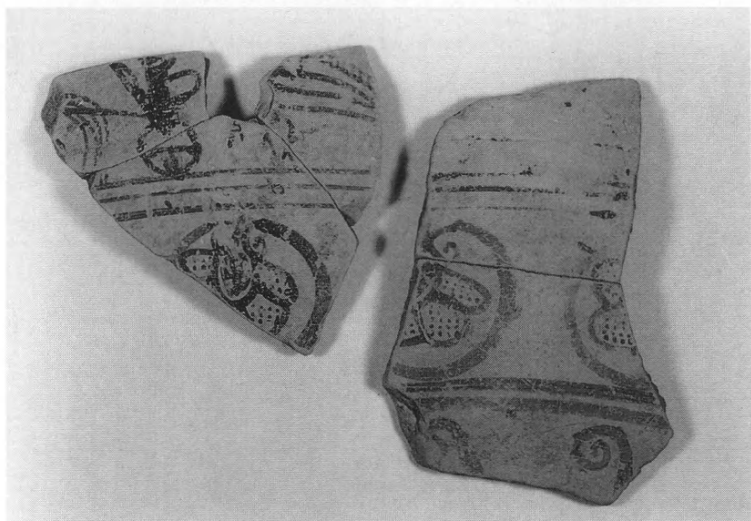

α-β. Κατασκευή XXXIV: α. Ώστρακα ἀπὸ διάφορα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα. β. Πήλινο ὁμοίωμα πλοίου. γ. Πιθηκόμορφο μυροδοχεῖο. δ. Ὑδρία με παράσταση ὑδρόβιων πτηνῶν ἐκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς. ε. Εὐβοϊκὸς σκύφος.

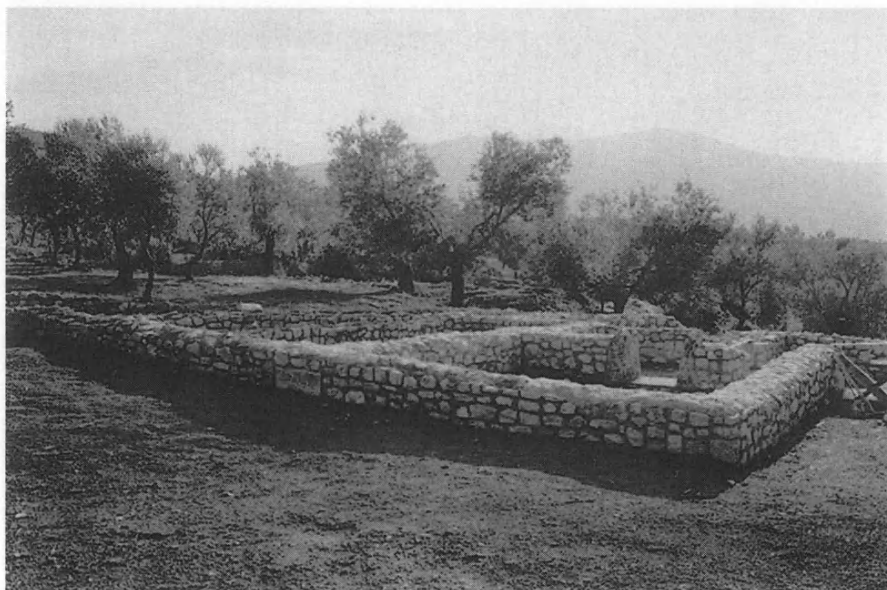
α. Σκωρίες χαλκοῦ. β. Θραύσματα ἀπὸ πήλινα ἀκροφύσια (tuyères). γ. Χάνδρες ἀπὸ
βαλόμαζα.

α. Θραῦσμα πρωτοαττικού κρατήρα ἀπὸ τὸν χώρο ἀνατολικά τοῦ Κτιρίου Θ. β. Πήλινα εἰδώλια ἀλόγων.

α. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ ἡ συντηρημένη σκανά ἀπὸ ΒΑ. β. Τὰ λείψανα τῆς συνέχειας τοῦ διαδρόμου Τ μέσα στὸν χώρο Ρ.

α. Τὸ συντηρημένο συγκρότημα τῶν νοτίων λουτρῶν ἀπὸ τὰ βόρεια. β. Λεῖψανα διοχέτευσης νεροῦ ἀπὸ τῇ δεξαμενῇ τῶν ΝΑ λουτρῶν πρὸς τῇ δεξαμενῇ τοῦ Ἀντωνίνου.

α. Τὰ λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου τοῦ λόφου δυτικά τῆς δεξαμενῆς μετὰ τὸν καθα-
ρισμό. β. Ὁ περίβολος δυτικά τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.

α. Τομή στὸ πρὰνὲς τοῦ λόφου Δ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου. Ἐμπρὸς ἡ ἀπότομη κλίση τοῦ βράχου. β. Μεταγενέστερο καμίνι (1), ἐλληνιστικὸς (2) καὶ ρωμαϊκὸς (3) περίβολος, τομὴ Δ τοῦ περιβόλου (4).

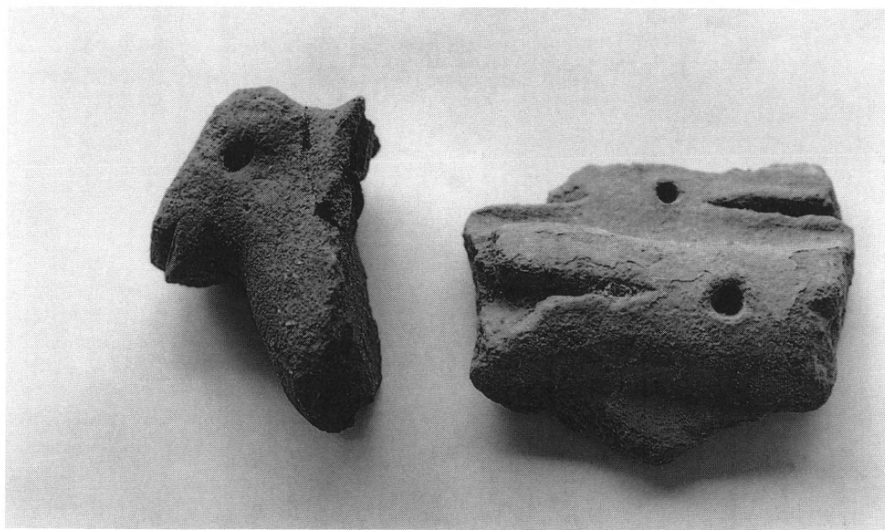

α. Τὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν κτισμάτων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. β. Τμῆμα καμπύλου θεμελίου προϊστορικοῦ κτίσματος στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς τομῆς στὸν λόφο.

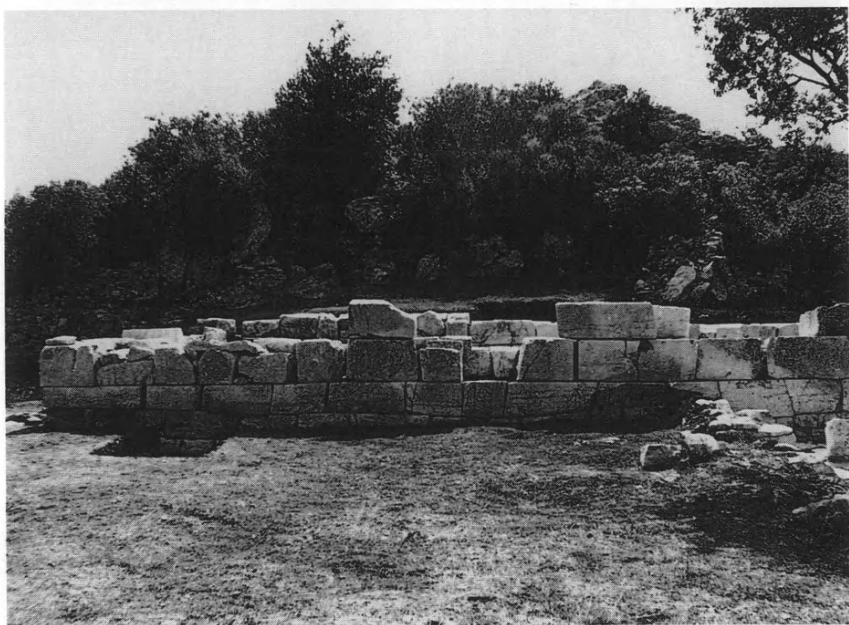

α. Τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης τῆς κοιλάδας πίσω (νότια) ἀπὸ τὸ νυμφαῖο: ὄψη ἀπὸ τὰ ΝΔ. β. Ἡ ἐπίχωση στὴν προϊστορικὴ κοίτη τῆς κοιλάδας: ὄψη ἀπὸ τὰ βόρεια.

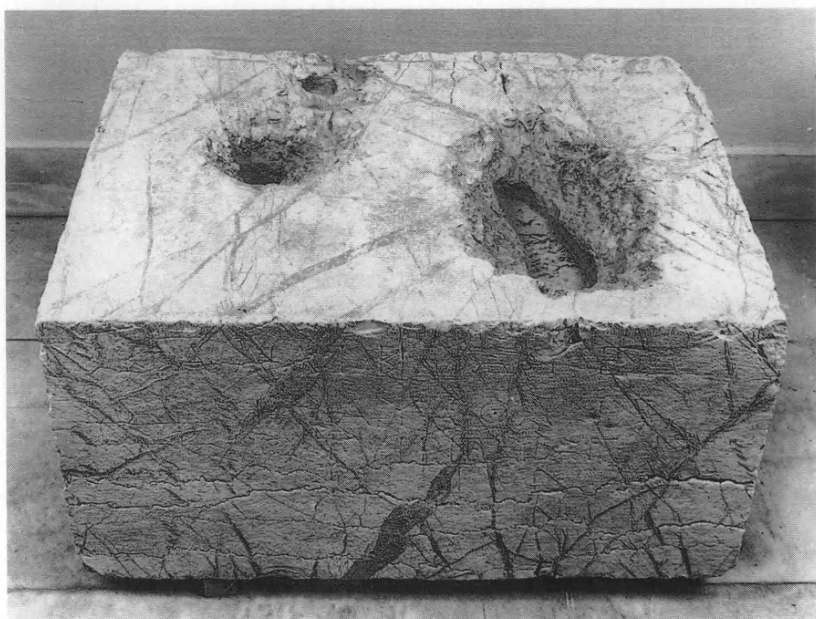
Χαρακτηριστικά ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς εἰκόνας τοῦ πίν. 446.

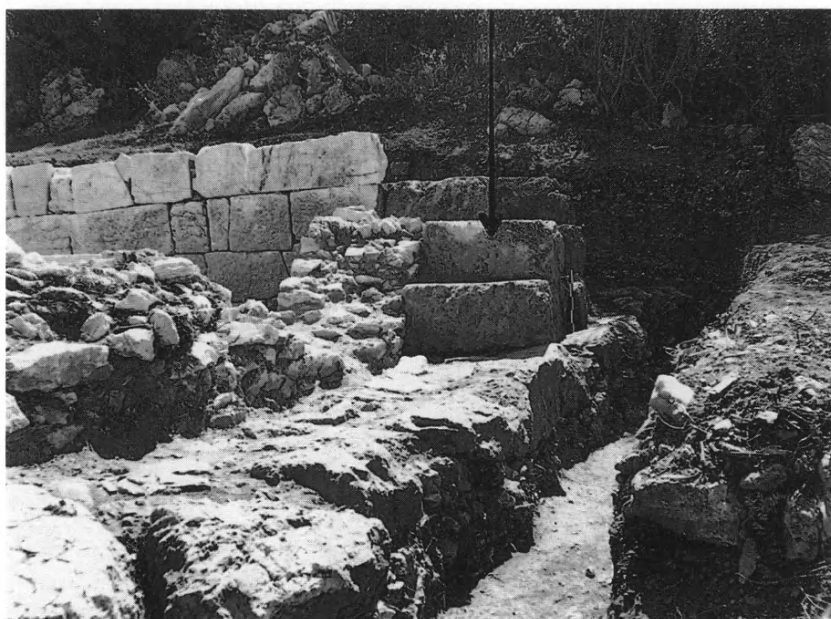
α. ᾽Αποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ Α. β. ᾽Αποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β.

α. Όψη νότιου τοίχου του ναού. β. Έσωτερικό του σηκοῦ· πλακόστρωτο καὶ πύρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

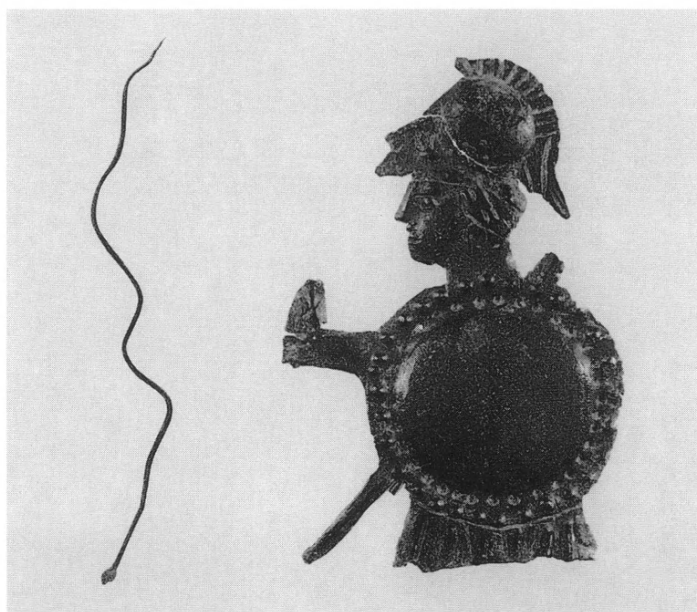
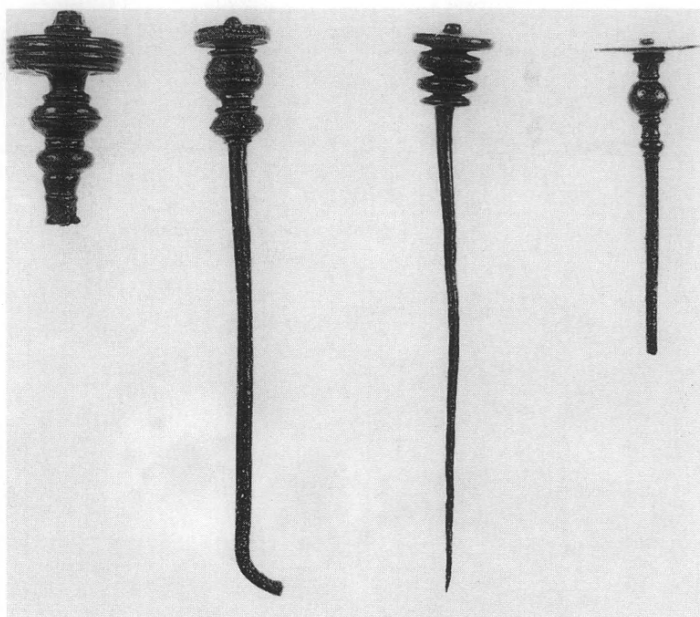

α. Βάθρο χάλκινου αγάλματος με επιγραφή. β. Μαρμάρινο χέρι με συμφυή δάκτυλα.
γ. Μαρμάρινο κεφάλι άνδρός.

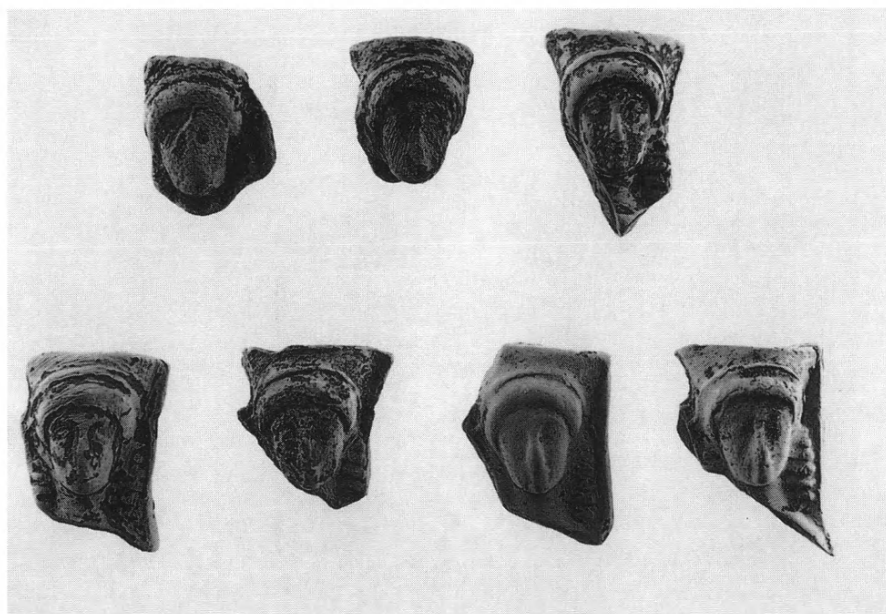

α. Τμήμα πώρινου τοίχου ενσωματωμένο στη ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ. β. Λίθινοι τοῖχοι ἐκατέρωθεν τοῦ βάθρου τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων.

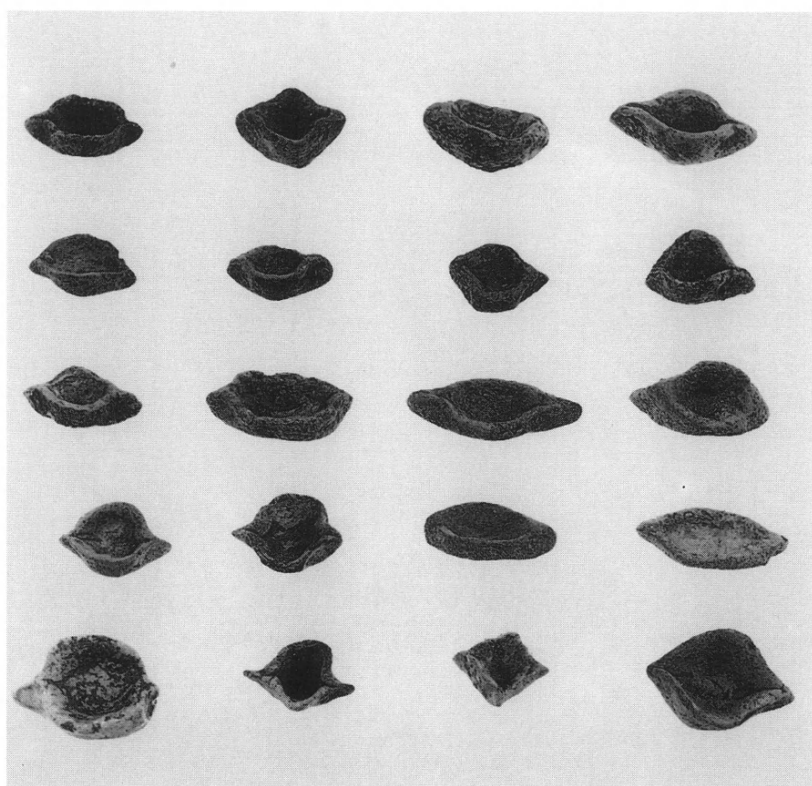

α. Χάλκινες περόνες. β. Χάλκινο φίδι. γ. Χάλκινο έλασμα με τή μορφή τής Ἀθηνᾶς.

α. Τμήμα χάλκινου λιονταριού. β. Χάλκινο ἔλασμα με ἀναθηματική ἐπιγραφή.
γ. Πήλινες προτομές γυναικῶν.

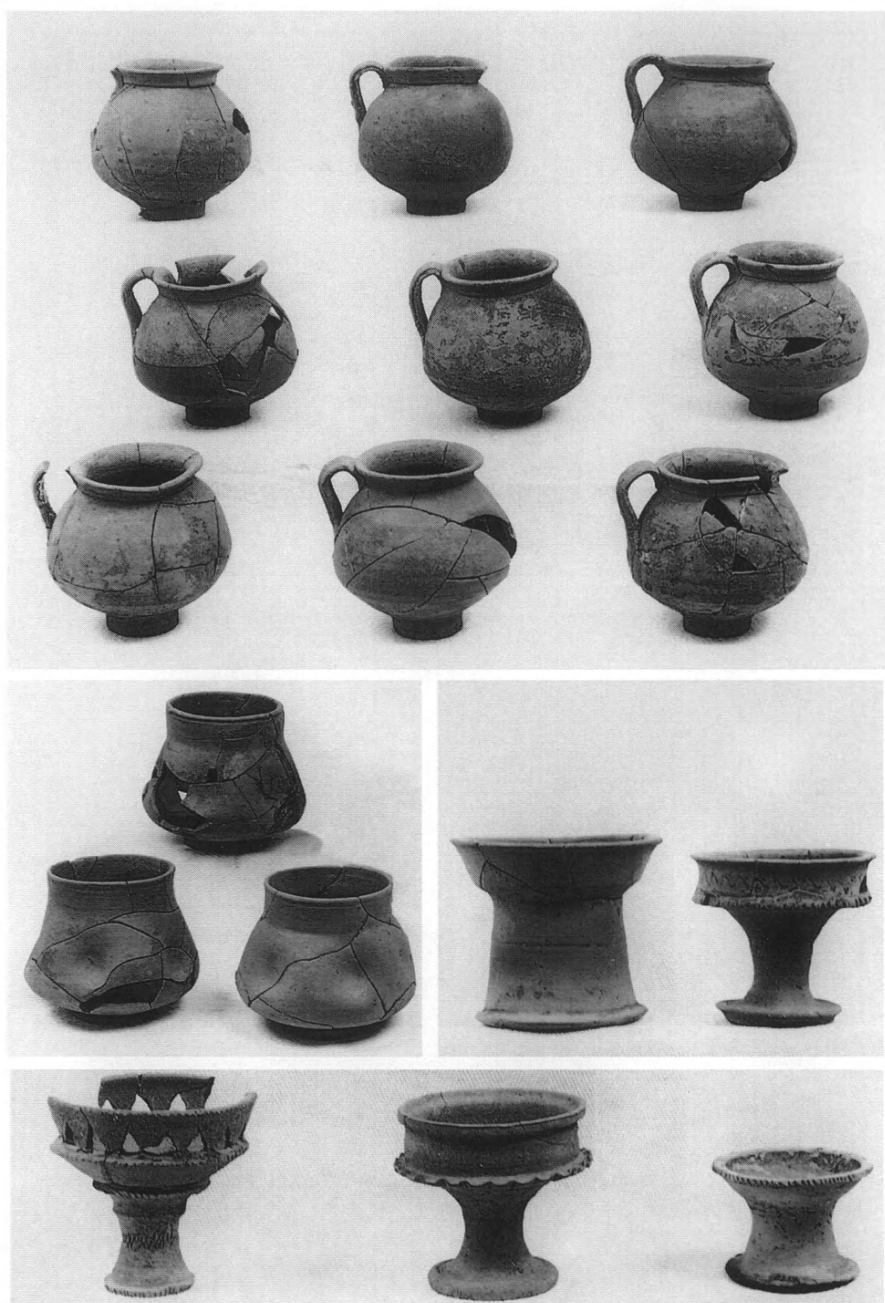

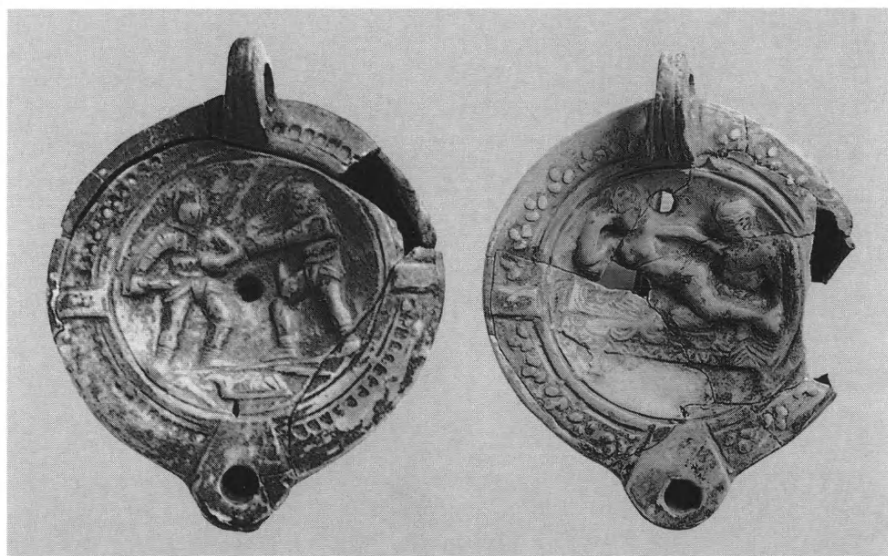
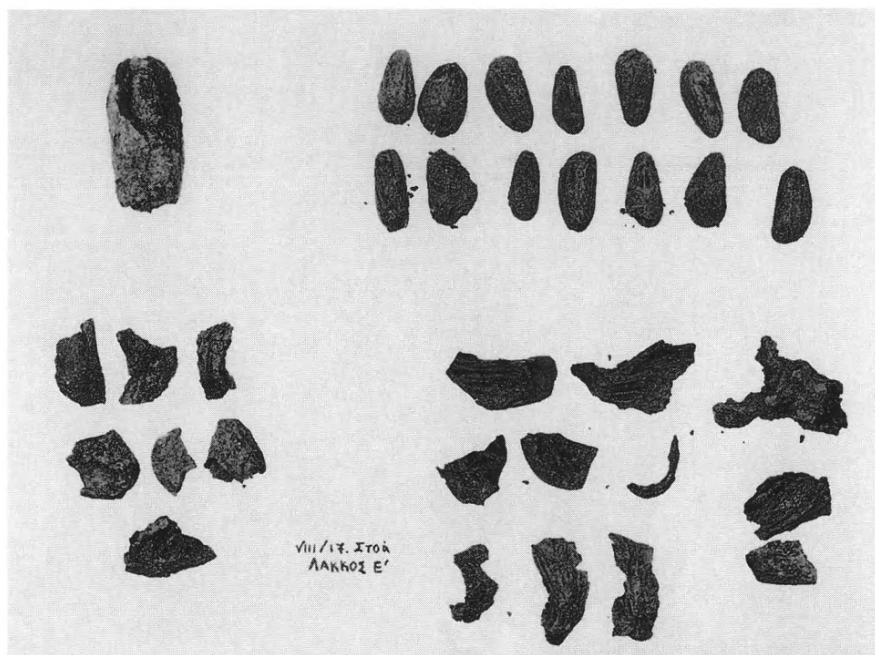
Πήλινα ομοιώματα λέμβων.

α. Ὑποψη στοᾶς ταφικοῦ κτίσματος 17 ἀπὸ ΒΑ. 6. Λάγκος Ε με ταφικὴ πυρὰ νηπίου.

α. Κύπελλα από τις πυρές τῶν νηπίων. β. Ποτήρια από τις πυρές. γ-δ. Θυμιατήρια
ἀπὸ τις ταφικὲς πυρές.

α. Ἀπανθρακωμένοι καρποί (κουκουνάρια, βελανίδι) ἀπὸ τὴν πυρὰ Ε. β. Λύχνος τοῦ ἐργαστηρίου Σεβήρου μὲ παράσταση μονομάχων. γ. Λύχνος μὲ ἐρωτικὴ σκηνή.

α-β. Δύο τμήματα νεοαττικῶν σαρχοφάγων με σκηνές μάχης.

α. Θραύσματα νεοαττικῶν σαρκοφάγων. β. Κιβωτιόσχημος τάφος (κτιστή θήκη).

α. Κυκλικός βόθρος πρωιμότερου ιεροῦ. β. Γυάλινο μυροδοχεῖο. γ. Τμῆμα πλακιδίου
 με καθισμένην σὲ θρόνο γυναῖκα ἀπὸ σκηνῆ συμποσίου.

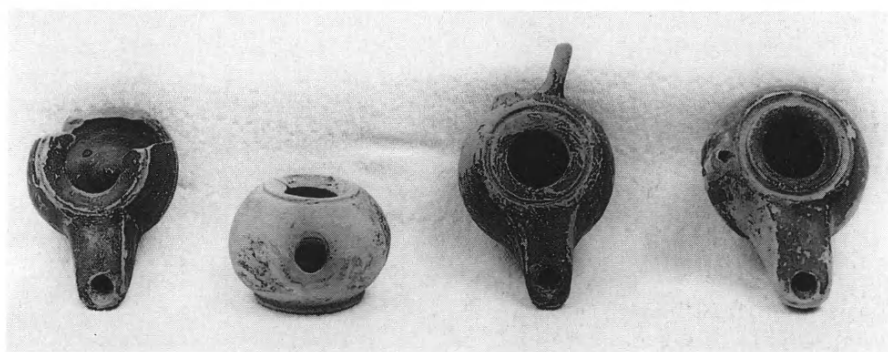
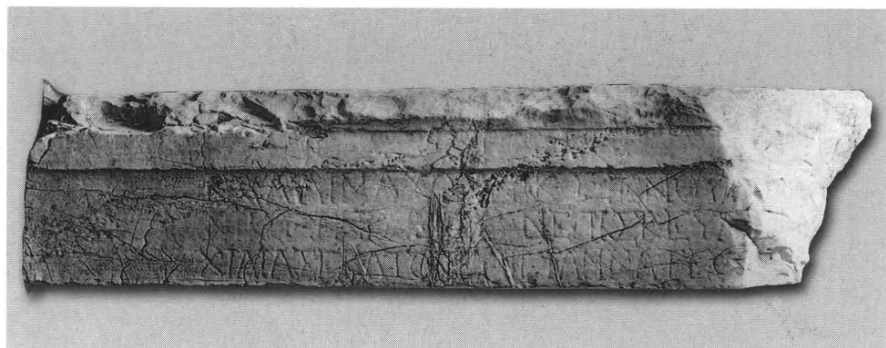

α. Ἀναθηματικοὶ κανθαρίσκοι καὶ σκυφίδια. β-ε. Κεφαλὲς γυναικείων εἰδωλίων 5ου, 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ.

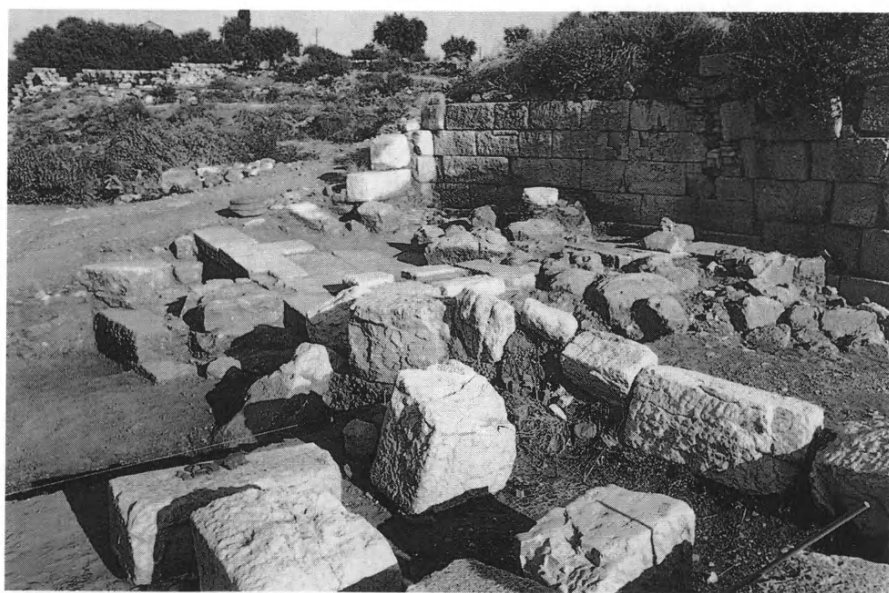
α. Ἐκκλησιαστήριον. Γενικὴ ἀποψὲς τῆς ὀρχήστρας καὶ τῆς σκηνῆς ἀπὸ Β. 6. Οἱ ἡμικίονες τοῦ προσκηνίου στὴ θέσιν αὐτοῦ.

α. Τμήμα επιστυλίου με επιγραφή. β-δ. Οϊνοχόες και ύδρία από τὸ φρέαρ. ε. Λύχνοι ἀπὸ τὸ φρέαρ.

α. Κρήνη Ἀρσινόη. Πεσμένες λιθόπλινθοι βόρειου αναλήμματος. β. Πλακόστρωτη ὁδὸς μεταξύ Κρήνης καὶ θεάτρου.

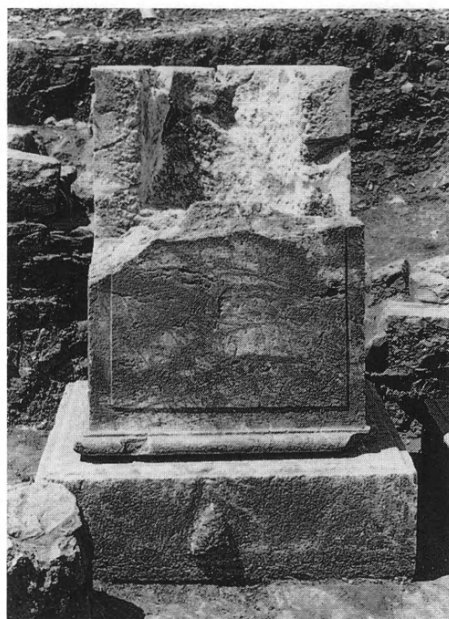

α. Κεραμεικός κλίβανος πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου. β. Κατασκευές βυζαντινῶν χρόνων στή ΝΑ γωνία τοῦ θεάτρου.

α. Κατασκευές βυζαντινῶν χρόνων στὴ ΝΑ γωνία τοῦ θεάτρου. β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐφηβικοῦ καταλόγου ΑΕΜ 8033/8034.

α-β. Βάθρα ἀγαλμάτων στὸ δωμάτιο ΙΧ τοῦ Γυμνασίου.

α. Τὰ δύο ἀγάλματα ὅπως βρέθηκαν στὸ δωμάτιο ΙΧ. β. ᾽Αποψη μνημείου Κ2 με τέσσερεις τάφους κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του.

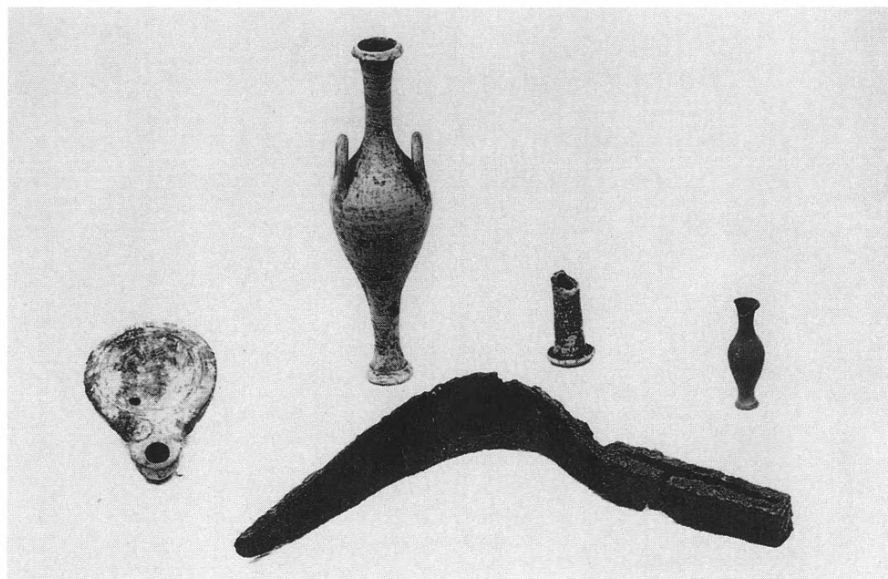

Ἀκέφαλο ἄγαλμα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος.

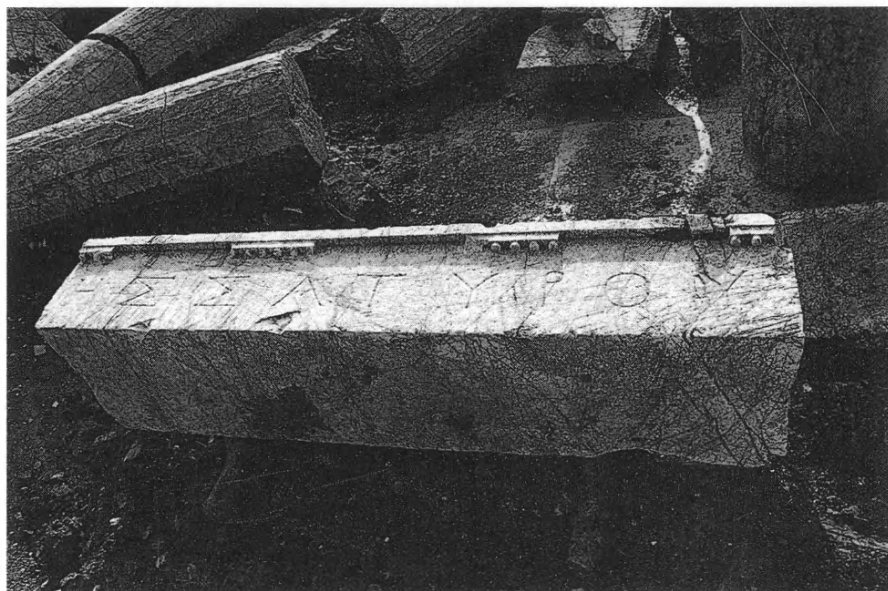
α. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμῆ. β. Κτερίσματα ἀπὸ τοὺς τάφους 1 καὶ 4 τοῦ μνημείου Κ2.

α-β. Κτερίσματα από τούς τάφους 1 καὶ 4 τοῦ μνημείου Κ2.

α. Ὑποψη βόρειας καὶ ἀνατολικῆς στοᾶς. β. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

α. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. β. Βάθρα ἀγαλμάτων στὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Προπύλου.

Λεπτομέρεια ἐπιγραφῆς πεσόντων «ἐμ. Μαχίστῳ».

α. Στρωματογραφία 15α. β. Στρωματογραφία 16α.

α. Τὸ δυτ. τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ν. 1 δ τοῖχος τοῦ σηκοῦ, 2 ἄκρο δ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, 3 ὄρθιοι λίθοι, 4 ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, 5 ἄθικτο τμήμα γῆς (στρωματογρ. 16), 6 8η βάση ἐσωτ. κιονοστοιχίας. β. Στρωματογραφία 1α, 1 δ τοῖχος τοῦ σηκοῦ, 2 δ τοῖχος τοῦ μεγάρου Β, 3 ὄρθιοι λίθοι.

α-6. Στρωματογραφία 16 (άθικτο τμήμα γῆς), 1 κίτρινο χῶμα, 2 στρώση μελανοῦ χῶματος, 3 κιτρινόχωμα με πέτρες κλπ., 4 τοῖχος δ.

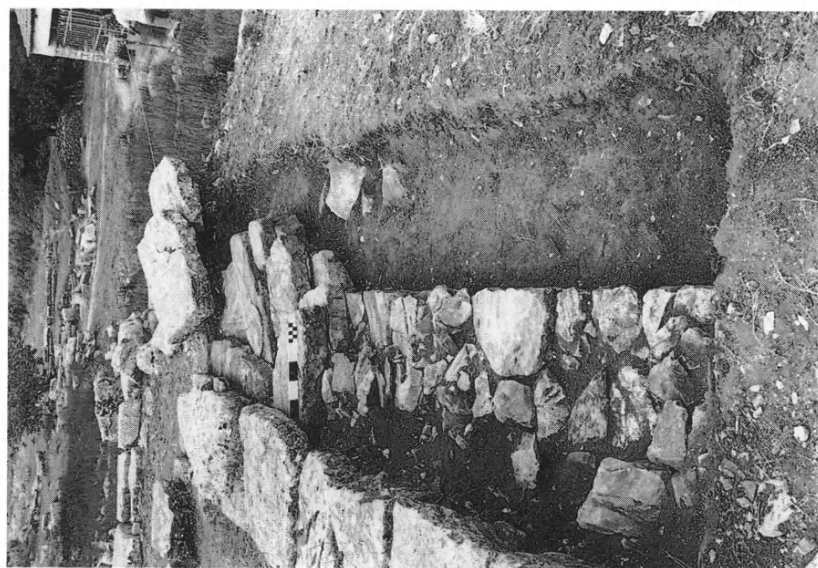
α. Τοίχος δ μετά από την αφαίρεση μέρους τῆς ἄθικτης γῆς. 1 σκληρὸ κιτρινοκόκκινο
χῶμα, 2 «πλακόστρωτο». β. «Πλακόστρωτο» καὶ τὰ δύο τμήματα τοῦ τοίχου δ.

α. Τό «πλακόστρωτο» μετά από την αφαίρεση ριχτῶν λίθων. β. Στρωματογραφία Ιγ.

α. Στρωματογραφία Ιδ. 6. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β.

α. Μετανασκαφικό ανάλημμα κατά μήκος του δ τοίχου του σηκού από Β. 6. Η νοτιοδυτική γωνία του μεγάρου Β πριν από την αφαίρεση λίθων του δ τοίχου του σηκού, από Ν.

α. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ ΝΑ. β. 1 Στρωματογραφία Ιε, 2 δ τοῖχος μεγάρου Β.

α-β. Στρωματογραφία 18. Στρώμα στάχτης (1) επάνω σὲ επίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάλου Β (2). 8η βάση ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (3), μετανασκαφικὸς ξηρότοιχος (4), ὑποκατασκευὴ τῆς βάσης (5).

α. Στρωματογραφία 18α. 17η βάση έσωτ. κιονοστοιχίας, 2 υποκατασκευή, 3 μελανό χώμα. β. Έπιχώσεις κάτω από τὸ ἀφαιρεθὲν νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ μεγάρου Β. 1 ὑπόλοιπο λάκκου (βόθρου, θυσιῶν) 2 κίτρινα χώματα.

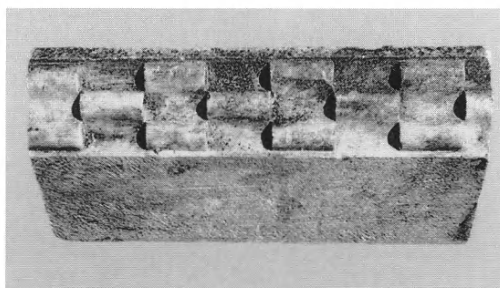
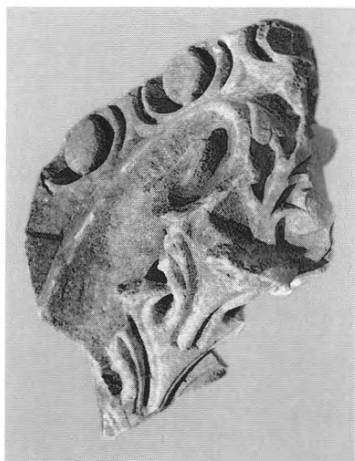
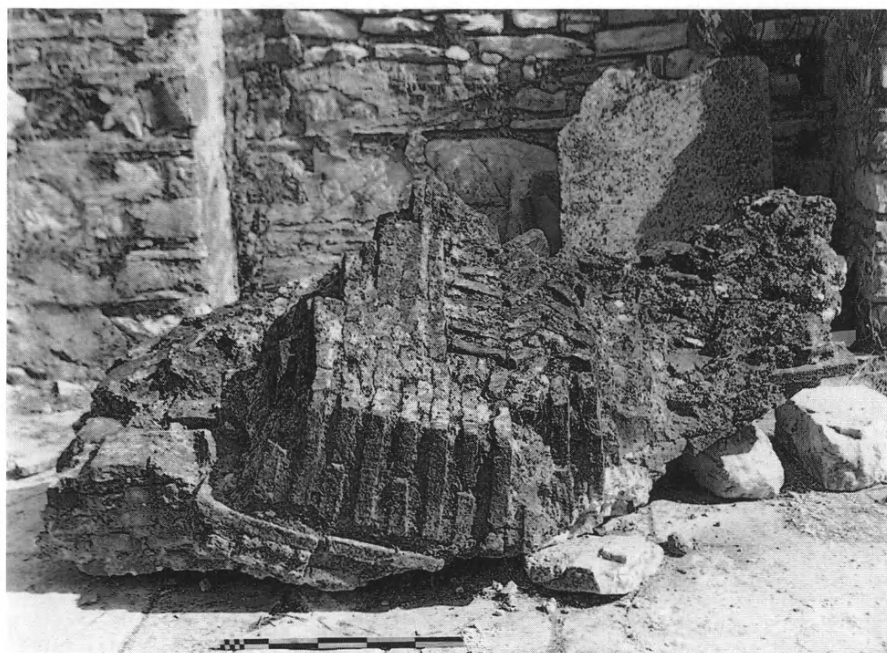

α. Λιθόστρωτο ανατολ. κλιτύος. 1 «δόθρος θυσιῶν» Ρωμαίου, 2 λιθόστρωτο, 3 βαθμὶς, 4 ανατολ. στυλοβάτης τοῦ ναοῦ. β. Λεπτομέρεια λιθόστρωτης ὁδοῦ μετὰ τὴν βαθμίδα (1) κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολ. στυλοβάτη (2).

Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Ἡ νότια στοὰ καὶ τὸ δυτ. τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀπὸ Δ, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πλακόστρωσης.

α. Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Τμήμα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς προθέσεως. β. Γωνία
κιονοκράνου. γ. Τμήμα μαρμάρινου γείσου.

Ἀποκεκρουμένο κιονόκρανο.

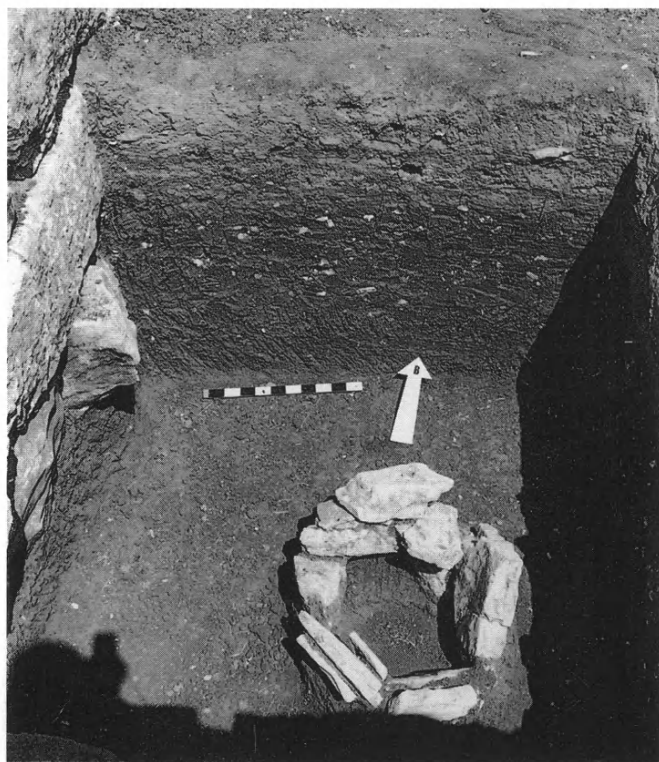

α. ᾽Αποψη τοῦ Πρυτανείου καὶ τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Δωδώνης ἀπὸ τὸ θέατρο.

β. ᾽Αποψη τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ βόρεια.

α. Ἡ αἴθουσα τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὴν περιστυλὴ αὐλὴν, τὸν βωμὸ καὶ τοὺς μεταγενέστερους ρωμαϊκοὺς τοίχους. β. Τὰ μεταγενέστερα ἐδῶλια τοῦ συνεδρίου στὴν πρώην αἴθουσα τῆς ἐστίας.

α. Ὁ διπλὸς ἀναβαθμὸς στὴν αἴθουσα τῆς ἐστίας. β. Λεῖψανα καλύβας ὑστεροελλαδικῶν χρόνων κάτω ἀπὸ τὴν πτέρυγα Ο1 (καταγώγιο).

α. Ἀποψη τῆς πτέρυγας Ο1 (καταγώγιο) μὲ τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια ἀπὸ ἀνατολικά. β. Τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ Πρυτανείου.

- α. Ἡ ὀρθογώνια αἴθουσα μὲ τὸ ἀρχαιότερο καὶ τὸ νεώτερο περιστύλιο ἀπὸ ἀνατολικά.
 β. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Πρυτανείου (Ο) κατὰ τὴν τρίτη καὶ τέταρτη οἰκοδομικὴ φάση
 καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν.

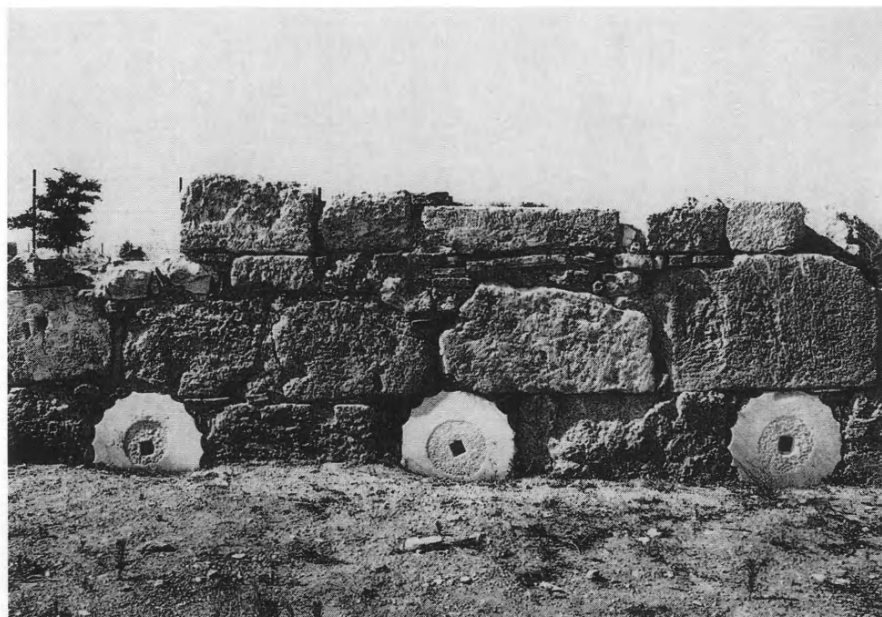

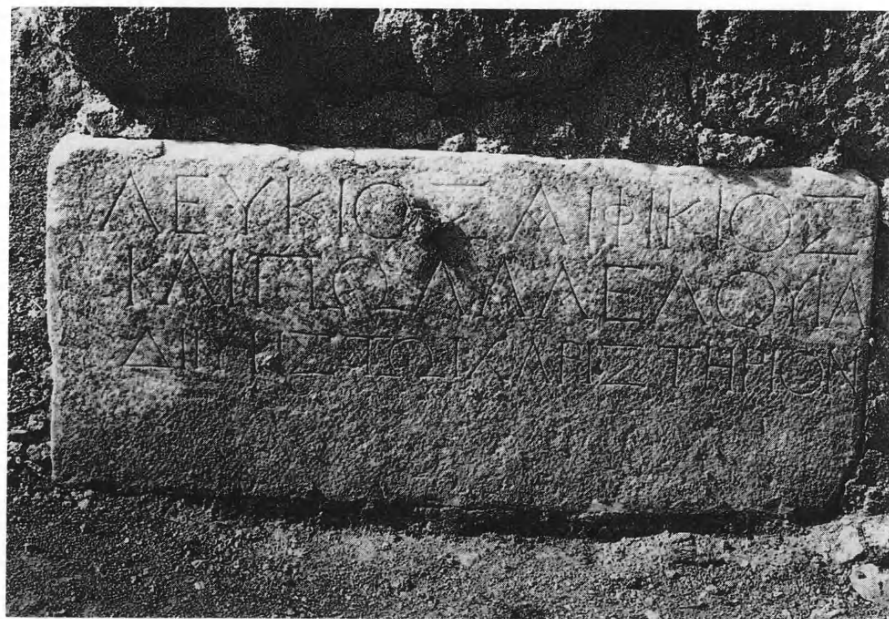
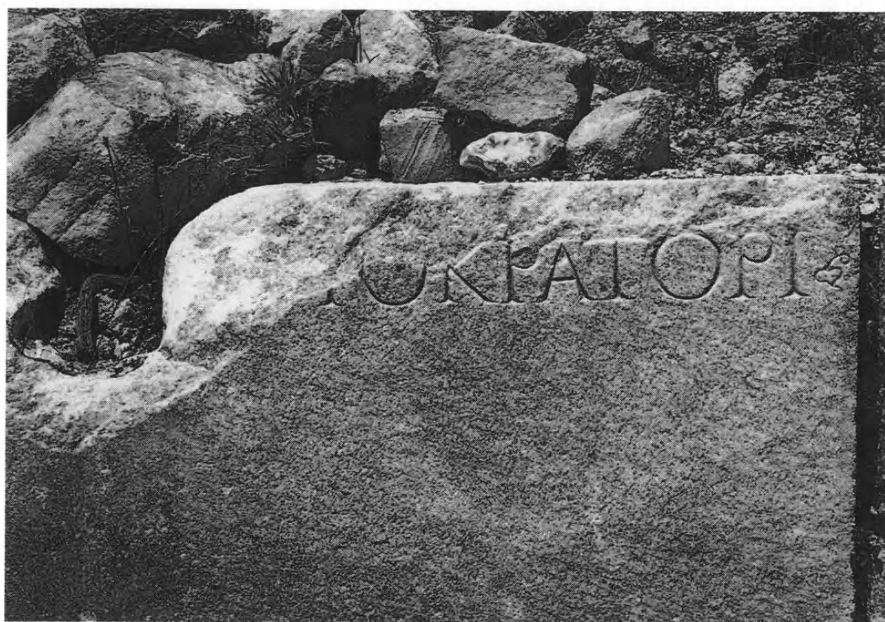
α. Ρωμαϊκός τοίχος πάνω στον εξωτερικό νότιο τοίχο του Πρυτανείου (Ο). β. Λείψανα
οικοδομημάτων νότια του Πρυτανείου (Ο).

α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως: α. Μεταπύργιο Β-Δ. β. Μεταπύργιο Δ-Ε.
Ἀπορροή ὑδάτων.

α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως: α. Μεταπύργιο Δ-Ε. Τοιχοδομία. β. Μεταπύργιο Ε-ΣΤ. Τοιχοδομία.

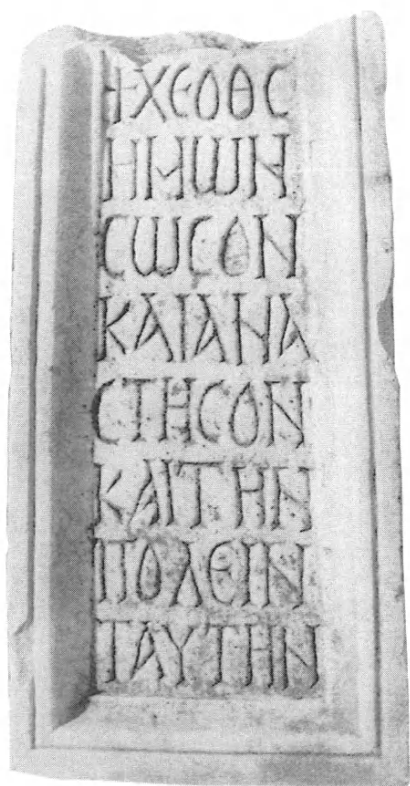

α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως: α. Μεταπύργιο Ε-ΣΤ. Ἐπιγραφή. β. Πύργος ΣΤ. Ἐπιγραφή.

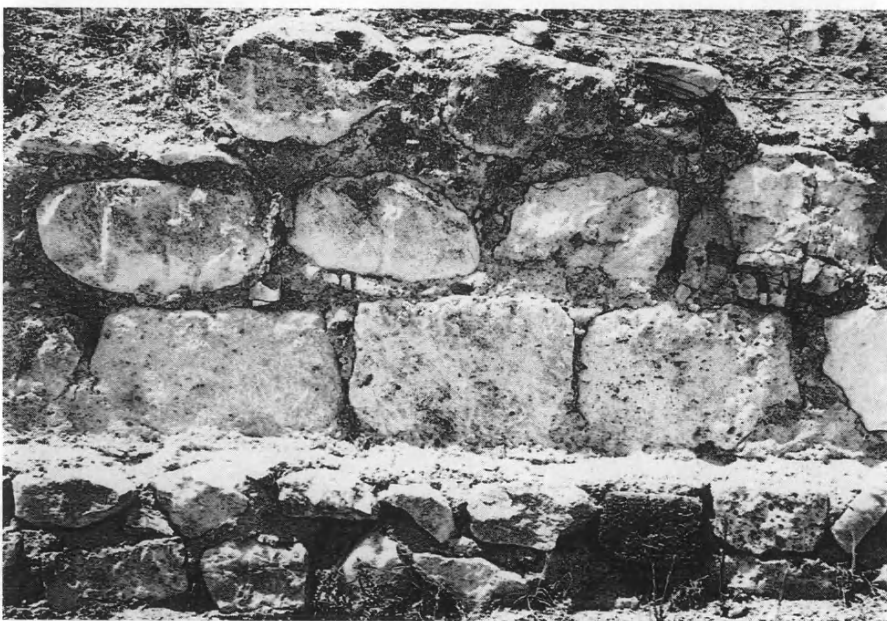

α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως: α. Μεταπύργιο ΣΤ-Ζ. β. Τοιχοδομία.

α. Πύργος Ζ, τοιχοδομία. β. Ἐπιγραφή. γ. Ἐλεφαντοστένιο εἰκονίδιο ἀπὸ τῆ νότια πύλης.

α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Τοιχοδομία ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

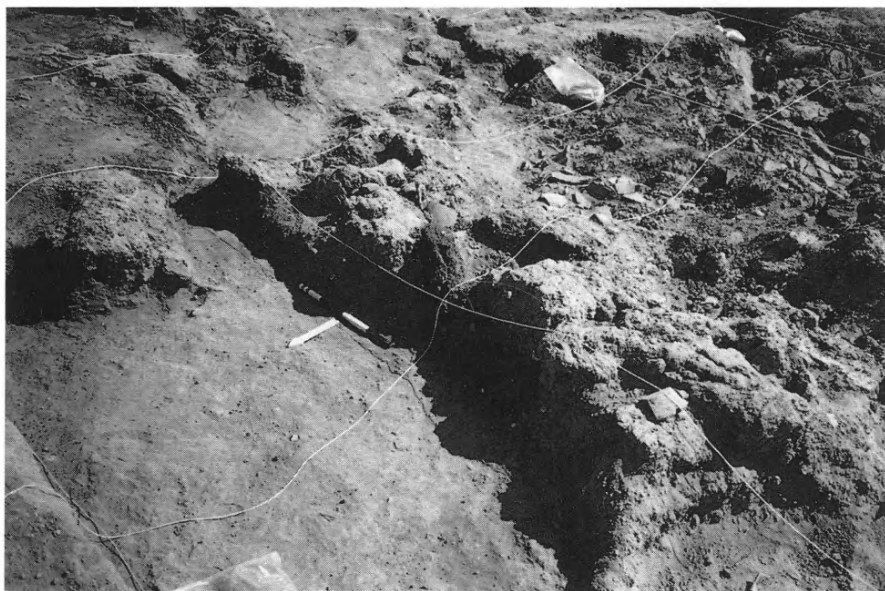

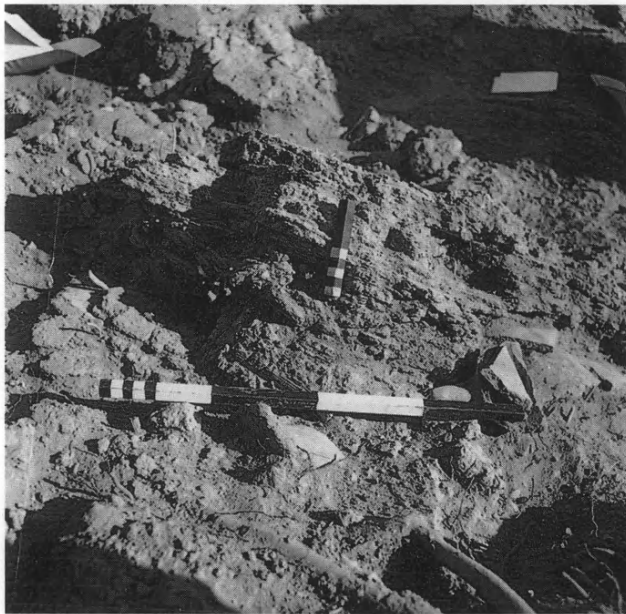
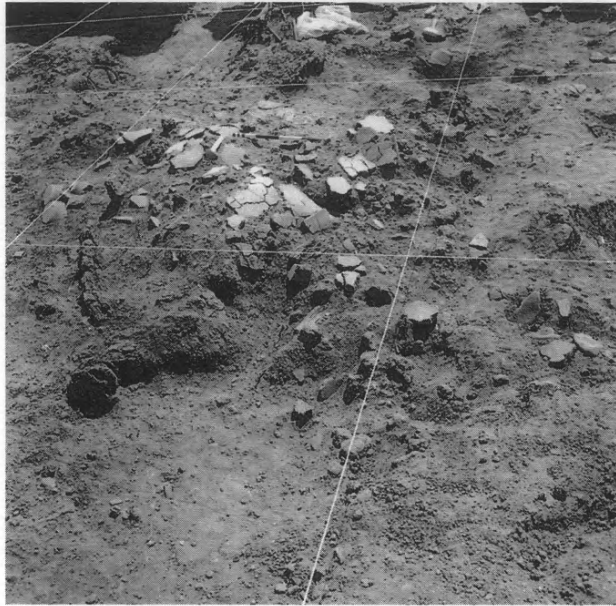
α-β. Περίβολος Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως: α. Μεταπύργιο Ν-Ξ, πλινθοδομή. β. Πύργος ΙΙ, τοιχοδομία.

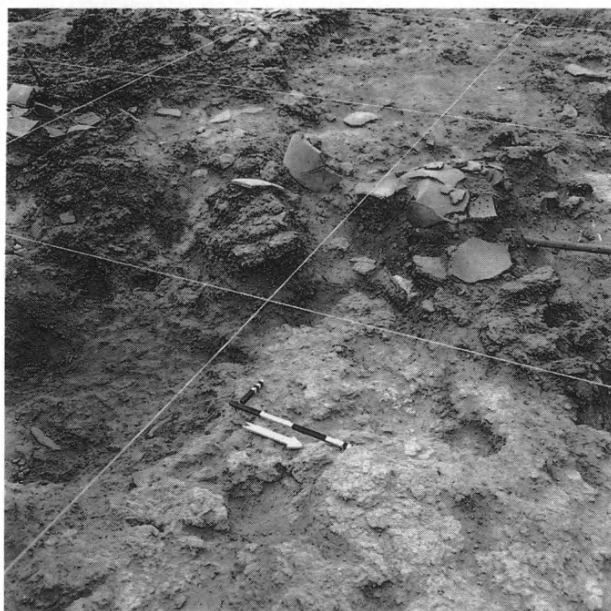
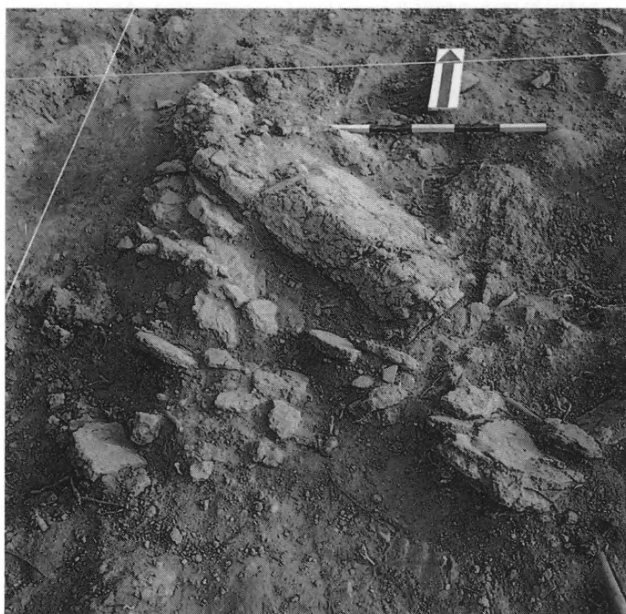
Ἀεροφωτογραφία τοῦ τομέα IV· διακρίνονται οἱ Οἰκίες 3 καὶ 4.

α. Δομικό κτίσμα με προσανατολισμό ΒΑ - ΝΔ. β. Σωζόμενα τμήματα εξωτερικῶν τοίχων στὴ βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου.

α. Έστία στὸ μέσον τῆς βόρειας πλευρᾶς. β. Τμῆμα ὀροφῆς μὲ ἀλλεπάλληλες στρώσεις πηλοῦ διαφόρων χρωμάτων.

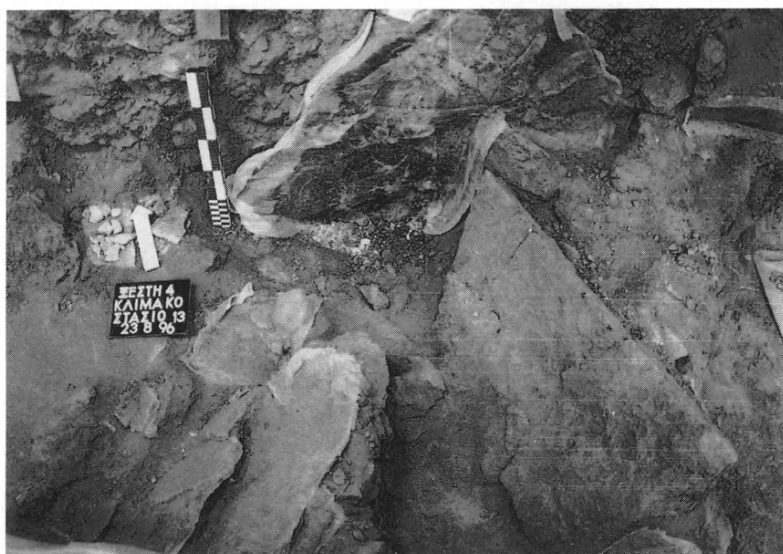

α. Τμήμα εδράνου από άχυροπηλό. β. Ἀγγεῖα μέσα στο πάχος τῶν διαλυμένων τοίχων.

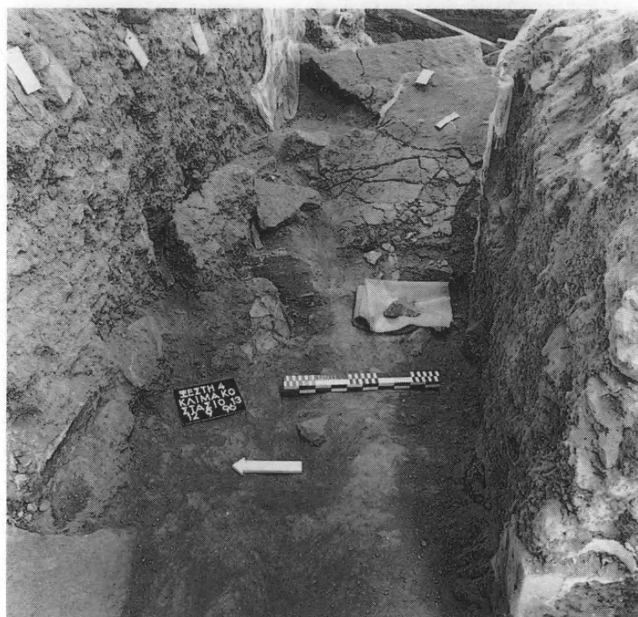
α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Ξεστή 4: α. Ἀνατολικὸς μυχὸς τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου (πρῶτος ὄροφος). β. Κονιάματα μὲ παραστάσεις στὸν ἀνατολικὸ μυχὸ τοῦ Μεγάλου κλιμακοστασίου (πλατύσκαλο πρώτου ὀρόφου).

α-6. Ἀκρωτήρι Θήρας, Ξεστή 4: α. Θραύσματα κονιαμάτων ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ ἰσογείου ὁρατὰ στὸν ἀνατολικὸ μυχὸ τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου (πλατύσκαλο πρώτου ὀρόφου). 6. Βόρειο πτερὸ τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Διακρίνονται ἡ τελευταία βαθμίδα πρὸς τὸ πλατύσκαλο τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ τμήματα κονιαμάτων.

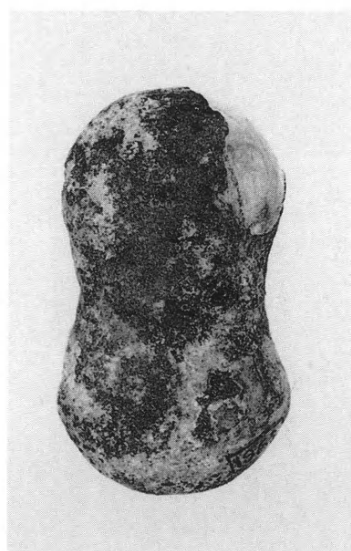
α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Ξεστή 4. Βόρειο πτερό τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου: α. Διακρίνονται οἱ δύο τελευταῖες βαθμίδες πρὸς τὸ πλατύσκαλο τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ θραύσματα κονιαμάτων. β. Διακρίνονται μεγάλα τμήματα κονιαμάτων καὶ ἡ κορυφή ἄλλου ποῦ ἀκόμη καλύπτει τὴ νότια παρειά του.

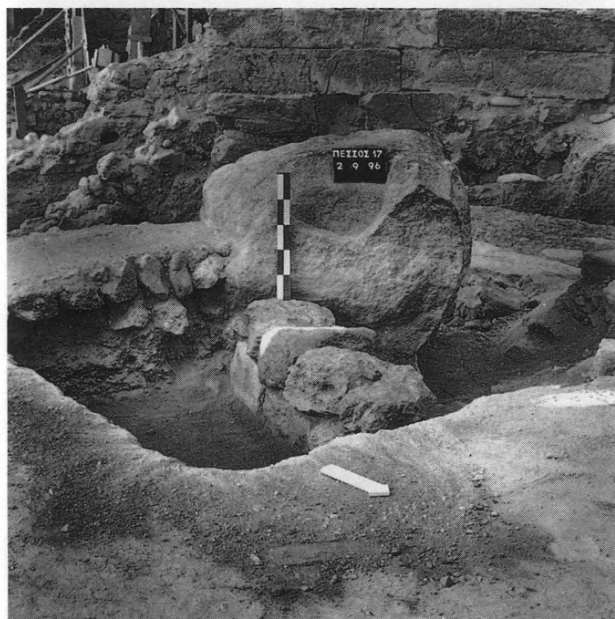
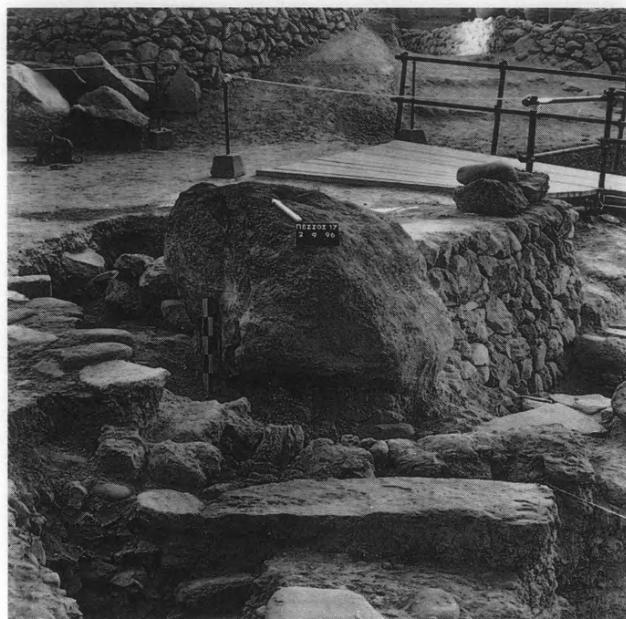
α. Ἀκρωτήρι Θήρας, Ξεστή 4. Γενική ἄποψη τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου κατὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1996.
 6. Πλατεία Κενοταφίου (περιοχὴ πεσσῶ 17). Δεξιὰ διακρίνεται ἡ θεμελίωσις τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Συγκροτήματος Δ.

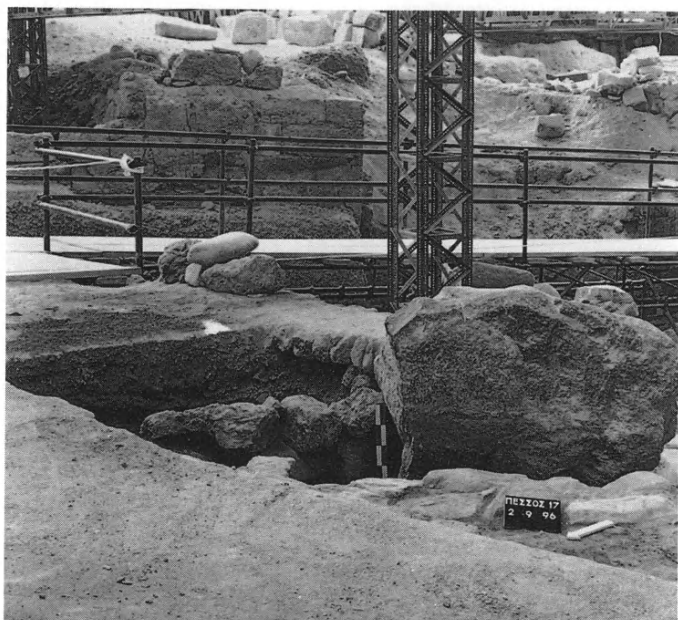
α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Πλατεία Κενοταφίου (περιοχή πεσσοῦ 17): α. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ ὁ σωρὸς ἀμμοχαλίκων θαλάσσης. β. Ὁ σωρὸς ἀμμοχαλίκων θαλάσσης.

α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Πλατεία Κενοταφίου (περιοχή πεσσοῦ 17): α. Γενική ἄποψη ἀπὸ ἀνατολικά. Μπροστὰ στὸν πεσσὸ 17 διακρίνεται ὁ ἡφαιστειακὸς μύδρος στὴ θέση του. β. Μαρμάρινο σχηματικὸ εἰδῶλιο τρωαδικοῦ τύπου.

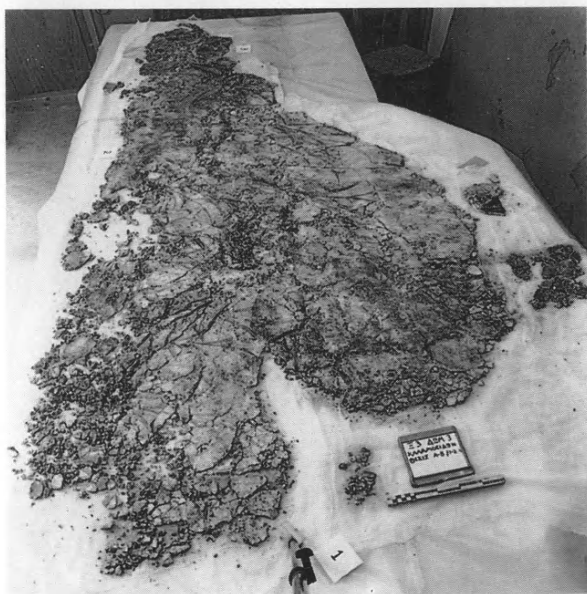

α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Πλατεία Κενοταφίου (περιοχή πεσσοῦ 17): α. Ὁ ἡφαιστειακὸς μύδρος πρὶν τὴ μετακίνησή του. β. Προετοιμασία γιὰ τὴ μετακίνηση τοῦ μύδρου.
Στὸ βάθος ἢ βόρεια ὄψη τοῦ Συγκροτήματος Δ.

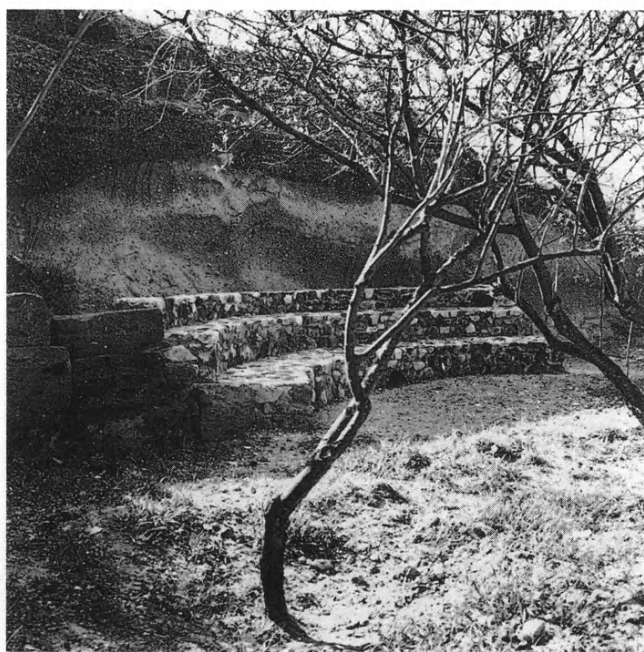
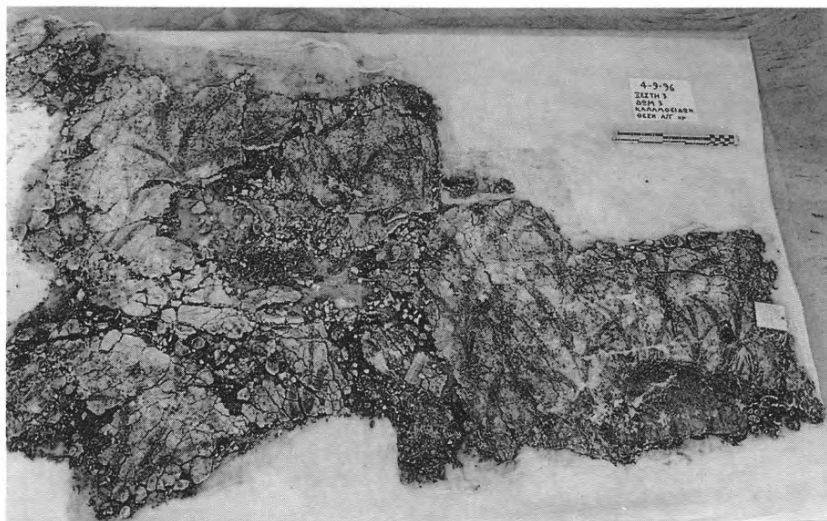
α-β. Ἀκρωτήρι Θήρας, Πλατεία Κενοταφίου (περιοχή πεσσού 17): α. Προετοιμασία για τὴ μετακίνηση τοῦ μύδρου. Στὸ βάθος ἡ γέφυρα κίνησης ἐπισκεπτῶν καὶ ἡ δυτικὴ ὄψη τῆς Ξεστῆς 5. β. Ἀπὸ τὴ διαδικασία μετακίνησης τοῦ ἡφαιστειακοῦ μύδρου.

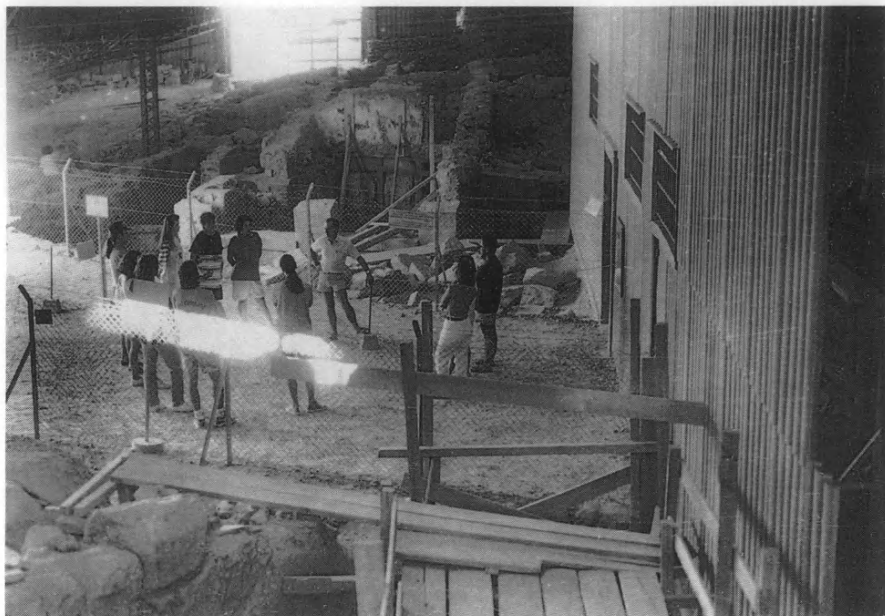

α. Ἀκρωτήρι Θήρας, Πλατεία Κενοταφίου (περιοχή πεσσοῦ 17). Ὁ χώρος μετὰ τὴ μετακίνηση τοῦ μύδρου, ὃ ὁποῖος διακρίνεται στὸ βάθος ἄριστερά. β. Ἀκρωτήρι Θήρας, ἐργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιῶν. Μεγάλα τμήματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ δονακῶνος (Ξεστή 3) πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρησή του.

α. Έργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιών. Μεγάλα τμήματα τοιχογραφιών από τη σύνθεση του δονακῶνος πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρησή του. β. Διαμόρφωση θεατρικοῦ χώρου γιὰ τὶς ξεναγούμενες ὁμάδες ἐπισκεπτῶν.

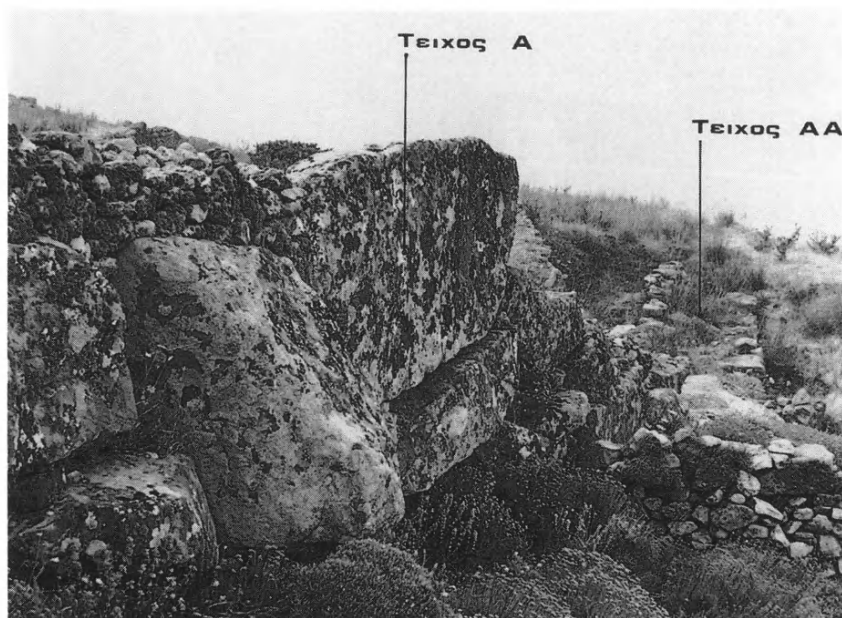
α. Τὸ σκουριασμένο συρματόπλεγμα στὴν εἴσοδο τῆς ἀνασκαφῆς. β. Ξύλινα κιγκλι-
δώματα στὴν εἴσοδο τῆς ἀνασκαφῆς.

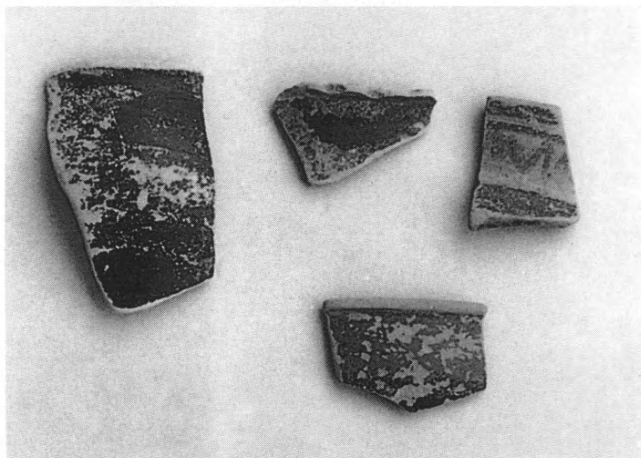
Ἡ τάφος στὸ οἰκόπεδο Βασιλάκη - Ἰσπανόπουλου ἀπὸ Ν. Στὸ βάθος ἡ θάλασσα
τῆς Γρόττας.

α. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. β. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐκδίκου.

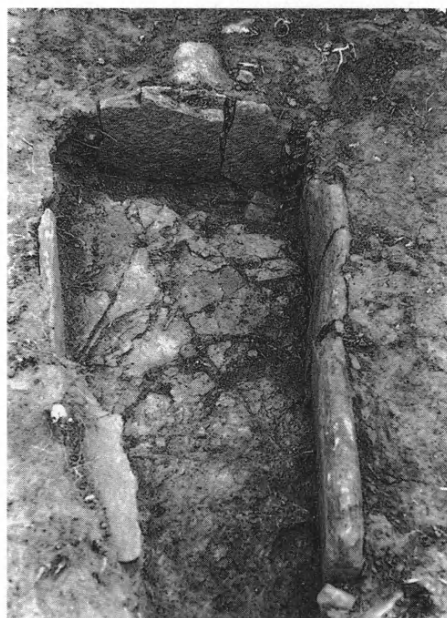
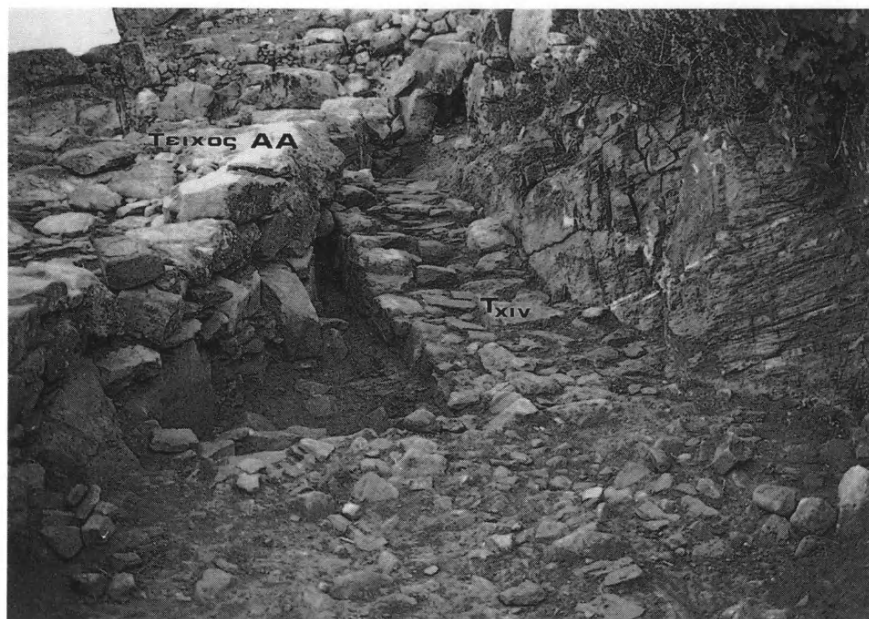

α-β. Ξώμπουργο Τήνου: α. Τείχος Α και ΑΑ κατά τὸ 1995. β. Τείχος Α, 1996.

α. Έσωτερική παρειά του τείχους Α με νεώτερη επιδιόρθωση. 6. Κεραμική Σκοτεινών χρόνων από την παλαιά ανασκαφή στο τείχος Α.

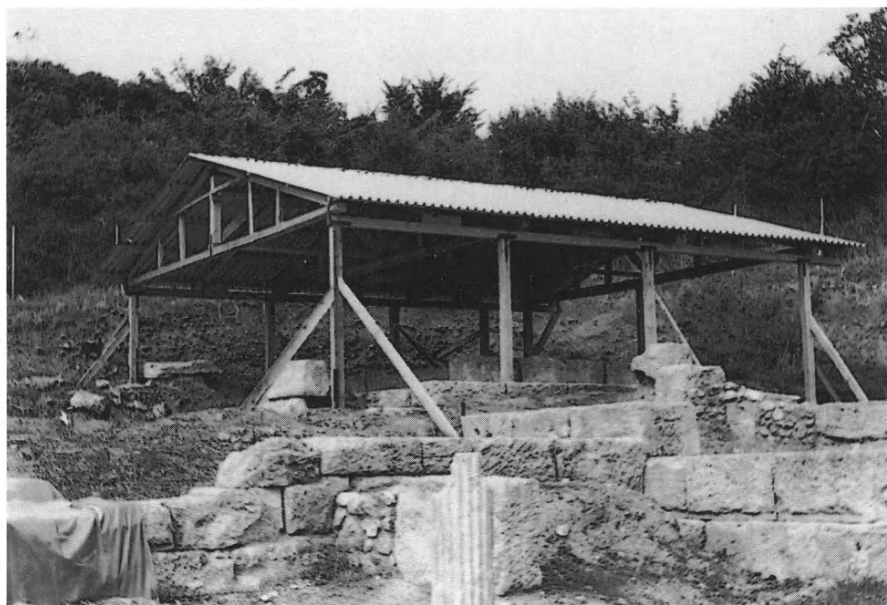

α-β. Ξώμπουργο Τήνου 1996: α. Ὁ χώρος ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους ΑΑ μὲ τὶς πυρὲς Π1, Π2, Π3 καὶ τὸν τοῖχο T.XIV. β. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους ΑΑ.

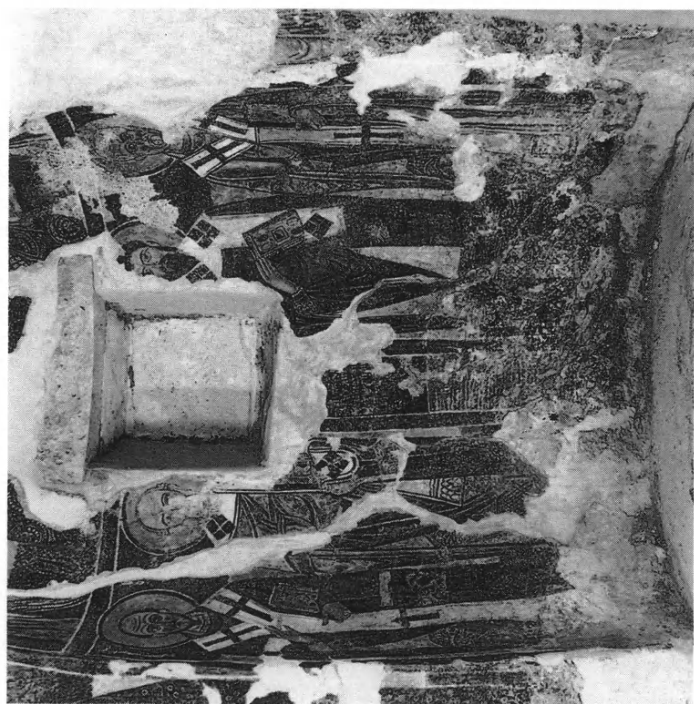
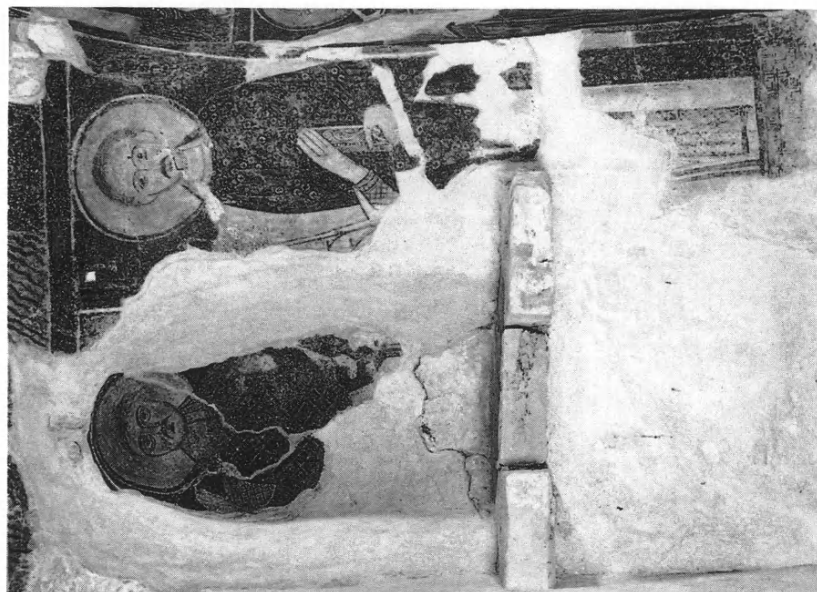
α-β. Εώμπουργο Τήνου 1996: α. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους ΑΑ μὲ τοὺς νεώ-
τερους τοίχους T.VI καὶ T.VII καὶ τὶς πυρὲς Π4 καὶ Π5. β. Ἡ πυρὰ Π5 κάτω ἀπὸ
τὸν τοῖχο T.VII.

α. Τὸ στέγαστρο τῶν δεξαμενῶν τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Α. β. Τὰ στέγαστρα: 1-2 τοῦ στυλοβάτη καὶ τῶν τριγλύφων τοῦ Ξυστοῦ, 3 τῶν δεξαμενῶν, 4 τοῦ κλιβάνου.

α. Τὸ στέγαστρο τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ξυστοῦ ἀπὸ Δ. 6. Τὸ στέγαστρο τοῦ στυλοβάτη· στὸ βάθος τὸ στέγαστρο τῶν δεξαμενῶν ἀπὸ Α.

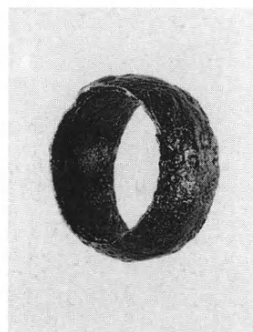

α-β. Ἐνω Κορακιάννα Κερκύρας. Ταξίαρχης Μιχαήλ: α. Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας μὲ τοὺς ἱεράρχες. β. Οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς στὸν ἀνατολικὸ τοῦχο.

α-6. Μερική άποψη του «οίκου» (Κ 1) και του «προδόμου» (Κ Α1) μετά από τη συντήρηση.

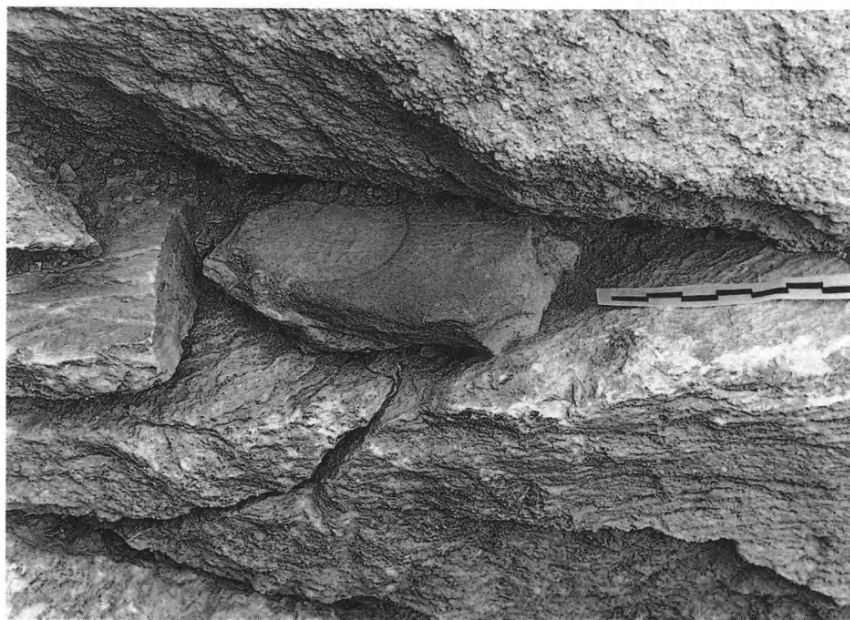

α. Πλάκες από σχιστόλιθο ΝΔ του «οίκου» (Κ 1). β. Προστατευτικός ξηρότοιχος του στρωματογραφικού μάρτυρα Ν από τὸ σπηλαιῶδες ὄρυγμα. γ. Χάλκινος σφηνωτήρας κόμης ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ «οίκου» (Κ Ν2).

α. Τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο στὸν χώρο τοῦ «Σαραπίου» μετὰ ἀπὸ τὴ στερέωση.
β. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτίσματος Δ 1 μετὰ ἀπὸ τὴ στερέωση.

α. Λεπτομέρεια τῆς ἐντοιχισμένης στὸν Β τοῖχο τοῦ Γυμνασίου ἐνσφράγιστης κεράμου.

β. Λίθινη πλάκα (βωμοῦ;) ΝΔ τοῦ ναοῦ.

α. Ἡ μαρμάρινη μνημειακὴ πύλη. β. Ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς μνημειακῆς πύλης μετὰ ἀπὸ τὴν στερέωση.

α. Βαθμίδες τῆς λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχο κλίμακος. β. Θραύσματα λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸν ναὸ ἐντοιχισμένα σὲ ὕστερορρωμαϊκὸ κτίσμα ΒΑ τῆς πύλης.

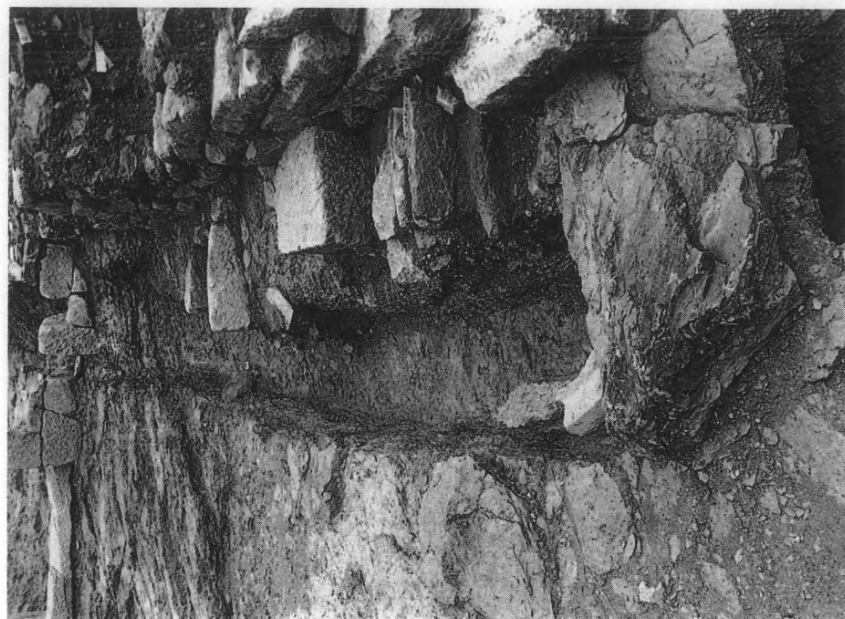
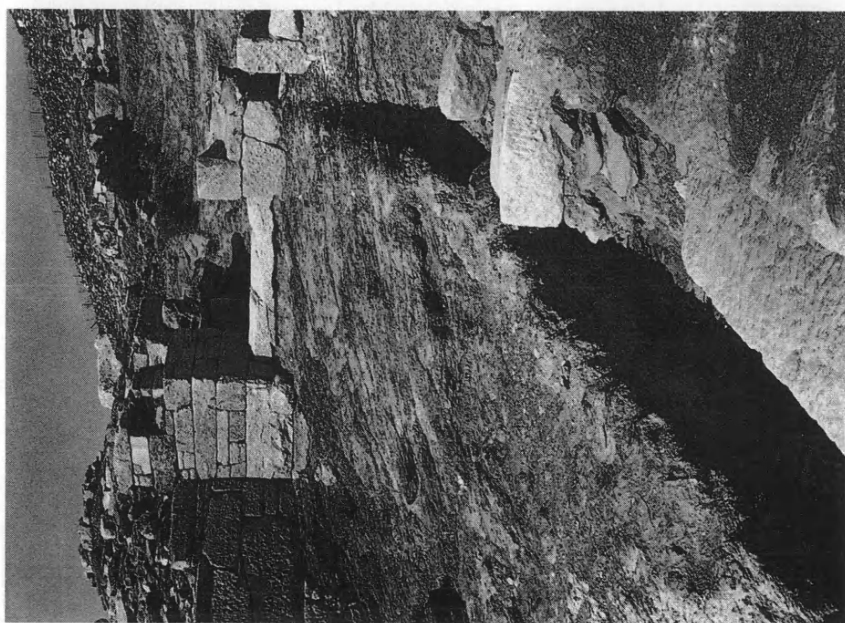

α. Ἡ ὁδὸς Μ 1: διακρίνεται τὸ δυτικὸ ὄριο. β. Γενικὴ ἄποψη τῆς μαρμάρινης πύλης καὶ τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς (ἀπὸ Δ).

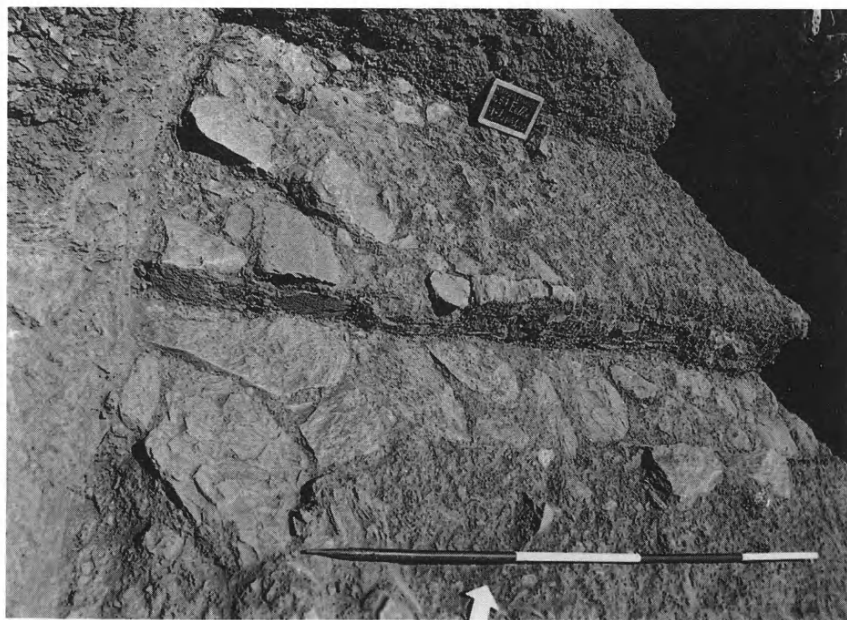

α. Λεπτομέρεια τῆς πύλης (ἀπὸ Β): τὸ κατώφλι, οἱ στροφεῖς τῆς θύρας καὶ ὁ διπλὸς λιθόκτιστος ἀγωγὸς στὸν Α. σταθμό. β. Λεπτομέρεια τοῦ λαξευμένου πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ: διακρίνονται ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου καὶ ἡ κατὰ χώραν σωζόμενη πλάκα.

α. Ὁ λαξευμένος ἀγωγὸς ΝΑ τῆς πύλης. β. Λεπτομέρεια τοῦ λαξευμένου ἀγωγοῦ ἀπὸ ΝΑ.

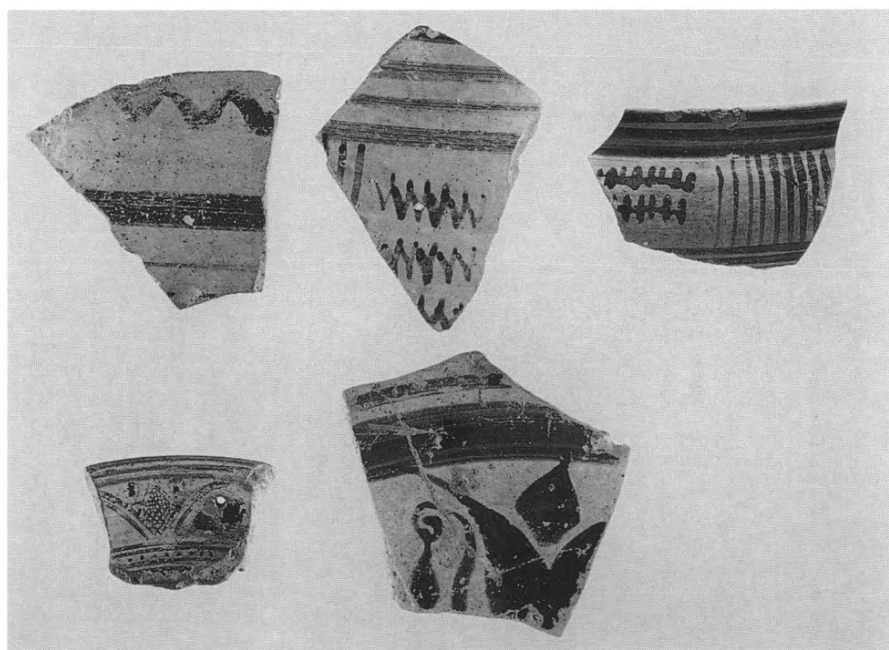
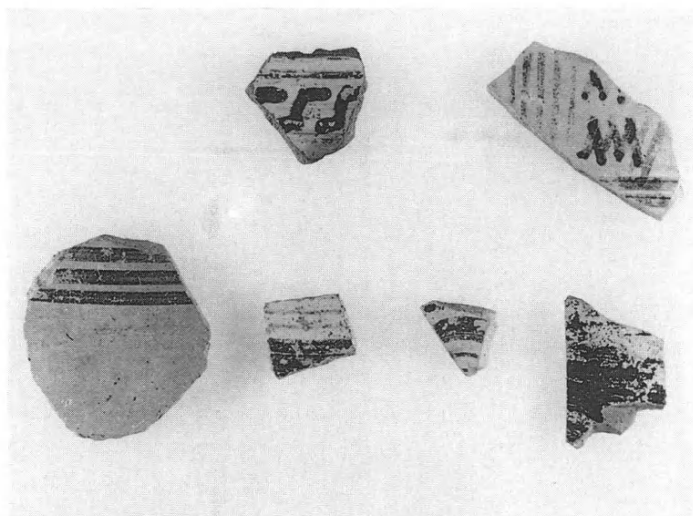

- α. Γενική άποψη τῆς πρὸς τὰ ΝΑ πορείας τοῦ λαξευμένου καὶ κτιστοῦ ἀγωγῶ.
β. Λεπτομέρεια τοῦ κτιστοῦ καὶ πλακόστρωτου ἀγωγῶ.

α. Τὸ ἐξισωτικό γέμισμα τοῦ λαξευμένου ὑδατόλακκου, δυτική παρειὰ τοῦ ἀνασκα-
φικοῦ μάρτυρα. β. Χάλκινη πόρπη γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἀνώτερη στρώση
τοῦ ἀγωγοῦ. γ. Οἰκοδομικὸ μέλος κτισμένο στὸν χωραφότοιχο ΝΑ τῆς πύλης· σώζει
ἐγχάρακτο τὸ γράμμα Π. δ. Θραῦσμα μαρμαρίνου ἀνθεμίου ἀπὸ τὸν χωραφότοιχο ΝΑ
τῆς πύλης.

α-ε. Νότια απόληξη αγωγού, υδατόλακκος: α-γ. Δείγματα δοστράκων με γραπτή διακόσμηση γεωμετρικών και αρχαίων χρόνων. δ-ε. Δείγματα δοστράκων με γραπτή διακόσμηση αρχαίων χρόνων.

α-δ. Ώστρακα με ανάγλυφη και ἐγγάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τὸν ὕδατόλακκο στὴ Ν. ἀπόληξὶ τοῦ ἀγωγοῦ. ε. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη γραπτὴ οἶνοχὴ Μεσογεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν πυρὰ 96 (ἀγγεῖο 2).

α-β. Ὁ πρὸς τῇ πύλῃ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου: α. Τὸ τμήμα Β ἀπὸ τὸ κατώφλι. β. Τὸ νότιο, ἐκτὸς τῆς πύλης, τμήμα.

α. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιδόλου θεμελιωμένο στὸν φυσικὸ βράχο. β. Λείψανα ἀπὸ τὴν καύση γυναικὸς στὸ Β ὄριο τοῦ ταφικοῦ περιδόλου (Πυρὰ 96).
διακρίνεται ἡ μαρμαρίνη βάση με̐ βαθούλωμα γιὰ τὸν στρόφέα τῆς θύρας.

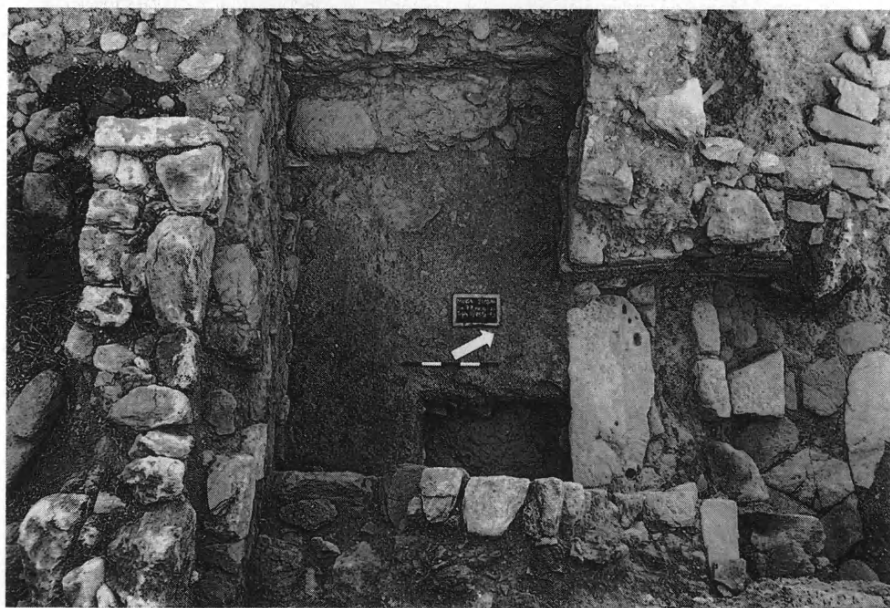

α-β. Πυρά 96: α. Ὁ χάλκινος σφηκωτήρ κατὰ χώραν. β. Λεπτομέρεια τῶν ὀστράκων ἀπὸ τὰ σπασμένα ἀγγεῖα (1 καὶ 2) στὴν πυρά.

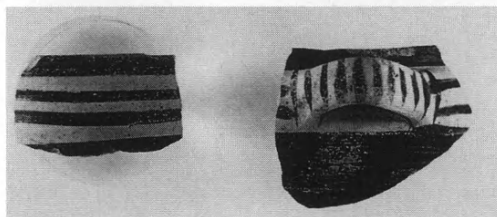
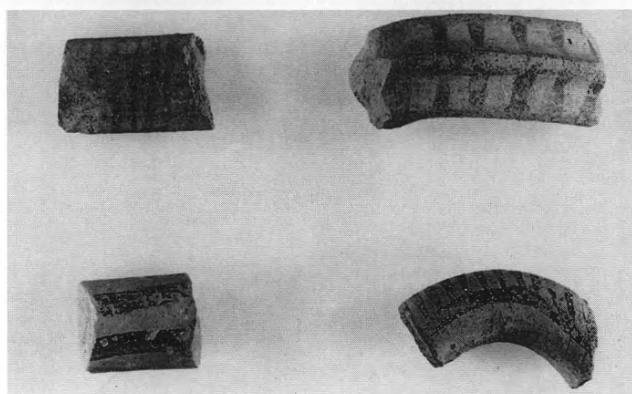
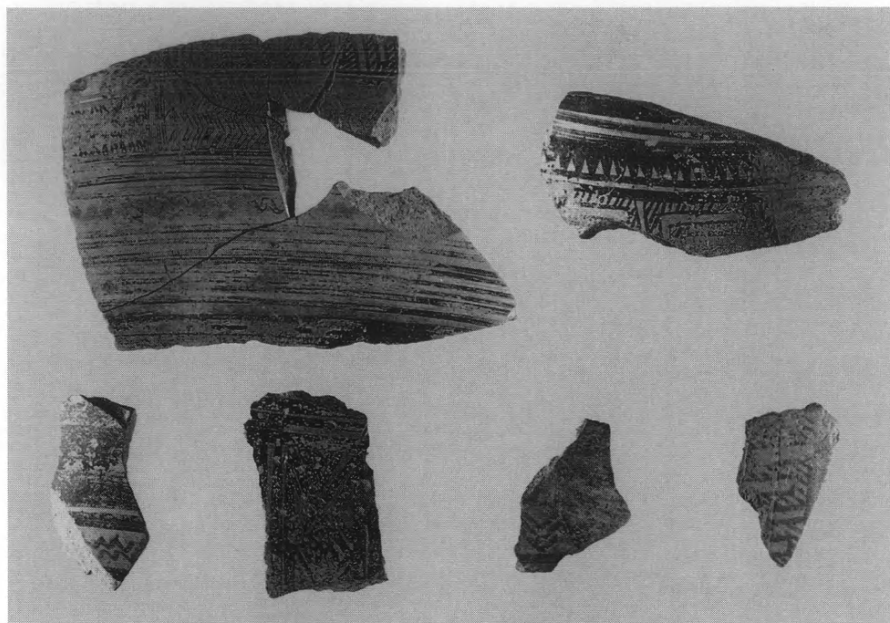
α. Μερική άποψη του χωραφότοιχου, κτισμένου ἐπὶ τοῦ ΝΑ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου. β. Μερική άποψη τοῦ ΝΑ τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου.

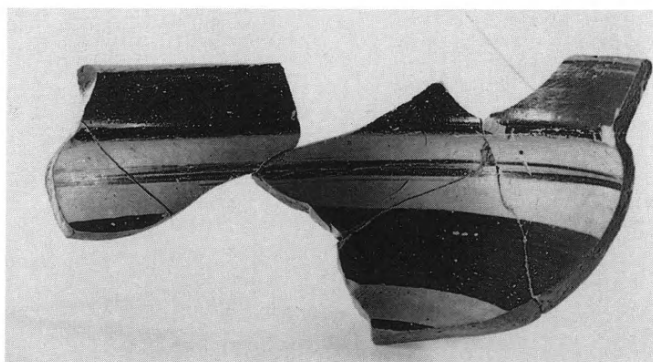
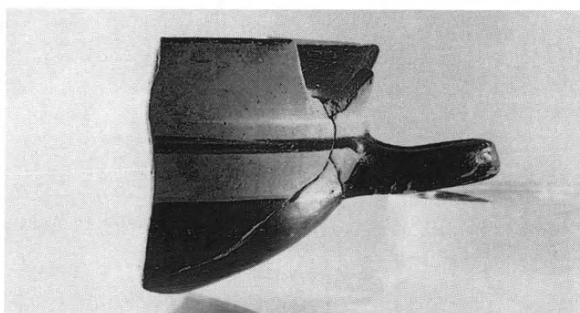
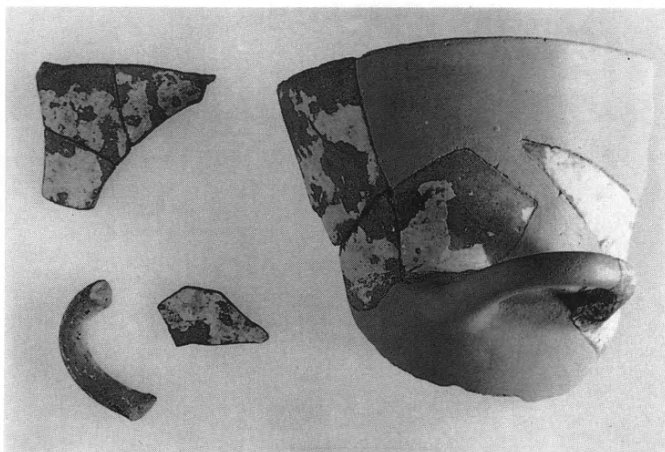

α. Μερική άποψη του ανατολικού τμήματος του ισχυρού (όχυρωματικού) τοίχου.

β. Μερική άποψη του χώρου δυτικά του φρέατος στη Ρωμαϊκή δεξαμενή.

α-ε. Δείγματα οστράκων από γραπτά άγγεία Γεωμετρικῶν χρόνων από τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου.

α-γ. Χῶρος δυτικά τοῦ φρέατος στή Ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ: α. Θραύσματα γραπτῶ χιακοῦ κάλυκα. β-γ. Θραύσματα ἰωνικῆς κύλικος.

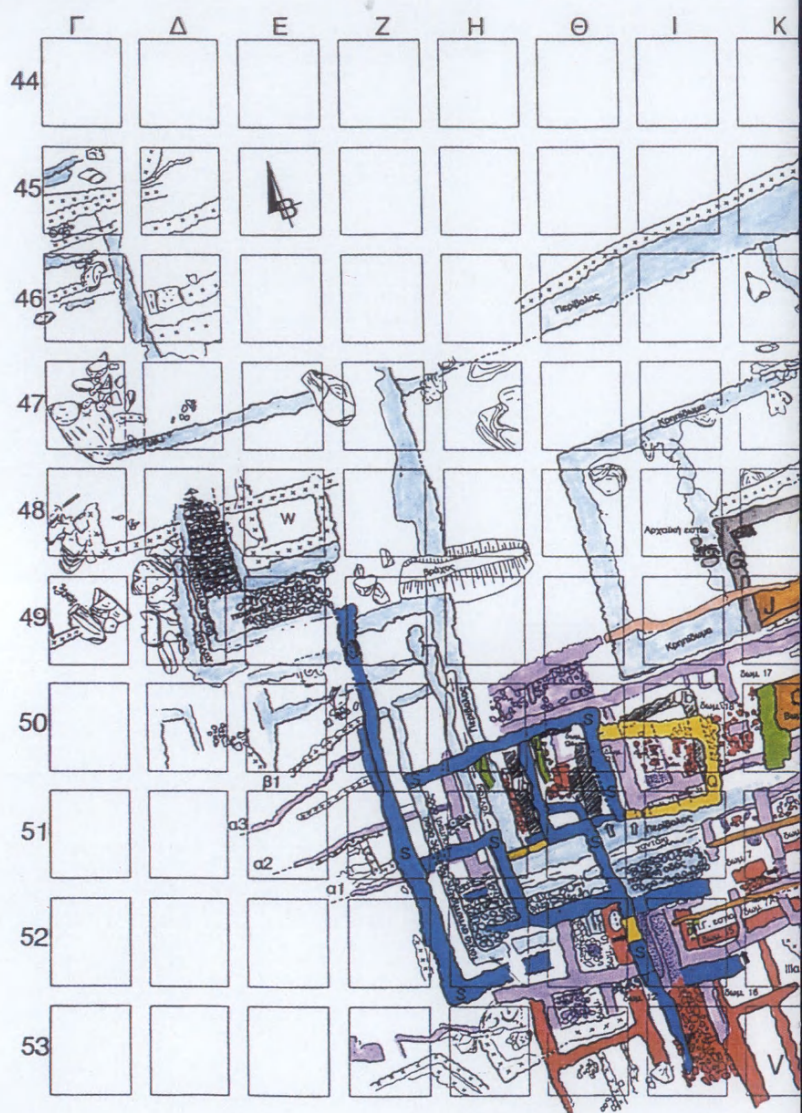

α. Νέα τμήματα του πλακόστρωτου δαπέδου του V και του επίχριστου του U βόρεια του δωματίου 4 (από Β). β. Τμήμα της τυφλής όψης του Β άντερεισματικού τοίχου του δωματίου 4· σὲ βαθύτερο επίπεδο κατάλοιπα του πλακοστρώτου του V (από Α).

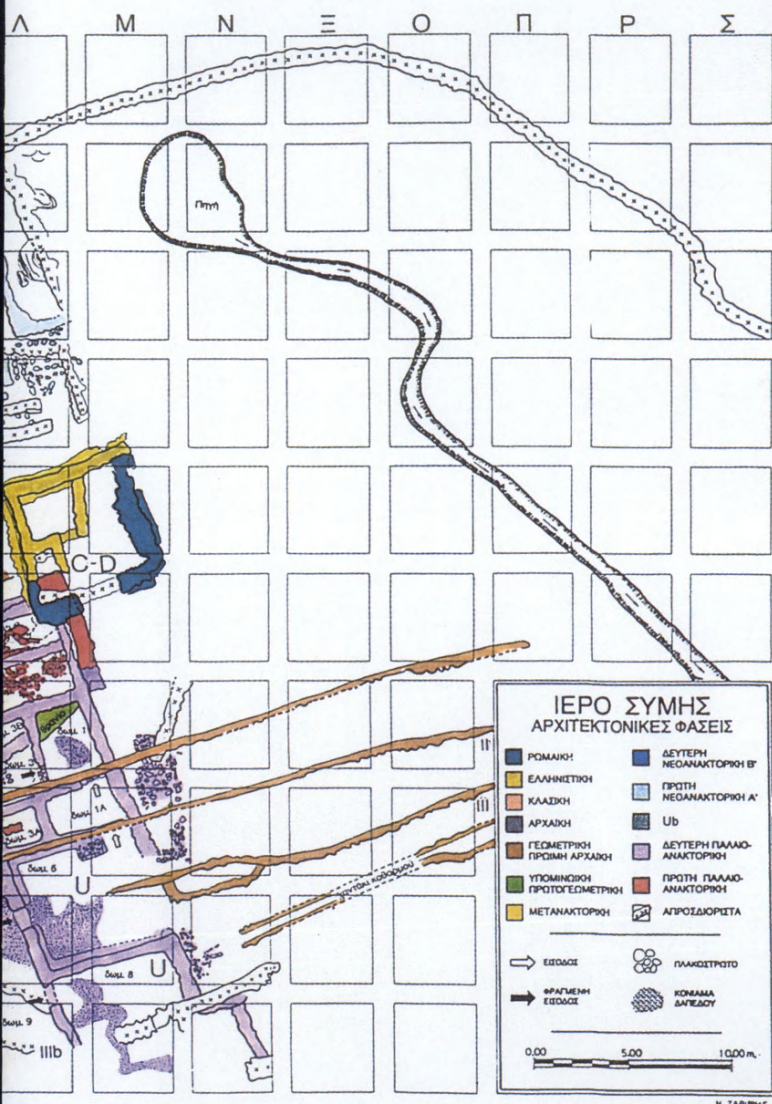

α. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ C-D θεμελιωμένη ἐπάνω στή ΒΑ γωνία τοῦ V (ἀπὸ Α). β. Οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς στὰ δωμάτια 10-12 τῆς ΝΔ πτέρυγας τοῦ U (ἀπὸ Α).

Σύμη Βιάννου. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ.

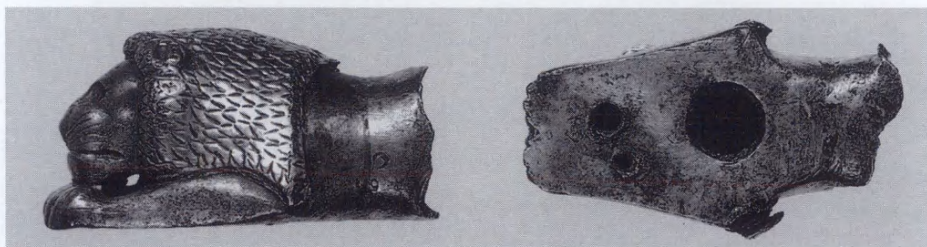

α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ V κάτω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ C-D (ἀπὸ ΒΑ). β. Τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2/2α, ὅπου σημειώνεται μὲ βέλος ἡ θέση τῆς ἀποτοιχισμένης βάσης (ἀπὸ ΝΑ).

α. Τμήματα επίχριστου δαπέδου του U ἐπιστρωμένα σὲ πλακόστρωτο τοῦ V ἢ στὸ φυσικὸ ἔδαφος (ἀπὸ Α). β. Ἡ ΝΔ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ C-D θεμελιωμένη στὴ ΒΑ τοῦ V μὲ τὸν ἑνὸς ἀπὸ τοὺς θύλακες ἐδάφους τῶν εὐρημάτων (ἀπὸ Α).

α. Ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς θύλακες ἐδάφους τῶν εὐρημάτων μέσα στὸ δωμάτιο τοῦ C-D (ἀπὸ B). β. Χάλκινο ἐξάρτημα ἵπποσκευῆς. γ. Ἐμπρόσθιο τμήμα ἀσημένιου λιονταριοῦ.
δ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἀσημένιου λιονταριοῦ.

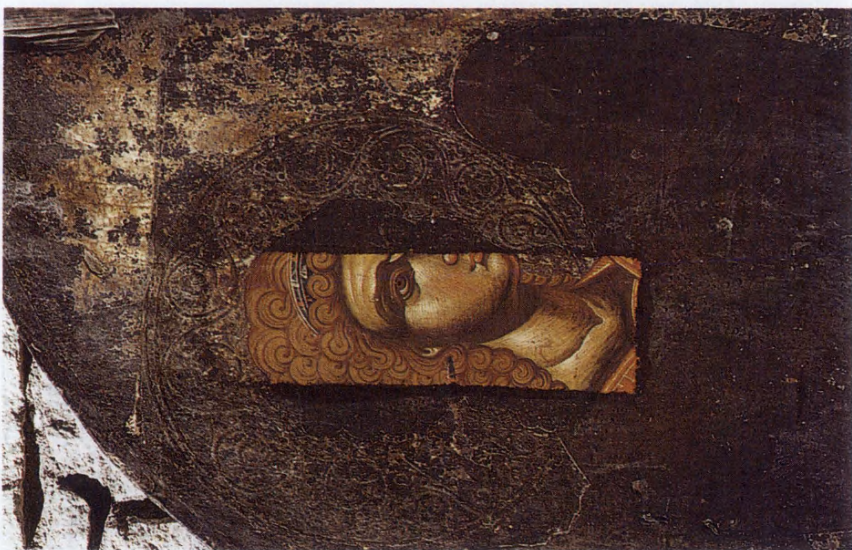
α-β. "Αγιος Νικόλαος ο Θερμός Προστάτης, τελευταίο τέταρτο 14ου αϊ., πριν και μετά τη συντήρηση.

α-β. Ἀριστερό φύλλο βημοθύρου με τὸν ἀρχάγγελο Γαβριήλ, 15ου αἰ. πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησή.

α-β. Βημόθυρα με τὸν Εὐαγγελισμό, 15ου αἰώνα.

α-β. Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα, περιβαλλόμενη ἀπὸ προφῆτες, 16ου - 17ου αἰ., πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησή.

α-β. Βημόθυρα με τὸν Εὐαγγελισμό, 6' μισό 16ου αἰ., πρὶν καὶ μετὰ τῆ συντήρησης.

α-β. Χριστός ἔνθρονος ὁ Φοβερὸς Κριτής, ἀρχὲς 17ου αἰ., πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησιν.

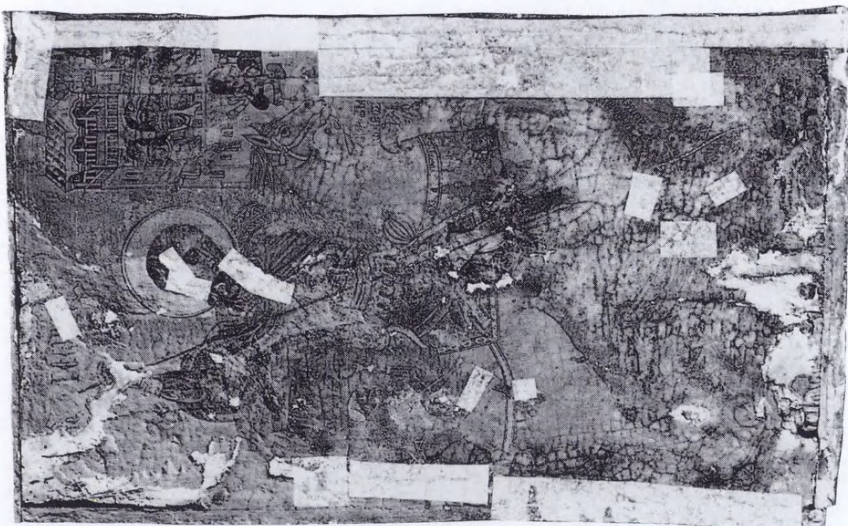
α-β. Χριστός ἔνθρονος, ἀρχές 17ου αἰ., πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησι.

α-β. Σύναξη ἀρχαγγέλων, 17ου αἰ., πρὶν καὶ μετὰ τῇ συντήρησιν.

α-β. "Αγιος Γεώργιος ἔφιππος, ἔτους 1684, πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

α. Ἀμφορέας με διακόσμηση καλαμοειδοῦς, ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Παλαιὸ Ἀνάκτορο» (Κτίριο κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ νέου ἀνακτόρου). β. Γεφυρόστομη στάμνος με καλαμοειδή, ἀπὸ τὴν Οἰκία Δα τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, μετὰ τὴν ἀποκατάστασή της.

α. Τριποδικές χύτρες από την Οίκία Δα, μετά την αποκατάστασή τους. β. Τοίχοι τῶν
δωματίων Φ καὶ Υ΄ τοῦ Κτιρίου Β τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, μετά τὴ συντή-
ρησή τους.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1996
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 151
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΧΕΔΙΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΗ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΟΝΤΑΖ Α. ΜΠΟΥΜΠΑΔΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ